ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلماكانى

ئۇيغۇرتىلى ئېكسكۇلوگىيەسى ۋە ئېكسكاۋاتسىيا

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانى

سۇيغۇرسلى لېكسكولوگىيەسى ۋە لېكسكاتەقسالى

مىللەتلەر نەشرىياتى

كىرىش سۆز

«ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى» ماۋزۇلۇق بۇ كىتاب 1995 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان خاس ئەسەر «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» نىڭ زۆرۈرىيەتلىك تولۇقلىما نۇسخىسى ھېسابلىنىدۇ.

«ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» ناملىق كىتابىم نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ تىل ـ يېزىق تارىخىمىزدا شۇ ماۋزۇدىكى تۇنجى خاس ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن، مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ئورگانلار ۋە ئىلىم ئەھلىنىڭ قايىللىق بىلەن قوتلۇقلىشىغا ۋە ئېتىراپ قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. كىتابنىڭ 1996 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى نۆۋەتلىك ئىلمىي كىتابلارنى باھالاشتا، بىرىنچى دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىشى؛ شۇ يىلىدىكى بېيجىڭ شەھەرلىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى سىلىشتۇرۇپ باھالاشتا، «بېيجىڭ شەھىرى بويىچە ئىككىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر» مۇكاپاتىغا ئېرىشىشى؛ 1997 ـ يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك 3 ـ قېتىملىق مىللىي يېزىقتىكى كىتابلارنى باھالاشتا بولسا «مەملىكەتلىك ئۇچىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئەسەر» مۇكاپاتىغا مۇشەررەپ بولۇشى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

قولىڭىزدىكى، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى» ناملىق بۇ كىتاب جەمئىي ئون ئىككى بابتىن تەشكىل تاپقان ۋە ئالدىنقى ئون بابى قىسمەن ئۆزگەرتىلىشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى»دىن

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1

بىرىنچى باب سۆز 4
§1. سۆزنىڭ تەبىرى 4
§2. مورفېما 5
§3. سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى 9
1. تۈپ سۆز 9
2. ياسالما سۆز 10
3. بىرىكمە سۆز 11
4. جۈپلەنمە سۆز 12
5. تەكرارلانما سۆز 15
6. قىسقارتىلما سۆز 17
7. قاتما سۆز 20

ئىككىنچى باب ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى 23
§1. ئاساسىي سۆزلۈك 23
§2. ئومۇمىي سۆزلۈك 28
1. كونا سۆزلەر 28
2. يېڭى سۆزلەر 30
3. كەسپىي سۆزلەر 31
4. ئادەت سۆزلىرى 38
5. هېس - تۇيغۇلۇق سۆزلەر 41
6. ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەر 49
7. دىيالېكتقا خاس سۆزلەر 53

ئەينەن كۆچۈرۈپ ئېلىندى. يېڭىدىن قوشۇلغان ئون بىرىنچى بابتا، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ سىستېمىلىق توپى توغرىسىدا ئەمەلىي مىساللىرى بىلەن نىسبەتەن تەپسىلىي چۈشەنچە بېرىلدى. ئون ئىككىنچى بابتا بولسا ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا تەتقىقاتىغا ئائىت ماقالىلاردىن ئۆرنەكلەر بېرىلدى.

ئومۇمەن، بۇ كىتابقا لېكسىكا تەتقىقاتى مەزمۇنىدىكى يېڭىدىن قوشۇلغان بابلاردىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ سىستېمىلىق توپى توغرىسىدىكى بىر باب خاس مەزمۇن جەھەتتىن، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى نەزەرىيىسى ئۆچۈن هەقىقەتەنمۇ بىر تولۇقلىما بولدى. ئون ئىككىنچى باب «لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدىن ئۆرنەكلەر»گە كەلسەك، ئۇنىڭدا بېرىلگەن ئانا تىلىمىزنىڭ لېكسىكا بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشقا مۇناسىۋەتلىك هەر بىر ماقالە ئۆز قىممىتى ۋە ئەمەلىي ئەهمىيىتى بىلەن، ئوقۇرمەنلەرگە بەلگىلىك مەسئۇلىيەت ۋە مەجبۇرىيەت تۇيغۇسى ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس.

چۈشەنچەمچە، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسىنى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق ۋايىغا يەتكۈزۈپ شەرهلەش دەۋر تەلەپ قىلىۋاتقان زۆرۈر هەم شەرەپلىك ئەمگەك. «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى» ناملىق بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ باشلامچى ئەمگەك بولۇش سۈپىتى بىلەن ئانا تىل سۆيگۈسى ئوتىدا پۈچىلىنىۋاتقان ئىلىم ئاشنالىرىنى زۆرۈر بەھرىلەر بىلەن تەمىن ئېتەلەيدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

پىروفېسسور، دوكتور
ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي
2009 - يىل 3 - ئاۋغۇست، بېيجىڭ.

§3. لۇغەت تەركىبى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى 57

ئۇچىنچى باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ سېمانتىكىلىق تۈرلىرى 60
§1. ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە شەكىلداش سۆزلەر 60
1. ئاھاڭداش سۆزلەر 60
2. شەكىلداش سۆزلەر 66
3. ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى 70
4. ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ رولى 73
§2. مەنداش سۆزلەر 76
1. مەنداش سۆزلەرنىڭ تەبىرى ۋە دائىرىسى 76
2. مەنداش سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى 77
3. مەنداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى 80
§3. بىر مەنىلىك ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر 84
1. بىر مەنىلىك سۆزلەر 84
2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر 85
§4. زىت ئۇقۇملۇق سۆزلەر 88
1. زىت سۆزلەر ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە 88
2. زىت سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى 90

تۆتىنچى باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر 97
§1. بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى 97
§2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى 102
§3. سۆزلەردە ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە

تارىيىشى 105
§4. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى 106
§5. سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئىپادىسى 112
§6. مەنداش سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى 114
§7. سۆز مەنىسىدىكى ئىككى بىسىلىق ھادىسە 118

بەشىنچى باب ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۈراقلىق تەركىبلەر 123
§1. تۈراقلىق بىرىكمىلەر 123
§2. ئىدىيوملار 125
§3. ماقال ـ تەمسىللەر 140
§4. ھېكمەتلىك سۆزلەر 153

ئالتىنچى باب ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر 159
§1. ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر 163
§2. ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر 169
§3. پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 177
§4. رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر 187

يەتتىنچى باب لۇغەتچىلىك ۋە لېكسىكولوگىيە 195
§1. ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ... 195
§2. لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتى 207
§3. لۇغەتنىڭ تۈرلىرى ۋە لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى ... 211

سەككىزىنچى باب ئېتنولوگىيە ۋە لېكسكا تەتقىقاتى 219
§1. ئېتنولوگىيە ھەققىدە چۈشەنچە 219
§2. ئېتنولوگىيەنىڭ لېكسكولوگىيە تەتقىقاتىدىكى رولى 224
§3. ئېتنولوگىيە تەتقىقاتىنى ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈر شەرتلىرى 240

توققۇزىنچى باب كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ۋە لېكسكولوگىيە 245
§1. كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ھەققىدە چۈشەنچە 245
§2. كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى بىلەن لېكسكولوگىيەنىڭ مۇناسىۋىتى 252
§3. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە بايان 260
§4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما تەركىبى 289
§5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەر كىشى ئىسىملىرى ۋە ئايال كىشى ئىسىملىرى 292
§6. ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش ئادىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان خاس ئالاھىدىلىكلەر 295
§7. ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس، لەقەم ۋە فامىلە قوللىنىش مەسىلىسى 304
§8. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە نۆۋەتتىكى يۈزلىنىش 312

ئوننىچى باب ئىستېلستكا ۋە لېكسكا تەتقىقاتى 319
§1. ئىستېلستكا ھەققىدە چۈشەنچە 319
§2. لېكسكولوگىيە بىلەن ئىستېلستكا ئىلمىنىڭ مۇ-

ناسىۋىتى 325
§3. لېكسكا تەتقىقاتى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى ئىستېلىستىكىسىدىكى رېئال مەسىلىلەرنى يورۇتۇش 332

ئون بىرىنچى باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ سېمانتىكىلىق توپى 344
§1. ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى 344
§2. مۇقىم ماسلاشما ۋە ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر توپى ... 347
§3. يۆلەنمە سۆزلەر توپى 355
§4. قاتارلاشما سۆزلەر توپى 362
§5. دەرىجىلەنمە سۆزلەر توپى 364
§6. ئاملىداش سۆزلەر توپى 365
§7. مەنىداش سۆزلەر توپى 366
§8. مەنە مەيدانى نەزەريىسى 367

ئون ئىككىنچى باب لېكسكولوگىيە تەتقىقاتىدىن ئۆرنەكلەر 371
ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى لېكسكا تەتقىقاتىدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ رولى 372
ئۇيغۇرچە يەر - جاي ناملىرىنى خەنزۇچە ئاتاش ۋە يېزىشتا ئېنىق پىرىنسىپ بولۇشى لازىم 390
«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئاپتورىنىڭ ئىسمىنى ئەينەن ئاتاش زۆرۈر 399
ئىملادىكى ئىلىم 404
«تارىخى ھەمدىي»دىكى ئۇيغۇر تىلى تارىخىغا ئائىت پاكىتلار توغرىسىدا 409

目录

序言 1

第一章 词 4

第一节 词的定义 4

第二节 语素 5

第三节 根据词的构成分类 9

1. 根词 9
2. 派生词 10
3. 合成词 11
4. 对偶词 12
5. 重复词 15
6. 缩略语 17
7. 插入语 20

第二章 维吾尔语的词典组成成分 23

第一节 基本词汇 23

第二节 一般词汇 28

1. 旧有词汇 28
2. 新生词汇 30
3. 专业词汇 31
4. 惯用语 38
5. 情感词汇 41
6. 书面语词汇 49

« «يوپۇ:غا» ناملىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا»غا باھا 421

ئىملاسى توغرىلاپ يېزىلىشقا تېگىشلىك ئىككى ئىسىم «قەدىر» ۋە «ئاللاھ» 426

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىزافەتلەر 433

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەلىفلام (الـ ـ) ۋە ئۇنىڭ ھا-زىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىشى توغرىسىدا 450

ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا تىل - يېزىق ئۆزگۈرچىلىقىنى قا-نات يايدۇرۇش زۆرۈر 485

ئانا تىل تەربىيەسىنى كۈچەيتىش ۋە تىلشۇناسلار قوشۇنى-نى مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدا 494

قوشۇمچە: ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى چوڭ بۆ-سۈش 509

7. 方言词汇 53
第三节 辞典的构成与社会的发展 57
第三章 维吾尔语词汇的语义学分类 60
第一节 同音词与同形词 60
1. 同音词 60
2. 同形词 66
3. 同音词与同形词的出现 70
4. 同音词与同形词的作用 73
第二节 同义词 76
1. 同义词的成分与范围 76
2. 同义词的特点 77
3. 同义词的出现 80
第三节 单义词与多义词 84
1. 单义词 84
2. 多义词 85
第四节 反义词 88
1. 概释反义词 88
2. 反义词的分类 90
第四章 维吾尔语的语义变化现象 97
第一节 由单义词向多义词的转化 97
第二节 由多义词向单义词的转化 102
第三节 词义的扩大与缩小 105

第四节 词义的转变 106
第五节 词义的引申 112
第六节 同义词的专门化 114
第七节 词义的双关现象 118
第五章 维吾尔语词汇学中的固定成分 123
第一节 固定搭配 123
第二节 成语 125
第三节 谚语 — 熟语 140
第四节 格言 153
第六章 维吾尔语中的外来语 159
第一节 已进入维吾尔语中的汉语词汇 163
第二节 已进入维吾尔语中的阿拉伯语词汇 169
第三节 来自波斯语的词汇 177
第四节 来自俄罗斯语及其他欧洲语言的词汇 187
第七章 词典编纂词汇学 195
第一节 维吾尔语词典编纂的概况 195
第二节 词典编纂与词汇学研究之关系 207
第三节 词典的分类与词典的编纂方法 211
第八章 词源学与词汇学研究 219

第一节 词源学 释义 219
第二节 词源学在词汇学研究中的作用 224
第三节 对词源学进行规模化研究的必要条件 240
第九章 姓名学与词汇学 245
第一节 姓名学释义 245
第二节 人名研究与词汇学之关系 252
第三节 维吾尔人名 260
第四节 现代维吾尔人名的构成 289
第五节 现代维吾尔人男名和女名 292
第六节 维吾尔人命名习惯及其形成特点 295
第七节 维吾尔人笔名、绰号与姓氏的使用问题 304
第八节 维吾尔人名中的时代特点与目前趋势 312
第十章 修辞学 与词汇学研究 319
第一节 修辞学释义 319
第二节 词汇学与修辞学之关系 325
第三节 通过词汇学研究照亮维吾尔语修辞格的现实情况 332
第十一章 维吾尔词汇的语义群体 344
第一节 单一对象词群 344
第二节 固定搭配和特殊搭配词群 347

第三节 依赖词群 355
第四节 次第词群 362
第五节 级别词群 364
第六节 同素词群 365
第七节 同原词群 366
第八节 语义场理论 367
第十二章 词汇学研究范例 371
察哈台维吾尔语在现代维吾尔语词汇学研究中的作用 ... 372
用汉语表达书写维吾尔地名必须有明确的原则 390
《突厥语大辞典》作者的姓名必须依照原样表达 399
正字法中的学问 404
论《伊米德史》中关于维吾尔语言史的一些事实 409
评论《Yopurgha 一名的由来》 421
应纠正正字法的两个名词—qedir 与 Allah 426
现代维吾尔语中的 Izafet 特殊所有格形式 433
论察哈台维吾尔语中的"_JI"及其在现代维吾尔语中的使用 450
在维吾尔语研究中展开文字评论工作的必要性 485
论加强母语教育与完善维吾尔语言工作队伍 494
附录：维吾尔语言学中的新突破 509

مۇقەددىمە

«لېكسىكا» دېگەن ئاتالغۇ گرېكچە «Lexis» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ تىلشۇناسلىق ئىلمىدە مۇئەييەن بىر تىل-نىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى «سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، خەنزۇچىدا «词汇» دەپ ئېلىنىدىغان بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدا «گىرامماتىكىلىق مەنە» دېگەن ئىبارىگە جورا قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان «لېكسىكىلىق مەنە» دېگەن ئىبارىدە «سۆز، ئايرىم سۆز» دېگەن ئۇقۇمدا ئىشلىتىلىگەندىن باشقا، ئومۇمەن «سۆزلۈك، لۇغەت تەركىبى» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. («خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت»، 1 - تۇم 282 - بەت، 1989 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)

ھەرقانداق بىر تىل تىل تاۋۇشى (فونېتىكا)، سۆزلۈك (لېكسىكا) ۋە گىرامماتىكا (تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنى) دىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ ئۈچ ئامىل بىر - بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ، بىر تىلنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلار بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ.

لېكسىكا (سۆزلۈك) تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. خۇددى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولمىسا ئىمارەت سېلىش مۇمكىن بولمىغاندەك، سۆزلۈك بولمىسا تىلنىڭ بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

لېكسىكىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم لېكسىكا ئىلمى يا-كى لېكسىكولوگىيە (词汇学) دەپ ئاتىلىدۇ. لېكسىكولوگىيە بىر تىلنىڭ لېكسىكىسىنى ئۆز سىستېمىسى بويىچە تۇرلەرگە

ئايرىيدۇ؛ مەسىلەن، تۆپ سۆزلەر، ياسالما سۆزلەر، بىرىكمە سۆزلەر... سۆزلەردىكى سىمانتىكىلىق ئامىللار ۋە ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرىدۇ؛ مەسىلەن، مەنداش سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر، سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى... دېگەندەك، لېكسىكا سوستاۋىغا ئېتىمولوگىيەلىك تەھلىل يۈرگۈزىدۇ؛ مەسىلەن، چەت ئەل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر... ۋەھاكازالار.

لېكسىكولوگىيە ئادەتتە ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە (ياكى فورمال لېكسىكولوگىيە) ۋە ئايرىم لېكسىكولوگىيە (ياكى كونكرېت لېكسىكولوگىيە) دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە سۆز ۋە سۆزلۈككە ئائىت ئومۇمىي نەزەريەلەرنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت لېكسىكولوگىيە بولسا، كونكرېت بىر تىلدىكى سۆز ۋە سۆزلۈكلەرنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە شۇ كونكرېت تىلنىڭ نامى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى لېكسىكولوگىيەسى، ئىنگلىز تىلى لېكسىكولوگىيەسى، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى... دېگەنگە ئوخشاش. ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە بىلەن كونكرېت تىل لېكسىكولوگىيەسى بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە كونكرېت تىل لېكسىكولوگىيەسى ئاساسىدا تىكلەنگەن بولىدۇ، كونكرېت لېكسىكولوگىيە بولسا، نەزەريە جەھەتتە ئومۇمىي لېكسىكولوگىيەنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلىدۇ.

كونكرېت لېكسىكولوگىيە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تارىخىي لېكسىكولوگىيە ۋە تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە دېگەن ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ. تارىخىي لېكسىكولوگىيە مۇئەييەن بىر تىلدىكى سۆزلۈكنىڭ تارىختىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىدۇ. تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە بولسا، بىر تىلنىڭ كونكرېت بىر باسقۇچتىكى سۆزلۈك ئەھۋالىنى تۇتقا قىلغان ھالدا

تەتقىقات يۈرگۈزىدۇ. بىراق، ئادەتتە كونكرېت لېكسىكولوگىيەنىڭ بۇ ئىككى تارمىقىنى بىر - بىرىدىن كەسكىن ئايرىۋەتكىلىمۇ بولمايدۇ.

لېكسىكولوگىيە تىلشۇناسلىققا تەئەللۇق بىر پەن. بىراق لېكسىكولوگىيەنىڭ ئۆزىمۇ بىر قانچە تارماق پەنلەردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. بۇ تارماق پەنلەر ئادەتتە لېكسىكولوگىيە تېپىدىكى پەنلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئاساسلىق لېكسىكولوگىيە تېپىدىكى پەنلەر سىمانتىكا (词义学)، ئېتىمولوگىيە، ئىسىمشۇناسلىق (人名学)، لۇغەتشۇناسلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ كىتابتا، ئومۇمىي لېكسىكولوگىيەنىڭ نەزەريە ئاساسلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنى چۈشەندۈرۈش، شۇ ئارقىلىق لېكسىكا تەتقىقاتىنى ئالغا سۈرۈش مەقسەت قىلىنىدۇ.

بىرىنچى باب سۆز

§1. سۆزنىڭ تەبىرى

تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ شەكىللەن-گەن، ئايرىم تۇرغاندا مۇستەقىل بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى «سۆز» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئانا»، «تاغ»، «جەڭچى»، «ئىشلەپچىقىرىش»، «تۆمۈر يول»، «كۆزەينەك» قاتارلىق سۆزلەرنى ئالساق، بۇلار تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇش، يەنى تەلەپ-پۇزدا بىر گەۋدە قىلىپ ئېيتىش ئالدىنقى شەرتى بىلەنلا مۇستەقىل بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر «ئىشلەپچىقىرىش»نى «ئىشلەپ»، «چىقىرىش» دەپ تە-لەپپۇز قىلساق،«كۆزەينەك» نى «كۆز»، «ئەينەك» دەپ ئېيت-ساق، بۇلار بىر سۆز بولماي، ھەرقايسىسى ئىككىدىن سۆز بو-لۇپ قالىدۇ؛ «ئانا» نى «ئا»، «نا» دەپ تەلەپپۇز قىلساق، «تاغ» نى «تا»، «غ» دەپ ئېيتساق، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بىرەر ئۇ-قۇمنى ئىپادىلىمەيدۇ، ئەلۋەتتە.

سۆز بىر تىل ئۇچۇن ئېيتقاندا، پۈتكۈل لېكسىكىنىڭ بىر-لىكى بولۇپلا قالماستىن، ئومۇمىي تىل گەۋدىسىنىڭ ئاساسىي بىرلىكىدۇر. چۈنكى، بىر سۆزدە شۇ سۆز تەئەللۇق بولغان تىل-نىڭ تېپىك ماھىيىتى، ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەنگەن بولىدۇ.

سۆز مۇئەييەن ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت شۇ تىللىق خەلق-نىڭ ئېڭىدا ئەكس ئەتتۇرگەن ئۇقۇم ئاساسىدا، تاۋۇش ئارقە-

لىق شەكىللەنگەن بولىدۇ. شۇڭا، بىر سۆزدە ئۇقۇم بىلەن تا-ۋۇش ئايرىلماس بىر گەۋدە ھېسابلىنىدۇ.

سۆز تىلنىڭ ئىستېمال ماتېرىيالى، لېكسىكولوگىيەنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى. بىر تىلدا سۆزلەرنى ياخشى، جايىدا، ئۇنۇم-لۇك ئىستېمال قىلىش مەقسىتىگە يېتىشتە، لېكسىكولوگىيە بويىچە تەتقىقاتنى كۈچەيتىش مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

§2. مورفېما

تىلشۇناسلىقتىكى «مورفېما» (词素) تىلدىكى ئەڭ كىچىك بىرلىك ھېسابلىنىدىغان سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى مەنە-لىك بۆلەكلەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا، تۇپ سۆزلەردىن باشقا ھەر قانداق بىر سۆزنى پارچىلاپ، مەنىلىك بۆلەكلەرگە (بۇ يەردىكى «مەنە» لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالى-دۇ) ئاجراتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچىلار» دېگەن بىر سۆزنى «ئوقۇ ـ» (لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بۆلەك)، «غۇ ـ» (گىرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بۆلەك)، «ـ چى» (گىراممات-ىكىلىق مەنىگە ئىگە بۆلەك)، «ـ لار» (گىرامماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بۆلەك) دەپ تۆت بۆلەككە ئاجرىتىش مۇمكىن، بىراق، مەزكۇر تۆت بۆلەكنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا، يەنمۇ پارچىلاپ مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدۇ. دېمەك، تىلدىكى ئەڭ كىچىك بىرلىك سانىلىدىغان سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك، يەنە باشقا مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بول-مايدىغان ئۇقۇم ـ مەنە بۆلىكى «مورفېما» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا، مورفېمىلارنى «مۇستەقىل مورفېما» (بەزى تىلچىلار بۇنى «باش مورفېما» دەپمۇ ئاتايدۇ)، «قوشۇمچە مور-

فېما» (بەزىلەر بۇنى «ئەگەشمە مورفېما» دەپ ئاتايدۇ) ۋە «يار-دەمچى مورفېما» دەپ ئۇچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

مۇستەقىل، ئۆز ئالدىغا ئېنىق لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرەلەيدىغان مورفېما «مۇستەقىل مورفېما» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۈيغۇر تىلىدىكى بارلىق تۈپ سۆزلەر ۋە سۆز يىلتىزلىرى مۇستەقىل مورفېمىغا كىرىدۇ.

ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرۇپ بەلگىلىك لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرەلمەيدىغان، پەقەت مۇستەقىل مورفېمىلارغا قوشۇلۇپ كەلگەندە مۇئەييەن گىرامماتىكىلىق مەنە بىلدۈرۈدىغان مورفېما «قوشۇمچە مورفېما» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچىلار» دېگەن سۆزدىكى «-غۇ»، «-چى»، «-لار» ئايرىم-ئايرىم ھالدا قوشۇمچە مورفېما بولىدۇ.

ئۈيغۇر تىلىدىكى «يارىمچى سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدىغان يۇكلىمە، تىركەلمە ۋە باغلىغۇچىلارمۇ سۆز كاتېگورىيەسىگە كىرگەچكە، ئۇلارنى «مورفېما» بابىدىن چىقىرىۋېتىشكە بولمايدۇ. شۇڭا ئۈيغۇر تىلىدىكى يارىمچى سۆزلەرنى «يارىمچى مورفېما» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

يارىمچى مورفېمىلارنى مۇستەقىل مورفېمىلارغا قوشۇۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، مۇستەقىل مورفېمىلار مۇستەقىل ھالدا، ئېنىق لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىيەلەيدۇ. يارىمچى مورفېمىلار بولسا، مۇستەقىل تۇرغاندا ئۇنداق ئېنىق لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىيەلمەيدۇ.

يارىمچى مورفېمىلارنى قوشۇمچە مورفېمىلارغا قوشۇۋېتىشكىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، قوشۇمچە مورفېمىلار مۇستەقىل مورفېمىلار بىلەن بىرىكىپ يېڭى سۆز ھاسىل قىلالايدۇ ياكى گىرامماتىكىلىق مەنە ئاڭلىتالايدۇ. مەسىلەن، «-چى» دېگەن قوشۇمچە مورفېما «ئىش» دېگەن مۇستەقىل مورفېما بىلەن

بىرىكسە، «ئىشچى» دېگەن يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. «-نىڭ» قوشۇمچە مورفېمىسى «ئىش» بىلەن بىرىكسە، «ئىشنىڭ» دېگەن گىرامماتىكىلىق شەكىل ھاسىل بولىدۇ. ئەمما، «بىلەن» دېگەن يارىمچى مورفېما بىلەن «ئىش» دېگەن مۇستەقىل مورفېما بىرىكسە، «ئىش بىلەن» دېگەن قۇرۇلما ھاسىل بولىدۇ. بۇ قۇرۇلما ئەمدا يېڭى، ئېنىق لېكسىكىلىق مەنە ئۇقۇلمايدۇ. گەرچە مەزكۇر قۇرۇلما گىرامماتىكىلىق شەكىل ھېسابلانسىمۇ، ئۇ ئادەتتىكى باشقا گىرامماتىكىلىق شەكىللەرگە ئوخشىمايدۇ.

ئۈيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچە مورفېمىلار ئۆزىنىڭ رولىغا قاراپ «سۆز ياسىغۇچى مورفېما» ۋە «سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما» دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلۇپ يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە سۆزنى ياسايدىغان مورفېما «سۆز ياسىغۇچى مورفېما» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىش + چى = ئىشچى　　ئاچ + قۇچ = ئاچقۇچ
تۆمۈر + چى = تۆمۈرچى　　ياپ + قۇچ = ياپقۇچ
دەرەخ + لىق = دەرەخلىق　　باس + ما = باسما (زاۋۇتى)
گۈزەل + لىك = گۈزەللىك　　چاچ + ما = چاچما (شېئىر)

قاتارلىق مىسالىلاردىكى «-چى»، «-قۇچ»، «-لىق»، «-ما» مورفېمىلىرى سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارغا كىرىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتمەستىن، ئۇنىڭغا مۇئەييەن گىرامماتىكىلىق مەنە قوشىدىغان مورفېما «سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ماشىنا ئۇرۇمچىدىن كەلدى، ئاۋۇ ماشىنا ھازىر ئۇرۇمچىگە ماڭىدۇ، دېسەك، بۇ مىسالىلاردىكى «ئۇرۇمچى» دېگەن سۆزگە قوشۇلغان «-دىن»، «-گە» مورفېمىلىرى سۆز تۈر-

لىگۇچى مورفېمىلارغا كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا، قوشۇمچە مورفېمىلار سۆزلەرنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلىدۇ. بىراق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بەزەن ئالدى قوشۇمچىلار ھېلىمۇ سۆزلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلىدىغان مورفېما قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

بى + پايان = بىپايان　　بى + گۇناھ = بىگۇناھ

نا + ماقۇل = ناماقۇل　　نا + ئۇستا = نائۇستا

بەت + قىلىق = بەتقىلىق　　بەت + بەخت = بەتبەخت

بە + دۆلەت = بەدۆلەت　　بە + قۇۋۋەت= بەقۇۋۋەت

بۇ مىساللاردىكى «بى - ، نا - ، بەت - ، بە -» مورفېمىلىرىنىڭ ھەممىسى سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارغا كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلارنى تۆۋەندىكىدەك ئىككىگە ئارقىلىق كۆرسىتىش مۇمكىن:

مورفېما
- مۇستەقىل مورفېما: ئىش، تاغ، ئالما، ساندۇق، قەغەز
- قوشۇمچە مورفېما:
  1. ياسىغۇچى مورفېما: چى، لىق
  2. تۇرلىگۇچى مورفېما: نىڭ، دىن...
- يارىمچى مورفېما: ۋە، بىلەن، ھەم، ھەمدە، ئۈچۈن، چۈ...

ئۇيغۇر تىلىدا، مۇستەقىل مورفېما «تۇپ سۆز ياكى سۆز تۇپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قوشۇمچە مورفېما ئادەتتە «قوشۇمچە» دەپلا ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدەك «ياسىغۇچى مورفېما» ۋە «تۇرلىگۇچى مورفېما» دېگەنلەرمۇ «سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە» ۋە «سۆز تۇرلىگۇچى قوشۇمچە» دېيىلىدۇ. يارىمچى مورفېمىلار بولسا «يارىمچى سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ.

§3. سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

لېكسىكولوگىيىدە، سۆزلەرنى تۈرگە ئايرىشنىڭ بىر قانچە خىل ئۇسۇلى بار. ئاساسلىقى سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە قاراپ تۈرگە ئايرىش (مەسىلەن، بىر مەنىلىك سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر)، سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىنىش ئالاھىدىلىكى ۋە رولىغا قاراپ تۈرگە ئايرىش (مەسىلەن، ئىسىم، سۈپەت، پېئىل دېگەنلەرگە ئوخشاش)، شۇنداقلا سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ياكى قۇرۇلۇشىغا قاراپ تۈرگە ئايرىش دېگەنلەردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ، «تۇپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىكمە سۆز، جۈپلەنمە سۆز، تەكرارلانما سۆز، قىسقارتىلما سۆز ۋە قاتما سۆز» دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. تۇپ سۆز

بىرلا مۇستەقىل مورفېمىدىن تۈزۈلگەن سۆز «تۇپ سۆز» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئاش، يەر، سۇ، تاغ، ئانا، ۋەتەن، تۈپراق، ئىش، ئەمگەك، يېشىل، ماڭ، تۇر، ساندۇق، تېلېفون، تۆت، يىگىرمە، ئۇ، كىم، بەك، ئىنتايىن... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، قەدىمىي تىللاردىن كەلگەن ۋە چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بىر مۇنچە كۆپ مورفېمىلىق سۆزلەرمۇ ئادەت بويىچە ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇپ سۆزلەر قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن، ئىنتېرناتسىيونال (international - ئەسلىدە تۆت مورفېمىلىق سۆز)، پايتەخت (يەنى پاي + تەخت، ئەسلىدە ئىككى مۇستەقىل مورفېمىلىق سۆز)، مويكا (موي +

گاھ، ئەسلىدە ئىككى مۇستەقىل مورفېمىلىق ياسالما سۆز)، پەگاھ (پاي + گاھ، ئەسلىدە ئىككى مۇستەقىل مورفېمىلىق سۆز)، مويسىپىت (ئەسلىدە موي + سەپىد بولۇپ، ئاقساقال مەنىسىدىكى ئىككى مورفېمىلىق سۆز) ۋە باشقىلار.

2. ياسالما سۆز

تۈپ سۆزلەرگە (مۇستەقىل مورفېمىلارغا) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار (سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار) نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر «ياسالما سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئىشچى (ئىش + چى)، قاچقۇن (قاچ + قۇن)، ئەدەبىي (ئەدەب + ي)، گۈللۈك (گۈل + لۈك)، تۇزلۇق (تۇز + لۇق)، يازما (ياز+ ما)، ئاقار (ئاق + ار) ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىدا بىر تۈپ سۆزگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ياكى كەينىلەپ تۇرلۇك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ، تۇرلۇك ياسالما سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاچ ← ئاچقۇچ ← ئاچقۇچلۇق ← ئاچقۇچسىز
ئاچقۇچى ← ئاچقۇچلىق
ئاچار ← ئاچارچىلىق
ئېچىق (ئەسلىدە: ئاچ + نق = ئاچىق) ← ئېچىقلىق
ئوچۇق (ئەسلىدە: ئاچ + ۇق= ئاچۇق) ← ئوچۇقچىلىق

باش ← باشچى ← باشچىلىق
باشلىق ← باشلىقلىق
باشقۇر ← باشقۇرغۇچى ← باشقۇرغۇچىلىق
باشلام ← باشلامچى ← باشلامچىلىق
باشاق ← باشاقلىق ← باشاقسىز

مۇشۇ خىلدىكى بىر تۈپ سۆز ئاساسىدا ياسالغان بىر توپ

سۆز «يىلتىزداش سۆزلەر» ياكى «تومۇرداش سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارغا ئاساس بولغۇچى تۈپ سۆز بولسا، «سۆز يىلتىزى» ياكى «سۆز تومۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

3. بىرىكمە سۆز

ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىقىنىش - بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، تاۋۇش ۋە مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن لېكسىكىلىق بىرلىك «بىرىككەن سۆز» ياكى «بىرىكمە سۆز» دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرلۈك بىرىككەن سۆز كۆپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

1) ئىسىم بىلەن ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىككەن سۆز. مەسىلەن:

ئاشتاختا، ئاشقازان، ئاشمانتا، ئاشكۆكى، نانقېپى، تاشپاقا، تاشپاختا، تاشپۇرچاق، تاشئەينەك، تاشئالما...

2) سۈپەت بىلەن ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان تەڭسىز بىرىككەن سۆزلەر. مەسىلەن:

قىزىلگۈل، سېرىقتال، كۆكتاش، كۆكمارال، كۆكچاي، كۆكتىكەن، كۆكباش، سېرىقچېچەك، سېرىقئېشەك، سېرىقسۇ، قىزىلكۆز، (ياۋا) قامچىگۈل، كۆزەينەكلىك يىلان ۋە باشقىلار.

3) پېئىل بىلەن باشقا سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىككەن سۆزلەر. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقار -، زەنسال -، رىئايە قىل -، تاڭ قال -، تاس قال -، تاڭ ئاشۇر -، بويسۇن - ...

4) سان بىلەن ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بىرىككەن سۆزلەر. مەسىلەن:

قىرىقئاياغ (بىر خىل قۇرت)، قىرىقبوغۇم (بىر خىل ئۆسۈملۈك)، قىرىققۇلاق (بىر خىل ئۆسۈملۈك)، سەكسەنخالتا (دورىپۈرۈش)، سەكسەنساپاق (بىر خىل گۈل)، سەكسەنپۇت (بىر خىل قۇرت)، توققۇز كۆز، توققۇزتونلۇق...

4. جۈپلەنمە سۆز

ئىككى سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە جۈپلىنىشىدىن ياكى بىر سۆز بىلەن ئادەتتە مۇستەقىل سۆز ھېسابلانمايدىغان بىر تەركىبنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىك «جۈپلەنمە سۆز» دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈپلەنمە سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن:

1) ئومۇمىي ئۇقۇم جەھەتتىن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى سۆزنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپلەنمە سۆزلەر. مۇنداق جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى جۈپلەنگۈچى ئىككى سۆزنىڭ يەككە مەنىلىرىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا، ئىككى سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىن يۇغۇرۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

دەپتەر ـ كىتاب («ئوقۇش ماتېرىياللىرى»، «ئوقۇش قوراللىرى» دېگەن مەنىنىمۇ ئۇقتۇرىدۇ)؛

بۇگۈن ـ ئەتە («يېقىنقى بىر نەچچە كۈن ئىچىدە» دېگەن مەنىگىمۇ ئىگە)؛

پارتىيە ـ گۈرۇھ («بارلىق تەشكىلات ۋە ئۇيۇشمىلار» دېگەن ئۇقۇمغىمۇ ئىگە)؛

2) بىرسۆزنىڭ ھازىر ئايرىم قوللىنىلمايدىغان (بىراق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل سۆز قىلىپ ئىشلىتىلگەن)

بىر بۆلەك بىلەن جۈپلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپلەنمە سۆزلەر. بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئايرىم قوللىنىلمايدىغان بۆلەك، ئۆزى جۈپلەنگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش ۋە مەنە دائىرىسىنى كېڭەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

مايماق ـ سايماق، بالا ـ چاقا، ئۇششاق ـ چۈششەك، ئەگرى ـ بۈگرى، توي ـ تۆكۈن، چالا ـ بۇلا، داقا ـ دۇمباق، غەم ـ غۇسسە، تاتلىق ـ تۇرۇم، ئاچ ـ زېرىن...

3) بىر سۆزگە ئادەتتە سۆز ھېسابلانمايدىغان مۇئەييەن بىر قاپىيەداش بۆلەكنىڭ جۈپلىنىشى ئارقىلىق ياسالغان جۈپلەنمە سۆزلەر. بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بىر قىسىم قاپىيەداش بۆلەكلەر ئۆزى جۈپلەنگەن سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنى كېڭەيتىش رولىنى ئويناىدۇ، مەسىلەن:

بالا ـ ۋاقا، سەل ـ پەل، مېۋە ـ چىۋە، دەككە ـ دۈككە، كۈدە ـ كۆرپە، قېرى ـ چۈرى، ئەلەك ـ سەلەك، ئالدىراپ ـ سالدىراپ، ئېرەن ـ سېرەن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بىراق، بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ ئىچىدىكى قاپىيەداش بۆلەكلەرنىڭ «پ» ياكى «م» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان لىرى سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە غەيرىي رەسمىيلىك ياكى ياقتۇرماسلىق تۇسىنى كىرگۈزۈش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئات ـ پات، كالا ـ پالا، نان ـ پان، چاي ـ پاي، چاتاق ـ پاتاق، چېلەك ـ پىلەك، پارتا ـ مارتا، ئۆي ـ پۆي، ئۆي ـ مۆي، قوغۇن ـ پوغۇن، مۇشۇك ـ پۇشۇك ...

4) ئايرىم قوللىنىلمايدىغان ئىككى بۆلەكنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپلەنمە سۆزلەر. مەسىلەن:

پىسىق ـ پاسات، ئۇچتەي ـ تۆچتەي، ئالمان ـ تالمان، ئەلمى ـ تەلمى، كالدىر ـ كۆلدۈر، گۈڭۈر ـ مۇڭۈر، ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل...

5) مەنداش سۆزلەردىن تۇزۇلگەن جۈپلەنمە سۆزلەر. بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەردە، سۆزلەر جۈپلەنگەندىن كېيىن ئادەتتە يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنە ھاسىل بولمايدۇ، پەقەت ئۇقۇم تەكتىلىنىدۇ، مەنە نىسبەتەن كۈچەيتىلىدۇ، خالاس. مەسىلەن:

ئاسمان - پەلەك، ئىلىم - پەن، ئارزۇ - ئارمان، يەر - زېمىن، قاغا - قۇزغۇن، ئاش - تاماق، يەم - خەشەك، دوست - يار، كۈچ - قۇۋۋەت، ھېس - تۇيغۇ، تالاش - تارتىش...

6) قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەردىن تۇزۇلگەن جۈپلەنمە سۆزلەر. بۇ خىل جۈپلەنمە سۆزلەر ئۇقۇم جەھەتتە جۈپلەنگۈچى ئىككى سۆزنىڭ ئايرىم مەنىسىدىن باشقا، ئومۇملاشقان يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىنىمۇ ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇششاق - چوڭ («بارلىق، ھەممە» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ).

بار - يوق (يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش).

ئاز - تولا («قىسمەن»، «كىچىككىنە» دېگەن ئۇقۇمغىمۇ ئىگە).

ئاشكارا - يوشۇرۇن («ھەر خىل، تۈرلۈك» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ).

7) سانىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپلەنمە سۆزلەر. بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەر سۆزلىگۈچى ئېيتىۋاتقان سانلىق مەلۇماتنىڭ مۇجىمەللىكى ياكى ئېنىقسىزلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

قىرىق - ئەللىك (ئادەم)، ئون - يىگىرمە (ماشىنا)، تۆت - بەش (ئەسىر)، بىر - ئىككى (كۈن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بەزى جۈپلەنمە سۆزلەر قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە، « - ئۇ» تاۋۇشى بىلەن باغلىنىپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

دەردۇئەلەم، ئەيشۇئىشرەت، باغۇبوستان، تاغۇتاش، ئىنسۇجىن، خارۇزار...

جۈپلەنمە سۆزلەر ئاشۇنداق جۈپى بىلەن ئىشلىتىلگەندىلا ئاندىن كۆزلىگەن لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان بولغاچقا، ئادەتتە «جۈپ سۆزلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

5. تەكرارلانما سۆز

بىر سۆزنىڭ تۈپ سۆز ھالىتىدە ياكى تۈرلۈك گرامماتىكىلىق شەكىلدە تەكرارلاپ ئىشلىتىلىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىك «تەكرارلانما» سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

تەكرارلانما سۆزلەر بىلەن جۈپلەنمە سۆزلەرنى بىر قاتېگورىيەگە كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلار تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ. بۇلاردىكى تۈپكى پەرق شۇكى، جۈپلەنمە سۆزلەردە، بىر سۆز يەنە بىر بۆلەككە جۈپلىنىدۇ. تەكرارلانما سۆزلەردە بولسا، بىرلا سۆز تۈپ سۆز ھالىتى بىلەن ياكى شۇ بىر سۆزنىڭ مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن تەكرارلىنىدۇ (ئىككى قېتىم تەلەپپۇز قىلىنىدۇ).

تەكرارلانما سۆزلەرنى تۇزۇلۇشىگە قاراپ «تۈپ سۆزلۈك تەكرارلانما سۆزلەر» ۋە «قوشۇمچىلىق تەكرارلانما سۆزلەر» دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. تۈپ سۆزلۈك تەكرارلانما سۆزلەر. مەسىلەن: پات - پات، يول - يول، چوڭ - چوڭ، تېز - تېز، پارچە - پارچە، پارە - پارە، گاھ - گاھ، گاھى - گاھى، قوتان - قوتان (قوي)، ساندۇق - ساندۇق (ئالتۇن)، دۆۋە - دۆۋە (پاختا)، ئېگىز - ئېگىز (بىنالار)، قارا - قارا، ساقلا - ساقلا، قاچ - قاچ، ئۇر - ئۇر، باس - باس ...

2. قوشۇمچىلىق تەكرارلانما سۆزلەر

مۇنداق تەكرارلانما سۆزدە، بىر سۆزبىر قېتىم ياكى ئىكـ
كىلا قېتىمدا ئۆزىگە مۇئەييەن بىر قوشۇمچىنى قوشقان ھالـدا
تەكرارلىنىدۇ، مەسىلەن:
ئارقا ـ ئارقىدىن، ئارقىمۇ ئارقا، كەينى ـ كەينىدىن، ئاي ـ
ئايلاپ، يىل ـ يىللاپ، قوتان ـ قوتانلاپ...
قوشۇمچىلىق تەكرارلانما سۆزلەرنى ئۆز ئىچىدىن يەنە
ئۇششاق تۈرلەرگە بۆلۈپ كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ. ئالايلۇق:
«تۈپ سۆز + مۇ + تۈپ سۆز» لۇك تەكرارلانما سۆز ياكى
«مۇ» لۇق تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:
شەھەرمۇشەھەر، كوچىمۇكوچا، يەكمۇيەك، سۆزمۇسۆز،
يۈزمۇيۈز، بەتمۇبەت، يېزىمۇيېزا، قاتمۇقات ...
«تۈپ سۆز+ دىن / تىن + تۈپ سۆز» لۇك تەكرارلانما
سۆز. مەسىلەن:
كەمدىن ـ كەم، كۆپتىن ـ كۆپ، بىكاردىن ـ بىكار، يېـ
ڭىدىن ـ يېڭى، ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق...
«تۈپ سۆز + تۈپ سۆز+ دىن» لىك تەكرارلانما سۆز.
مەسىلەن:
ئاز ـ ئازدىن، ئارا ـ ئارىدىن، تەرەپ ـ تەرەپتىن...
«تۈپ سۆز + تۈپ سۆز + ئى + دىن» لىك تەكرارلانما
سۆز. مەسىلەن:
ئىچ ـ ئىچىدىن، چاك ـ چېكىدىن، قات ـ قېتىدىن...
«تۈپ سۆز + دىن + تۈپ سۆز + گە / غا» لىق
تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:
كۈندىن ـ كۈنگە، شاختىن ـ شاختا، يىلدىن ـ يىلغا،
ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا، غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە...
«تۈپ سۆز + تۈپ سۆز + لاپ» لىق تەكرارلانما سۆز.
مەسىلەن:
ئاي ـ ئايلاپ، يىل ـ يىللاپ، ئەسىر ـ ئەسىرلەپ، كېچە ـ

كېچىلەپ، تاغار ـ تاغارلاپ، ساندۇق ـ ساندۇقلاپ...
«تۈپ سۆز + لاپ + تۈپ سۆز + لاپ» لىق تەكرارلانما
سۆز. مەسىلەن:
ئايلاپ ـ ئايلاپ، كۈنلەپ ـ كۈنلەپ، زىخلاپ ـ زىخلاپ
(كاۋاپ)، قوتانلاپ ـ قوتانلاپ (قوي)، ماشىنلاپ ـ ماشىنلاپ
(ئادەم).
«تۈپ سۆز + ئا / ئە + تۈپ سۆز + ئا / ئە» لىك تەكرارلا-
نما سۆزياكى «ئا» رەۋىشداشلىق تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:
بارا ـ بارا، تاما ـ تاما، كۆيلە ـ كۆيلە، يازا ـ يازا، كۆتە ـ
كۆتە، ئولتۇرا ـ ئولتۇرا، مۇڭدىشا ـ مۇڭدىشا...
ئۇنىڭدىن باشقا، «چېكىم ـ چېكىم، قۇچاق ـ قۇچاق، بۆ-
لەك ـ بۆلەك، ساپاق ـ ساپاق، سىزىق ـ سىزىق، تۇرۇم ـ تۇ-
رۇم» گە ئوخشاش تەكرارلانما سۆزلەرنىمۇ ئۆز قۇرۇلۇش ئالاھە-
دىلىكى بويىچە ئايرىم ـ ئايرىم تۇرلەرگە ئايرىش مۇمكىن.

6. قىسقارتىلما سۆز

شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىـ
كمىلىرىنىڭ مۇئەييەن شارائىتتا ئىخچام بولۇشىنى كۆزلەپ،
شەرتلىك ھالدا بىر تاۋۇشنى (يېزىقتا ھەرپنى) ياكى بىر بۇ-
غۇمنى ئېلىش يولى بىلەن ياسالغان سۆز «قىسقارتىلما سۆز»
دەپ ئاتىلىدۇ.
مەزكۇر «قىسقارتىلما سۆز» ئەمەلىيەتتە «سۆز» ئەمەس،
بەلكى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ شەرتلىك ھالدىكى قىس-
قارتىلما شەكلى بولغىنى ئۈچۈن، ئادەتتە «قىسقارتىلما» ياكى
«قىسقارتىلما شەكىل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
قانداق سۆزلەرنى قانداق جايدا قىسقارتىش مۇئەييەن شەرت
تەلەپ قىلىدۇ. ئادەتتە، بوغۇم سانى كۆپ سۆزلەر ۋە سۆز سانى

كۆپ بولغان سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ دائىم ئىشلىتىلىدىغان، شۇ تىللىق خەلقلەر ئۇچۇن تولىمۇ تونۇشلۇق بولغانلىرى قىسقارتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قىسقارتىلىما شەكلىنى ئىشلىتىش ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئالايلۇق، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، «نەمە ئۇچۇن»، «نە ئەتەي»، «نە ئەيلەي»، «ئەگەر»، «لېكىن» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ كۆپ ھاللاردا، خۇسۇسەن شېئىرىي ئەسەرلەردە «نەچۇن»، «نەتەي»، «نەيلەي»، «گەر»، «لېك» شەكلىدە قىسقارتىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى، كىشىلەر دائىم ئىشلىتىدىغان «ئەلەيھىسسەلاتۇ ۋەسسەلام» سۆز بىرىكمىسىنىڭ بولسا «عم (ئەم)» (يەنى ‹ئەين، ۋە ‹ميم، ھەرپى) گە قىسقارتىلغانلىقىنى كۆرىمىز. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى يېزىقتىلا ئەمەس، بەلكى ئېغىزدىمۇ (جانلىق تىلدىمۇ) قىسقارتىلىپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، «ئىلىك ئالماق» دېگەن بىر سۆز بار. بۇ سۆز تولۇق ئېيتىلغاندا، «سالامنى ئىلىك ئالماق» دېيىلىدۇ. «ئىلىك ئالماق» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «ئەلەيك ئالماق» (عليك الماق) شەكلىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇ «السلام عليكم ‹ئەسسەلامۇئەلەيكۇم›» دېگەن ئادەمگە جاۋابەن «و عليكم السلام ‹ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، دېمەك» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتۇپ كەلگەن. دېمەك، «ئەلەيك ئالماق» دېگەن سۆز «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام دېمەك» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ قىسقارتىلما شەكلى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، سۆزلەرنىڭ قىسقارتىلما شەكلىنى ئىشلىتىش كۆپرەك يىرىك ئەسەرلەرنىڭ مۇندەرىجە قىسمىدا، لۇغەتلەردە ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن:

ئەسلىي سۆز	قىسقارتىلما شەكلى
بىناكارلىق	بىن
پىسخولوگىيە	پىسخول
ھەربىي ئىشلار	ھەرب
ئورمانچىلىق	ئورم
ماشىنىسازلىق	ماشىن
چارلاش ـ قېدىرىش	چار
تىل ـ ھاقارەت	تىل ھا
دىيالېكت	دىيال

سۆز بىرىكمىلىرىنى قىسقارتىش نىسبەتەن كەڭ دائىرىگە ئىگە بولۇپ، گېزىت ـ ژۇرنال، تورلۇك ھۆججەت ۋە كىتاب تېكىستلىرىدىمۇ ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن:

ئەسلىي سۆز بىرىكمىسى	قىسقارتىلما شەكلى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى	ش ئۇ ئا ر
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى	ب د ت
جامائەت خەۋپسىزلىكى	ج خ
پارتىيە كومىتېتى	پارتكوم

ھازىر دۇنيادىكى چوڭ تىللارنىڭ ھەممىسىدە سۆزلەرنى قىسقارتىپ ئىشلىتىش ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ قالدى، ئۇلاردا قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ نەچچە ئون مىڭ سۆزلۇك لۇغەتلىرى بار. خەنزۇ تىلىدىمۇ شۇنداق.

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ سۆزلەرنى قىسقارتىپ ئىشلىتىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار، كەڭ تىل خادىملىرى بۇ جەھەتتە پايدىلىق خىزمەتلەرنى قىلـ

ماقتا، ئالايلۇق، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» دە قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى ھەققىدە مەخسۇس بەت ئېچىپ، نىزام ۋە كۆرسەتمىلەر بېرىلدى.

خەلقىمىز سۆزلەرنى قىسقارتىپ ئىشلىتىشنى ياقىلايدۇ، ھەتتا، ئۇلار كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆز بىرىكمىلىرىنى ئۆزلىرى قىسقارتىپ ئىشلىتىپ، ئەدەبىي تىلغا قوبۇل قىلدۇرماقتا. مەسىلەن، «قالدۇرۇق يەر» دېگەن سۆزنى دېھقانلار ياسىغان بولۇپ، ئۇ ھازىر «ئۆزگە قالدۇرۇلغان يەر» دېگەن بىرىكمە سۆزنىڭ ئورنىدا ئومۇميۈزلۈك ئىستېمال قىلىنماقتا.

7. قاتما سۆز

ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس تىل ئادىتى تۇپەيلىدىن بىر قىسىم سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بەلگىلىك گىرامماتىكىلىق شەكىلدە تۇراقلىشىپ (يەنى قېتىپ) قالغان، مۇنداق سۆزلەرنى «قاتما سۆز» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قاتما سۆزلەر مۇئەييەن مۇستەقىل سۆزلەر (يەنى مۇستەقىل مورفېما) بىلەن سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار ياكى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان بولىدۇ.

قاتما سۆزلەرنىڭ مۇھىملىرىنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ:

1) ئورۇن كېلىشىلىك قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

باشتا، دەسلەپتە، ھەققىدە، قارىغاندا، ھە دېگەندە، توغرىسىدا، ئوڭدا، مابەينىدە، ئاندا، جايىدا...

2) چىقىش كېلىشىلىك قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

يېڭىدىن، ئارقىدىن، يېڭىباشتىن، بىردىن، ئاندىن، بۇندىن...

3) خەۋەر شەكىللىك قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

قوغلاندى، ئاسراندى، چاچراندى، تاشلاندى، يېتىۋالدى، بېقىندى، ساقىندى، ئۇزۇندى، قىرىندى، چېپىندى، ئالدى ـ ساتتى، قاقتى ـ سوقتى، قېقىندى ـ سوقۇندى، باردى ـ كەلدى، ئالدى ـ بەردى، سېتىۋالدى، تىلىۋالدى، خۇدابەردى، يولبولدى...

4) ئىگىلىك (يەنى تەۋەلىك) قوشۇمچىلىق قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

ھاجىم، ئاخۇنۇم، موللام، ئۇستام، خۇدايىم، غۇنچەم، پاتىمەم، ئامىنەم، خالىدەم، قادىرەم، ئەختەم، ھېيتەم، ئىگەم، بېگىم...

5) ئورۇن ـ بەلگە كېلىشىلىك قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

نۆۋەتتىكى، باشتىكى، دەسلەپتىكى، يېقىندىكى، ئۇزاقتىكى...

6) بىرىككەن قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

دېگەنبىلەن، ئىشقىلىپ، ئىشىنىڭكارى، ئىشلەپچىقىرىش، ئەلھاسىل، ئەلكۇن، ئەلۋىدا ...

قاتما سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى مەزكۇر سۆزلەرنىڭ تىل ئەمەلىيىتىدە ئاشۇ خىل شەكىل بىلەن ئىشلىتىشنىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىكى سۆزلەرنى قىسقارتىپ قوللىنىش ئادىتى ۋە بۇ ئادەتنىڭ تەدرىجىي ھالدا يېزىق تىلىغا تەسىر قىلىشىمۇ قاتما سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە بەلگىلىك رول ئوينىغان، ئەلۋەتتە. ئالايلۇق، «ھەققىدە»، «توغرىسىدا» سۆزلىرىنىڭ تۇپ سۆزدىن كېيىنلا III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىغا ئىگە بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئۆزى مەزكۇر سۆزلەرنىڭ كەم دېگەندىمۇ «ئۇنىڭ ھەققىدە»، «ئۇنىڭ توغرىسىدا» دېگەن سۆزلەرنىڭ قىسقارتىلما شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇ قاتما سۆزلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسىدە مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككىنچى باب ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى

لېكسىكولوگىيەدە ھەرقانداق بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى يەنى سۆزلۈكى (词汇) «ئاساسىي سۆزلۈك» (基本词汇) ۋە «ئومۇمىي سۆزلۈك» (一般词汇) دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئومۇمىي سۆزلۈك ئۆز ئىچىدىن يەنە كونا سۆزلەر، يېڭى سۆزلەر، كەسپىي سۆزلەر، دىيالېكت سۆزلىرى، ئەدەبىي سۆزلەر، چەت تىللىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر دېگەندەك بىر قانچە تارماققا بۆلۈنىدۇ.

§1. ئاساسىي سۆزلۈك

پۈتكۈل تىل تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى، ھاياتىي كۈچى ئەڭ زور، سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئاممىبابلىقى ئۇستۇن، تۇراقلىقى يۇقىرى بولغان سۆزلەر شۇ تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكى بولىدۇ. ئاساسىي سۆزلۈك تىلنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ۋە ئاساسلىق ماتېريالى بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ تىلنىڭ تېپىك ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ شۇنداق.

ئىنسانلار دۇنيادا تۇرلۇك تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، توپلىشىپ، مۇئەييەن تۇرمۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن بولغاچقا، ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىدىن شەكىل-

لەنگەن تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكى ئەلۋەتتە ئاشۇ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئائىت سۆزلەر، ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە بولغان بىلىشىگە دائىر سۆزلەر، تىرىكچىلىك ئۈچۈن ئەڭ ئېھتىياجلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ھەققىدىكى سۆزلەر ۋە ئەقلىي ئالاقە ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن:

△ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە مەۋجۇداتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: كۈن، ئاي، يۇلتۇز، كۆك، يەر، سۇ، تاغ، ئوت، يامغۇر، تاك ئاتماق، كەچ بولماق، كۈن چىقماق، ئاي پاتماق، يەر تەۋرەمەك، سۇ ئاقماق، شامال ئەسمەك، قار ياغماق...

△ كۈندىلىك تىرىكچىلىك پائالىيىتىنى مەزمۇن قىلغان سۆزلەر: يىمەك، دېمەك، كەلمەك، ئولتۇرماق، قوپماق، ئالماق، قويماق، ئىشلىمەك، يۇرمەك، تۇرماق، ئۇخلىماق...

△ ئادەم بەدىنى ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: باش، كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، ياڭاق، تىل، چىش، ئېغىز، قول، ئاياغ، يۈرەك، تومۇر، چاچ، ساقال، تېرە، سۆڭەك، يىلىك، قان، ياش، قېرىن، باغىر، جىگەر...

△ ئۆزئارا ئەقلىي مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: بوۋا، مومۇ، ئاتا، ئانا، بالا، ئوغۇل، قىز، ئاغا، ئىنى، قېرىنداش، ئەر، خوتۇن...

△ شەيئىلەرنىڭ تۈپكى سۈپەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: ياخشى، يامان، كۆرۈملۈك، كۆرۈمسىز، ئىسسىق، سوغۇق، ئاچچىق، تاتلىق، قاتتىق، يۇمشاق، ئېگىز، تۆۋەن، كۆپ، ئاز، چوڭ، كىچىك، كەڭ، تار...

△ تىرىكچىلىك لازىمەتلىكلىرى مەزمۇنىدىكى سۆزلەر: تۇرالغۇ، قونالغۇ، ئۆي، نان، ئاش، كىيىم، يېپىنچا، سېلىنچا، قازان، پىچاق، پالتا، قايچا، ئەت (گۆش)، ئوق، يا... ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكىدە زادى قانچىلىك سۆزلەم بارلىقى ئىستاتىستىكا قىلىنىپ باققىنى يوق. بىراق، ئاساسىي سۆزلۈككە تەئەللۇق سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە ئالاھىدىلىكى بىلەن ئومۇمىي سۆزلۈكتىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

1) تۇراقلىق بولۇش جەھەتتە:

ئاساسىي سۆزلۈك كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى ۋە ئاساسلىق ھايات پائالىيەتلىرىنى مەزمۇن قىلىپ شەكىللەنگەن بولغاچقا، ئۇلار زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگىرىپ كەتمەي، ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئۆتۈپ قوللىنىلىدۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى، دەۋرلەرنىڭ ئالمىشىشى ئاساسىي سۆزلۈككە فونېتىكا جەھەتتىن ئاز - تولا تەسىر كۆرسەتسىمۇ، ئۇقۇم جەھەتتىن ئاساسەن تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. ئالايلۇق، VII ئەسىردە ئىشلىتىلگەن تۈرك - رونىك يېزىقى قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن يازما يادىكارلىقلاردا «كۈن، ئاي، تاغ، يەر، سۇ، قار، قىش، ياز...» قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرى ئۇقۇمىدىكى سۆزلەر، «باش، كۆز، تىل، ئاداق (ئاياغ)، بود (بوي)، قۇلقال (قۇلاق)، ئىلىك (قول)...» قاتارلىق ئادەم بەدىنى ئەزالىرىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر، «بىر، ئىكى، ئۈچ، تۆت، بەش، ئالتى، يەتتى، سەككىز، توققۇز ...» قاتارلىق سانىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر، شۇنداقلا «ئات، قون (قوي)، تاغقۇ (توخۇ)، تەبە ياكى تەۋە (تۆگە)، قۇلۇن، تاۋۇشقان، مەرال (مارال)، بۇغا، قىرغاۋۇل...» قاتارلىق ئات - ئۇلاغ ۋە ئۇي ھايۋانلىرى ناملىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ۋە «كۆر -، يۈر -، بەر -، كەل -، يە -، دە -، قىل -، ئۇيۇقلا - (ئۇقلا -)» قاتارلىق دائىم ئىشلىتىلىدىغان پېئىللارنىڭ ئىزچىل قوللىنىلغانلىقى ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئۇپرىماس ھاياتىي كۈچى بىلەن كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى بۇ

نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

2) ئاممىبابلىق جەھەتتە:

ئاساسىي سۆزلۈك ئۆزىنىڭ ئاممىبابلىقى جەھەتتىكى روشەن ئالاھىدىلىكى بىلەن ئومۇمىي سۆزلۈكتىن ئېنىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئاساسىي سۆزلۈك تۇراقلىق بولغانلىقى ئۈچۈن تەبىئىي هالدا، كەڭ ئاممىبابلىققا ئىگە بولىدۇ. چۈنكى، ئاساسلىق تەبىئەت هادىسىلىرى، ئەقەللىي تىرىكچىلىك ۋاستىلىرى، تۇرلۇك تۇرمۇش ئادەتلىرى ۋە زۆرۈر ئالاقە ـ مۇناسىۋەت ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئەينەن يەتكۈزۈپ ئۆگىتىلگەچ، ئەۋلادلار ئۈنى ئومۇميۈزلۈك بىلىدۇ. ئۇ سىنىپىي پەرق، جىنس پەرقى، ماكان ـ زامانىنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئومۇمەن ئۇچرىمايدۇ. ئۈنى هەممە ئادەم بىلگەچكە، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى يۇقىرى بولىدۇ.

3) هاياتىي كۈچى ۋە سۆز ياساش ئىقتىدارى جەھەتتە:

ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ تۇراقلىق، ئاممىباب بولۇش ئالاھىدىلىكى ئۈنى زور هاياتىي كۈچ ۋە يۈكسەك سۆز ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغان.

تىل ــ ئالاقىلىشىش قورالى، ئۇ ئىجتىمائىي هاياتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. هالبۇكى، جەمئىيەت تەرەققىياتى تەبىئىي هالدا تىلدا مۇناسىپ يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادە قىلىدىغان يېڭى سۆزلەرنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىپ تۇرىدۇ. مانا شۇ چاغدا، تىلنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى بولغان ئاساسىي سۆزلۈك ئۆزىنىڭ هاياتىي كۈچىنى ۋە يۇقىرى سۆز ياساش ئىقتىدارىنى نامايان قىلىدۇ. مەسىلەن:

باش: يىل بېشى، ئاي بېشى، ئېتىز بېشى، ئېچىق بېشى، يىگىتبېشى... باش ئاغرىقى، باش ئەتىياز، باش بارماق، باش باهار، باش پىياز، باش تومۇز، باش جىنايەتچى، باش قوشماق، باش ئەگمەك، باش تارتماق، باش قۇر، باش كېسەر، باش كىيىم، باش ماقاله، باش مەھەللە، باش ئۇرماق، باش ۋەكىل، باش توخۇ، باش بايراق... بېشىنى باغلىماق، بېشىنى ئوڭشىماق، بېشىنى ساقايتماق، بېشى چوڭ، بېشى ئوچۇق، بېشى قايغان، بېشى چۈشۈپ كەتمەك، يۇمشاقباش، تاقىرباش، پاينەكباش، قاپاقباش، باشمۇباش، باشباشتاق، باشتىن ـ ئاياغ، باشلا ـ، يېڭىباشتىن... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسىي سۆزلۈككە تەئەللۇق سۆزلەرنىڭ هەممىسى خۇددى «باش» سۆزىگە ئوخشاش دەرىجىدە سۆز ياساپ كېتىشى ناتايىن، بەزىلىرى بۇ جەهەتتە هەتتا ئومۇمىي سۆزلۈككە تەئەللۇق سۆزلەرگىمۇ يېتىشەلمەسلىكى مۇمكىن. بىراق ئومۇمىيلىقتىن ئىبارەت ئېيتقاندا، ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، ئومۇمىي خەلق چۈشىنەلەيدىغان بولۇشى ئۇنى تەبىئىي هالدا ئېنىق ئۇقۇملۇق، ئوبرازلىق، ئىخچام بولغان يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغان. خەلقىمىز تارىختىن بۇيان، ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ كەلگەن، بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىت، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىنىشقا موهتاج. ئەگەر ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەينى بىلەن ياخشى تونۇلسا، تەرجىمە ۋە سۆز ياساش ئەمەلىيىتىدە كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ، مەدەنىيەت تەرەققىياتىمىزغا تېگىشلىك هەسسە قوشالايدۇ.

2§. ئومۇمىي سۆزلۈك

سۆزلۈك سوستاۋىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈككە كىرەلمەيدىغان سۆزلەردىن تەشكىل تاپقان قىسمى «ئومۇمىي سۆزلۈك» ياكى «ئادەتتىكى سۆزلۈك» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئومۇمىي سۆزلۈككە تەئەللۇق بولغان سۆزلەر نىسبەتەن تۇراقسىز، ئاممىباب‌لىقى بىر ئاز تۆۋەن، سۆز ياساش ئىقتىدارى ئاجىزراق بولىدۇ.

تەرەققىي قىلغان تىللاردا، ئومۇمىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانى ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانىدىن ھامان كۆپ بولىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تىل تەرەققىي قىلغانسېرى ئۇنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمى نىسپىي تارىيىدۇ، ئومۇمىي سۆزلۈك قىسمى بولسا، ئۇزلۇكسىز كېڭىيىدۇ.

تۆۋەندە، ئۇيغۇر تىلى ئومۇمىي سۆزلۈكىنىڭ گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدىغان سۆزلەردىن «چەت تىلدىن كىرگەن سۆزلەر»دىن باشقىلىرى ئۇستىدە قىسقىچە بايان بېرىپ ئۆتىمىز.

1. كونا سۆزلەر

ھەرقانداق بىر جانلىق تىلدا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بىر تەرەپتىن يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادە قىلىدىغان يېڭى سۆزلەر ئۇزلۇكسىز پەيدا بولۇپ تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن بەزى سۆزلەر تەدرىجىي كونىرايدۇ ۋە يوقىلىدۇ. دېمەك، ئومۇمىي سۆزلۈك تەركىبىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەر ئۇزاق ئىستېمال جەريانىدا يېڭى سۆزلەرگە ئورۇن بوشىتىپ، كونا سۆزلەر كاتېگورىيەسىگە كىرىپ كېتىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر كونا سۆزلەر كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

1) ئومۇمىي تىل سوستاۋىدا ۋە جانلىق تىلدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، بىراق، ئۆلچەملىك ئەدەبىي تىلدا ئادەتتە ئىشلىتىلمەيدىغان قەدىمىي سۆزلەر. مەسىلەن:

بەينەلمىنەل (يەنى خەلقئارا)، زۇلپىكەش (يەنى چاچچى، چاچ سالغۇچى)، ھەمسال (تەڭتۇش، بويداش)، ھولۇپا(يېگۇلۇك)، بىزە (ئازغىنە)، پىشكە (پىشكەش، تۆھپە)...

كارگەر (ئىشچى)	تەۋ (كۇچ)...
مۇت (بىكارلىق)	ۋەج (بايلىق)
رىزە (ئۇششاق)	داكان (خوراز)

2) ئۆزى ئىپادە قىلىدىغان شەيئى ئاللىقاچان يوقالغانلىقى سەۋەبلىك ئىستېمالدىن قېپقالغان تارىخىي سۆزلەر. مەسىلەن:

خاتىپ، مىڭبېشى، يۈز بېشى، ئونبېشى، پەلەقە تارتماق، ۋەخپە قىلماق، ۋەخپىلىك، پەيشەنبىلىك، ھەرەم ئاغىسى، چىراغچى، كوزىگەر، يىللىقچى، نىمكار، پومپىشچىك، گۆرەكەش.

3) مەلۇم سىياسىي ھەرىكەت ئاياغلاشقانلىقى سەۋەبلىك ئىستېمالدىن قالغان كونا سىياسىي سۆزلەر. مەسىلەن:

كومۇنالىشىش، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، لاپقوتلىشىش، روھىي دۇنيانىڭ چوڭقۇر يېرىگە تاقاش، بۇرژۇئازىيە ھوقۇقدارى، تۇتقىنى تۇتۇپ، دۆلەتنى تۇزەش؛ مەدەنىي ئاقارتىش، سېپىق توققۇزىنچى...

4) كونا تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ۋە تۇرلۇك كونا ئۇسۇلۇبلارنىڭ يېڭى ئادەت ۋە يېڭى ئۇسلۇبلارغا ئورۇن بېرىشى نەتىجىسىدە ئەمەلىي ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەر. مەسىلەن:

ئىسقات بەرمەك، خەتمىدىن ئۆتمەك، تون ياپماق، قول بەرمەك، تاختىغا چىقماق، ھەپتىيەككە چىقماق، ۋەششەمچى توۋلىماق، رامىزان ئېيتماق...

كونا سۆزلەر ھەرگىزمۇ ئۆلگەن سۆزلەر ئەمەس، شۇڭلاشقا، ئۇلار تارىخىي ئەسەرلەردە، كونا زاماننىڭ كونىلىق قىياپىتى

تىنى ئەينەن تەسۋىرلەشتە، مۇناسىپ چىنلىق ۋە ئۆزىگە خاس دەۋر پۇرىقى بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان تەڭدىشى يوق قىممەتلىك لېكسىكا بايلىقى ھېسابلىنىدۇ.

كونا سۆزلەرنى توپلاش، رەتلەش ۋە ئۆگىنىش، ئۇلارنى تىل ئەمەلىيىتىدە ئوبيېكتقا قاراپ مۇۋاپىق قوللىنىش ئومۇمىي تىلنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاشتا مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. يېڭى سۆزلەر

لېكسىكولوگىيەدە دېيىلمۇاتقان «يېڭى سۆزلەر» يۈكسەلمۇاتقان مەدەنىي ھايات، سىياسىي ھايات ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، تىلدا ئەسلىدىن بار بولغان ماتېرىياللار (يەنى سۆزلەملەر ياكى قوشۇمچىلار) ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش» دېگەن سۆزنى ئالساق، تىلىمىزدا ئەسلىدىن «يەر ئىسلاھاتى»، «ئىسلاھاتچى»، «ئىسلاھاتچىلىق» قاتارلىق «ئىسلاھات» لىق سۆزلەر بار ئىدى، مەزكۇر «ئىسلاھات» سۆزىگە، تىلىمىزدا «ئېچىقىنى ئېچىۋېتىش»، «ئېغىزنى ئېچىۋېتىش»، «قۇلۇپنى ئېچىۋېتىش» دېگەندەك شەكىللەردە ئىشلىتىلىدىغان «ئېچىۋېتىش» سۆزى تەڭداش مۇناسىۋەتتە قوشۇلۇپ، نۆۋەتتىكى سىياسەت «改革开放» غا تەڭ يېڭى سۆز قىلىپ شەكىللەندۈرۈلدى. يەنە مەسىلەن، «غورىگىل تۇرمۇش كەچۈرۈش» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇمۇ تىلىمىزدا ئەسلىدىن بار سۆزلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ سۆز ھازىر ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى «过清贫生活» (يەنى يوقسۇللار تۇرمۇشىنى كەچۈرۈش) دېگەن مەنىسىنى ئۆزگەرتىپ، خەنزۇچىدىكى «过紧日子» دېگەن ئاتالغۇغا تەڭداش يېڭى سۆز بولۇپ قالدى. تىلىمىزدىكى ئونئالغۇ، كىرئالغۇ، سىنئالغۇ، ئۇچار تەخسە، ئالەم كېمىسى، ئاققۇن، مەسئۇلىيەت تۇزۇمى، نامراتلارنى يۆلەش، ئامانەت قەرز... قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى يېڭى سۆزلەرگە كىرىدۇ.

يېڭى سۆزلەر سىياسىي ساھەدىلا ئەمەس، بەلكى پەن ـ تېخنىكا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مەدەنىيەت ـ كۆڭۈل ئېچىش، سودا، تەرجىمە، تەتقىقات قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەردە شۇنداقلا جەمئىيەت ۋە تۇرمۇشنىڭ تۈرلۈك قاتلاملىرىدا ئۇزلۇكسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. يېڭى سۆزلەر بەجايىكى ئومۇمىي تىل گەۋدىسىگە بېرىلگەن يېڭى قان بولۇپ، ئۇ تىلنى يېڭىدىن ـ يېڭى جانلاندۇرۇش ۋە بېيىتىش رولىنى ئويناىدۇ.

يېڭى سۆزلەرنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا توپلاش، رەتلەش ۋە ئۇلارنى توغرا ئىزاھلاپ ئاممىۋى سۆز ۋە ئومۇمىي خەلق سۆزىگە ئايلاندۇرۇش لېكسىكولوگىيەنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرىدۇر.

3. كەسپىي سۆزلەر

كەسپىي سۆزلەر دېگىنىمىز تۈرلۈك كەسىپ ۋە تۈرلۈك ساھەدىكىلەرنىڭ ئۆز كەسپىلىرى دائىرىسىدە قوللىنىلىدىغان سۆز ـ ئاتالغۇلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى كەسىپ كەڭ مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ھەر خىل مەخسۇس پەن، خاس تېخنىكا ۋە ھۈنەر ـ سەنئەتچىلىك، شۇنداقلا مۇئەييەن ئوخشاش خاراكتېرگە ئىگە بولغان مەشغۇلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

دوختۇرلۇق، ئوقۇتقۇچىلىق، ماشىنىسازلىق، تۆمۈرچىلىك، سودىگەرلىك ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كەسپىي سۆزلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ «پەن تېخنىكا ئاتالغۇلىرى»، «قول ھۈنەر ئاتالغۇلىرى» ۋە «دىنىي ئاتالغۇلار» دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى

تۇرلۇك ئىلىم ـ پەن ۋە ھەر خىل زامانىۋى تېخنىكا سا ـ ھەسىگە خاس ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر «پەن ـ تېخ ـ نىكا ئاتالغۇلىرى» كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

△ ماتېماتىكىغا ئائىت سۆزلەر: تۆت ئەمەل، يىلتىزدىن چىقىرىش، كەسىر، رادىكال، مەنپىي سان، مىنۇس، پىلۇس، تەتۈر سان...

△ ئەدەبىياتقا ئائىت سۆزلەر: بەدىئىي ئالاھىدىلىك، پېرسوناژ، باش قەھرىمان، بەدىئىي توقۇلما، شېئىرىي تىل، قوشاق، يېزىش ئۇسلۇبى، يېشىم، ا شەخس تىلى، نەسر، ھې ـ كايە، پوۋېست، رومان...

△ ئاستىرونومىيەگە ئائىت سۆزلەر: سامانيولى، مارس، قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز، ھۇكەر، سەييارىلەر ھەرىكىتى، مېركۇرىي، يورۇقلۇق يىلى، ئاينىڭ تۇتۇلۇشى، كۈننىڭ تۇتۇلۇشى، چىللە، ھۇت...

△ پەلسەپە ئاتالغۇلىرى: ماددا بىرلەمچى، ئاڭ ئىككىلەم ـ چى، ھېسسىي بىلىش، ئىدراكىي بىلىش، زىددىيەتنىڭ بىرلە ـ كى، دۇنيانى بىلىش، دۇنيا قاراش...

△ تېببابەت ئاتالغۇلىرى: تومۇر تۇتۇش، دىياگنوز قويۇش، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق ئىسسىق، يۇرەك ھەرىكىتى، قان بېسىمى، سەپرا، ئۆپكە يالۇغى، يۇرەك سانجىقى، ئۆت سۈيۇقلۇقى...

△ بىيولوگىيە ئاتالغۇلىرى: باكتېرىيە ئۆستۈرۈش، تە ـ بىئىي تاللىنىش، ھۈجەيرە، تۆرەلمە، فوتوسىنتېز، ھاياتلىق ـ نىڭ پەيدا بولۇشى...

△ فىزىكا ئاتالغۇلىرى: توك بېسىمى، يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى، ئېلېكترىك ئېقىمى، فىزىكىلىق ھادىسە، ئامپېر ـ مېتىر، ماگنىت مەيدانى...

△ خىمىيە ئاتالغۇلىرى: ئوكسىدلاش، رېئاكسىيەلەشتۈ ـ رۈش، تەڭلىمە، چۆكمە ھاسىل قىلىش، ماددا ئالماشىش، كاتا ـ لىزاتور، ئوكسىگېن، ئازوت، كاربون، كاربون تۆت ئوكسىدى...

△ دېھقانچىلىق ئاتالغۇلىرى: دان سۈيى، گەجگە سۈيى، كانجىلاش، قوش، بۇقۇسا، ساپان، سېيالكا، ئۇرۇق سېلىش، خا ـ مان تېپىش، خامان سورۇش، چەشلەش، كۈزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي، كۆممىقوناق، كىرىشتۈرۈپ تېرىش، سۆرەم سېلىش، شۇدىگەرلەش، چۆنەك ئېلىش، توپىلاش، ئوغۇتلاش، توپا يۆلەش...

△ تەرجىمانلىققا ئائىت سۆزلەر: مەنەن تەرجىمە، ئەينەن تەرجىمە، قوغلاشما تەرجىمە، يانداشما تەرجىمە، ئېغىز تەرجە ـ مىسى، قەلەم تەرجىمىسى، سۆز قىسقارتىش، سۆز قوشۇش...

△ تىلشۇناسلىققا ئائىت سۆزلەر: گىرامماتىكا، فونېتە ـ كا، لېكسىكولوگىيە، سۆزلۈك، بوغۇم ئايرىش، سۆز كۆچۈ ـ رۈش، گىرامماتىكىلىق مەنە، لېكسىكىلىق مەنە، مورفېما...

△ ئوقۇتقۇچىلىققا ئائىت سۆزلەر: يوقلما قىلىش، مەۋسۇملۇق سىناق، يىللىق ئىمتىھان، ئوچۇق دەرس، سىنىپ كۆچۈش، دوسكىغا چىقىش...

△ سودا ـ تىجارەتكە دائىر سۆزلەر: توپ ئېلىپ، پارچە سېتىش، زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى، پايدا ئېلىش، زىيىنغا سېتىش، ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش، باج ئوغ ـ رىلاش، تىجارەت بېجى، مىلچمال، يايمىچىلىق...

2) قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى

ئۇيغۇرلاردا قول ھۈنەر سانائىتى نىسبەتەن تەرەققىي قىل ـ غان، پىچاقچىلىق، كەشتىچىلىك، گىلەمچىلىك ۋە كۈلالچىلىق قاتارلىق قول ھۈنەرلىرى ھېلىھەم داڭلىق. قول ھۈنەر ماھا ـ رىتىنى ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇش ھېلىمۇ مۇئەييەن

دائىرىدە ساقلانماقتا. بىر قانچە ئەۋلادتىن بۇيان مەلۇم بىر خىل ھۇنەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئادەملەرنى ھەر يەردە ئۇچرىتىش مۇمكىن. مۇشۇ سەۋەبتىن، قول ھۇنەرۋەنچىلىككە ئائىت سۆزلەر كەسپىي ئاتالغۇلار ئىچىدە خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۆگىنىش ۋە سېلىشتۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇيغۇر قول ھۇنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرىنى ئۆز تۈرلىرى بويىچە ئايرىم كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ. ئالايلۇق:

△ دوپپىچىلىققا ئائىت سۆزلەر: تەپچۇش، پىلتە بېرىش، كۆكلەش، قوندۇرۇش، چۆچۈرە بادام، بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، گىلەم دوپپا، چېكەن دوپپا، جىيەك تۇتۇش، لوقچۇش...

△ تۇماقچىلىققا ئائىت سۆزلەر: سەرپۇش تۇماق، سالۋا تۇماق، ئاق تۇماق، كۆرپە قۇلاقچا، بابۇر قۇلاقچا، تۇلكە تۇماق...

△ مۇزدۇزلۇق ئاتالغۇلىرى: رۇبىچاك، باشلىق، ئاپقۇت، سىرەج، موم، شاۋرۇن، كووا، كۆسا (يەنى كۆرسى)، بىگىز، بۇرەندە، دەرەپشە، ئەرەنچە ئۆتۈك، زەيپانە ئۆتۈك، بالا ئۆتۈك، ھاۋا بېرىش، كارۋان ئۆتۈكى، مەسە، سەندەل، شىبلىت، قونچىلۇق بەتىنكە، نوسەك، پومۇل، ئورۇزنەك، پاشنا، پاشنا سۇزۇش...

△ تامچىلىققا ئائىت سۆزلەر: چوپگەز، ئەندۇۋا، ۋادو، مەرەپ، مورا، بالا بېشى، ناۋا، تەكچى، ۋاساجۇپ، ۋاسادەرمىيان، خىش قويۇش، تام قوپۇرۇش، ئەنجان تېمى، ھاۋادان، ئۆي ئېچىش، قارا سۇۋاق، سىلىق سۇۋاق...

△ تۆمۇرچىلىككە ئائىت سۆزلەر: كۆرۈك بېسىش، تاۋلاش، سۇغىرىش، سەندەل، بازغان، بولقا، كۆرۈك، ئەسۋاب قاقتۇرۇش، ئۇلىتىش، بولقىلاش، بازغانلاش...

△ ياغاچچىلىققا ئائىت سۆزلەر: قارا چېكىش، رەندىلەش، ياغاچ چېپىش، چوت، كەكە، ھەرە، قول ھەرىسى، جادۇ ھەرە، چارچاپ قىلىش، ھەرىدەش، ياغاچ چىقىرىش، شىنا قېقىش،

پۇزەك، ھەرە تارتىش دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر قول ھۇنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى ۋە قول ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار ئارىسىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئوبرازچانلىقى، ئىخچاملىقى ۋە چۈشىنىشلىكلىكى بىلەن ئۇيغۇر جانلىق تىلغا ھەتتا ئەدەبىي تىلغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئەسىرلەر مابەينىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈك سوستاۋىنى بېيىتىش ۋە جانلاندۇرۇش رولىنى ئويناپ كەلگەن. مەسىلەن، «كاسىپ ئۆزىگە چىقىنالماپتۇ»، «قويىنى قاسساپ سويسۇن»، «موزدۇز يالاڭ ئاياغ، باپكار ئىشتانسىز» ۋە «ئالتۇنىڭ قەدرىنى زەرگەر بىلىدۇ»، «ياندىكى كاسىپنىڭ قەدرى يوق» قاتارلىق تەمسىللەر قول ھۇنەرۋەنلەر تىلىدىن ئومۇمىي جانلىق تىلغا، جانلىق تىلدىن ئەدەبىي تىلغا ئۆتۈپ ئومۇملاشقان.

3) دىنىي ئاتالغۇلار

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈك سوستاۋىدا، خاس دىنىي زاتلار ۋە ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قوللىنىلىدىغان، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، خۇسۇسەن ياشلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئانچە چۈشىنىشلىك بولمىغان بىر بۆلۈك سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەر ئامما ئارىسىدا كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە. چۈنكى، ئانچە ـ مۇنچە مەسچىتكە كىرىدىغان، جۈمە نامىزىغا ياكى ھېيت نامىزىغا ئىشتىراك قىلىدىغانلىكى ئادەمنىڭ قۇلىقىغا ئىمامنىڭ ئەمرىمەرۇپى، ۋائىزنىڭ ۋەزى، خاتىپنىڭ خۇتبىسى (يەنى نۇتۇقچىنىڭ نۇتقى) ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان دىنىي ئاتالغۇلار چۈشىدۇ. ئەقىدە ـ ئېتىقاد تۈپەيلى كىشىلەر بۇ خىل سۆز ـ ئاتالغۇلارنى بەكمۇ ئەتىۋارلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلامىيەت چۈشەنچىسى بويىچە دۇنيانىڭ بارلىققا كېلىشى، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بايان قىلىنغان قەدىمىي چۆچەكلەر، قىسسەلەردە، تەبىئىي ھالدا

خاس ئىسلام دىنىغا تەئەللۇق سۆز - ئاتالغۇلار ناھايىتى نۇر-غۇن. بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى ئاۋام - خەلق خاس سورۇنلاردا ئىشلەتمەسلىكى، ئۇلارنى ئىشلىتىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

دىنىي ئاتالغۇلارنى ئۆز نۆۋىتىدە بىر قانچە تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

△ ئىسلامىيەت ئەقىدىسى بويىچە ئالەم ۋە ئادەم چۈشەن-دۈرۈلىدىغان سۆزلەر. مەسىلەن: باقىي ئالەم، جەننەتى، دوزەخى، ناسارا، ئابىھايات، ئابىكەۋسەر، پىلسىرات، بەندە، بەندىچىلىك، تەۋھىد، قىيامەت، مەھشەر، مەھشەرگاھ، ئەجەل، ئەلمىساق، مۆمىن، ئابىد، سالىھ، كۈپپار، پاسىق، مۇشرىك، جەھەننەم، باتىل، ئەھلى كىتاب...

△ ئىبادەت ۋە زىيارەتكە دائىر سۆزلەر. مەسىلەن: ئىمان ئېيتماق، سەجدە قىلماق، مەسچىت، رۇكۇغا بېرىش، قۇلاق قېقىش، غۇسۇل قىلىش، ئىستىنجا قىلىش، بويىنى سۇغا سېلىش، تەرەت ئېلىش، ھەج قىلىش، ھاجى، بەيتۇللا، بەيتۇلھەرەم، ھەرەم، ھەرەم ئېيى، زاراتگاھ، زاراتگاھلىق، ھەج پەرزى، ھەج ئەركانى، ھەج ئەھكامى، مەسجىدى ھەرەم، مەسجىدى ئەقسا، خانىقا، ھەجەرۇل ئەسۋەد، كەبە، كەبەتۇللاھ، شەيتانغا تاش ئېتىش، ئاراپاتقا چىقىش، تاۋاپ قىلىش...

△ ئۆرپ - ئادەتكە تەئەللۇق سۆزلەر. مەسىلەن: زاكات بەرمەك، ئۆشرە بەرمەك، روزا تۇتماق (رامىزان تۇتماق)، پەتە ئوقۇماق، تۇنمەك، تۇپراق (ياكى توپا) بېشىغا بارماق، خەتمە-قۇرئان قىلماق، سەدىقە بەرمەك، نەزىر (نەزىرە) قىلماق، يىل نەزىرىسى، مەۋلۇت ئوقۇتماق ...

△ دىنىي سۆپەت سۆزلىرى. مەسىلەن: ئاللاھۇتائالا، رەسۇلۇللاھ، شاھى مەردان، قۇرئانى كەرىم، ھەدىسى شەرىپ، ئەھلۇللاھ، شەيخۇلئىسلام، ئايەتۇللاھ، كەرىم، رەھىم، ئەزىم،

قەھھار، غەففار، سەتتار، چارىيار، چىلتەن، رەھمەتۇللاھ ئەلەيھى، قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ، رەزىيەللاھۇئەنھۇ، ئەلەيھىسسەلام، ئەلەيھىررەھمە، جارۇللاھ، يارەببىم، يائاللاھ، ئاللاھۇ ئەكبەر، سەدەقاللاھ ئەزىم...

ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي ئاتالغۇلار ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتىدە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن (يەنى چۆچەك، مىف، ئەپسانە، دىنىي رىۋايەت قاتارلىقلار ئارقىلىق) يازما ئەدەبىياتقا ئۆتۈش، يازما ئەدەبىياتتىن ئۆلچەملىك ئەدەبىي تىلغا تەسىر قىلىش ۋە ئۆزلىشىشتەك جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن. ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئومۇمىي خەلق ئىچىدە، خاس ئەدەبىي تىل ئاتالغۇلىرى بىلەن پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى چۈشىنىدىغانلاردىن دىنىي ئاتالغۇلارنى چۈشىنىدىغانلار كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈكىگە تەئەللۇق بولغان دىنىي ئاتالغۇلارنى توپلاش، رەتلەش ۋە ئۇلارنى ئىزاھلاش ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ئۇچۇن سەل قارىغىلى بولمايدىغان مۇھىم خىزمەت ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدا، ئىشلىتىلىش چاستوتىسى خېلى يۇقىرى بولغان بىر بۆلۈك تەكەللۇپ سۆزلىرى بار (مەسىلەن، ئىنشائاللاھ، ماشائاللاھ، ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئاللاھ رازى بولسۇن، ئاللاغا ئامانەت... دېگەنلەرگە ئوخشاش) بۇ سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشى، رولى ۋە ئۇقۇم - مەنىسى قاتارلىقلار پەقەت تىلىمىزدىكى دىنىي ئاتالغۇلارنىڭ تەتقىقاتى ئارقىلىقلا ھەل بولىدۇ. بۇ ھەقتە «تەكەللۇپ سۆزلەر» دېگەن بۆلەكتە توختىلىمىز.

4. ئادەت سۆزلىرى

لېكسكولوگىيەدە ئېيتىلىدىغان ئادەت سۆزلىرى ياكى ئادەت ژارگونى (习惯语) جەمئىيەتتىكى ئايرىم ئىجتىمائىي گۇرۇھ ياكى مۇئەييەن ئادەت ۋە مەنپەئەت تۇپەيلى تەبىئىي هالدا ئۇيۇشقان كىشىلەر توپىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش، ئۆزلىرىنىڭ ئادىتىنى همايە قىلىش مەقسىتىدە ئېلىپ بارىدىغان، ئالاهىدە هەرىكەت ۋە پائالىيەتلىرىدە قوللىنىلىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئادەت ژارگونى ئۆزىنىڭ كونكرېت خاراكتېرىگە قاراپ مۇنداق ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) قاراڭغۇ گەپ (黑语). «قاراڭغۇ گەپ»ئادەتتە «قارا گەپ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇنداق سۆزلەرنى جەمئىيەتتىكى ئايرىم ئىجتىمائىي گۇرۇھتىكى كىشىلەر ئۆزلىرى ئېلىپ بېرىۋاتقان مۇئەييەن بىر پائالىيەتنى باشقىلارنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ساقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قاراڭغۇ گەپنىڭ مەزمۇنى ئاشۇ ئىشلەتكۈچىلەردىن باشقا ئادەمگە پۈتۈنلەي قاراڭغۇ بولىدۇ. ئالايلۇق، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، ئاشلىق ۋە رەخت توقۇلمىلار نورمىلىق هالدا بېلەتلىك تەمىنلىنەتتى. شۇ چاغدا مەلۇم شەهەردىكى ئاشلىق بېلىتى بىلەن رەخت بېلىتىنى ئېلىپ - سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قاراڭغۇ بازارچىلار ئۆز پائالىيىتىنى ساقچىلارنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ساقلاش ئۈچۈن «رەخت بېلىتى» دېگەننىڭ ئورنىغا «راخمانجان»، «ئاشلىق بېلىتى» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ئامانجان» دېگەن ئىسىم سۆزىنى قوللانغان. ئۇلار شېرىكلىشىپ بىر شەهەردىن يەنە بىر شەهەرگە ئاشلىق ۋە رەخت بېلەتلىرىنى يۆتكەپ هايانكەشلىك قىلغاندا، خۇسۇسىي ئۆزئارا سۆزلىشىش، ئۈچۈر ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلگەندە، بۇ خىل قاراڭغۇ گەپلىرى كۆپ ئەسقاتقان. مەسىلەن:

ئۇرۇمچىدە راخمانجانىڭ ئەھۋالى قانداقراقكەن؟ (يەنى ئۇرۇمچىدە رەخت بېلىتىنىڭ بىرى قانچە پۇل ئىكەن؟) ئامانجانىڭ ئۈچرىتالمىدىڭلارمۇ؟ (يەنى ئاشلىق بېلىتى ئالالمىدىڭلارمۇ؟) دېگەنگە ئوخشاش.

دېمەك، يۇقىرىقى مىسالدىكى «راخمانجان» بىلەن «ئامانجان» ئاشۇ تىل مۇهىتىدا ئادەت ژارگونىغا تەئەللۇق قاراڭغۇ گەپ هېسابلىنىدۇ. تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەسكى، جەمئىيەتتىكى بۇ خىل قاراڭغۇ گەپلەر تولىمۇ ئۆزگىرىشچان ۋە ئۆمرى قىسقا بولىدۇ. شۇنداقلا مۇنداق سۆزلەرنىڭ بىر تىلنىڭ ئومۇمىي سوستاۋىغا قىلچە تەسىرى بولمايدۇ دېسىمۇ بولىدۇ.

2) ئەستەرلىك گەپ (隐语). ئادەتتە ئەستەرلىك گەپ ئۆزىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ نىسبەتەن كەڭلىكى، ئوبرازچانلىقى بىلەن قاراڭغۇ گەپلەردىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىچەرمەنلەر ئارىسىدا قوللىنىلىدىغان «قېقىشۇالماق» (يەنى ئىككى رومكىدىن قېقىشۇالماق)، «ئۆرە ئاتا قىلماق» (يەنى هاراق پوكىنىگە يۆلىنىپ تۇرۇپلا ئىچمەك) سۆزلىرى؛ چاقچاق سورۇنلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان «پاس چىقارماق»، «كەلتۇرۇپ قويماق»، «سانجۇالماق» دېگەن سۆزلەر؛ شۇنداقلا نەشرىياتچىلىقتا تەھرىرلەر ئارىسىدا قوللىنىلىدىغان «پاساڭ» ياكى «كاۋاك چالمىسى» (يەنى بەت ئاخىرىدىكى بىكار قالغان يەرگە باب كېلىدىغان ئەقلىيە سۆزلىرى قاتارلىق مىكرو ماقالىلار) دېگەندەك سۆزلەرنىڭ هەممىسى ئادەت ژارگونىغا تەئەللۇق ئەستەرلىك گەپلەرگە كىرىدۇ.

ئەستەرلىك گەپلەر ئوبرازچان، قىزىق، ئىلمىي بولغانلىقى ئۈچۈن تارقىلىشى تېز، ئومۇملىشىشى ئاسان بولۇش خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە.

3) سىنىپىي ئادەت ژارگونى (阶级习惯语). سىنىپىي ئادەت ژارگونى ئادەتتە «سىنىپىي دىيالېكت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مۇئەييەن سىنىپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەنە بىلەن ئىشلىتىدىغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پەن نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تىل بىر خىل ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى بولۇش سۈپىتى بىلەن، جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك سىنىپ ۋە ھەر خىل تەبىقىلەر ئۇچۇن ئورتاق بولىدۇ. بىراق بەزى سىنىپ، ئايرىم تەبىقىلەر ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتى ئۇچۇن ھامان بەزى سۆزلەرنى ياساپ ياكى ئۇلارغا ئالاھىدە مەنە يۈكلەپ ئىشلىتىپ، بارا - بارا ئۇلارنى ئۆز سىنىپى دائىرىسىدە ئىشلىتىدىغان سىنىپىي ئادەت ژارگونلىرىغا ئايلاندۇرۇۋالىدۇ. ئالايلۇق، ئېنىق ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، 1949 - يىلىدىن بۇرۇن مەملىكىتىمىزدىكى پومېشچىك ۋە بۇرژۇئازىيە سىنىپى كومۇنىستلارنى ۋە كومۇنىزمغا ھېسداشلىق قىلغۇچىلارنى «قىزىل پاچاقلار» دەپ ئاتىسا، پرولېتارلارنى «يالاڭ تۆشلەر»، «ئاچ گادايلار»، «قەلەندەرلەر» دەپ ئاتاشقان. خاس ئۇيغۇر تىلىدىمۇ يۇقىرى تەبىقە ئاقسۆڭەكلەر لۇغىتىدىلا ئىشلىتىلىدىغان سىنىپىي ئادەت ژارگونلىرى بولغان. مەسىلەن، كونىچۇ ئاتىپلىققا قارشى تۇرۇپ، زامانغا يارىشا يېڭىلىقنى، ئىسلاھاتنى تەرغىب قىلغۇچىلار «جىدىت» (يەنى چاغاتاي ئۇيغۇرچە «يېڭى» دېگەن مەنىدىكى سۆز) دەپ ئاتالغان بولسا، كونا ئادەتلەرنى تاشلاپ ياكى ئىسلاھ قىلىپ يېڭى ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەنلەر «دەھرىي» (يەنى چاغاتاي ئۇيغۇرچە «زامانىۋى» دېگەن مەنىدىكى سۆز) دەپ ئاتالغان. دېمەك، يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن «قىزىل پاچاق»، «يالاڭ تۆش»، «جىدىت، جىدىتچى»، «دەھرىي» دېگەن سۆزلەر بۇرژۇئازىيە ۋە خۇراپىي دىنچىلار سىنىپىغا تەئەللۇق سىنىپىي ئادەت ژارگونلىرىغا كىرىدۇ.

سىنىپىي ئادەت ژارگونلىرى شۇ سىنىپنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىغا قاراپ ئومۇملىشىپ، خاس سىياسىي ئاتالغۇ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، «قىزىل ھاكىمىيەت»، «قىزىل قەلب»، «قىزىللىشىش»، «سېرىق ناخشا»، «يالاڭ ئاياغ دوختۇر» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

لېكسىكولوگىيەدە كەسىپىي سۆزلەر (行业语) بىلەن ئادەت سۆزلىرى (习惯语) قوشۇلۇپ، «ئىجتىمائىي دىيالېكت» (社会方言) دەپ ئاتىلىدۇ.

5. ھېس - تۇيغۇلۇق سۆزلەر

تىلشۇناسلىقتا، ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇمى مۇئەييەن ھېس - تۇيغۇ، كەيپىيات ياكى پوزىتسىيە بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان سۆزلەرنى «ھېس - تۇيغۇلۇق سۆزلەر» (表情词汇) دەپ ئاتايدۇ.[1]

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھېس - تۇيغۇلۇق سۆزلەرنى «مۇھەببەت سۆزلىرى»، «نەپرەت سۆزلىرى» ۋە «تەكەللۇپ سۆزلىرى» دېگەن ئۇچ تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

1) مۇھەببەت سۆزلىرى. بۇ تۈركۈمدىكى سۆزلەردە، سۆزلىگۈچىنىڭ بىرەر نەرسە، بىرەر ۋەقە ياكى ھادىسىگە يەنى سۆزدە ئىپادە قىلىنغۇسى ئوبيېكتقا بولغان ئامراقلىقى، ھېسداشلىقى، مۇھەببىتى، قايىللىقى، پەخىرلىنىش ھېسسىياتى ياكى قوللاش تۇيغۇسى ئېنىق ئاڭلىتىلىدۇ. مەسىلەن، باتۇر، قەيسەر، قەھرىمان، گۈزەل، ئېسىل، كۆركەم، ئوماق، مەرد، يۈكسەك، ئەزىز، مېھرىبان، دوست، بۇرادەر، ئاغىنە، جەسۇر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ خىل سۆزلەر نۇتۇقلىرىمىزدا كۆتۈرەڭگۈ روھ ۋە ھايا-

① جاڭ يۈڭيەن: «لېكسىكولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي بايان».

جان بىلەن ئېيتىلمىغان بولغاچقا، بەزىلەر بۇنى «ھەشەمەتلىك سۆزلەر» دەپمۇ ئاتايدۇ.① بىراق، مېنىڭچە، بىر تىلدىكى سۆزلەرنى «ھەشەمەتلىك ۋە ھەشەمەتسىز» دەپ ئايرىش مەنتىقىغە سىغمايدۇ. چۈنكى، ئاشۇ تەنتەنە، ھاياجان بىلەن ئېيتىلمىغان سۆزلەردىكى تۈپ مەسىلە ئۇلارنىڭ قوزغۇشىدىكى ھەشەمەت، كۆركەملىك مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئىپادە قىلمىغان ئۇقۇمدىكى يارقىن پوزىتسىيە ۋە سۆيۈنۈش تۈيغۇسىدىن ئىبارەت. ئالايلۇق، بىز بىراۋنى«باتۇر، قەھرىمان» دەپ سۈپەتلىگەنىمىزدە، بىزدە شۇ كىشىگە نىسبەتەن قايىللىق تۈيغۇسى بولغاندىلا، ئاندىن شۇنداق ئاتايمىز. ۋەھالەنكى، بىز «باتۇر، قەھرىمان» دەپ ئاتىغان كىشىنى بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىز ئۇنداق ئاتمايدۇ، ئەلۋەتتە. بىز ئۆز ئارمىيىمىزنى «دۈشمەنگە قارشى قەيسەرانە جەڭ قىلدى» دەپ تەسۋىرلىسەك، دۈشمەنلىرىمىز ئۇلارنى «بىزگە جاھىلانىلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى» دەپ ئىپادە قىلىشى مۇمكىن. دېمەك، مەزكۇر «قەيسەرانە» ۋە «باتۇر، قەھرىمان» سۆزلىرىدىكى ئاساسلىق نەرسە سۆزدىكى «ھەشەمەت» مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئۆز ئىچىگە ئالغان «ھېسسىيات» مەسىلىسىدۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىدا مىسال قىلىپ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزگە ئوخشاش تۈپ سۆزلەردىن باشقا، تۆۋەندىكىدەك ياسالما سۆزلەرمۇ مۇھەببەت سۆزلىرى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

① چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن «- ئان»، «- ئانە»قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان مەدھىيەلەش، قايىللىق بىلدۈرۈش تۈيغۇسىدىكى ياسالما سۆزلەر: پىداكارانە، قەھرىمانە، داھىيانە، باتۇرانە، مەردانە، جەسۇرانە، مەستانە، ئەزىزانە، غەرىبانە، جانان، ياران / يارەن قاتارلىقلار.

② ئۇلۇغلاش، پەخىرلىنىش، سەممىي ئەركىلەش تۈيغۇسى بىلەن ئېيتىلمىغان، «خان / جان» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر: ئانجان، بالىخان، دادىخان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

«ئانجان تۇغقان ئېلىم جۇڭگو، ئۇنىڭ پەرزەنتىمەن،
رىشتىگە جىسىمىم بىلەن، ئىشقىم بىلەن پەيۋەندىمەن.»
(تېيىپجان ئېلىيوۋ: «ۋەتەن ھەققىدە غەزەل» دىن)

③ سۆيۈنۈش بىلەن تەرىپلەش تۈيغۇسى ئىپادىلىنىدىغان «چان» قوشۇمچىلىق ياسالما سۆزلەر: ئەمگەكچان، تىرىشچان، ئىشچان، كۆرەشچان، ئىجادچان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

④ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن «پەرۋەر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر: ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر، ئەلمپەرۋەر... ۋە باشقىلار.

⑤ ئومۇمەن مەدھىيەلەش، سۆيۈنۈش تۈيغۇسى بىلەن ئېيتىلمىغان ئىدىيىلار ۋە بىرىكمە سۆزلەر: ئاق كۆڭۈل، خۇش پېئىل، ئوت يۈرەك، خۇش پىچىم، خۇش تەبىئەت، خۇش مۇئامىلە، كۆڭلى توق، قولى ئوچۇق، قورسىقى كەڭ، دىلى يۇمشاق، تىلى چۈچۈك، پاك دىل دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، بىرىنچى شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن ھالدا ئىستېمال قىلىنمىدىغان، ئەزىزلەش، ئامراقلىق تۈيغۇسى ئىپادىلىنىدىغان سۆزلەرمۇ مۇھەببەت سۆزلىرى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، قوزام، جىگىرىم، جېنىم، ئامرىقىم، كۆز نۇرۇم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) نەپرەت سۆزلىرى. بۇ تۇركۇمدىكى سۆزلەردە، سۆزلىگۈچىنىڭ ئوبيېكتقا بولغان نەپرىتى، يامان كۆرۈش ھېسسىياتى، چۈشۈرۈش نىيىتى ۋە تەنە قىلىش تۈيغۇسى ئىپادىلىنىپ

① «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك)، لېكسىكا قىسمى.

تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئوسال، شۇم، ئەسكى، دۆت، ئىپلاس، ئەبلەخ، چۈپرەندە، جاھىل، زالىم، قۇۋ، بۇزۇق، سەت، مەينەت، دۇشمەن دېگەندەك.

ئۇيغۇر تىلىدىكى نەپرەت سۆزلىرىنىڭ خېلى كۆپچىلىكى ياسالما سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

① چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن «- خور» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر: مۇنداق سۆزلەر ئادەتتە، مەزكۇر قوشۇمچە قوشۇلغان ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە سەلبىي مەنە يۈكلەيدىغان ئىسىم ياكى سۈپەت خاراكتېرلىك سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئادەمخور (جەمئىيەت)، تەمەخور (ئادەم)، قانخور، پاراخور، جازانىخور، بالاخور، يۇندىخور...

② چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «ئوسال، ئەسكى» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن «بەد» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن ئالدى قوشۇلغۇچى «بەت» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۆزلەر. مۇنداق سۆزلەر ئادەتتە مەزكۇر قوشۇمچە قوشۇلغان ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى بويىچە، «ناچار، سەت» دېگەن ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ۋە سۈپەتلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

بەتبەخت، بەتنىيەت، بەتقىلىق، بەتخوي، بەتمۇئامىلە، بەتتەم، بەتنام، بەتبەشىرە، بەتبوي، بەتەخلاق، بەتىرەڭ، بەتگۇمان، بەتدۇئا دېگەنلەرگە ئوخشاش.

③ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن ئالدى قوشۇلغۇچى «نا - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر. مۇنداق سۆزلەر ئادەتتە، مۇئەييەن ئىسىملارغا مەزكۇر قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ۋە ئاشۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى بىلدۈرىدىغان ياسالما سۈپەت سۆزلەر بولۇپ

ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ناكار، نائىنساب، ناپاك، ناكەس، نامەرد، نائەھلى، نالايىق، نامۇناسىپ، نائۇستا، نائۇمىد دېگەنلەرگە ئوخشاش.

④ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن ئالدى قوشۇلغۇچى «بى» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر. بۇ خىل سۆزلەر مۇئەييەن ئىسىملارغا مەزكۇر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان، ئادەتتە نەپرەت تۇيغۇسى بىلەن ئېيتىلمىغان سۈپەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

بىئەدەپ، بىھايا، بىمەززە، بىمەنە، بىرەھىم، بىنامۇس، بىۋاپا، بىھۆرمەت، بىپەرۋا، بىباش، بىپەم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

⑤ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن «- پەرەس» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر. بۇ خىل سۆزلەردە، مەزكۇر قوشۇمچە قوشۇلغان ئىسىم سۆز ئىپادىلىگەن شەيئىنى ھەددىدىن زىيادە قوغلىشىش ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنۇش خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتە، ئەيىبلەش، ياقتۇرماسلىق تۇيغۇسى بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلپەرەس، پۇلپەرەس، خوتۇنپەرەس، كىيىمپەرەس، ئابرۇيپەرەس، شۆھرەتپەرەس...

⑥ «- سىز» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان، ئادەتتە نەپرەت تۇيغۇسى بىلەن ئېيتىلمىغان سۆزلەر. مەسىلەن:

يۇزسىز، ۋىجدانسىز، يۈرەكسىز، مەيدانسىز، چىدامسىز، غەيرەتسىز، دىنسىز، ئەقىدىسىز، ئىمانسىز دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئومۇمەن ياقتۇرماسلىق، مەنىستەمەسلىك، ئەيىبلەش ياكى نەپرەتلىنىش تۇيغۇسىدا ئېيتىلمىغان بارلىق ئىسىملىرىمۇ ۋە بىرىكمە سۆزلەرمۇ نەپرەت سۆزلىرى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

تاش يۇرەك، ئىچى تار، كۆڭلى پەس، ئىچى يامان، كۆڭلى قارا، نىيىتى بۇزۇق، ھارامزادە، ھارام تاماق، ھاڭۋاقتى، يېمىشالدى، قارا نىيەت، قارا كۆڭۈل، ئالا كۆڭۈل، شۇم نىيەت، نان قېپى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) تەكەللۇپ سۆزلىرى. ئادەتتە، سۆز ئوبيېكتىغا نىسبەتەن مۇئەييەن ئەدەپ تۈيغۇسى بىلەن ئېيتىلىدىغان سىلىق - سىپايە سۆزلەرنى «تەكەللۇپ سۆزلەر» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ (بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى بەزىلەر ‹ئەدەپ سۆزلىرى› دەپ ئاتىسا، يەنە بەزىلەر ‹ھايا سۆزلىرى› دەپمۇ ئاتايدۇ). مەسىلەن:

ھەشقالالا، باركالالا، ئىنشائاللا، ماشائاللا، ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئەلھەمدۇلىللاھ، ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كەچۈرۈڭ، رەھمەت، ئەرزىمەيدۇ، ھېچقىسى يوق، ئاللاھ رازى بولسۇن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تەكەللۇپ سۆزلىرى شۇ تىلنىڭ خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاق قارىشى ۋە مىللىي ئادەتلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ ئەمەلىيەتتە ئېنىق ھالدىكى ماختاش، ئەزىزلەش، قايىللىق ۋە پەخىرلىنىش تۈيغۇسى بىلەن ئېيتىلىدىغان مۇھەببەت سۆزلىرىدىن ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. تەكەللۇپ سۆزلىرى سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە يېقىملىقلىق، ئىلمىيلىك بېغىشلايدۇ. شۇڭا، ئادەتتە ياش پەرقى، جىنس ئايرىمىسى، ئۆزئارا تونۇشلۇق دەرىجىسى قاتارلىق ئوبيېكتىپ ئامىللار كەلتۈرىدىغان ئوڭايسىزلىق مۇناسىپ تەكەللۇپ سۆزلىرى ئارقىلىق يوقىتىلىپ، سۆھبەت ياكى مۇئەييەن مۇئامىله كۆزلىگەن ئۇنۇمگە ئېرىشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، مۇنۇ دىيالوگنى ئالايلۇق:

دوختۇر: بۈگۈن چوڭ تەرەت قىلدىڭىزمۇ؟

بىمار: ياق.

دوختۇر: كېچىك تەرىتىڭىزنىڭ رەڭگى قانداق؟

بىمار: يەنىلا قىزغۇچ.

دوختۇر: يەل كەلدىمۇ؟

بىمار: كەلدى.

دېمەك، بۇيەردە دوختۇر «چىچماق»، «ئوسۇرماق» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىغا تەكەللۇپ سۆزلىرىنى ئىشلىتىپ، ئوتتۇرىدىكى ئوڭايسىزلىقنى يوقىتىپ، سۆھبەتنى بىمارنىڭ كۆڭلىگە يارىشا يېقىملىق قىلغان.

بىر مىللەتنىڭ تىلىدا تەكەللۇپ سۆزلىرىنىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشى، تەكەللۇپ سۆزلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە ئومۇملىشىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەنلىكى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ۋە مائارىپ سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر تىلىدا تەكەللۇپ سۆزلىرى ئاز ئەمەس. بىراق، تەكەللۇپ سۆزلىرىنىڭ ئومۇمىي خەلق ئىچىدە ئومۇملىشىش دەرىجىسىنى ھەممىدە بىردەك يۇقىرى دېگىلى بولمايدۇ. خۇسۇسەن ياشلار ۋە بالىلار ئىچىدە تەكەللۇپ سۆزلىرىنى تولۇق بىلمەيدىغانلار ئاز ئەمەس. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكەللۇپ سۆزلىرىنى تۇر - تۇرى بويىچە ئايرىپ، مەخسۇس تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىستېمال دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش تىل مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزدا مۇھىم ۋە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكەللۇپ سۆزلىرى دىيالېكت رايونلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، سان، سالماق، ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە دائىرىسى، سۆزلەرنىڭ ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇم - مەنىلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە روشەن پەرقلەرگىمۇ ئىگە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكەللۇپ سۆزلىرىنى ئىشلىتىلىش دائىرىسى ۋە سورۇن ئالاھىدىلىكى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

① ئۇچرىشىش - كۆرۈشۈش تەكەللۇپ سۆزلىرى: تىنچ-لىقمۇ، ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، تازا تۇرام-سىز، كەم دىدارغۇ، كۆرۈنمەيسىزغۇ، ئۆي ئىچى تىنچلىقمۇ، ياخشى تۇرۇپسىز، ئالدىراشمۇ، ئۆيگە باشلاي، خىزمەتتە بولاي دېگەنلەرگە ئوخشاش.

② خوشلىشىش تەكەللۇپ سۆزلىرى: خەير - خوش، خەير ئەمىسە، ئاق يول بولسۇن، ئاللاھقا ئامانەت / خۇدايىمغا ئامان-نەت، كېلىپ تۇرۇڭ، ئارىلىشىپ ئۆتەيلى، ئىزدىشىپ تۇرايلى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

③ مېھماندارچىلىق تەكەللۇپ سۆزلىرى: ئۆيگە كىرىڭ، يۇ-قىرى ئۆتۈڭ، داستىخانغا بېقىڭ، بېقىپ ئولتۇرۇڭ، بەك كا-يىماڭ، ئۇنچىۋالا جۇۋاپ كەتمىسىڭىزا، ئاللاھ بەركەت بە-رسۇن، داستىخىنىڭىزغا رەھمەت، قولىڭىز دەرد كۆرمىسۇن، تاماق بەك ئوخشاپتۇ، «كەلمەك ئىرادەت، كەتمەك ئىجازەت» دەپتىكەن، كەچلەپ كېتىڭ، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

④ ئاغرىق - سىلاق، ئۆلۈم - يېتىم تەكەللۇپ سۆزلىرى: مىجەزى يوق بولۇپ قالماق، بىتاپ بولۇپ قالماق، يېتىپ قال-ماق، ۋاپات بولماق، قازا تاپماق، تۇغۇپ كەتمەك، كېتىپ قال-ماق، تۇرۇپ كېتىڭ، سەۋر قىلىڭ، ئەلھۇكمىللا، ياتقان جايى جەننەتتە بولغاي دېگەنلەرگە ئوخشاش.

⑤ شەخسىي تازىلىققا دائىر تەكەللۇپ سۆزلىرى: بويىنى سۇغا سالماق، ئىستىنجا قىلماق، چوڭ تەرەت قىلماق، كىچىك تەرەت قىلماق، زەھەر قىلماق، تەرەت سۇندۇرماق، زەھىرى قىستاپ كەتمەك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ، سوۋغا - سالام بېرىش ۋە قوبۇل قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەرنىڭمۇ ئۆ-زىگە خاس تەكەللۇپ سۆزلىرى بار.

تەكەللۇپ سۆزلىرى ئۇيغۇر تىلى خەزىنىسىدىكى بىباھا دۇردانىلەردىن سانىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى توپلاش، ھەر قايسى-لىرىنىڭ قانداق چاغدا، قانداق سورۇندا، قانداق ئوبيېكتقا ئىشلىتىلىدىغانلىقىدىن تارتىپ، تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ ئىزاھلاش ۋە ئۇلارنى ۋاقتى - ۋاقتىدا لۇغەتلىرىمىزدىن ئورۇن ئالدۇرۇش تولىمۇ مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك ئەمگەكتۇر.

6. ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەر

كەڭ مەنىدىكى ئەدەبىي تىل (文学语言) ئادەتتە، شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە قوللىنىلىۋاتقان يېزىق تىلى ياكى كىتابىي تىل (书面语) بىلەن جانلىق تىل ياكى ئېغىز تىلى (口语) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىيلىقتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، سۆزلەردىكى تەلەپ-پۇز نورمىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا (مەسىلەن، ‹بازار› سۆزى كىتابىي تىلدا ‹bazar› دەپ تەلەپپۇز قىلىنسا، ئېغىز تىلىدا ‹baza:› تەلەپپۇز قىلىنغىنىغا ئوخشاش)، يېزىق تىلى بىلەن ئېغىز تىلى ئاساسەن بىردەك،[1]» دەپ قارىلىدۇ. بىراق، ئەمە-لىي ئىستېمالدىكى پاكىتلارنى ھېسابقا ئالغاندا، ئۇيغۇرچىدىكى ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەرنىمۇ نىسپىي ھالدا «يېزىق تىلغا خاس سۆزلەر» ۋە «ئېغىز تىلغا خاس سۆزلەر» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) يېزىق تىلغا خاس سۆزلەر

يېزىق تىلغا خاس سۆزلەر دېگىنىمىز، ئەدەبىي تىلنىڭ ھەر خىل ھۆججەت - پەرمان، خەت، ئالاقە، كىتاب، گېزىت -

① ئابدۇسالام ئابباس: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاتالغۇلار مەسىلىسى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1982 - يىل 2 - سان.

ژۇرنال ۋە بارلىق باسما، يازما ماتېرىياللاردا ئىپادىلەنگەن شەكلىنى، شۇنداقلا مائارىپ بويىچە ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا، رادىيو - تېلېۋىزىيە، كىنو - تىياتىر، تۇرلۇك يىغىن - قۇرۇلتاي ۋە رەسمىي ئاممىۋى سورۇنلاردا قوللىنىلىدىغان ئۆلچەملىك سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ.

يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەر قويۇق ئەدەبىي پۇراقىغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى ئىلمىي، تەكەللۇپلۇق ۋە پاساھەتلىك بولۇش خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سىياسىي ئاتالغۇلار ۋە ئەدەبىي سۆزلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. ئالايلۇق:

سىياسىي ئاتالغۇلار: مەملىكەت، ۋەتەن، ئىجتىمائىي، ئىستىبداد، زەربىدار، ئېكسپىلاتاتسىيە، تەپەككۇر، تەئەججۇپ، تەپرىقە، تەرغىبات، جاھالەت، زۇلمەت، قەھرىمانە، مەۋجۇدات، كوممۇنىست، سولچىل، ئوڭچى...

ئەدەبىي ئاتالغۇلار: گۈزەل، جۇشقۇن، سەمىمىي، شادىمان، شادىيانە، مەيۇسلەنمەك، مەپتۇن بولماق، قەلب، ئاشىقى بەقارار بولماق، مەۋج ئۇرماق، پارلاق، شانلىق، نۇرانە...

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆزئارا ئالاقە، كۈندىلىك تۇرمۇشقا ئائىت بەزى سۆزلەردىمۇ يېزىق تىلىغا ماسلىشىپ قالغانلىرى بولىدۇ. ئالايلۇق:

تۇرمۇش قۇرماق، قارشى ئالماق، ئېتىراز بىلدۇرمەك، نەزەر تاشلىماق، ئېلىپ بارماق، شۇغۇللانماق، پەرزەنت كۆرمەك، بۇرچىنى ئادا قىلماق، قەدەم تەشرىپ قىلماق، بالاغەتكە يەتمەك، زىيارەت قىلماق، دوستانىلىق قىلماق، شىكايەت قىلماق، ئىمزا قويماق...

يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ بارلىقى - ئوبېيېكتىپ

مەۋجۇدىيەت. بىراق، يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەر دېگىنىمىز، ئېغىز تىلىدا مۇتلەق قوللىنىلمايدىغان سۆزلەرمۇ ئەمەس. مۇنداق سۆزلەر ئادەتتىكى سورۇن، ئادەتتىكى سۆھبەت ۋە پاراگىلاردا قوللىنىلسا، سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە روشەن هالدا سۇنئىيلىك تۇسى بېرىپ قويىدۇ، خالاس.

2) ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر

جانلىق تىل ياكى ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر دېگىنىمىز، ئىختىيارىي هالدا ئۆزئارا ئەهۋاللىشىش، مۇڭدىشىش، سىردىشىش، پاراڭلىشىش... قاتارلىق غەيرى رەسمىي سورۇنلاردا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ.

جانلىق تىلغا خاس سۆزلەر ئاساسەن ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا كىشىلەرنىڭ يۇزتۇرانە تۇرۇشۇپ ئۆز تىلى ئارقىلىق (يەنى قەلەم ئارقىلىق ئەمەس) سۆزلىشىش ئەمەلىيىتى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. مەلۇمكى، يۇزتۇرانە سۆزلىشىش قەلەم ئارقىلىق (يەنى يېزىق ئارقىلىق) سۆزلىشىشكە قارىغاندا تەكەللۇپسىز، تۇز - توغرا ۋە ئوچۇق - يورۇق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، سۆزلەشكۈچىلەر هامان ئۆزلىرىنى ئۇ، بۇ كىتابتىن كۆرۈپ ئۆگىنىۋالغان سۆزلەرنى ئەمەس، بەلكى ئالاقىدە ئىشلىتىش ئادەت بولۇپ كەتكەن ئاڭ ئاممىۋى، ئاڭ چۈشىنىشلىك سۆزلەرنى ئىشلىتىشنى خالايدۇ. شۇڭا كىشىلەر جانلىق تىلنى ئادەتتە «زاغرا تىل» ياكى «دېهقان تىلى» دەپ ئاتايدۇ.

جانلىق تىلغا خاس سۆزلەر ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ئۇقۇم جەهەتتىكى ئېنىقلىقى ۋە ئاممىبابلىقى بىلەن يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەردىن پەرقلىنىدۇ. جانلىق تىلغا خاس سۆزلەرنىڭ يېزىق تىلىدىن پەرقىنى كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا مۇنداق ئۇچ تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

(1) ئېغىز تىلى (يەنى جانلىق تىل) غا خاس سۆزلەر يېزىق

تىلغا خاس سۆزلەرگە قارىغاندا ئىخچام كېلىدۇ. يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ئېغىز تىلىدا ھامان بەلگىلىك دەرىجىدە ئىخچاملانغان ھالدا ئومۇملىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىق تىلىدا	ئېغىز تىلىدا
ئىمزا قويماق	قول قويماق
ئېلىپ قاچماق	ئەپقاچماق
ئېلىپ قالماق	ئەپقالماق
ئېلىپ كەتمەك	ئەپكەتمەك
ياخشى كۆرۈپ قالماق	كۆيۈپ قالماق
ئەھۋال بايان قىلماق	ھال ئېيتماق
تەرجىمە قىلماق	ئۆرۈمەك

(2) ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەرگە قارىغاندا ئوبرازلىق كېلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىق تىلىدا	ئېغىز تىلىدا
ئەقىلسىز	قاپاقباش
بىلىمسىز	پوق قورساق
مەيدانسىز	ئالا كۆڭۈل
ۋىجدانسىز	كۆڭلى قارا
گەپ ئاڭلىمايدىغان	بەڭباش
تەجرىبىلىك	قاقباش
سېخىي	قولى ئوچۇق
ئىستىقبالىلىق	ئالدى ئوچۇق
ئۇنى - بۇنى ئېلىۋالىدىغان	قولى ئەگرى
چىدامسىزلىق قىلماق	بەل قويۇۋەتمەك
	ياكى يەل قويۇۋەتمەك

(3) ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەرگە قارىغاندا تەكەللۇپسىز، قوپالراق كېلىدۇ. مەسىلەن: يېزىق تىلىدىكى «تۇرمۇش قۇرماق» دېگەن سۆز ئېغىز تىلىدا ئادەتتە «خوتۇن ئالماق، ئەرگە تەگمەك» دەپ ئىشلىتىلىدۇ ۋە باشقىلار.

ئادەتتە، مۇتلەق كۆپ قىسىم جانلىق تىلىغا خاس سۆزلەر يېزىق تىلىدا قوللىنىش جەھەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. خۇسۇسەن ئەدەبىي ئەسەرلەردە جانلىق تىلغا خاس سۆزلەر ئىشلىتىلسە، ئەسەرنى جانلاندۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. كەڭ مەنىدە، جانلىق تىلغا خاس سۆزلەرنى ئەدەبىي تىل سۆزلۈكى دائىرىسىنىڭ سىرتىدا قالدۇرماسلىقنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇ يەردە.

7. دىيالېكتقا خاس سۆزلەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى «مەركىزىي دىيالېكت، خوتەن دىيالېكتى ۋە لوپنۇر دىيالېكتى»دىن ئىبارەت ئۈچ دىيالېكتقا بۆلۈنىدۇ. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىلى، تۇرپان، قەشقەرنى يادرو قىلغان مەركىزىي رايون دىيالېكتى نېگىزىدە شەكىللەنگەن.»[1]

دىيالېكتقا خاس سۆزلەر دېگىنىمىز، مۇئەييەن بىر دىيالېكت رايونىدىلا ئىستېمال قىلىنىدىغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ.

(1) مەركىزىي دىيالېكتقا خاس سۆزلەر:

چامچا (تۇرپان): كۆڭلەك؛ چاقچا (غۇلجا): ناسۇال قۇتىسى؛ چارسۇ (قەشقەر): تۆت كوچىنىڭ ئېغىزى؛ جۇجەم (تۇرپان): ئۇجمە؛ تەپچە (تۇرپان): پاختىسى تېرىۋېلىنغان كېۋەز

① ئامىنە غاپپار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل تەلەپپۇزىنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلۇشىغا دائىر مەسىلىلەر توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1989 - يىل 6 - سان.

شادلىق؛ تەرۋاز (قەشقەر): تېرىككەك، كۆڭلى نازۇك؛ پىسسىر (غۇلجا): ئېزىلەڭگۇ، مىس ـ مىس؛ گېزەك (غۇلجا): نۆۋەت؛ پىلىچەك (قەشقەر): پىيالە؛ بىزە (تۇرپان): بىر ئاز؛ پىشكە (قەشقەر): ئازراق، بىر ئاز؛ بارقا (تۇرپان): قىرقىش ۋاقتىغا يەتكەن قوزىنىڭ تېرىسى؛ ئاڭلىۋاچۇن (تۇرپان): شۇڭلاشقا، شۇڭا؛ شوللە (غۇلجا): شويلا؛ شۇرمەل (غۇلجا): ئەتىيازدا دەريادا ئېرىپ ئاققان مۇز؛ گىنا (تۇرپان): ئاقىۋەت...

(2) خوتەن دىيالېكتىغا خاس سۆزلەر:

سېۋەپخانا (مۇنچا)، قۇمچاق (پاقا)، قايچا (جۇۋازنىڭ كالا سۆرەيدىغان ئاچا ياغىچى)، قەن (قاسساپلارنىڭ گۆش ئاسىدىغان ئىلغۇچى)، شەشۇك (يەشىك)، سېكىلەك (چوكان)، سۇكە (سۇپا)، سونجاق (پۇتنىڭ سوڭى)، مەرئا (بوز يەر)، مەككىچامغۇر (ياڭيۇ)، پېلەز (قوغۇنى پىشقان پىلەك)، مىيانسال (سۇلۇق، يوغان كۆك شاپتۇل)، ھەتتار (دورىپۇرۇش)، ھەقۇ (ۋەج، بىسات، مال ـ دۇنيا)، ھەمكام (ئىتتىپاق، ئىناق)، ھۇدەق (كۆكەرمە)، ئىتاچى (ئىتۇاز)، ئىچ پۇشاق (خاپا بولماق)، ئىچمەك (تېرە جىلىتكە)، ۋاخان (پاكار)، مۇت (ھەقسىز، ھەق ئالمايدىغان)...

(3) لوپنۇر دىيالېكتىغا خاس سۆزلەر:

چايقاق (دولقۇن)، چايدۇت (مەخسۇس چاي دەملەپ ئىچىدىغان تۇۋاقلىق چۆگۈن)، چايگۇن (چۆگۈن)، چالما (ئۇننى سۇغا چېلىپ ئېتىلىدىغان ئۇماچ)، چاپپۇش (قۇلاقچا)، جوسۇن (بەدەن تۇزۇلۇشى، تۇرق، قامەت)، تىل تاتىق (ماختىلىدىغان، مەدھىيىلىنىدىغان)، توقشورغۇچ (كۆسەي)، پالچىق (سۇ بار كېچىك)، بوغماق (باغلام)، سېكىگۇچ (چېكەتكە)، كۇنچېچەك (ئاپتاپپەرەس)، ماقات (قەبرە)، ناسات (نەسىھەت)، ئوتۇنئۆي (ئوتۇنخانا)...

تىلىمىزدىكى ھەرقايسى رايون دىيالېكتلىرىغا خاس سۆزلەرنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە

تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

(1) ئەدەبىي تىلدا مۇتلەق قوللىنىلمايدىغان سۆزلەر. مەسىلەن: لوپنۇر دىيالېكتىدىكى ئايلۇ (قارانچۇق)، ئىڭىلىك (زىرە، ھالقا)، قارىشقا (بۆرە)، لاڭقا (ياغاچ توسما)؛ خوتەن دىيالېكتىدىكى قاۋۇن (مالنىڭ دوۋسۇنى)، ئۇرۇك (ئىشقىلى مۇھەببەت)، قۇز (تەسكەي)؛ مەركىزىي دىيالېكتتىكى پىلىچەك (پىيالە)، چامچا (كۆڭلەك)، گېزەك (نۆۋەت)، جۈجەم، چارسۇ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(2) سۆز شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، بىلدۇرىدىغان مەنىسى ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر. مەسىلەن، «چۈشەن» سۆزى لوپنۇردا «پاشا» نى بىلدۇرىدۇ، ئۇلار پاشىنى «قارا سىڭگەك» دەيدۇ. «سوقا» سۆزى قۇمۇلدا «چاي ئىچىدىغان كۇرۇشكا» دېگەن بولىدۇ. «چوڭ دادا» دېگەن سۆز قۇمۇل، تۇرپان، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا «دادىنىڭ ئاكىسى» دېگەن بولىدۇ ۋە باشقىلار.

(3) مەنىسى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، تەلەپپۇز جەھەتتىن قىسمەن پەرقلىنىدىغان سۆزلەر، مەسىلەن:

ئەدەبىي تىل	داشېۋىلەردە
ئۇجمە	جۈجەم، ئۇزمە
تاۋار	تاگار، توگا
ۋەسىيەت	گۆسىيەت
سوپۇن	سوۋۇن، سوگۇن
ئۆتۈك	ئۆتەك
تىرەك	دىيەك
(ماڭا) قارا	قايلا، قا:لا
يانچۇق	ياچۇق
بېلىق	بالىق

رۇجەك	ئورۇجەك
يىلتىز	ئىلتىز
ئېۋەن	ئەۋەن، ئۆگەن
تۇۋرۇك	تۇۋلۇك، تۇپلۇك، تۇۋەك

(4) سۆز يىلتىزى بىلەن سۆزنىڭ ئومۇمىي مەنىسى ئەدە-بىي تىلدىكى بىلەن ئوخشىشىدىغان، ئەمما ياسىغۇچى قوشۇم-چىلىرى ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە
ئوتۇنخانا	ئوتۇنئۆي
ئىتۋاز	ئىتاچى
ئوتالغۇ	ئوتاق
شالداما	شالدۇرۇق

(5) ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئاڭلاتقان مەنە دائىرىسىنىڭ كەڭ - تارلىقى ئارقىلىق پەرقلىنىدىغان سۆزلەر. مەسىلەن، «داپەندە» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «داپچى، داپ چالغۇچى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. بىراق بۇ سۆز شېۋىلەردە «داپەندى» شەكلىدە ئىشلىتىلىپ، ئەدەبىي تىلدىكى مەنىسىدىن باشقا «ئورۇق، ئاجىز؛ يۇزى قېلىن» دېگەن مەنىلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. «ئايماق» سۆزى ئەدەبىي تىلدا ئومۇمەن «ۋىلايەت، ئوبلاست، قەبىلە» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. شېۋىلەردە بولسا «مەھەللە» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: كۆجۇم ئايماق، كۆجۇم مەھەللە... ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ئومۇمىي ئۇيغۇر سۆز خەزنىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ پۈتمەس بۇلىقى. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئەمەلىيەتتە، ھەر قايسى دىيالېكت رايونلىرىنى ئۆزىنىڭ خىزمەت ئوبيېكتى قىلىدۇ. دىيالېكت رايونلىرى ئەدەبىي تىلدىن ئوزۇق ئېلىپ ئۆز تەركىبىنى ئەدەبىيلەشتۈرىدۇ. ئەدەبىي تىل بولسا، ھەر قايسى دىيالېكتلاردىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە سۆز ئۇنچىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئۆز تەركىبىنى بېيىتىدۇ. مەسىلەن، ئاق ئوغۇت، تاڭسۇق، قوپارغۇ، ئەلياتقۇ، جوسۇن، پىچىم (تەقدىر، قىسمەت) دېگەنگە ئوخشاش تەدرىجىي ھالدا ئەدەبىي تىلىمىزدا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىۋاتقان سۆزلەر ئەسلىدە دىيالېكتقا تەۋە سۆزلەردىن ئىدى.

§3. لۇغەت تەركىبى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى

تىل بىر مىللەتنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىسىدۇر. ھالبۇكى، تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولغان لۇغەت تەركىبى شۇ تىلىق مىللەتنىڭ گۈللىنىشى، روناق تېپىشى ياكى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان بىر پۈتۈن تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. لۇغەت تەركىبى (يەنى تىل ماتېرىيالى) ئارقىلىق قەدىمىي تارىخنى تەتقىق قىلىش يولىنى ئاچقان گېرمان تىلشۇناسى ياقۇب گرىم (Jakub Grimm) «بىزنىڭ تىلىمىز دېمەك - بىزنىڭ تارىخىمىز دېمەكتۇر»[1] دېگەن.

لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئومۇمىي سۆزلۈك ئوخشاشلا جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن تەقدىرداش بولىدۇ. «بىر تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمى تۇراقلىق بولىدۇ، ئۆزگىرىشچان بولمايدۇ» دېگىنىمىزدە، ئۇنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈككە نىسبەتەن شۇنداق بولىدىغانلىقىنى

① جاك يۇڭيەن: «لېكسكولوگىيە ھەققىدە بايان»، ئوتتۇرا جۇڭگو سانائەت ئىنستىتۇتى نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشرى.

كۆزده تۇتىمىز. ئەملىيەتتە، لۇغەت تەركىبىنىڭ ھەر ئىككىلا قىسمى ــ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىمۇ، شۇنداقلا ئومۇمىي سۆزلۈك قىسمىمۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. بىراق، جەمئىيەت تەرەققىياتى ئومۇمىي سۆزلۈككە كۆپرەك تەسىر قىلسا، ئاساسىي سۆزلۈككە ئازراق تەسىر قىلىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىدا كۆپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلالماسلىقى ئۇنىڭ ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزەلمىگەنلىكىدىن ئەمەس، بەلكى كۆپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلىشقا ھاجەت چۈشمىگەنلىكتىن بولىدۇ. چۈنكى، جەمئىيەت تەرەققىياتى تۈپەيلى بىر يېڭى ئۇقۇم پەيدا بولۇپ، ئۇنى تىلدا ئىپادە قىلىشقا تۇغرا كەلگەندە، مەزكۇر تىلنىڭ ئىگىسى ئالدى بىلەن ئۆز تىلىدا بۇ ئۇقۇم بىلەن مەنداش بولغان سۆزلەر بارمۇ - يوق؟ ياكى بۇ ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆز ياشاشقا باب كېلىدىغان زاپاس ماتېرىيال بارمۇ - يوق؟ بۇنىڭغا قارايدۇ. ئەگەر بولسا، شۇ تەييار سۆزگە يېڭى ئۇقۇم بېرىپ ئىشلىتىدۇ ياكى زاپاس ماتېرىيال بىلەن سۆز ياسايدۇ. ھالبۇكى، تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمى شۇ تىلنىڭ ئىپتىدائىي ماتېرىيالى بىلەن پۈتكەن ئۇلى، شۇنداقلا يارىملىق زاپچاسلار بىلەن تولغان زاپاس ماتېرىيال ئامبىرىدۇر. شۇڭا ئۇنسىبەتەن تۇراقلىق بولۇپ، ئاسان ئۆزگەرمەيدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتى تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىغا تەئەللۇق سۆزلەرنىمۇ كۆچتىن قالدۇرۇپ، ئىستېمالدىن چىقىرىۋېتەلەيدۇ. ئالايلۇق، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا ئىزچىل قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا خاس بولغان بەزى سۆزلەر جەمئىيەت تەرەققىياتى تۈپەيلىدىن بولغان چەت تىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئەملىيىتى نەتىجىسىدە، ئىستېمالدىن قېلىپ تارىخىي سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر	مەنىسى
ئاژۇن / ئاجۇن	دۇنيا
بۇدۇن	خەلق
بالىق	شەھەر
تامۇغ	دوزاخ
قامۇغ	ھەممە
يازۇق	گۇناھ
ئۆكۈش	كۆپ، جىق
ئۇلۇس	مىللەت، خەلق...

جەمئىيەت تەرەققىياتى ئومۇمىي سۆزلۈككە تەۋە بىر تۈركۇم سۆزلەرنى تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىغا تەئەللۇق سۆزلەر قاتارىغا ئۆتكۈزەلەيدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تىلنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈك قىسمىغا كىرىدىغان بىر قىسىم سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەملىي ئىستېمالدىكى ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنىڭ يۇقىرىلىقى، ئۇقۇم جەھەتتە ئومۇمىي خەلققە ئۆزلىشىش دەرىجىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن تەدرىجىي ھالدا تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. مەسىلەن، «دۇنيا، ۋەتەن، شەھەر، خەلق، دىيار، مەھەللە، گۇناھ، دوزاخ» قاتارلىق سۆزلەر ئاللىقاچان ئىستېمالدىن قالغان «ئاجۇن، بالىق، بودۇن، يازۇق، تامۇغ» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىنى تولۇقلاپ، تىلنىمىزنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىغا تەۋە سۆزلەرگە ئايلانغان.

جەمئىيەت تەرەققىياتى ئومۇمىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئىخچام، ئۇقۇمچانلىقى يۇقىرى، تەلەپپۇزغا ئەپلىك بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇغۇم سانى نىسبەتەن كۆپ بولغان سۆزلەر، تەلەپپۇزغا بىئەپ بولغان سۆزلەر ھامان شاللىنىپ كېتىدۇ.

ئۇچىنچى باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ سېمانتىكىلىق تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن بىر قانچە تۈرگە ئايرىلغاندىن باشقا، ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇم ـ مەنىلىرىگە قاراپ يەنە «ئاھاڭداش سۆزلەر»، «شەكىلداش سۆزلەر»، «مەنىداش سۆزلەر»، «بىر مەنىلىك سۆزلەر»، «كۆپ مەنىلىك سۆزلەر» ۋە «زىت ئۇقۇملۇق سۆزلەر» دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. بۇ بابتا مۇشۇ خىل سېمانتىكىلىق ئۆلچەم بىلەن ئايرىلغان سۆز تۈرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز ۋە ئۇلار ئوسىتىدە تەتقىقات يۈرگۈزىمىز.

§1. ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە شەكىلداش سۆزلەر

1. ئاھاڭداش سۆزلەر

فونېتىكىلىق تەلەپپۇزى ئۆزئارا ئوخشىشىدىغان، بىراق ئاڭلىتىدىغان مەنىسى ئوخشىمايدىغان سۆزلەر «ئاھاڭداش سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئات (مىنىدىغان بىر خىل ھايۋان)؛ ئات (نام، ئىسىم)؛ ئات («ئاتماق» پېئىلىنىڭ ئۆزىكى). ئاتا (دادا)؛ ئاتا («ئاتىماق» پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى).

ئاھاڭداش سۆزلەردە، ئۆزئارا ئۇقۇم يېقىنلىقى مەنداشلىق بولمايدۇ. مانا بۇ ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەر-

دىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان تۈپكى پەرقى ھېسابلىنىدۇ. ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغەتلەردە، ئايرىم ـ ئايرىم سۆزلەم (词条) قىلىپ ئىزاھلىنىدۇ. مەسىلەن:

بانكا I ئىسىم. پۇل ئامانەت قويۇش، پۇل قەرز بېرىش، پۇل پېرېۋوت قىلىش قاتارلىق كەسىپلەر ئارقىلىق ئامانەت، قەرزنىڭ ۋاستىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆستىگە ئالغان ئامانەت، قەرز ئاپپاراتى. مەسىلەن: «ياندا قويساڭ ئوتتۇز تەڭگە توققۇز بولۇر، بانكىدا قويساڭ توققۇز تەڭگە ئوتتۇز بولۇر» دېگەندەك.

بانكا II ئىسىم. شېشە ياكى مېتالدىن ياسالغان سېلىندىر شەكىللىك ئىدىش. مەسىلەن: بىر بانكا سۇ يېغى. («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 1 ـ توم، 40 ـ بەت)

پۇتمەك I پېئىل. ئاخىرىغا يەتمەك، تاماملىماق، توگىمەك، ئاياغلاشماق. مەسىلەن:

تارىم سۇيى پۇتمەيدۇ كېچە ـ كۈندۈز ئاققانغا،
تۇگىمەيدۇ شەنىڭ قوشاقلارغا قاتقانغا.

پۇلۇڭنىڭ كەتكىنىگە، ئىشىڭنىڭ پۇتكىنىگە قارا. (ماقال)

پۇتمەك II پېئىل. يازماق. مەسىلەن:

ئامانشاھ ئۆز شەھىرىگە قايتقاندىن كېيىن، دەرھال بىر پۇتۇك پۇتۇپ ئەلچىلەرگە تۇتقۇزۇپ يولغا سېلىپتۇ. پۇتۇكتە «ياخشىلىقچە قىزىنى ماڭا بەرسۇن، بولمىسا لەشكەر تارتىپ بېرىپ شەھىرىنى تۇزلەپ، ئۆزلىرىنى باغلاپ كېلىمەن» دېيىلگەنىكەن.

پۇتمەك III پېئىل. ئىچىدىكى بوشلۇق تېنىپ كەتمەك، تۆشۈكى ئېتىلىپ قالماق، پۇتەي ھالەتكە كەلمەك. مەسىلەن: يىڭنىنىڭ تۆشۈكى پۇتۇپ قالماق.

پۇتمەك IV پېئىل. ئىشەنمەك. مەسىلەن: باشقىلارنىڭ سۆزىگە پۇتمەك. «دۇشمەندۇر ھېيلىگەر كۈلگەنگە پۇتمە، ھەسەل دەپ زەھەرنى، گۈل دەپ تىكەننى، دۇمبە دەپ ئۆپكىنى

بەرگەنگە پۇتمە.» («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 1 - توم، 404 - ، 761 - ، 762 - بەتلەر)

ئاھاڭداش سۆزلەرنى تۇزۇلۇشىگە قاراپ مۇنداق ئۇچ تۈر-گە بۆلۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، تۈپ سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر. بۇ ھالدا سۆزلەر تۈپ سۆز ھالىتىدىلا ئۆز ئارا ئاھاڭداش بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىلدىكى ئاھاڭداش سۆزلەرنى ئۆز ئىچىدىن يەنە بىر قانچە خىلغا بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ئىسىم بىلەن ئىسىم، ئىسىم بىلەن سۈپەت، سۈپەت بىلەن پېئىل، ئىسىم بىلەن پې-ئىل ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەنلىرى دېگەندەك.

Δ ئىسىم بىلەن ئىسىم ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن ئا-ھاڭداش سۆزلەر:

بالا①: باشقا كەلگەن ئاپەت، پالاكەتلىك.

ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي دەۋاغا. (ماقال)

بالا②: ئۆينىڭ ئۈستىنى يېپىشتا سىنجى ياغاچ ئۈستىگە توغرىسىغا قويۇلىدىغان ۋە ئۈستىگە ۋاسا ئورنىتىلىدىغان يا-غاچ، جەگە. مەسىلەن: بالا بېشى.

باغ①: شاپتۇللۇق باغ، بىزنىڭ بېغىمىز.

باغ②: ئىشتاننىڭ بېغى، سائەت بېغى.

تارتۇق①: تارتۇقلىماق، سوۋۇغا - تارتۇق تەقدىم قىلماق.

تارتۇق②: تارتۇق ئادەم، تارتۇق بولۇپ قالماق.

بوغۇز①: ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئاشلىقتىن تەييارلانغان ئوزۇقى.

بوغۇز②: ئېغىز بوشلۇقىنىڭ قىزىلئۆڭگەچ باشلانغان يېرى.

بۇرغا①: كانچىلىق، نېفىتچىلىك ساھەلىرىدە تېشىش، كولاش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان بىر خىل ئۈسكۇنە.

بۇرغا②: كالا، تاغ تېكىسى قاتارلىقلارنىڭ مۇڭگۈزىدىن ياسىلىدىغان، پۇۋلەپ چېلىنىدىغان بىر خىل چالغۇ ئەسۋابى.

تاش①: تاش ئاتماق، «تاشمۇ چۈشكەن يېرىدە ئەزىز»(ماقال)

تاش②: تۇماقنىڭ تېشى، يوتقان تېشى؛ تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال.

تالا①: تالا مۇشۇكى ئۆي مۇشۇكىنى قوغلاپتۇ.

تالا②: سۇنئىي تالا، بىرىكمە تالا (合成纤维)...

پوست①: مۇھىم جايلارنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئەس-كەر، قاراۋۇل.

پوست②: دەرەخ، مېۋە، كۆكتات، دان قاتارلىقلارنىڭ سىرتىنى ئوراپ تۇرغان قەۋىتى.

Δ ئىسىم بىلەن سۈپەت ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن ئا-ھاڭداش سۆزلەر:

پاكتاي①: ئىسىم. ئات، كالا، قوي قاتارلىق سۆڭەكلىك ھايۋانلارنىڭ كەينى پۇتىنىڭ تىزىدىن ئوشۇقىغىچە بولغان ئە-لىك ئۈستىخىنى، سۆڭىكى، مەسىلەن: قوي پاكتىيى، ئات پاڭ-قىيى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پاكتاي②: سۈپەت. قۇلىقى ئاكلىمايدىغان، قۇلىقى ئېغىر، ئاكلىماس، ساغرۇ: پاكتاي ئادەم.

پالاق①: ئىسىم. دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارنى ئۇ-رىدىغان ياكى سوراقخانىلاردا گۇناھكارلارنى ئۇرىدىغان جازا قورالى، يېسى تاياق: پالاقتا تارتماق.

پالاق②: سۈپەت. بىقىسغان، بۇزۇلغان، سېسىپ قالغان، كۆكسېپ قالغان (تۇخۇم ھەققىدە): پالاق تۇخۇم.

پارپا①: ئىسىم. زەنجىۋىل ئائىلىسىدىكى كۆپ يىللىق، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك.

پارپا②: سۈپەت. پاكار، پاكىنەك، پەتەك: پارپا ئادەم.

پوكان①: ئىسىم. ئادەم ۋە ئۇچار قۇشلار بەدىنىنىڭ تۆش قىسمى، كۆكرەك: ھەيدەر پوكىنىنى ئۈستەلگە قويغىنىچە ئۇي-قۇغا كەتتى.

پوكان②: سۈپەت. چالا پىشقان (مېۋە - چىۋە ھەققىدە)،

تولۇق قاتمىغان (زىرائەت دانلىرى ھەققىدە)، نەملىكنى يوقاتـ
مىغان، قۇرۇمىغان (كىيىم ـ كېچەك قاتارلىقلار ھەققىدە)...
Δ سۈپەت بىلەن پېئىل ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن ئاـ
ھاڭداش سۆزلەر:
ياتـ①: سۈپەت، ياتـ ئادەم، ياتـ مىللەت، پىرولېتارىياتقا ياتـ ئىدىيە.
ياتـ②: پېئىل(«ياتماق» پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى). بالام، تولا غەلۋە قىلما، ياتـ ئەمدى.
ئاق①: سۈپەت. ئاق قەغەز، ئاق كۆڭۈل، ئاق قونـاق، ئاق ئالتۇن.
ئاق②: پېئىل. سۇدا ئاقماق، سەل بولۇپ ئاقماق...
تىك①: سۈپەت. تىك يار، تىك قۇدۇق، تىك تاغ، تىك بۇلۇڭ.
تىك②: پېئىل. باي بولاي دېسەڭ كۆچەت تىك.
Δ ئىسىم بىلەن پېئىل ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن ئاـ
ھاڭداش سۆزلەر:
ئاغ①: ئىسىم. ئىشتاننىڭ ئىككى پاچقى چېتىلىدىغان جاي.
ئاغ②: پېئىل. ئاغماق، بىرەر تەرەپكە يېتىپ قىيا ھالەتـ
كە كەلمەك، قىيسايماق...
ئاتا①: ئىسىم. بالىلىق ياكى بالىسى بار ئەر كىشى. ئۆز ئاتا، ئۆگەي ئاتا.
ئاتا②: پېئىل. سەن ئۇنىڭ ئىسمىنى توغرا ئاتا...
تىز①: ئىسىم. ئادەمنىڭ تىزى، قار تىزغىچە ياغدى. باـ
لىنى تىزىغا ئولتۇرغۇزماق.
تىز②: پېئىل. خىش ـ كېپەكلەرنى ئالدىرىماي، رەتلىك تىز.
تۇغ①: ئىسىم. تۇغ ـ ئەلەم، تۇغ خادىسى، قىزىل تۇغ، تۇغلار لەپىلدىمەكتە.
تۇغ②: پېئىل. ئالا سىيىر ئاخشام تۇغدى. ئاي تۇغدى...
تۇپ سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر يۇقىرىقىلار بىلەنلا تۇـ

گىمەيدۇ. ھەر قايسى سۆز تۈركۈملىرى بويىچە ياكى ئارىلاشـ
تۇرۇپ يەنە بىر قانچە تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىشكىمۇ بولـ
ىدۇ. مەسىلەن، پېئىل سۆزلىرىدىنلا شەكىللەنگەن ئاھاڭداش سۆزلەر، سۈپەت بىلەن سۈپەت ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن سۆزـ
لەر، ئىسىم بىلەن تەقلىد، ئىسىم بىلەن مىقدار ئاھاڭداش بوـ
لۇپ كەلگەن سۆزلەر... دېگەنلەرگە ئوخشاش.
ئىككىنچى، ياسالما سۆزلەردىن شەكىللەنگەن ئاھاڭداش سۆزلەر. بۇ خىل ئاھاڭداش سۆزلەرگە پەقەت مۇئەييەن تۈپ سۆزگە مەلۇم سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تەلەپپۇزى ئوخشاش، بىراق مەنىلىرى تۈپتىن ئوخشاشمايدىغان ياكى مەنىلىرى بىر ـ بىرىگە يېقىن كەلمەيـ
دىغان سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:
باشلىق I. ئىسىم. ئائىلە، ئىدارە، تەشكىلات، مۇئەسسەسە قاتارلىقلارغا باشچىلىق قىلغۇچى مەسئۇل كىشى. رەھبەر، ئاـ
ئىلە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى.
باشلىق II. ئىسىم. ئاياغ كىيىمنىڭ يۇزىنى قاپلاپ تۇرىدـ
دىغان قىسمى.
باشلىقلىق 1: «باشلىق» نىڭ ئابستراكت ئىسىم شەكلى. باشلىقلىق ياراشماق.
باشلىقلىق 2: ئىسىم. ئۆتۈك قاتارلىق ئاياغ كىيىمنىڭ يۇزىنى قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان تېرە رەخت.
ئۇچىنچى، تۈپ سۆز بىلەن ياسالما سۆزدىن شەكىللەنگەن ئاـ
ھاڭداش سۆزلەر. بۇ خىل ئاھاڭداش سۆزلەردە مۇئەييەن بىر تۈپ سۆزنىڭ مەلۇم سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىنكى شەكلى شۇ تىلدا ئىستېمال قىلىنىدىغان باشقا بىر تۈپ سۆز بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ قالغان بولىدۇ. مەسىلەن:
ياغلىق①. تۈپ سۆز. ئىسىم. قول ياغلىقى، باش ياغلىقى، ھەرەم ياغلىقى.

ياغلىق②. ياسالما سۆز (ياغ + لىق). سۈپەت. ياغلىق گۆش، ياغلىق زىرائەت.

سالما①. توپ سۆز. ئىسىم. قۇلاق سالمىسى.

سالما②. ياسالما سۆز (سال + ما). ئىسىم. سالما تاشلاماق، ئاتنى سالما تاشلاپ تۇتماق.

قېرىنداش①: ئىسىم. خەت يېزىش قورالى، قېرىنداش بىلەن خەت يازماق.

قېرىنداش②: ئىسىم (قېرىن + داش). بىر قورساقتىن چىققان، بىر ئەجدادتىن بولغان.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۈپ سۆزلەرگە مەلۇم سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تەركىب بىلەن باشقا بىر تۈپ سۆز شەكلەن ئوخشىشىپ قالسا، بۇلارنى ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ھېسابلاشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، ئىسىم سۆز «تەڭگە» (بەش تەڭگە، ئون تەڭگە، تەڭگە پۇل) بىلەن «تەڭگە تەك سۇ قۇيماق» تىكى «تەڭگە»قۇرۇلمىسى تەلەپپۇز جەھەتتىن ئوخشىشىدۇ. بىراق بۇلار ھەرگىزمۇ ئاھاڭداش سۆزلەر قاتارىغا كىرمەيدۇ. چۈنكى، بىرىنچى تەركىبتىكى «تەڭگە» لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە سۆز. ئىككىنچى تەركىبتىكى «تەڭگە» بولسا «تەك» سۆزىنىڭ يۆنىلىش كېلىشلىك شەكلى بولۇپ، ئۇ مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە ئەمەس.

2. شەكىلداش سۆزلەر

يېزىقتىكى يېزىلىش شەكلى ئوخشاش، بىراق ئېغىزدىكى تەلەپپۇزى ۋە مەنىلىرى ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر «شەكىلداش سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

بالا: ئىسىم. پەرزەنت.

مەن كۆيەرمەن بالامغا، بالام كۆيەر بالىسىغا. (ماقال)

بالا: ئىسىم. باشقا كىلگەن ئاپەت. بېشىغا بالا بولماق.

بىر بالاسى بولمىسا، قۇيرۇق ياتامدۇ تاشتا. (ماقال)

ئاچا: ئىسىم. بىر گەۋدىدىن ئايرىلىپ چىققان بۆلەك، پۇتاق. دەرەخنىڭ ئاچىسى.

ئاچا: ئىسىم. ئۆزىدىن چوڭ ئايال تۇغقان، ئەخمەتنىڭ ئاچىسى.

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىقى ئىككى جۈپ سۆز ئۆزئارا يېزىلىش جەھەتتىن شەكىلداش بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇلارنى «شەكىلداش» سۆزلەر دەيمىز. ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزى، ئېيتىلىش ئاھاڭى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى «ئاھاڭداش سۆزلەر» كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزۈپ قويۇشقا مۇتلەق بولمايدۇ. يېزىلىش شەكلى ئوخشاش بولغان ئىككى سۆزنىڭ شەكىلداش سۆز ياكى ئاھاڭداش سۆزلىكىنى ئايرىيدىغان ئۆلچەم مەزكۇر ئىككى سۆزنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ياكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ئىكەنلىكىگە قاراشتۇر.

ئەگەر يېزىلىشى ئوخشاش بولغان ئىككى سۆزنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ياكى ھەممىسى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلاردىن بولسا (يەنى سوزۇق تاۋۇشلار بىر خىل بولسا)، مۇنداق ئىككى سۆز ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر ئىككى سۆزنىڭ بىرى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق، يەنە بىرى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆز بولسا (ئىككى سۆزنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئىككى خىل بولسا)، مۇنداق سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر ئەمەس، ئەكسىچە شەكىلداش سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، خالاس.

تۆشۈك: ئىسىم.تامنىڭ تۆشۈكى، تۆشۈك تەشمەك.

تۆشۈك: ئىسىم.تۆشۈكى بار ئايال (ئاش ـ تاماقنى ئۇستا ئايال)، تۆشۈككە پىشقان قىز.

روشەنكى، بۇ بىر جۈپ سۆزشەكىلداش سۆزلەر قاتارىغا

كىرىدۇ، چۈنكى «تامنىڭ تۆشۈكى» دىكى «تۆشۈك» سۆزىدىكى «ئۆ»، «ئۇ» لەر قىسقا سوزۇق تاۋۇش، ئەمما «تۆشۈكى بار ئا-يال» دىكى «تۆشۈك» نىڭ تەركىبىدىكى «ئۆ» سوزۇق تاۋۇشى بولسا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشتۇر.

چۆچەك I. ئىسىم. چۆچەك ئېيتماق، ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى.

چۆچەك II. ئىسىم. بىر خىل ياغاچ قاچا، چۆچەكتىكى چۆپنى يېمەك.

توز I. ئىسىم. بىر خىل قۇش، «توز» ماركىلىق ۋېلىسىپىت.

توز II. ئىسىم. تۇغمەنىڭ توزى.

توز يالىغان ئىت قوپارغا ئاستىدا ئۆلەر. (ماقال)

روشەنكى، بۇ ئىككى جۈپ سۆز «ئاھاڭداش سۆزلەر» قاتارىغا كىرىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىر خىل، يەنى ئالدىنقى ئىككى سۆزنىڭ باش بوغۇمىدا بىرىدىن ئۇزۇن سوزۇق، ئاخىرقى بوغۇمىدا بىرىدىن قىسقا سوزۇق تا-ۋۇش بار. كېيىنكى ئىككى سۆزنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى ئوخ-شاشلا قىسقا سوزۇق تاۋۇشلاردۇر.

لۇغەتلەردە، ئاھاڭداش بولغان ئىككى سۆزنى بىر - بىر-ىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئادەتتە، «I، II» دېگەندەك رەقەم-لەر ئىشلىتىلىدۇ. (مەسىلەن، يۇقىرىدا بېرىلگەن «چۆچەك، توز» سۆزلىرىگە ئوخشاش) ئەمما، شەكىلداش سۆزلەردە، مەز-كۇر سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزئارا پەرقلەندۈ-رۈلگەن هالدا كۆرسىتىلىدۇ. يەنى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارئۇ-چۈن « : » بەلگىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئارا: ئىسىم. مۇئەييەن شەيئىلەر ياكى ئىككى نۇقتا ئوتـ-تۇرىسىدىكى مۇساپە، ئارىلىق.

قول بىلەن يانچۇقنىڭ ئارىسى قىرىق كۈنلۈك. (ماقال)

ئا: را: ئىسىم. دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان تۆمۈر ياكى ياغاچتىن ياسالغان چىشلىق سايمان. بەش چىشلىق ئارا. ئارا بىلەن خامان سورىماق.

پاچاق: رەۋىش. پۈكۈلۈپ سۈنغان، پارچىلانغان ئەبجەق. پاچاقلاپ تاشلىماق؛

بىر ئۇرۇپ پەرھاد سۈپەت چاققۇم كېلۈر،
ئەھرىمەننىڭ تەختىنى ئەيلەپ پاچاق.
جان تىكىپ مەن دەۋرگە ياققۇم كېلۈر،
ئىلىم - پەندىن مەكگۈگە ئۆچمەس چىراغ.

پا: چاق: ئىسىم. ئادەم ۋە هايۋانلارنىڭ پۇتىنىڭ تىزىدىن تۆۋەنكى قىسمى؛ شىراق. ئۇزۇن پاچاق ئايال، پاچىقىنى چاق-ماق، پاچاققا ئېسىلماق («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاهلىق لۇغىتى» 1 - توم، 53 - ، 58 - ، 608 - ، 609 - بەتلەر).

ئۇيغۇر تىلىدا شەكىلداش سۆزلەرنىڭ سانى خېلى بار. ئالايلۇق، «جازالىماق» تىكى «جازا» سۆزى بىلەن «ئۆي جازا-سى» دىكى «جازا» سۆزى، «چاتاق چىقماق» تىكى «چاتاق» سۆزى بىلەن «دەرەخ چاتاقلىماق» تىكى «چاتاق» سۆزى، «ئۇرۇپ چاق-ماق» تىكى «چاق» سۆزى بىلەن «هارۋىنىڭ چاقى» دىكى «چاق» سۆزى، «چاپان ياماش» تىكى «ياماش» بىلەن «تاغقا يا-ماش»تىكى «ياماش» سۆزى، «تاماق يېمەك» تىكى «تاماق» سۆزى بىلەن «ئېتىزغا تاماق(ta:mak) سالماق»تىكى «تاماق» (ئىش-لەپچىقىرىش قورالى) سۆزى، «پەرزەنت» مەنىسىدىكى «بالا» سۆزى بىلەن «ئاپەت» مەنىسىدىكى «بالا» (bala:) سۆزى، «دادا» مەنىسىدىكى «ئاتا» سۆزى بىلەن «ئىنئام قىلماق، بەرمەك» مە-نىسىدىكى «ئاتا قىلماق» تىكى «ئاتا») ata:(سۆزى، «پاشا چاق-ماق» تىكى «پاشا» سۆزى بىلەن ئىسىم ۋە قەدىمىي ئۇنۇانلاردا

ئىشلىتىلىدىغان «پاشا» (pa:xa) سۆزى، «پارس تىلى» دىكى «پارس» سۆزى بىلەن ئاۋاز تەقلىدى «پارس - پۇرۇس» تىكى «پارس» سۆزى، «ئارا ياسىغۇچى» مەنىسىدىكى «ئارچى» (a:riqi) سۆزى بىلەن «ئارچىغا ئالتە تاياق»تىكى «ئارچى» سۆزلىرى ئۆز ئارا شەكىلداش سۆزلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شەكىلداش سۆزلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى تەتقىقاتىدا، خۇسۇسەن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار تەتقىقاتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

3. ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆز ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، تىل تاۋۇشلىرى ھامان چەكلىك بولىدۇ، ھالبۇكى مانا مۇشۇ چەكلىك بولغان تىل تاۋۇشلىرىدىن سۆز ياساش جەريانىدا، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تاسادىپىي ھالدا ئاھاڭداش ياكى شەكىلداش بولۇپ قېلىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: «بوز يەر» دىكى «بوز» بىلەن «بوزرەڭ» دىكى «بوز»، «توز ماركىلىق»تىكى «توز» بىلەن «تۇگمەننىڭ توزى» دىكى «توز» قاتارلىقلار.

ئىككىنچى، ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، سۆزلەردە تۇرلۇك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشى تەبىئىي ھادىسە. مانا مۇشۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بېرىش نەتىجىسىدە بىر قىسىم ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر پەيدا بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «تاغقا ياماش» تىكى «ياماش» سۆزى ئۆز ۋاقتىدا «يارماش» شەكلىدە بولۇپ، ئۇزاق يىللىق ئىستې-

مال جەريانىدا، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان، نەتىجىدە ئۇ بۇگۈنكى كۈندىكى «چاپان ياماش» تىكى «ياماش» بىلەن شەكىلداش بولغان «يا: ماش» بولۇپ قالغان. خۇددى شۇنىڭدەكلا بۇگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى «ئېتىزغا تا: ماق سالماق» تىكى «تا: ماق» سۆزىمۇ، ئۆز ۋاقتىدا «تارماق» شەكلىدە ئىدى. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا ئۇنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان، نەتىجىدە ئۇ بۇگۈنكى كۈندە «تاماق يېمەك» تىكى «تاماق» بىلەن شەكىلداش بولغان «تا: ماق» سۆزى بولۇپ قالغان ۋە باشقىلار.

ئۈچىنچى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر قانچە مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ يىراقلىشىشى، ئاخىرى بېرىپ ئۇزۇلۇشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: «ئەسەر» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە بىر كۆپ مەنىلىك سۆز بولۇپ، ئۇ «(1) قەدىمكى ئىز؛ (2) تەسىر، رول، ئۇنۇم؛ (3) داغ؛ (4) ئەسەر، يازما ئەمگەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى. ئىستېمال جەريانىدا، مەزكۇر سۆزدىكى «ئىز» بىلەن «يازما ئەمگەك، ئەسەر» دېگەن مەنىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇقۇم چېگرىسى بارا - بارا يىراقلىشىپ، بۇگۈنكى كۈندىكى بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ ئەسلىدە مەنبەداش ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولمىغىدەك دەرىجىگە كېلىپ، شەكىلداش سۆزگە ئايلىنىپ كەتكەن. («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 1 - توم، 265 - بەت)

تۆتىنچى، سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى تۈپەيلىدىن، خۇسۇسەن سۆز ئىخچاملىنىش ۋاستىسى قىلىنغان مەنە كۆچۈش ھادىسىسى سەۋەبىدىن بىر قىسىم ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر پەيدا بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ساپلىق قازان» دېگەن سۆز بىرىكمىسىدىن ئىخچاملىنىپ شەكىللەنگەن «ساپلىق» (炒勺) دېگەن ئىسىمنىڭ «سېپى بار، ساپ قىلىشقا

بولىدىغان» مەنىلىرىدىكى سۈپەت سۆز «ساپلىق» بىلەن ئا-
ھاڭداش بولۇپ قېلىشى؛ «تاماق يولى» (食道) دېگەن سۆز
بىرىكمىسىدىن ئىخچاملىنىپ شەكىللەنگەن «تاماق» (تامىقى
قۇرۇپ كەتمەك) سۆزىنىڭ «تائام» مەنىسىدىكى «تاماق» سۆزى
بىلەن ئاھاڭداش سۆز شەكىللەندۈرۈشى ۋەھاكازالار.

بەشىنچى، يېڭى سۆزلەرنى ياساش جەريانىدىمۇ بىر بۆلەك
ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن،
«ئات» دېگەن ئىسىمغا «ئالىدىغان، تۇتىدىغان» مەنىسىدىكى
«ئالغۇ» سۆزىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشىدىن ياسالغان (ئات تۇتۇشتا
ئىشلىتىلىدىغان ئارغامچا، سالما... مەنىسىدىكى) «ئاتالغۇ»
كەلىمىسىنىڭ سۆز ـ ئاتالغۇدىكى «ئاتالغۇ» سۆزى بىلەن ئا-
ھاڭداش سۆز ھاسىل قىلىشى ۋە باشقىلار. («ئىزاھلىق لۇ-
غەت» 1 ـ تۇم، 17 ـ بەت)

ئالتىنچى، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسى-
دىمۇ بىر بۆلەك ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر ھاسىل بو-
لىدۇ. مەسىلەن، ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان «ئاپەت» مەنە-
سىدىكى «بالا» (ئەسلىي: «بەلا») سۆزىنىڭ، «ئىنئام قىلماق،
بەرمەك» مەنىسىدىكى «ئاتا» سۆزىنىڭ ئۇيغۇرچىدىكى «پەر-
زەنت» مەنىسىدىكى «بالا» ۋە «دادا» مەنىسىدىكى «ئاتا» سۆزلە-
رى بىلەن ئۆزئارا شەكىلداش سۆزلەر بولۇپ قېلىشى؛ رۇس
تىلىدىن ئۆزلەشكەن «ئاياغ» مەنىسىدىكى «پۇت» سۆزى بىلەن
ئىغىرلىق ئۆلچىمى بولغان «پۇت» سۆزىنىڭ ئۆزئارا ئاھاڭداش
سۆزلەر بولۇپ قېلىشى؛ خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان «ياغاچ»
مەنىسىدىكى «پەن» سۆزى بىلەن ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان
«ئىلىم» مەنىسىدىكى «فەن» سۆزىنىڭ ئىستېمال جەريانىدا
فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ، ئاخىرىدا «پەن» شەكلىدىكى
ئاھاڭداش سۆزلەردىن بولۇپ قالغانلىقى ۋەھاكازالار.

4. ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ رولى

ئاھاڭداش سۆزلەر بىلەن شەكىلداش سۆزلەر ئۇيغۇر تى-
لىدا ئەزەلدىنلا بار بولۇپ كېلىۋاتقان سۆز تۈرلىرى بولۇپ
ھېسابلىنىدۇ. ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ
بۇيۇك شاھ ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك ‹تۈركىي تىللار
دىۋانى›»دا، ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم
سۆزلەم قىلىپ ناھايىتى ئېنىق ئىزاھلاپ كۆرسەتكەن.

شەكىلداش سۆزلەرگە مىسال:

ئات. «قۇش قاناتىن، ئەر ئاتىن (قۇش قانىتى بىلەن، ئەر
ئېتى بىلەن)

ئا: ت. لەقەم. ئۇنۇڭان. بەگ ئاڭار ئا: ت بەردى (بەگ ئاڭا
ئۇنۇڭان بەردى). («دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1 ـ تۇم، 107 ـ،
108 ـ بەتلەر، 1981 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى)

ئاچ. «ھاي، ھەي، ھوي» مەنىلىرىدە ئىشلىتىدىغان ئۇن-
دەش سۆز. ئاچ بەرۈكەل (ھوي، بېرى كەل!)

ئا: چ. ئاچ. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: ئا:چ نە يەمەس، تۇق
نە تەمەس (ئاچ نېمە يېمەس، توق نېمە دېمەس) ئاچ ئالدىغا
كەلگەننى يەۋېرىدۇ، توق ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ. (يۇقىرى-
قى ئەسەر، 49 ـ، 108 ـ بەتلەر)

ئاھاڭداش سۆزلەرگە مىسال:

يازۇق 1. پېئىل. يېشىكلىك، يازۇق ئات. (يېشىكلىك
ئات، باغلاقتىن يېشىلىپ كەتكەن ئات)

يازۇق II. گۇناھ. ئوت تۇتۇنسىز بولماس، يىگىت يازۇق-
سىز بولماس. يىگىتلەر گۇناھ ئۆتكۈزۈپ جىملەنمەكچى بول-
غاندا مۇشۇ سۆزلەر بىلەن ئۆزرە سورىلىدۇ.

بۇلاق I. كىچىك بۇلاق. ئاقتۇرۇ كۆزۈم بۇلاق، تۇش قە-

لۇر ئۆردەك يۇغاق. (كۆزۇمدىن ياش بۇلاق بولۇپ ئاقىدۇ. ئۇ-
نىڭغا ئۆردەك يۇغاقلار چۈشىدۇ.)
بۇلاق II. چىغىر يول. چۆل - بايا‌ۋانلاردا بولىدىغان يال-
غۇز ئاياغ يول.
بۇلاق III. يوللۇق. بۇلاق بارچىن: يوللۇق يىپەك رەخت.
(يۇقىرىقى ئەسەر III توم، 19 - ، 20 - ، 21 - بەتلەر)

ئاھاڭداش سۆزلەر بىلەن شەكىلداش سۆزلەر ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتىدا مۇئەييەن ئاكتىپ رولالارغا ئىگە. خۇسۇسەن ئاھاڭداش سۆزلەر ئەزەلدىن تارتىپلا ئەدەبىيات گۈلزارىمىزدىكى تۇيۇق، مۇئەمما (شېئىرىي تېپىشماق) قاتارلىق ژانىرلاردا ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

چۈن پەرىيۇ ھۆردور ئاتىڭ بەگىم،
سۇرئەت ئىچىرە دۇ ئەرۇر ئاتىڭ بەگىم.
ھەر خەدەنگىكىم ئولۇس ئاندىن قاچار،
ناتەۋان جانىم ساری ئاتىڭ بەگىم.

(يېشىمى: خېنىم سېنىڭ ئېتىڭ ھۆر - پەرىدۇر، سېنىڭ ئېتىڭ سۇرئەتتە دۇنگە ئوخشىشىدۇ، سەن كىشىلەر ئۆزىنى قاچۇرىدىغان ئوقلىرىڭنى مېنىڭ زەئىپ جېنىمغا قارىتىپ ئېتىۋەرگەن) (ئەلىشىر نەۋائىي: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين ،ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە»»، 17 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى)

تاڭغا تەشنا ئىنتىزار بولدۇم سېغىنىدىم تاڭ دېدىم،
سورىسا بەتبەخت سوئال يەلكەمنى قورۇپ «تاڭ» دېدىم.
تۇن زېمىستان قوينىدا تۇرغاندا ئاھ يارەنلىرىم،
تاڭ يېقىن تاڭ ئىشقىنى قەلبىڭگە مەھكەم تاڭ دېدىم.
(مۇھەممەتئەلى زۇنۇن تەشنائىي: «يېڭى قاشتېشى» دىن)

چۆلدە قالسامۇ نە ھاجەت ئات ماڭغا،
سىڭدى «مەجنۇن» دەپ چىرايلىق ئات ماڭغا.
قېنى سەن لەيلى، مېنى ئۆلمە دېسەڭ،
ئوق قىلىپ كىرپىكلىرىڭنى ئات ماڭغا.
(تېيىپجان ئېلىيوۇ: «باھار ئىلھاملىرى» 98 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىلى نەشرى)

تىل ئۇستىلىرى، شائىرلار خۇسۇسەن تۇيۇق ژانىرىدا سۆز بىرىكتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەنمۇ ئاھاڭداش سۆز ھاسىل قى-
لىدۇ، بۇمۇ ئەنئەنىۋى تىل ئادەتلىرىمىزنىڭ بىرى سانىلىدۇ.
مەسىلەن:

لەئلىدىن جانىمغا ئوتلار يا قىلۇر،
قاش قەددىمنى جەفادىن يا قىلۇر.
مەن ۋەفاسى ۋەئدەسىدىن شادمەن،
ئول ۋەفابىلمانكى قىلماس يا قىلۇر.

(يېشىمى: ياقۇتتەك قىزىل لېۋىدىن جېنىمغا ئوتلار يېقى-
لىدۇ؛ ھىلالدەك گۈزەل ئەگىم قېشىنىڭ دەردى قەددىمنى ئوق-
يانىڭ ياسىدەك ئېگىۋېتىدۇ؛ مەن ئۇنىڭ «ۋاپا قىلمەن» دېگەن ۋەدىسىدىنغۇ خۇشالمەن، ئەمما ئۇ راست ۋاپا قىلامدۇ ياكى قىلمامدۇ بىلمەيمەن - دە!)
(نەۋائىي: «تۇيۇقلار»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، 247 - بەت، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى)

چاغلىماي سۆز قىلسا ئالدى - ئارقىنى،
دەيدىكەن خەق: «سەندە نومۇس - ئار قېنى؟»
گەر خاتاغا كەلمىسە دەرھال جازا،
يوق دېمەك ھەقنىڭ ئۇزۇنكەن ئارقىنى.
(تېيىپجان ئېلىيوۇ: «باھار ئىلھاملىرى»، 2 - بەت)

§2. مەنداش سۆزلەر

1. مەنداش سۆزلەرنىڭ تەبىرى ۋە دائىرىسى

ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرى ئۆزئارا ئوخشاش (يەنى تەڭ) ياكى يېقىن (يەنى ئوخشاپراق كېلىدىغان) سۆزلەر «مەنداش سۆزلەر» دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆرمەس، ئەما، كور، قارىغۇ.

تىمتاس، جىمجىت، تىنچ.

ساق، ساغلام، سالامەت.

ئاتاقلىق، داڭلىق، نامدار، مەشھۇر.

تاتلىق، تەملىك، لەززەتلىك، مەززىلىك، شېرىن ...

ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلغاندا، مەنداش سۆزلەرنى يەنە «مۇتلەق مەنداش سۆز» ۋە «نىسپىي مەنداش سۆز» دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقىمۇ بولىدۇ. چۈنكى، سۆزلۈك سوستاۋىدا، مەنىلىرى بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشىشىدىغان ياكى مۇتلەق تەڭ كېلىدىغان سۆزلەرمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «بودۇن» بىلەن «ئەل»، «ياغى» بىلەن «دۇشمەن»، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «سىر» بىلەن «راز»، «ئەئما» بىلەن «كور»، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «گۈڭچەندالڭ» بىلەن «كومپارتىيە / كوممۇنىستىك پارتىيە»، «داشۇ» بىلەن «ئۇنىۋېرسىتېت» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بىراق، بۇ خىلدىكى مۇتلەق مەنداش سۆزلەر ئەدەبىي تىل نورمىسىنى بىر ئىزغا چۈشۈرۈپ سۆز - ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئوبيېكتى قىلىنىپ، ھامان بىر سۆزگە مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ ياكى تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، شۇ تىلنى ئىشلەتكۈچى خەلق تەرىپىدىن يا بىرى شاللاپ چىقىرىۋېتىلىپ ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي قالدۇرۇلىدۇ

(مەسىلەن، «بودۇن»، «راز» سۆزلىرىگە ئوخشاش)، ياكى ئۆز ۋاقتىدىكى مۇتلەق مەنداش سۆزلەر تەدرىجىي ھالدا ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە سېمانتىكىلىق تۈس جەھەتلىرىدە ئاز - تولا بولسىمۇ پەرقلىنىدىغان نىسپىي مەنداش سۆزلەرگە ئايلىنىپ كېتىدۇ (مەسىلەن، «كور» ۋە «ئەما» سۆزلىرىگە ئوخشاش). شۇڭا بىز «مەنداش سۆزلەر» دېگەندە ئادەتتە «نىسپىي مەنداش سۆزلەر»نى كۆزدە تۇتىمىز.

دەرۋەقە، بەزى تىلشۇناسلار مەنداش سۆزلەر بىلەن «تەڭ مەنىلىك سۆزلەر» نى ئايرىم - ئايرىم ئۇقۇم، ئايرىم - ئايرىم تۈر قىلىپ چۈشەندۈرىدۇ. بىزنىڭچە، بىرىنچىدىن، «مەنداش» دېگەنلىك «مەنە جەھەتتە تەڭداش ۋە يانداش» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، تىلنىڭ ئومۇمىي سوستاۋىدىن ۋە ئومۇمىي تەرەققىياتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سۆزلەر ئارىسىدىكى ئۇقۇم - مەنە جەھەتتىكى مۇتلەق تەڭلىك ھامان نىسپىي ۋە ۋاقىتلىق بولىدۇ، خالاس. شۇڭلاشقا، تىلىدىكى ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇم - مەنىلىرى جەھەتتە تەڭداش ياكى بىر - بىرىگە يېقىنراق تۇرۇشىدىغان، تۈپ ئۇقۇم جەھەتتە ئېنىق ئورتاقلىققا ئىگە بولغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى مەنداش سۆزلەر دائىرىسىگە كىرىدۇ، دەپ قارايمىز.

2. مەنداش سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

مەنداش سۆزلەرنىڭ باشقا سېمانتىكىلىق سۆز تۈرلىرىدىن گەۋدىلىك پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئۆزئارا مەنداش بولغان سۆزلەر تۈپ ئۇقۇم جەھەتتە جەزمەن ئورتاقلىققا ئىگە بولىدۇ، بۇ مەنداش سۆزلەرنىڭ تۈپكى ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەنداش سۆزلەر:	ئورتاق مەنە
كۇچ، قۇدرەت، ماغدۇر، قۇۋۋەت	كۇچ
ئوقۇتقۇچى، مۇئەللىم، ئۇستاز	ئۆگەتكۈچى
ئەزىم، بۇيۇك، ئۇلۇغ	ئۇلۇغ
زور، چوڭ، يوغان، كاتتا	چوڭ
دېمەك، ئېيتماق	دېمەك
سۇرەتلىمەك، تەسۋىرلىمەك	بايان قىلماق

ئىككىنچى، ئۆزئارا مەنداش بولغان سۆزلەر جەزمەن بىر خىل سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاياغلاشماق، تۈگىمەك، تامامىلانماق (پېئىل)
گۈل، چېچەك(ئىسىم)
گۈلشەن، گۈلزار، گۈللۈك (ئىسىم)
چىرايلىق، گۈزەل، كۆركەم، ئۆز (سۈپەت)
چاپسان، ئىلدام، تېز، ئىتتىك(رەۋىش)
ئەما، بىراق، لېكىن (يارىدەمچى سۆز)
توغرۇلۇق، ھەققىدە، توغرىسىدا(يارىدەمچى سۆز)

ئۈچىنچى، ئۆزئارا مەنداش بولغان سۆزلەردە، تۈس ۋە ئىشلىتىلىش دائىرىسى جەھەتتە مۇئەييەن پەرقلەر بولىدۇ. بۇ خىل پەرقلەر مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئۆزاق ئەسىرلىك ئىستېمالى جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈپ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئورتاقلىقىنى ئىنكار قىلمايدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ تىلدىكى تۇرلۇك سۆزلەر بىلەن ماسلىشىش ئىقتىدارىنى چۈشەندۈرىدۇ، خالاس. ئالايلۇق، «ئوقۇتقۇچى، ئۇستاز، مۇئەللىم» دېگەن سۆز «ئۆگەتكۈچى» دېگەن بىر ئورتاق ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. بىراق «ئوقۇتقۇچى» سۆزى ئىستېمال جەريانىدا، تۇرلۇك

مەكتەپلەردە دەرس ئۆتىدىغان خادىملارنى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ تۇراقلاشقان؛ «ئۇستاز» سۆزى بولسا، مەكتەپ ئىچى ۋە سىرتىدا بولسۇن، مۇئەييەن ئىلىم ياكى بىرەر كەسىپ، ھۈنەر، تېخنىكا ئۆگەتكەن كىشىلەرنى، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئىلىم يېتەكچىلىرىنى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ مۇقىملاشقان. «مۇئەللىم» سۆزى بولسا، مەكتەپلەردە دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچىنى كۆرسىتىدىغان ياكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن قوللىنىلىدىغان سۆزى بولۇپ قالغان. يەنە «ۋەتەن، ئەل، دۆلەت، مەملىكەت» سۆزلىرى «دۆلەت» دېگەن بىر ئۇقۇمغا مەنداش سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، «ئەل» بىلەن «ۋەتەن» بىر خىل پېقىنلىق تۇيغۇسى بىلەن«ئانا يۇرت، تۇغۇلغان دىيار» دېگەن مەنىنى، «دۆلەت» بىلەن «مەملىكەت» بولسا، ئادەتتە زېمىن، تەۋەلىك ۋە ھاكىمىيەت ئاپپاراتى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

مەنداش سۆزلەرنىڭ تۇس جەھەتتىكى پەرقى دېگىنىمىز، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئىجابىي ياكى سەلبىي ئوبيېكتقا ئىشلىتىلىشى، سۆزلىگۈچىنىڭ ھۆرمەت قىلىش، ئەركىلىتىش ياكى كەمسىتىش قاتارلىق تۇرلۇك ھېس - تۇيغۇلىرىنى، ئەسەرلەردىكى ژانىر تۇسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، «ئالەمدىن ئۆتمەك، قازا قىلماق، ۋاپات بولماق، ئۆلمەك» مەنداش سۆزلىرىنىڭ تۇرلۇك سورۇن، تۇرلۇك ئوبيېكت ئاساسىدا، ھەرخىل تۇس بېرىپ قوللىنىلغىنىغا ئوخشاش.

مەنداش سۆزلەرنى ھەرقانداق تىل شارائىتىدا بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلەتكىلى بولۇۋەرمەيدۇ. بۇ مەنداش سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا لېكسىكىلىق ئۇقۇم جەھەتتە ئورتاقلىقى بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ كونكرېت تىل شارائىتىدا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتە مۇئەييەن خاسلىققا ئىگە بولۇپ قالغانلىقىدىن بولغان. مەسىلەن: «كۈچ،

قۇدرەت، قۇۋۋەت، ماغدۇر» مەنداش سۆزلىرىنى ئالساق، بۇلار-نىڭ ھەممىسى بىرلا ئورتاق مەنە «كۈچ» دېگەننى بىلدۇرسىمۇ، بىراق، «بۇ سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلدى» دېگەن جۈملىنى «سوتسىيالىزمنىڭ ماغدۇرىنى نامايان قىلدى» دەپ يازغىلى، «قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرىمىز» دېگەننى «ماغدۇرلۇق دۆلەت قۇرىمىز» دەپ يازغىلى بولمايدۇ. دېمەك، ئەمەلىيەتتە بۇ «قۇدرەت» نىڭ «ماغدۇر» بىلەن مەنداش ئەمەسلىكىدىن ئەمەس، بەلكى مەزكۇر سۆزلەرنىڭ كونكرېت شارائىتتا مۇئەييەن خاسلىققا ئىگە بولۇپ قالغانلىقىدىن، ئادەتتىنىپ قالغانلىقىدىن بولغان، خالاس. مانا بۇ مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى جەھەتتىكى پەرقى.

3. مەنداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنى كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش ۋە چۈشىنىش ئىقتىدارىمۇ ئېشىپ بارىدۇ. بۇ ھال ئۇلارنىڭ تىل سوستاۋىدا شەيئىلەرنىڭ ئەڭ ئىنچىكە تەرەپلىرىنىمۇ ئەينەن ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان سۆزلەرنى ئىجاد قىلىشقا ئېلىپ كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن كىشىلەر ھامان بىر خىل شەيئىنى مۇئەييەن بىر سۆزلەم بىلەن ئاتاش بىلەنلا كۇپايىلەنمەيدۇ. بەلكى ئاشۇ شەيئى ئىپادىلەنگەن سۆزنى ئۆز تىلىدا يەنە بىر قانچە سۆز بىلەن چۈشەندۈرۈشنى زۆرۈر تاپىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، تىلدا مەنداش سۆزلەر ئۈزلۈكسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى «يۇرمەك، ماڭماق، قەدەم ئالماق» سۆزلىرىنى ئالساق، بۇلار «قەدەمنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ يۆتكەپ، ئالغا

سىلجىش» دېگەن ئۇقۇمدىكى مەنداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بۇ ئۇچ سۆزنى ھەمىشە، ھەرقانداق تىل شارائىتىدا، بىرىنى يەنە بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلىتىشكە بولمىسىمۇ، بىراق ئۇلار لېكسىكىلىق ئۇقۇم جەھەتتە بىرى يەنە بىرىنىڭ چۈشەنچە نورمىسىغا تەڭداش بولالايدۇ.

ئىخچاملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئالاقە قورالى بولغان تىلنىڭ ئۆزى تىل ئىگىلىرىدىن ئۆزىنىڭ ھەر بىر ماتېرىيالىنى توغرا چۈشەندۈرەلەيدىغان بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، بۇ قورالنى ياخشى چۈشەنمىسە، جايىدا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ.

دېمەك، تىلنىڭ ئۆزى ئۆز سوستاۋىدا مەنداش سۆزلەمىلەرنىڭ بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئۇزاق يىللىق تىل ئىستېمالى جەريانىدا، سۆزلەردە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇش نەتىجىسىدە بەزى مەنداش سۆزلەر مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى «ھار كەلمەك»، «ھار ئالماق» تىكى «ھار» سۆزىنىڭ ئەسلىي «ئار» تەلەپپۇزىدا ئىدى. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇ ئايرىم سۆزلەر بىلەن بىرىككەندە «ئار» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان (مەسىلەن، ئار - نومۇس)، يەنە ئايرىم سۆزلەردە بولسا، «ھار» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان مەنداش ئىككى سۆز بولۇپ لۇغەتتىن ئورۇن ئالغان. يەنە مەسىلەن: بۇگۈنكى «ئاچا» (a:cha) سۆزى ئەسلىي «ئەچە» (eche) ئىدى. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بۇ سۆز (يەنى «ئەچە») «ئەگە» مۇ دېيىلىدۇ، بۇ يەردىكى «گ» ھەرپى «چ» دىن ئۆزگەرگەن دەپ ئىزاھلانغان (قارالىڭ: يۇقىرقى ئەسەر). بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەچە» سۆزى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا «ئەچە - ئەگە - ئەگەچە» تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلىپ بۈگۈنكى زامانىمىزغا كەلگەندە، «ئېگىچە»

ۋە «ئاچا» («ئەگەچە» دېكى «گە» چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، دەسلەپ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق«ئە:چە»e:che كېيىنچە بول-سا، «ئاچا» a:cha تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغان) شەكىلىده تۇراقلىشىپ، مەنداش ئىككى سۆز سالاھىيىتى بىلەن لۇغەتتىمىزدىن ئورۇن ئالغان.

ئۇچىنچى، جانلىق تىل ۋە شېۋە، خۇسۇسەن مەركىزىي شېۋە تەسىرىدىن ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن تەڭ قىممەتتە ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم مەنداش سۆزلەر بارلىققا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، ئەدەبىي تىلىمىزدىكى «تەئەللۇق» سۆزى جانلىق تىلدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق «تالىق» (ta:liq) تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆز ھەرقايسى شېۋە رايونلىرىدا «ساڭا تالىق، ماڭا تالىق» دېگەندەك بىرىكمە ياساپ كەڭ دائىرىده ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ھازىر ئەدەبىي تىلىمىزغىمۇ ئۆزلىشىپ كىرمەكته. مەسىلەن:

تېگىدىن ۋەتەنگە ئاشىق بولمىسا،
يازغىنى خەلقىمگە تالىق بولمىسا،
نە قىلاي قەلەمنى مەن ھەمراھ قىلىپ،
كۆز، قۇلاق، دىل، تىلغا سادىق بولمىسا.

(ئابدۇكېرىم خوجا: «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار»، 1987 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى)

تۆتىنچى، چەت تىللاردىن، تۇغقان تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىده، يەنە بىر تۈركۈم مەنداش سۆزلەر بارلىقا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدكى مەنداش سۆزلەرنىڭ خېلى زور سالمىقى مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن شەكىللەنگەن. مەسىلەن («ئۇ»ئۇيغۇرچىنى، «ئە» ئەرەبچىنى، «پ» پارسچىنى بىلدۈرىدۇ):

كۆچ (ئۇ)، قۇدرەت (ئە)، قۇۋۋەت (ئە)، مادار (ئە)، ماغدۇر (ئە)؛
كىشى (ئۇ)، ئادەم (ئە)، ئەدەم (ئۇ)، ئىنسان (ئە)؛

تۇپراق (ئۇ)، قەبرە (ئە)، مازار (ئە)؛
يارلىق (ئۇ)، بۇيرۇق (ئۇ)، ئەمر (ئە)؛
ئەل (ئۇ)، ۋەتەن (ئە)، دۆلەت (ئە)، مەملىكەت (ئە)؛ يۇرت (ئۇ)، دىيار (ئە)؛
كۆك (ئۇ)، ئاسمان (پ)، سامان (ئە)؛
تاماق (ئۇ)، تائام (ئە)، غىزا (ئە)، يېگۈلۈك (ئۇ)؛
ئەت (ئۇ)، گۆش (ئۇ)، گوشت (پ)؛
قۇياش (ئۇ)، شەمس (ئە)، ئاپتاپ (پ)؛

بىر تىلدا ئوخشاش بىر ئۇقۇمنىڭ بىر قانچە سۆز بىلەن ئىپادىلىنىشى ۋە بۇ خىل سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى شۇ تىلنىڭ لېكسىكا بايلىقىنى، ئىپادىلەش كۈچىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدكى مەنداش سۆزلەرمۇ تارىختىن بۇيان تىلىمىزدا ئۇقۇملارنى توغرا، ئەتراپلىق، ئىنچىكە، تەسىرلىك، جانلىق، ئوبرازلىق، ھېسسىياتلىق ۋە چوڭقۇر ئىپادىلەش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىش جەھەتته تېگىشلىك رول ئويناپ كەلدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تىلدا مەنداش سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى ھەرگىزمۇ زىيانلىق ئەمەس، ئۇ تىلدا ھېچقانداق بىر ئەيىب - نۇقسانىنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. ئەكسىچە، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل ئۇستىلىرى، شائىرلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ مەنداش سۆزلەرنى ناھايىتى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ كەلگەن ۋە داۋاملىق ئىشلىتىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

غۇربەتته غەرىب شادمان بولماس ئەمىش،
ئەل ئاڭا شەفقەۋ مېھرىبان بولماس ئەمىش.
ئالتۇن قەفەس ئىچره گەر قىزىل گۈل بوتسە،
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشيان بولماس ئەمىش.

(پىشمى: مۇساپىرچىلىقتا، غەرىب - مۇساپىر دېگەن خۇشال بولمايدىكەن؛ خەقمۇ ئۇنىڭغا شەپقەتچان ۋە مېھرىبان

بولۇپ كەتمەيدىكەن. ئالتۇن قەپەسنىڭ ئىچىگە قىزىلگۇل ئۇنگەن تەقدىردىمۇ، بۇلبۇلغا ئۇ بەربىر تىكەن كۆرۈنۈپ، قەپەس ئۇنىڭغا ھەرگىزمۇ راھەت ئۇۋا بولمايدىكەن).

(نەۋائىي: «رۇبائىيلار»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، 245 ـ بەت، 1986 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى)

«بىز پىغان ـ ھەسرەتتە، شەيتان نەغمىدە،
يىغلىساق بىز بۇندا، بۇرە بەزمىدە ...»
گۇل ـ چېچەكتىن قانچە ياۋ قورققانسېرى،
ھەق ـ ئادالەتنى كېلىپ بوغقانسېرى،
كۆككە شۇنچە ئۆرلىدى تىك مەڭگۈ تاش،
كۆتۈرۈپ خەلقىم بۇلەكچە چىقتى باش.

(ئابدۇكېرىم خوجا: «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار»، 104 ـ بەت)

§3. بىر مەنىلىك ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

1. بىر مەنىلىك سۆزلەر

ئادەتتە يەككە تۇرغان چاغدىمۇ، شۇنداقلا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلغان چاغدىمۇ ئوخشاشلا بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر «بىر مەنىلىك سۆز» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «گىراماتىكا» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئۇ يەككە تۇرغاندىمۇ، شۇنداقلا «گىراماتىكىلىق مەنە»، «گىراماتىكىلىق بىرلىك» دېگەندەك سۆز بىرىكمىلىرىدىمۇ ئوخشاشلا «تىل قائىدىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئومۇمەن، پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ۋە خاس ئىسىملار بىر مەنىلىك بولىدۇ. مەسىلەن، «تەڭلىمە»، «ئاتوم»، «ئەدەبىيات»، «فونېتىكا»، «تەرجىمە»، «تەرجىمان»، «تۆمۇرچى»،

«قاسساپ»، «ئانا»، «دادا»، «نەسر»، «شېئىر»، «شائىر»، «يەرمەنكە»، «ئايرودۇرۇم»، «جۈملە»، «قۇرئان»، «ئىنجىل»، «ئىسلامىيەت»، «كالېندار»، «كىرئالغۇ»، «ئۇنئالغۇ»، «سىنئالغۇ»، «گارمون»، «دېھقان»، «ساتىراش»، «ئاشپەز»، «رەسسام»... دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئېنىق بىرلا مەنىلىك سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان، بىراق ئومۇمىي ئىستېمال ۋە ئومۇمىي لۇغەت سوستاۋىدا باشقا مەنىلىرىمۇ بولغان سۆزلەر ئومۇمىيلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بىر مەنىلىك سۆزلەر كاتېگورىيەسىگە كىرمەيدۇ. مەسىلەن، «ئىگە»، «خەۋەر»، «تولدۇرغۇچى»، «ھالەت»، «ھەرىكەت»، «تولۇقلىغۇچى»، «رەۋىش»، «سۇپەت» ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

بىردىن ئارتۇق مەنىگە ئىگە سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئاياغ (1) : ئادەم، ھايۋان ياكى باشقا جانلىقلارنىڭ گەۋدىسىگە تايىنىپ تۇرۇشى، يۈرۈشى ياكى ئۆمىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قىسمى، پۇت. (2) كۆن، خۇرۇم قاتارلىق تېرە رەختلەردىن پۇتقا كىيىش ئۈچۈن تىكىلگەن ئۆتۈك، توپلەي، كەشكە ئوخشاش ئاياغ كىيىمى. (3) بىر نەرسىنىڭ «باش» قا قارشى بولغان يەنە بىر تەرىپى. (4) ئاخىر، داۋام: قۇربان ئەنە شۇنداق ئايىغى ئۆزۈلمەس خىيالىلار بىلەن شىپاخانىغا كەلدى.

ئاي: (1) يەر شارىنى ئايلىنىدىغان، ئۆزى نۇر چىقارمايدىغان نۇرنى قايتۇرىدىغان سەييارە. (2) شەمسىيە يىلنامىسىنىڭ ئون ئىككىدىن بىرى. (3) ئايغا ئوخشاش چىرايلىق. (4) ئايالار ئىسمى: ئايىم، ئايخان، ئايگۈل، ئايجامال، تۇرسۇنئاي...

ئەر: (1) ئەركەك جىنىسقا مەنسۇپ كىشى؛ ئەركەك.

(2) خوتۇن كىشى بىلەن نىكاھ ئەھدىدە بولغان ئەر كىشى.
(3) مەرد يىگىت، ئالىيجاناب، جەسۇر كىشى. (ئەل بار يەردە ئەر بار)، (يارايسەن، ئەر ئىكەنسەنغۇ)!

ئەسكەرتمەك: پېئىل (1) ئېسىگە سالماق، يادىغا چۈشۈر- مەك: قۇددۇس تالادا يامغۇر يېغىۋاتقانلىقىنى ئەسكەرتتى.
(2) قايتا چۈشەنچە بەرمەك. مەسىلەن:

مۇئەللىم تىل دەرسىدە قائىدىنى ياخشى بىلىش، كە- تابلارنى كۆپرەك ئوقۇش، يازغاندا قائىدىلەرگە سېلىپ ئالدە- رىماي يېزىشنى ئەسكەرتىپ تۇراتتى. (3) ئاگاھلاندۇرماق، تە- كىتلىمەك. مەسىلەن:

كومىسسىيە باشلىقى ئۇلارنىڭ يەنە بەش مىنۇت ئىچىدە ئىمتىھان قەغىزىنى تاپشۇرۇپ بولۇشى لازىملىقىنى ئەسكەرتتى.

سالماق: پېئىل. (1) بىر نەرسىنى ئىككىنچى بىر نەرسە- نىڭ ئىچىگە قويماق. مەسىلەن: قەلەمنى يانچۇقىغا سالماق. خەتنى كونۋېرتقا سالماق. ئۇزۇككە كۆز سالماق. (2) قويماق، قوشماق: ئاشقا تۇز سالماق، (3) يايماق، ئورۇن سالماق، كۆرپە سالماق، داستىخان سالماق. (4) ياسىماق: ئۆي سالماق، قوتان سالماق، بىنا سالماق. (5) ساڭگىلاتماق: باشنى تۆۋەنگە سال- ماق. (6) ساڭگىلىماق: قورساق سالماق. (7) پېشىنمەك: چا- پانىنى سالماق، ئاياغنى سالماق. (8) ئورماق: كاچاتقا ئىككىنى سالماق، مۇشت سالماق. (9) كۆچمە. ئارىلاشماق: قول سالماق. (10) مەلۇم قىياپەتكە كىرىۋالماق: بىلمەسكە سالماق، ئاڭلە- ماسقا سالماق...

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىسى قانچە كۆپ بولۇپ كېتىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭدا جەزمەن بىر ئاساسلىق، مەركىزىي مەنە بولىدۇ، مەسىلەن: «ئەر» سۆزىنىڭ «ئەركەك جىنسىغا مەنسۇپ كىشى»، «ئاياغ» سۆزىنىڭ «پۇت»، «ئاي» سۆزىنىڭ يەر شارىنى

ئايلىنىپ تۇرىدىغان سەييارە، «ئەسكەرتمەك» نىڭ «قايتىدىن ئېسىگە سالماق»، «سالماق» سۆزىنىڭ بولسا «بىر نەرسىنى ئىككىنچى بىر نەرسىنىڭ ئىچىگە قويماق» دېگەنلەر مەزكۇر كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئاساسىي مەنىلىرى ھېسابلىنىدۇ. كۆپ مە- نىلىك سۆزلەردىكى ئاساسلىق مەنە ئادەتتە «ئەسلىي مەنە» دەپ، ئاساسلىق مەنىدىن باشقىلىرى بولسا «كۆچمە مەنە» دەپ ئاتىلە- دۇ. مەسىلەن، «ئاي» سۆزىنىڭ «چىرايلىق» دېگەن مەنىسى، «ئا- ياغ» سۆزىنىڭ «ئاخىر، داۋام» دېگەن مەنىلىرى مەزكۇر سۆزلەر- گە يۈكلەنگەن كۆچمە مەنىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەر خېلى كۆپ سالماق- تا ئىگىلەيدۇ. تىلىمىزدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ جىق بو- لۇشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى تەرەققىيات قانۇنە- يىتىگە شۇنداقلا ئومۇمىي تىل تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيۇ- غۇن بولغان نورمال ئەھۋال.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تىل ئۇستىلىرى ۋە تىل- چىلاردىن باشقا ئادەتتىكى تىل ئىگىلىرىنىڭ ھەرقانداق بىر سۆزنى بىر ئاڭلاش ۋە بىر كۆرۈش بىلەنلا ئۇنىڭ بىر مەنىلىك ياكى كۆپ مەنىلىك سۆز ئىكەنلىكىنى دەرھال ئاڭقىرالمىشى قىيىن. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر سۆزنىڭ بىر مەنىلىك ياكى كۆپ مەنىلىك ئىكەنلىكىنى شۇ سۆزنى باشقا سۆزلەر بە- لەن بىرىكتۈرۈپ كۆرۈش ياكى ئۇ سۆز بىلەن جۈملە تۈزۈپ بېقىش ئارقىلىقلا ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ. شۇڭا، «پەقەت مۇس- تەقىل ۋە يەككە ھالىتىدىلا بىۋاستە كۆپ مەنە چىقىپ تۇرى- دىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆز بولىدۇ، بىرىكمە ۋە جۈملە ئىچىگە قويمىسا، كۆپ مەنىلىكلىكى ئوڭاي بىلىنمەيدىغان سۆز بولسا، كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلانمايدۇ» دەپ قاراش توغرا ئەمەس.

دەرۋەقە، «كۆپ مەنىلىك سۆز» (多义词) بىلەن «سۆزلەر-

نىڭ كۆپ مەنىلىك بولۇشى» (词的多义性) ئىككى ئۇقۇم. ئالدىنقىسى مەنە ئۆلچىمى بويىچە ئايرىلغان سۆز تۈرلىرىگە كىرىدۇ؛ كېيىنكىسى بولسا، سۆزلەردىكى سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىك ياكى سېمانتىكىلىق ھادىسە كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. بۇ يەردىكى «سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك بولۇشى» دېگەن ئۇقۇم توغرىسىدا «ئۇيغۇر تىلىدىكى سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر» دېگەن بابتا ئايرىم توختىلىمىز.

§4. زىت ئۇقۇملۇق سۆزلەر

1. زىت سۆزلەر ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندا، مەنىسى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر «زىت ئۇقۇملۇق سۆزلەر» ياكى «زىت سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى زىت سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى جۈپلەنمە سۆز ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن: ئاز - تولا، ئېگىز - پەس، ئىشچان - ھورۇن، ئىسسىق - سوغۇق، پاك - ناپاك، مۇرەككەپ - ئاددىي، ئاسان - تەس دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي لۇغەت تەركىبىدىكى ھەممە سۆزنىڭ مۇناسىپ ھالدىكى زىت سۆزى بولۇۋەرمەيدۇ. ئالايلۇق، ۋەتەن، دۇنيا، كائىنات، گۈل، مېتال، دەرەخ، ئۆي، سۆز، تىل... دېگەندەك سۆزلەرگە قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەرنى كەلتۈرۈپ بېرىش قىيىن.

زىت سۆزلەر ئادەتتە قارىمۇقارشى ئالاھىدىلىككە ئىگە شەيئى ناملىرى، قارىمۇ قارشى خاراكتېر، سۈپەت، ھالەت ۋە ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردۇر. زىت سۆز جۈپىنى ھاسىل قىلالايدىغان سۆزلەر ئومۇمەن بىر سۆز تۈركۈمىگە

مەنسۇپ بولىدۇ. ئالايلۇق:

ۋاقىت، ئۇرۇن - تەرەپ، جىنس، ياش، ۋەزىپە، سالاھىيەت قاتارلىق جەھەتتە قارىمۇ قارشى ئۇقۇملۇق شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئومۇمەن ئىسىم تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن:

كېچە - كۈندۈز، ئەتىگەن - كەچ، قىش - ياز، يۇقىرى - تۆۋەن، ئاست - ئۈست، باش - ئاياغ، ئەر - ئايال، ياش - قېرى، ئۇستاز - شاگىرت، ئاتا - بالا، ئوغۇل - قىز، كوماندىر - جەڭچى...

خاس ھالەت، خاراكتېر، ئالاھىدىلىك جەھەتتىكى قارىمۇ قارشى ئۇقۇملۇق سۆزلەر ئادەتتە سۈپەت تۈركۈمىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى - يامان، قاتتىق - يۇمشاق، ئىسسىق - سوغۇق، باي - كەمبەغەل، ئاق - قارا، قېلىن - نېپىز، ئورۇق - سېمىز، ئاچچىق - چۈچۈك، ئاجىز - كۈچلۈك، ئۇششاق - چوڭ، ئىتتىك - گال...

ئىككى خىل قارىمۇقارشى ئۇقۇملۇق ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر پېئىللاردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن:

ئالماق - بەرمەك، بارماق - كەلمەك، ئوقۇش - ئوقۇتۇش، يېڭىش - يېڭىلىش، ئېزىش - ئېزىلىش، ھۆكۈمرانلىق قىلىش - ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش...

زىت سۆزلەر پەقەت ئىككى سۆزدىنلا تۈزۈلگەن بولمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەنداش بولغان بىر قانچە سۆز بىلەن ئۇلارغا قارشى ئۇقۇمدىكى بىر سۆز ئەمەلىي تىل ئىستېمالىدا بىر قانچە جۈپ زىت سۆز ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

ئاستا - ئىتتىك (- ئىلدام، - چاپسان، - تېز)

ياخشى - يامان (- ئوسال، - ئەسكى، - ناچار)دېگەنلەرگە ئوخشاش.

زىت سۆزلەر ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، سۆز مەنىسى ۋە

مۇئەييەن تىل ئادىتى بويىچە ماسلاشقان سۆزلەر بولغاچقا، ئۇ-نىڭدا ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىك بولىدۇ. بىراق، ئىن-سانلار تەپەككۇر جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، بىر مىللەت تىلىدا زىت سۆز ھاسىل قىلالايدىغان ئۇقۇم ئىك-كىنچى بىر مىللەت تىلىدىمۇ، ئوخشاشلا زىت سۆز ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە	خەنزۇچە
بېرىش - كېلىش	来往
ئاسمان - زېمىن (پەرقى)	天地
ياخشى - يامان	好坏
يېڭىش - يېڭىلىش	胜负
ئەر - ئايال	男女
ياش - قېرى	老少
ئىتتىك - ئاستا	快慢

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. زىت سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى زىت سۆزلەرنى قۇرۇلۇشى، سۆز مەنىسى ۋە خاس ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ «مۇتلەق زىت سۆزلەر» ۋە «نىسپىي زىت سۆزلەر» دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

1) مۇتلەق زىت سۆزلەر

مۇئەييەن ئۇقۇم ساھەسىدە، ئۆزئارا مۇتلەق سىغىشالمايدىغان، ئوتتۇرىدا ئارىلىق ئۇقۇم ھالقىسى بولمايدىغان زىت سۆزلەر مۇتلەق زىت سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

راست - يالغان، ھايات - مامات، ئۆلۈم - كۆرۈم، يېتىش - قوپۇش، ئېلىم - سېتىم، بېرىش - كېلىش.

ئادەتتە ئىسىم بىلەن پېئىللارنىڭ مۇتلەق زىت سۆز تۈزۈش ئىقتىدارى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. ئىسىملىك مۇتلەق زىت سۆزلەرنى ئۇلار بىلدۈرگەن ئۇقۇم ۋە مۇناسىۋەت جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

(1) ئۇرۇق - ئائىلە مۇناسىۋىتى: مۇنداق مۇناسىۋەتتىكى زىت سۆزلەر ئۇرۇق - ئەۋلادلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئاتا - بالا، ئانا - بالا، ئەجداد - ئەۋلاد، ئاچا - سىڭىل، ئاكا - ئۇكا، ئەر - خوتۇن، قېينىئاتا - كۈيئوغۇل، كېلىن - قېينىئانا ۋە باشقىلار.

(2) جىنس مۇناسىۋىتى: مۇنداق زىت سۆزلەر قارىمۇقارشى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئەر - ئايال، قىز - ئوغۇل، ئايغىر - بايتال، ئەركەك - چىشى، قوچقار - ساغلىق ۋە باشقىلار.

(3) سىنىپىي مۇناسىۋەت: مۇنداق زىت سۆزلەر ئىجتىمائىي ئورنى پۇتۇنلەي قارىمۇقارشى بولغان ئىككى سىنىپ ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئەزگۈچى - ئېزىلگۈچى، ھۆر - قۇل، دېھقان - پومېشچىك، پرولېتارىيات - بۇرژۇئازىيە، ئىشچى - كاپىتالىست، بايمالاي، چارۋىدار - مال باققۇچى ...

(4) مەرتىۋە، دەرىجە مۇناسىۋىتى: بۇ خىل زىت سۆزلەر ئادەتتە، ئۇستاز - شاگىرت ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنداقلا جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك خاس ئۇنۋان، دەرىجە ئاساسىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئۇستاز - شاگىرت، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچى، شاھ - گادايى ۋە باشقىلار.

(5) سېلىشتۇرما مۇناسىۋەت: بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى زىت سۆزلەر ئادەتتە شەيئىلەرنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكى ۋە پەرقلىرىنى سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان زىت

سۆزلەردىن تۇزۇلگەن بولىدۇ. مەسىلەن، ئاسمان - زېمىن، ئوت - سۇ، ئىنسان - جىن / ئىنس - جىن، ئادەم - ھايۋان، دېڭىز - تامچە ...

(6) ئەكس مۇناسىۋەت: بۇ خىل زىت سۆزلەردە مۇتلەق قارىمۇ قارشى ئۇقۇم ئەكس ئەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن، سوئال - جاۋاب، مېھمان - ساھىبخان، دەۋاگەر - جاۋابكار، كىرىم - چىقىم، ئېلىم - بېرىم ۋە باشقىلار.

پېئىللىق زىت سۆزلەرنىڭ ئۇقۇم مۇناسىۋىتىنىمۇ بىر قانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

(1) ئەكس مۇناسىۋەت. بۇ خىل زىت سۆزلەرنىڭ بىرىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت يەنە بىرىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ئەكسى بولىدۇ. مەسىلەن: ئېلىش - بېرىش، كىرىش - چىقىش، يېتىش - قوپۇش، كېتىش - كېلىش، چۈشمەك - چىقماق، ئۆلۈش - تىرىلىش، يىغلاش - كۈلۈش، مېڭىش - تۇرۇش، بېسىش - كۆتۈرۈش ...

(2) زورلىما مۇناسىۋەت: مۇنداق مۇناسىۋەتتىكى زىت سۆزلەردە بىر ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەن ئىككىنچى ھەرىكەتنىڭ زورلىشى ياكى باشقۇرۇشى ئاساسىدا مەيدانغا چىققانلىقى بىلەن تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئېزىش - ئېزىلىش، بويسۇنۇش - بويسۇندۇرۇش، قېنىش - قاندۇرۇش، يېڭىش - يېڭىلىش...

(3) ۋاستىلىك مۇناسىۋەت: مۇنداق زىت سۆزلەردە بىر ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا چىقىشى مۇئەييەن ئىككىنچى بىر ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بولغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇش - ئوقۇتۇش، ئۆگىنىش - ئۆگىتىش، سۆزلەش - ئاڭلاش...

2) نىسپىي زىت سۆزلەر

ئىپادىلەنگەن قارىمۇقارشى ئۇقۇملارنىڭ مۇئەييەن بىر ئا-

رىلىق ھالقىغا سىلىشتۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدىغان زىت سۆزلەر «نىسپىي زىت سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىسسىق - سوغۇق، ئېگىز - پەس، چوڭ - كىچىك، باش - ئاياغ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

روشەنكى، بۇلاردا «يىلمان»، «ئېگىزرەك»، «چوڭراق»، «ئا-ياغراق» دېگەن ئارىلىق ھالقا مەۋجۇت. نىسپىي زىت سۆزلەر ئىسىم ۋە ئىسىمداشلاردىن تەركىب تېپىشىمۇ مۇمكىن. بىراق، مۇتلەق كۆپچىلىك نىسپىي زىت سۆزلەر شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىنى، تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۈ-پەتلەردىن تۇزۇلىدۇ.

زىت سۆزلەرنى مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئىپادىلىگەن مەزمۇ-نىرىغا ئاساسەن بىر قانچە تۈرگە بۆلۈپ كۆرسىتىشكىمۇ بو-لىدۇ. ئالايلۇق:

Δ ئورۇن - تەرەپ زىت سۆزلىرى: يۇقىرى - تۆۋەن، ئاست - ئۈست، ئوڭ - سول، ئالدى - ئارقا، تۆر - پەگاھ، ئىچكىرى - تاشقىرى، ئوي - دۆڭ، تېيىز - تېرەن، ئېگىز - پەس...

Δ ۋاقىت - زامان زىت سۆزلىرى: شام - سەھەر، ئۆتە-مۈش - كېلەچەك، ئىلگىرى - كېيىن، بۇرۇن - ھازىر، ئە-زەل - ئەبەد دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) زىت سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە رولى

زىت سۆزلەرنىڭ جۈپلەنمە سۆز ھاسىل قىلىدىغانلىقى ۋە بۇ خىل زىت سۆزلەردىن تۇزۇلگەن جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ ئالاھە-دىلىكى ھەققىدە ئالدىنقى قىسىملاردا توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

زىت سۆزلەرنىڭ يەنە ئۇنىڭدىن باشقا كۆرسىتىپ ئۆتۈش-كە تېگىشلىك ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) زىت سۆزلەر بىر پۈتۈن ئۇقۇم ۋە يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بىراق، ئەمەلىي ئىستېمالدا ئۆزئارا زىت مەنىلىك بولغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى جۈپلەنمە سۆز بولۇپ كېلىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن: «يۇقىرى، يۇقىرى سەك، ئېگىز، ئۇستۇن» دېگەن مەنداش سۆزلەر بىلەن «پەس، تۆۋەن، پاكار، پەتەك» دېگەن مەنداش سۆزلەرنى ئالساق، ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا بۇلارنىڭ ئىچىدىن پەقەت « ئېگىز - پەس »، «يۇقىرى - تۆۋەن » دېگەن سۆزلەرلا جۈپلەنمە سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. قالغانلىرى بولسا، جۈپلەنمە سۆز تۈزۈپ ئىشلىتىلمەيدۇ. دېمەك، زىت سۆزلەرنىڭ جۈپلەنمە سۆز بولۇپ كېلىشى مۇئەييەن تىل ئادىتى ئاساسىدا بولىدۇ.

(2) زىت سۆزلەرنىڭ جۈپلەنمە سۆز ھاسىل قىلىشى مۇئەييەن تەرتىپ ئاساسىدا بولىدۇ، مەسىلەن: «ئەر - خوتۇن»، «كېچە - كۈندۈز»، «ئېگىز - پەس»، «يۇقىرى - تۆۋەن»، «ئاق - قارا» دېگەندەك جۈپلەنمە سۆزلەر پەقەت مەزكۇر تەرتىپ بويىچە ئاتاپ ياكى يېزىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئەكسىچە «خوتۇن - ئەر»، «كۈندۈز - كېچە»، «پەس - ئېگىز»، «تۆۋەن - يۇقىرى»، «قارا - ئاق» تەرىزدە ئىشلىتىلمەيدۇ.

(3) ئۇيغۇر تىلىدا زىت سۆزلەردىن جۈپلەنمە سۆز ھاسىل قىلىش ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن تۈرك - رونك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىمۇ «بەگ - بودۇن» (يەنى ئەمەلدار - خەلق) دېگەندەك زىت سۆزلۈك جۈپلەنمە سۆزلەر ئۇچرايدۇ. بەزى زىت سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈپلەنمە سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالىدىمۇ تارىخنىڭ تامغىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئالايلۇق: قائىدە بويىچە بولغاندا «چوڭ، يوغان، ئۇلۇغ، بۈيۈك» سۆزلىرى بىلەن «كىچىك، ئۇششاق، ئەرزىمەس» سۆزلىرىدىن ئۆزئارا زىت سۆزلەرنى ھاسىل قىلىشقا بولىدۇ. بىراق، ئىستېمال ئەمەلىيىتىدىن

تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇلاردىن «چوڭ - كىچىك» (ئەدەبىي تىلدا)، «ئۇششاق - چوڭ» (جانلىق تىلدا) زىت سۆزلىرى جۈپلەنمە سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مەزكۇر زىت سۆزلەر ئىزچىل ھالدا دېگۈدەك «ئۇلۇغ - ئۇششاق» شەكلىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقايمىز: مەسىلەن، «... ئەھلىيەلەرى شاھزادەدىن، فەرزەندلەرى بۇبى زادەدىن ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممەلەرىمىزدىن (سالام)» («كاشغەر تۈركىيسىنىدە بىتكەن ئىكى خەت»[1]دىن)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭى - يېڭى زىت سۆزلۈك جۈپلەنمە سۆزلەر مەيدانغا كەلمەكتە. مەسىلەن، مەركەز - جايلار، دۇشمەن - ئۆز، ھەق - ناھەق (بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «ھەق ۋە باتىل» شەكلىدە ئىشلىتىلەتتى)، ئاكتىپ - پاسسىپ، ئىتتىپاقلىق - بۆلگۈنچىلىك، باراۋەرلىك - تەڭسىزلىك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

زىت سۆزلەردىن ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇيۇك تىل ئۇستىسى مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك »تە زىت سۆزلەردىن تۈزۈلگەن ياكى زىت سۆزلەر مەركەز قىلىنغان نەزمىلەر ۋە ماقال - تەمسىللەردىن ناھايىتى كۆپ كۆرسەتكەن. ئالايلۇق:

ئالمچى ئارسلان، بەرمچى سىچغان: ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان. (ھەققىنى تەلەپ قىلىپ ئالغۇچى ھۇجۇم قىلىشتا گويا ئارسلان بولىدۇ، قەرز تۆلىگۈچى قورقاقلىقتىن چاشقانغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ) (« دىۋان»، 1 - تۇم 103 - بەت)

① خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرەئوپ پولات: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، 129 - بەت.

سىچغان مۇش تاشاقىن قاشىر: چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە مۇشۇكنىڭ تاشقىنى قاشلار. بۇ ماقال ھالاكەتتىن باشقا نەتىجە بەرمەيدىغان ئىشلارغا ئىسىلىۋالمىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. (يۇقىرىقى ئەسەر، 3 ـ توم، 365 ـ بەت)

ئاۋچى نەچە ئال بىلسە، ئازغ ئانچە يول بىلىر: ئوۋچى قانچە ھىيلە بىلسە، ئېيىق (ئوۋلانغۇچى) شۇنچە يول بىلۇر. (يۇقىرىقى ئەسەر، 1 ـ توم 43 ـ بەت) ۋە باشقىلار.

خەلقىمىز بۇ ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلىپ، زىت سۆزلەرنى قوللىنىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا يېڭى سەۋىيە يارىتىماقتا. مەيلى جانلىق تىلدا بولسۇن ۋە مەيلى ئەدەبىي تىلدا بولسۇن، كىشىلەر زىت سۆزلەرنى قوللىنىشنى ياخشى كۆرىدۇ. چۈنكى زىت سۆزلەر تىلدا روشەن سېلىشتۇرۇش، ئۇقۇمنى تولۇق، پىتىك دەرىجىگە كۆتۈرۈش، ئۇقۇمنى جانلاندۇرۇش، ئوبرازلاشتۇرۇش ۋە گۈزەللەشتۈرۈشتەك مۇھىم روللارنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

تىلى يۇمشاق ئاش يەر،
تىلى قاتتىق مۇش يەر.
باشتا سۆز بولسا،
ئاخىردا گەپ يوق.
جاپا كۆرمەي ھالاۋەت يوق،
ئىناق بولماي سائادەت يوق.

زىت سۆزلەرنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش مۇھىم، رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆتىنچى باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر

ئىستېمال ئەمەلىيىتى داۋامىدا، تىلدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىدە تۇرلۇك ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. سۆزلەمىلەردە بولىدىغان بۇ خىل مەنە ئۆزگىرىشى لېكسىكولوگىيىدە «سېمانتىكىلىق ھادىسە» دەپ ئاتىلىدۇ. تۆۋەندە، ئۇيغۇر تىلىدا كۆرۈلىدىغان سېمانتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ بىر قەدەر مۇھىملىرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

§1. بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى

بىر مەنىلىك سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىشى دېگىنىمىز، ئەسلىدە بىرلا مەنىگە ئىگە بولغان سۆزنىڭ ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، ئۆزىگە يېڭى مەنە يۈكلەپ، ئۆزى بىلىدىغان ئۇقۇم ساھىنى كۆپەيتىپ، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنە ئاڭلىتىدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قېلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

مەلۇمكى، جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ، دۇنيا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كىشىلەرنىڭ بىلىش دائىرىسى، دۇنيا قارىشى ۋە جەمئىيەتنى چۈشىنىشى قاتارلىقلارمۇ ئاشۇ دۇنيا ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ، ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى بولغان تىل ئاشۇ خىل ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلارغا ماسلىشىشى، يەنى ئۇ ئۆز

سوستاۋىدىكى سۆزلەملەر ئارقىلىق شۇ يېڭى ئۇقۇم، يېڭى بە-
لىش ۋە يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلىشى زۆرۈر بولىدۇ. تىلدا
يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۈمۈمەن قىلغاندا، مۇنداق ئىككى
خىل ئۇسۇل بىلەن ئورۇندىلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، تىلدا يېڭى ئۇ-
قۇملارنى ئىپادىلەيدىغان يېڭى سۆزلەرنى ياساش. يەنە بىرى،
تىلدا ئەسلىدە بار بولغان كونا سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەشتىن
ئىبارەت. بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئاي-
لىنىشىدىن ئىبارەت سىمانتىكىلىق ھادىسە بولسا، كېيىنكى
ئۇسۇلنىڭ، يەنى تىلدا ئەسلىدىن بار بولغان كونا سۆزلەرگە يەنە
تۆپلەپ يېڭى مەنە يۈكلەشنىڭ جەريانى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلى-
نىشى تىل تەرەققىياتى جەريانىدىكى تەبىئىي ھادىسە بولۇپ،
ئۇ شۇ تىل لېكسىكولوگىيەسىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئېچكى
تەرەققىيات قانۇنىيىتى، شۇنداقلا شۇ تىللىق خەلقنىڭ تەپەك-
كۇرى، تەسەۋۋۇرى ۋە شەيئىلەرنى سۆز بىلەن ئىپادىلەشتىكى
خاس ئۇسلۇبى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئالايلۇق، چاغاتاي
ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «پېشا-
نە» سۆزى دەسلەپكى چاغلاردا پەقەت «يۈزنىڭ قاشتىن چاچقە-
چە بولغان قىسمى، ماڭلاي» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى. مە-
سىلەن، پېشانىسى كەڭ، پېشانىسى تار؛ «ئەخمەقنى ناماز ئوقۇ
دېسە، پېشانىسىنى يېرىۋالار» (ماقال) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
كېيىنچە، «ئىنسانىنىڭ ئىقبالى ئۇنىڭ پېشانىسىگە يېزىلىق
بولارمىش» دېگەن خۇراپىي قاراشنىڭ تەسىرىدە، مەزكۇر «پې-
شانە» سۆزى ئۆزىگە يەنە «تەقدىر، قىسمەت، تەلەي» دېگەن مە-
نىلەرنى يۈكلەپ، كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلانغان. مەسىلەن،
پېشانىسى ئوڭ (ياكى تەلىيى ئوڭ)، پېشانىسى تەتۇر (ياكى تە-
لىيى تەتۇر)؛ ئۇ ئۆزىنىڭ ھۇرۇنلىقىنمۇ ئانچە ئېتىراپ قىل-

غۇسى كەلمەيتتى. شۇڭا ئۆزىنىڭ نامراتلىقىنى پېشانىسىدىن
(يەنى تەقدىرىدىن، ئۆز قىسمىتىدىن) كۆرۈشكە ئادەتلەنگەن
ئىدى («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، I تۇم، 774 –
بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش. دېمەك، «پېشانە» سۆزىنىڭ
«ماڭلاي» ئۇقۇمىدىكى بىر مەنىلىك سۆزدىن «تەقدىر، قىس-
مەت، تەلەي» ئۇقۇملىرىنمۇ ئاڭلىتىدىغان كۆپ مەنىلىك
سۆزگە ئايلىنىشى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنىڭ ئۆزىگە
خاس ئېچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئاساسىدا بولغان. مەزكۇر
سۆزنىڭ پارس تىلىنىڭ ئۆزىدە كېيىنكى مەنىلەرگە ئىگە ئە-
سلىكى، شۇنداقلا خەنزۇچىدىكى «额，额头» سۆزىنىڭمۇ
مۇنداق ئۇقۇمنى ئاڭلاتمايدىغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى مەنىلىرى ئوتتۇرا-
سىدا مۇئەييەن ئورتاقلىق بولىدۇ. بۇ خىل ئورتاقلىق مەنداش
سۆزلەردىكىگە ئوخشاش ئۇقۇم ئورتاقلىقى بولغاندىن تاشقىرى،
يەنە شۇ سۆز ئىپادىلەۋاتقان كۆپ خىل شەيئى ئوتتۇرىسىدا
مەۋجۇت بولغان شەكىل، ئىقتىدار، رول قاتارلىق جەھەتلەردە-
كى ئورتاقلىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيت-
قاندا، ئەسلىدە مەلۇم بىر خىل شەيئىنى بىلدۈرىدىغان بىر
سۆزنىڭ تەرەققىي قىلىپ كۆپ خىل شەيئىنى بىلدۈرىدىغان
سۆزگە ئايلىنىشىغا مەزكۇر بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنىۋاتقان
كۆپ خىل شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇئەييەن ئورتاق ئالاھە-
دىلىكمۇ سەۋەب بولىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرچىدىكى «كۆك» سۆ-
زىنىڭ ئېپتىدائىي مەنىسى «ئاسمان» ئىكەنلىكى مەلۇم («قە-
دىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، 354 – بەت). كېيىنچە ئۇنىڭغا
خۇددى ئاشۇ ئاسمانىنىڭ رەڭگىگە ئوخشىشىدىغان بىر خىل
رەڭنى بىلدۈرىدىغان مەنە يۈكلىنىپ، ئىككى مەنىلىك سۆزگە
ئايلانغان. كېيىن يەنە ئىنسان بەدىنىدە پەيدا بولىدىغان ۋە

رەڭگى ئاشۇ كۆك (رەڭ) گە ئوخشىشىدىغان داغنى بىلدۇرىدۇ. غان يېڭى مەنە يۈكلەنگەن (مەسىلەن، بەدەنگە كۆك چۈشمەك). دېمەك، ئۇيغۇرچە «كۆك» سۆزىنىڭ ئەسلىدىكى بىر مەنىلىك سۆزدىن ھازىرقى ئوچ مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىشىنى («ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، 206 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىلى نەشرى) مەزكۇر «كۆك» سۆزى ئىپادىلەۋاتقان ئوچ شەيئى (ئاسمان، بىر خىل رەڭ ۋە بىر خىل داغ) نىڭ رەڭ جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى تەقەززا قىلغان. ئەگەر بۇ ئوچ شەيئىدە ئاشۇنداق بىر خىل ئورتاقلىق بولمىغان بولسا، «كۆك» سۆزى كونكرېت شارائىتتا ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنى بىلدۇرىدىغان كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلىنالمىغان بولاتتى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىش ھادىسىسىنى ياخشى تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ ھادىسىنى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ خاس ئىچكى خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تەتقىق قىلىش بىلەن بىر چاغدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ زور. چۈنكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك ئاھاڭداش سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان. مەسىلەن، ئېنىق تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرچە «جانان يار، جانانىم» دېكى «جانان» سۆزى بىلەن «جانان چىنە» دېكى «جانان» ئەسلىدە كۆپ مەنىلىك بىرلا سۆز ئىدى، ھازىر ئۇ لۇغەتلەردە ئاھاڭداش بولغان ئىككى سۆز قىلىپ بېرىلمەكتە ۋە باشقىلار.

بەزى ئالىملار كۆپ مەنىلىك سۆزلەر تەركىبىدىكى تارماق مەنىلەرنىڭ مۇستەقىل سۆز بولۇپ بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشىنى تىل تەرەققىياتىنىڭ يېڭى سۆزلەرنى پەيدا قىلىشتىكى

مۇھىم قانۇنىيەتلىرىنىڭ بىرى دەپ ھېسابلايدۇ.[1] ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بىر سۆز ئىپادىلەيدىغان مەنىلەرنىڭ كۆپىيىشى ئۇ سۆزنىڭ ئىستېمال مىقدارىنى ئاشۇرىدۇ. بىراق، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، مەزكۇر كۆپ مەنىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىق مۇناسىۋىتى تەدرىجىي ئاجىزلىشىپ ياكى بۇزۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدە بىر غولدىن شاخلىنىپ چىققان سۆز ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمىغۇدەك دەرىجىگە يېتىپ قالىدۇ ـ دە، نەتىجىدە بۇ خىل سۆزلەر ئەسلىدىكى كۆپ مەنىلىك بولغان بىر سۆز گەۋدىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئەسلىدە ئۆزى تەۋە بولغان سۆزگە ئاھاڭداش بولغان مۇستەقىل بىر سۆز بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «قاش» دېگەن سۆز تارىخىي جەھەتتىن ئالغاندا، بىر قانچە مەنىگە ئىگە كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەنىلىرى. (1) مەلۇم نەرسىنىڭ يېنى (تامنىڭ قېشى، مەن مۇئەللىمنىڭ قېشىغا باردىم)؛ (2) دەريا ـ ئۆستەڭلەرنىڭ بويى، لېۋى؛ (3) ئىگەرنىڭ قېشى (鞍辔)؛ (4) ئادەمنىڭ قېشى (قارا قاش يىگىت). قارايدىغان بولساق، مەزكۇر «قاش» سۆزىنىڭ يۇقىرىقى تۆت خىل مەنىسى ئىچىدە ئۇنىڭ (1) ۋە (2) مەنىلىرى ھېلىھەم كىشىلەرگە بىلىنىدىغان ئوبرازلىق ئۇقۇمى جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۇلار ھازىرقى زامان تىل لۇغەتلىرىمىزدە ئاشۇ «قاش» سۆزىنىڭ ئىككى خىل مەنىسى قىلىپ بېرىلمەكتە. ئەمما، ئۇنىڭ (3) ۋە (4) مەنىلىرى بولسا، بارا ـ بارا كىشىلەرگە بېرىدىغان ئوقۇم جەھەتتە ئۆز ئالدىغا خاسلىق ۋە روشەن ئالاھىدىلىكلەرنى ھاسىل قىلغاچقا، شۇنداقلا بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ «قاش» سۆزىنىڭ (1) ۋە (2) مەنىلىرى بىلەن بولغان تۇغقانچىلىق

① «تۇركىي تىللار تەتقىقاتى»، 1 ـ توپلام، 230 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى.

چىلىق مۇناسىۋىتىنى بايقىۋالغىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەچكە، ئۇلار «قاش» سۆزىنىڭ كۆپ خىل مەنىلىرى قاتارىدىن چىقىرىۋېتىلىپ، مەزكۇر «قاش» بىلەن ئاھاڭداش بولغان مۇستەقىل سۆزلەر قىلىپ ئىزاھلىنىدىغان بولغان. («ئۇيغۇر-چە - خەنزۇچە لۇغەت»، 685 - بەت)

قىسقىسى، بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى تىل تەرەققىياتى جەريانىدىكى مۇھىم بىر سېمانتىكىلىق ھادىسە. ھالبۇكى، بۇنىڭدىكى ئالاھىدىلىك ۋە قانۇنىيەتلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىش لېكسىكا تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشتە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى بەزى تىل ئوقۇشلۇقلىرىدا «سۆز مەنىسىنىڭ كۆپىيىشى» دەپ ئاتالسا، يەنە بەزى مەنبەلەردە «كەڭ مەندىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى» دەپمۇ ئاتالماقتا.

§2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى دېگىنىمىز، ئۇزاق ئەسىرلىك تىل ئىستېمالى جەريانىدا، ئەسلىدە كۆپ خىل مەنىگە ئىگە بولغان سۆزلەرنىڭ تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزىنىڭ مەنىلىرىنى يوقىتىپ، ئاخىرىدا بىرلا مەنىگە ئىگە سۆز بولۇپ قېلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشىغا ئومۇمەن قىلغاندا، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئەھۋال سەۋەب بولىدۇ:

بىرىنچى، مەلۇمكى، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بەزى ئۇ-

قۇم ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ كونىرىشىغا ئەگىشىپ ئۇنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرمۇ تەدرىجىي كونا سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ ۋە ئاخىرىدا ئىستېمالدىن قالىدۇ، بۇ بىر نورمال ھادىسە. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر تەركىبىدىكى بىر بۆلەك سۆزلەرمۇ تىل تەرەققىياتىدىكى مۇشۇ خىل ھادىسە تۈپەيلىدىن، ئۆزلىرى ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان سۆز مەنىلىرىنىڭ كۆپ سانلىقىنى يوقىتىپ، بارا - بارا ئەسلىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزدىن بىر مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «نەزىر» سۆزىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا يەنە «ئاللاھقا بېرىلگەن ۋەدە، قەسەم» مەنىلىرىمۇ بولغان. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئۇ يۇقىرىقى مەنىلىرىنى يوقىتىپ، ھازىرقى بىر مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىپ قالغان؛ «غەيرەت» سۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، يەنە «قىزىقىش، بېرىلىش، قىزغىنىش، ھەسەت» قاتارلىق مەنىلىرى بار ئىدى. مەسىلەن، كەمالى غەيرەت (ئىنتايىن قىزغىنىش)، بەسكى غەيرەت (قاتتىق ھەسەت قىلىش) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئىستېمال جەريانىدا، مەزكۇر «غەيرەت» سۆزى باشقا كۆپ خىل مەنىلىرىنى يوقىتىپ بۈگۈنكى «روھىي كۈچ» مەنىسىدىكى بىرلا مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىپ قالغان.

ئىككىنچى، ئىستېمال جەريانىدا، بەزى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق مەنىلەر بارا - بارا ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئۇقۇم ئاڭلىتىدىغان مۇستەقىل سۆزلەرگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە، ئەسلىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆز بىر مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «تېرىق» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تارىخ / تارىق» تەلەپپۇزىدا بولۇپ، ئۇ بۇغداي، قوناق، ئارپا، تېرىق قا-

تارلىق دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، «تېرىلغان يەر» دېگەن ئۇقۇمنىمۇ بىلدۈرىدىغان كۆپ مەنىلىك سۆز ئىدى. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئەسلىدە ئۇنىڭغا قاراشلىق بولغان «قوناق، بۇغداي، ئارپا، تېرىلغان يەر» دېگەن سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ بۇگۈنكى كۈندىكى «تېرىق» (米) دېگەن بىرلا مەنگە ئىگە سۆز بولۇپ قالغان.

ئۇچىنچى، بەزى چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنىڭ ئېشىپ كېتىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدا ئەنئەنىۋى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ كېتىشى تۈپەيلىدىن بەزى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ئاخىرىدا بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرچە «ئەش» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ھەمراھ، يولداش، دوست، بىللە يۈرگۈچى، بىللە ماڭغۇچى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان كۆپ مەنىلىك سۆز ئىدى. كېيىن پارسچىدىن كىرگەن «ھەمراھ (يولداش)، دوست، بۇرادەر (بەرادەر)» قاتارلىق سۆزلەر مەزكۇر «ئەش» نىڭ تارماق مەنىلىرىنى ئىگىلەپ كەتكەندىن كېيىن، بۇگۈنكى كۈندە ئۇ «بالا ھەمرىيى (ھەمراھى)» مەنىسىدىكى بىرلا مەنگە ئىگە سۆزگە ئايلىنىپ قالغان.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى تىلنىڭ سۆزلۈك سوستاۋىغا پاسسىپ تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشىمۇ خۇددى بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشىغا ئوخشاشلا تىل تەرەققىياتىدىكى نورمال ھادىسە.

§3. سۆزلەردە ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تارىيىشى

«سۆزلەردە ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تارىيىشى» دېگىنىمىز، تار مەندىكى سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تارىيىشى بولۇپ، ئۇ بىر سۆزنىڭ بىرلا مەنىسى ئىچىدىكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىش ۋە تارىيىش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرچە «ئۆي» دېگەن سۆز تۈرك - رۇنك يېزىقى دەۋرىدە «ئەۋ» تەلەپپۇزىدا بولۇپ، ئۇ پەقەت «كىگىز ئۆي»نىلا كۆرسىتەتتى. ۋەھالەنكى، بۇگۈنكى كۈندىكى «ئۆي» سۆزى تۆت تەمى بار، ئىشىك قويۇپ ئوستى يېپىلغان ھەرقانداق ئۆي (مەيلى ئۇ كىگىزدىن، ياغاچتىن، پىششىق خىشتىن ياكى خام كېسەكتىن ياسالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) نى كۆرسىتىدۇ. «ئوق» سۆزىمۇ قەدىمدە، پەقەت «ئوقيا ئوقى» دېگەن بولاتتى. ئۇ ھازىر ھەرقانداق قورالنىڭ (مەيلى ئۇ زەمبىرەك، تانكا ياكى مىلتىق بولسۇن) ئوقىنى كۆرسىتىدۇ. مانا بۇلار سۆزلەرنىڭ ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە مىسال بولالايدۇ.

تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، بەزى سۆزلەرنىڭ ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى تارىيىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇرچە «چىشى» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تىشى» شەكلىدە بولۇپ، ئۇ ئۆز زامانىسىدا «ئادەم ۋە بارلىق جانلىقلارنىڭ چىشى جىنسىلىقى» دېگەن كەڭ مەنىگە ئىگە ئىدى. «بىلىكلىك تىشى ئەر، جاھىل ئەر تىشى» (بىلىملىك ئايال گويا ئەر، نادان ئەر گويا ئايالدۇر) («ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، 18 ـ بەت. مىللەتلەر

نەشرىياتى 1980 ـ يىلى نەشرى). دېمەك، «چىشى» سۆزى قە-
دىمدە ئايال دېگەن مەنىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۈگۈنكى
كۈنگە كەلگەندە، مەنىسى تارىيىپ، پەقەت ھايۋان ۋە ئۇچار
قۇش قاتارلىق جانلىقلارنىڭ چىشى جىنسلىقلىرىنىلا بىلدۈ-
رىدىغان سۆز بولۇپ قالغان. مانا بۇ ـــ سۆزلەرنىڭ ئىچكى ئۇ-
قۇم دائىرىسىنىڭ تارىيىشىغا كىرىدۇ.

4§. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى

«سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى» دېگىنىمىز، مۇئەييەن بىر
شەيئىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆزنىڭ تىل تەرەققىياتى جەريا-
نىدا باشقا بىر شەيئىنى بىلدۈرىدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قېلى-
شىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا، سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەسلىدە ئىپادە-
لەپ كېلىۋاتقان مەنىسىنى يوقىتىپ، باشقا بىر ئۇقۇمنى ئە-
پادىلەيدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قالىدىغان بولغاچقا، بەزى تىل
چىلار بۇ ھادىسىنى «سۆز مەنىسىنىڭ يوقىلىشى» دەپمۇ ئاتايـ
دۇ. بىزنىڭچە، بۇنىڭدا تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، سۆز مە-
نىسى يوقىلىپ كەتمەيدۇ. پەقەت بىر شەيئىدىن ئىككىنچى بىر
شەيئىگە يۆتكىلىدۇ. شۇڭا، بۇنى «سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى»
دەپ ئاتىغان مۇۋاپىق. ئالايلۇق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى-
دىكى «ئەپكەش» دېگەن سۆز چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «ئاب-
كەش» ئاتالغۇسىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى بولۇپ، ئۇنىڭ
ئۆز ۋاقتىدىكى مەنىسى «سۇ توشۇيدىغان ئادەم» دېگەن بولاتتى.
مەزكۇر سۆز ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، مەنە كۆچۈش
قىلىپ، «سۇ توشۇيدىغان بالداق (ئىككى ئۇچىدا چېلەك ياكى
سوغىنى ئىلىدىغان ئىلمىكى بار قورال)» نى بىلدۈرىدىغان بو-

لۇپ قالغان. دېمەك، بۇنىڭدا ئۇقۇم ئادەمدىن نەرسىگە كۆچكەن.
ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدىغان مەنە كۆچۈش
ھادىسىسىنى تەتقىق قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، مۇنداق ئىككى
خىل مۇھىم ئالاھىدىلىكنى بايقايمىز.
بىرىنچى، سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى توساتـ
تىنلا، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ۋۇجۇدقا چىقىدىغان ھادىسە ئە-
مەس. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى خېلى ئۇزاق جەريانىنى بېشـ
دىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن شەكىللىنىدۇ. ئالايلۇق،
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «چوكان» (cho:kan) سۆزى
ئەسلىي چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «چەۋگان» ئاتالغۇسى بو-
لۇپ، ئۇنىڭ شۇ زامانلاردىكى مەنىسى «ئات توپى ئويناىدىغان
ئوچى ئىلمەك ئۇزۇن تاياق» دېگەن بولاتتى. دەرۋەقە، مەزكۇر
«چوكان» سۆزىنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى «ئۇزۇن تاياق» مەنىسـ
دىكى سۆزدىن ھازىرقى «ياش ئايال»، (女孩) «ئەۋرىشىم سۆ-
گەت تېلى» ۋە «گۈزەل» مەنىلىرىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزگە
ئايلانغانلىقى تىلىمىزدىكى بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مە-
نىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشىغا مىسال بولالايدۇ. («شىنجاڭ ئۇ-
نىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىللىق 1 ـ سان).
بىراق، ئۇنىڭ ئاشۇ «ئۇزۇن تاياق» مەنىسىدىكى سۆزدىن «ياش
ئايال» (يەنى ئادەم) ئۇقۇمىدىكى سۆزگە ئايلانغانلىقىنىڭ ئۆزى
سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسىگە تېپىك پاكىت بولالايـ
دۇ. تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، مەزكۇر «ئۇزۇن تاياق» مە-
نىسىدىكى «چەۋگان» سۆزىنىڭ «ياش گۈزەل ئايال» مەنىسىدە-
كى «چوكان»غا ئايلانغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇزاق ئەسىرلىك
ئىستېمال ئەمەلىيىتىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى بايقايمىز.
قاراپ باقايلى:
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆز-
لەشكەن «ئات توپى ئويۇنىدا ئىشلىتىلىدىغان ئوچى ئىلمەك

ئۇزۇن تاياق» مەنسەدىكى «چەۋگان» سۆزى ئەڭ دەسلەپكى چاغلاردا ئوخشتىش، مۇبالىغە قىلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ئىشلىتىشكە ماھىر كىلاسسىك شائىرلىرىمىز تەرىپىدىن مەھبۇبلارنىڭ ئۇزۇن چېچىنى تەسۋىرلەشتە ئىشلىتىلىدىغان خاس ئاتالغۇسى بولۇپ خىزمەت قىلغان. مەسىلەن:

مۇدەۋۋەر گۈيى سىمىن يا زەنەخدان،
مۇئەنبەر زۇلف يا چەۋگانمۇدۇر بۇ؟

يېشىمى: بۇ يۇپيۇمىلاق تۇرغان كۆمۈش توپمۇ ياكى ئېگەك ئالمىچىسىمۇ (سېنىڭ ئېگىكىڭمۇ)؟ بۇ خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغان سېنىڭ چېچىڭمۇ ياكى چەۋگانمۇ؟

كەس باشىمنى گۈيىتەك خەيلىڭ ئەداقى ئىچرە سال،
قويما سەرگەردان مەنى، ئى زۇلفى چەۋگانىم مەنىڭ.

يېشىمى: ئەي چەۋگان چاچ (يەنى ئۇزۇن چاچ) يارىم! بېشىمنى كېسىپ ئېتىڭنىڭ ئايىغىغا تاشلاپ توپ قىلىپ ئويناشىمۇ ئويىنغىنىكى، مېنى مۇنداق سەرگەردان قىلما.

(«ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 182 ـ، 183 ـ، 240 ـ، 241 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى)

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، «چەۋگان» سۆزى ئەڭ دەسلەپتە، مەھبۇبلارنىڭ ئۇزۇن چېچىنى تەسۋىرلەشتىكى ئىستىئارە ئورنىدا ئىشلىتىلگەن بولسا، كېيىنچە «ئۇزۇن» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىپ، «زۇلفى چەۋگان» دېيىلگەندە، «ئۇزۇن چاچلىق گۈزەل يار» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتىدىغان خاس ئاتالغۇغا ئايلانغان. ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن يەنە «زۇلف» (چاچ) دېگەن سۆزنى تاشلىۋېتىپ «چەۋگان ـ چوكان» دېگەندىمۇ، يەنە ئاشۇ «ئۇزۇن چاچلىق گۈزەل يار»نى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ قالغان.

ئۇنداقتا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نېمە ئۈچۈن ئۇزۇن چاچلىق قىزلار «چوكان» ئاتالماي، يېڭىلا ئەرگە تەگكەن ياش ئايال «چوكان» ئاتىلىدىغان بولغان؟

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك قارىشىدا، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ چېچى قانچە ئۇزۇن ۋە قانچە تۇم بولسا، شۇنچە گۈزەل بولىدۇ. كىلاسسىك ئەسەرلەردە، بۇ خىل قاراش مۇبالىغە ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

سەبا زۇلفۈڭنى تاغىتتى مەگەر ھالى خەيالىمدا،
يازىلدى ئەتىدەھا بولدى، ئورالدى ئەھرىمەن بولدى.

يېشىمى: تاڭ شامىلى چېچىڭنى توزغىتىپ ئويىنغانىدى، شۇڭا ئۇ مېنىڭ خىيالىمدا، يېيىلغاندا گويا بىر ئەجدىھاغا ئايلاندى، تۇگۇلگەندە بولسا، گويا ئەھرىمەن دۇنيادىكى ئايلاندى. (يۇقىرىقى ئەسەر، 194 ـ، 195 ـ بەتلەر)

دېمەك، بۇ يەردىكى«ئەجدىھا» چاچنىڭ ئۇزۇنلۇقىدىن مۇبالىغە، رىئايەتلەردىكى دۇنيا «ئەھرىمەن» بولسا، چاچنىڭ يوغان، توملۇقىدىن مۇبالىغىدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە، قىزلار چېچىنى «قىرىق تال» قىلىپ ئۇششاق ئۆرۈۋالىدۇ. ئەمما، ئەرگە تەگكەندىن كېيىن «قىرىق تال» چېچىنى بۇزۇپ، پەقەت ئىككى تال قىلىپ (يەنى تۇم قىلىپ) ئۆرۈۋالىدۇ. بۇ ئادەت ھازىرقى ئۇيغۇر يېزا قىزلىرى ئارىسىدا ھېلىھەم ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

(ئۇنىڭ) قىزى تويدىن كېيىنكى مۇشۇ بىرەر ئايدىن بېرى خېلىلا بوي تارتىپ يوغىناپ قالغان، بۇرۇنقى قارىمۇتۇق چىرايى تېخىمۇ ئېچىلىپ، ئېقى ئاققا، قىزىلى قىزىلغا ئايرىلىپ قالغان، تېخى بىر ئاي بۇرۇن قىرىق تال قىلىپ ئۆرۈلىدىغان سۇمبۇل چاچلىرى ئەمدىلىكتە، پىستە غولىدەك ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلۈپ، گۆدەك قىزلىق دەۋرىدىن بەختلىك چوكانلىق

دەۋرىگە ئۆتكەنىدى. (ئەخەت تۈردى: «سەبىلەر پاجىئەسى» دىن)

روشەنكى، قىزلارنىڭ «قىرىق تال» چېچى ھەر قانچە ئۇزۇن بولسىمۇ ئۇلارنىڭ «چوكان» ئاتالمايى، چېچىنى «پىستە غولىدەك ئىككى تال» (يەنى يوغان، توم ئىككى تال) قىلىپ ئۆرۈلگەن ياش ئاياللارنىڭ «چوكان» ئاتىلىشى، مەزكۇر «چوكان» سۆزىنىڭ ئاخىرىدا يەنە «ئۇزۇن ۋە توم چاچلىق ئايال» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتىدىغان بولغانلىقىنى دەللىلەيدۇ.

دېمەك، «چوكان» سۆزى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى «ئۇزۇن تاياق» دېگەن مەنىسىدىن كۆچۈپ، «ياش ئايال» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان سۆزگە ئايلانغۇچە يۇقىرىقىدەك ئۇزۇن جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن.

ئىككىنچى، ئىشلىتىلىش چاستوتىسى يۇقىرى بولغان بىرىكمە سۆزلەردە، مۇئەييەن سۆزلەرنىڭ ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا قىسقارتىۋېتىلىشى تۈپەيلىدىنمۇ مەنە كۆچۈش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى يۈز بەرگەن مۇتلەق كۆپ سانلىق سۆزلەرنى تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئەسلىدە دائىملىق ئىشلىتىلىش چاستوتىسى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان بىرىكمە سۆز ياكى جۈپلەنمە سۆزلەردىن ئىكەنلىكىنى، ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، ئۇلاردا سۆز قىسقىرىش ھادىسىسى يۈز بەرگەنلىكى سەۋەبىدىن، ئەسلىي بىرىكمىدىكى بىر سۆزنىڭ مەنىسى يالغۇزلا ئىشلىتىلىدىغان ئىككىنچى بىر سۆزگە يۈكلىنىپ قالغانلىقىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن مەنە كۆچۈش ھادىسىسى شەكىللەنگەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ھارپا» سۆزى ئەسلىي چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەرەفە (عرفە)» ئاتالغۇسى بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە سەئۇدى ئەرەبىستانى مەككە شەھىرىنىڭ شەرقىگە ئون ئىككى يول كېلىدىغان جايدىكى بىر تاغنىڭ

ئىسمىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. مەلۇمكى، ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە، ھەجرىيە يىلى ھېسابىدا ھەر يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ھەج قىلىدىغانلار مەزكۇر ئەرەفە تېغىنىڭ باغرىغا جەم بولۇپ، ھەج پەرزىنى ئادا قىلىشقا تەييارلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئەرەفە تېغىنىڭ باغرىغا يىغىلىدىغان كۈن ئەرەبچىدە «يەۋمۇل ئەرەفە» (ئەرەفە تېغىنىڭ باغرىغا جەم بولىدىغان كۈن) دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، مەزكۇر «يەۋمۇل ئەرەفە» بىرىكمىسى ئەينەن قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىلگەندىن باشقا، كېيىنچە تىل ئادىتىدىكى مۇئەييەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلۇپ «ئەرەفە كۈنى ـ ئەرفە كۈنى ـ ئەرپە كۈنى ـ ھارپا كۈنى» قىلىپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇ مەخسۇسلا قۇربان ھېيتىنىڭ ئالدىنقى كۈنى (يەنى ھەجرىيە 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى) نى كۆرسىتىدىغان خاس ئاتالغۇ بولغان. كېيىنچە، «كۈن» سۆزى قىسقارتىۋېتىلىپ «ئەرپە / ھارپا» دېسىمۇ، يەنىلا ئاشۇ خاس كۈننى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ تۇراقلىشىپ قالغان. دېمەك، ئىستېمال جەريانىدا، «ئەرەفە» دېگەن بىر تاغنىڭ ئىسمى قۇربان ھېيتىنىڭ ئالدىنقى كۈنىدىن ئىبارەت خاس كۈننى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالغان (تاغنىڭ مەنىسى خاس بىر كۈنگە كۆچكەن).

يەنە مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «دۆت» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «كالۋا» سۆزىنىڭ ئەسلىي چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «كەللەۋار (كلەوار)» بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «كاللىدەك، كاللەكلەنگەن، كاللەك» دېگەن بولاتتى. ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، ئۇ قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ، «كالۋا» شەكلىدە مۇقىملاشقان ۋە يۆگەپ كاللەكلەشتۇرۇلگەن يېپىنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆز بولۇپ خىزمەت قىلغان (مەسىلەن، بىر كالۋا يىپ، دېگەنگە ئوخشاش). كېيىنچە، «كالۋا باش» دېگەن بىرىكمە سۆز بارلىققا

كېلىپ، كاللىسى ھېچ نەرسىگە ئىشلىمەيدىغان ئادەملەر سۇ-پەتلەنگەن. كېيىن، «كالۋا باش» تىكى «باش»نى تاشلىۋېتىپ «كالۋا» دېسىمۇ، يەنىلا شۇ «كاللىسى خۇددى بىر كاللەك يىپقا ئوخشايدىغان، مېڭىسى ئىشلىمەيدىغان ئادەم» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان سۆز بولۇپ قالغان.

قىسقىسى، سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى لېكسىكولوگىيەدىكى مۇھىم بىر سىمانتىكىلىق ھادىسىدۇر. ئۇ ئەمەلىيەتتە، سۆزلەرنىڭ ئاساسلىق ئۇقۇمىدىكى تۈپكى ئۆزگىرىش مەسىلىسى بولغاچقا، ئۇنى ئەتراپلىق شەرھلەش ھامان ئېتىمولوگىيە ئىلمىنىڭ ياردىمىنى تەلەپ قىلىدۇ.

§5. سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى

لېكسىكولوگىيەدىكى «سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى» (词义的迁移) بىلەن «سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى (词的转义) بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى ئۇقۇم. «سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى» دېگىنىمىز — سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسىنى يوقاتمىغان ھالدا، مۇئەييەن كونتېكىستتا تۇرۇپ، ئوخشتىش، ئىستىئارە، مۇبالىغە قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق مەلۇم يېڭى مەنە ئىپادىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، كۆچمە مەنىگە ئىگە بولغان سۆز ئۆزىنىڭ ئەسلىي ۋە ئاساسلىق مەنىسىنى يوقاتمىغان بولىدۇ. مەنىسى كۆچكەن سۆز بولسا، ئەمەلىيەتتە ئەسلىدىكى مەنىسىنى يوقاتقان بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ تۈپكى پەرقى مانا شۇ يەردە.

سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى ئەمەلىيەتتە، كەڭ مەنىدە ئېيتىلىدىغان سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىش ھادىسىسىگە كىرىدۇ.

مەلۇمكى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئۆز ئىچىدىن «تۈپ مەنە» ۋە «كېڭەيگەن مەنە» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىر سۆزدىكى ھەرقانداق بىر كېڭەيگەن مەنە تىل تەرەققىياتى ۋە ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، تەدرىجىي ھالدا ئاساسىي مەنىلەر قاتارىغا ئۆتۈشى مۇمكىن. بىراق، كېڭەيگەن مەنىلەر ئىچىدە، شۇنداق بىر تۈركۈم مەنىلەرمۇ بولىدۇكى، ئۇلار ئاساسىي مەنە بىلەن نېگىزلىك مۇناسىۋەتتە بولالمايدۇ. مانا مۇشۇنداق مەنىلەر كۆچمە مەنە قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن، «تۇلكە» سۆزى ھايۋانلارنىڭ بىر تۈرىنىڭ نامى. بىراق، ئۇ كونتېكىستلاردا ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە ئارقىلىق، ھارامزادە ئادەمگە ئوخشىتىلىدۇ. شۇڭا، «تۇلكە» سۆزى مۇئەييەن كونتېكىستتا كەلگەندە، «ھارامزادە، قۇۋۇ، ھىيلىگەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ئۇ ناھايىتى تۇلكە ئادەم، دېگەنگە ئوخشاش). بىراق، «تۇلكە» بىلەن «قۇۋۇ» سۆزى ئوتتۇرىسىدا نېگىزلىك ئۇقۇم مۇناسىۋىتى يوق. بۇ يەردە، پەقەت ئوبرازلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئادەمدە بولىدىغان قۇۋۇلۇق خۇسۇسىيەت تۇلكىگە ئوخشىتىلغان خالاس. شۇڭا، «ھارامزادە، قۇۋۇ» سۆزى «تۇلكە» سۆزنىڭ پەقەت كۆچمە مەنىسى بولىدۇكى، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەنىسى بولالمايدۇ.

يەنە بىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ مېۋىسى بولغان «قاپاق»نى ئالساق، ئۇ ئاشۇ مەنىدىن باشقا، مۇئەييەن كونتېكىستتا كەلگەندە، يەنە «دۆت» دېگەن ئۇقۇمنىمۇ ئاڭلىتىدۇ (مەسىلەن، ئۇ تازا بىر قاپاق ئادەم ئىكەن، دېگەنگە ئوخشاش). بىراق، مەزكۇر «قاپاق» بىلەن «دۆت» سۆزلىرى ئوتتۇرىسىدا تۈپ ئۇقۇم جەھەتتىكى نېگىزداشلىق مۇجۇت ئەمەس. «قاپاق» نىڭ «دۆت» مەنىسى ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر قاپاقنىڭ ئوبرازىنى ئادەمگە كۆچۈرۈپ ئىشلەتكەندىكى مەنىسى، يەنى كۆچمە مەنىسى بولىدۇ، خالاس.

قىسقىسى، سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى ئەمەلىي تىل

ئىستېمالىدا، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق شەكىللىنىدىغان سېمانتىكىلىق ھادىسە. سۆزلەردىكى كۆچمە مەنە ئېلىش ھادىسىسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىستىلىستىكا ئىلمىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. بىز بۇ ھەقتە، «لېكسىكولوگىيە بىلەن ئىستىلىستىكا ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتى» دېگەن پاراگرافتا تەپسىلىيەك توختىلىمىز.

§6. مەنداش سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى

ئايرىم تۇرغاندا ئاڭلىتىدىغان مەنىسى جەھەتتە ئۆزئارا تەڭ ياكى ئوخشاش بولغان سۆزلەر «مەنداش سۆزلەر» دېيىلىدۇ. بىراق، مەنداش سۆزلەرمۇ كونكرېت تىل شارائىتىدا ۋە تۇرلۇك كونتېكستلاردا، ئىشلىتىلىش دائىرىسى، سۆزلەر بەلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ۋە ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇم قاتلاملىرى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇئەييەن پەرقلەرگە ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل پەرقلەرنى ئادەتتە مەنداش سۆزلەرنىڭ سوستاۋىدا بولىدىغان خاسلىشىش ھادىسىسى شەكىللەندۈرگەن بولىدۇ.

مەنداش سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى ئومۇمەن قىلغاندا مۇنداق ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، ئۇقۇم دائىرىسى جەھەتتە خاسلىشىش. ئۆز ۋاقتىدا، مەنە جەھەتتە تەڭ ياكى ئوخشاش بولۇپ، تۇرلۇك كونتېكستلاردا ئىختىيارىي ھالدا بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان بەزى مەنداش سۆزلەر ئىستېمال جەريانىدا، مەنە تارىيىش ھادىسىسىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ، بۇرۇنقى مەنە دائىرىسىنىڭ پەقەت قىسمەن بىر قىسمىنىلا بىلدۈرىدىغان خاس سۆز بولۇپ قالىدۇ.

مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «جۈۋان» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «جەۋان» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ياش ئۆسمۈر» دېگەن بولاتتى ۋە «جەۋان دۇختەر» (ياش قىز)، «جەۋان مەرد» (ياش يىگىت) شەكلىدە ئىشلىتىلىپ، جىنس ئايرىمىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى. كېيىنچە، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كونكرېتلىشىپ، خاس ئايال جىنسىلىقلارنىڭ ياشلىرىنى كۆرسىتىشتە ۋە سۈپەتلەشتە ئىشلىتىلگەن. نەتىجىدە، ئۇ بۈگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى «جۈۋان» (少妇) سۆزى بولۇپ قالغان. «قىران» سۆزىمۇ ئەسلىدە، «بالاغەتكە يەتكەن، يېتىلگەن، توي يېشىغا يەتكەن» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، جىنس ئايرىلماي ئىشلىتىلەتتى. كېيىنچە، ئۇمۇ ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە خاسلىشىپ، مەخسۇس ئەر - يىگىتلەرنى سۈپەتلەشتە ئىشلىتىلىدىغان سۆز بولۇپ قالغان. مەسىلەن، قىران يىگىت، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، سۆزلەر بىلەن بىرىكىش دائىرىسى جەھەتتە خاسلىشىش. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىچىدە، بەزىلىرىنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، يەنە بەزىلىرىنىڭ بولسا، بىرىكىش ئىقتىدارى نىسبەتەن ئاجىزراق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بەزى سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ بىرىكمە سۆز، جۈپلەنمە سۆز ۋە تەكرارلانما سۆز ياساش دائىرىسى كەڭرەك، يەنە بەزىلىرىنىڭ بولسا، نىسبەتەن تارراق بولىدۇ. بۇمۇ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىستېمال جەريانىدا نىسپىي ھالدىكى خاسلىشىش ھادىسىسىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. مەسىلەن، «كۆچ، قۇۋۋەت، ماغدۇر، قۇدرەت» كۆپ مەنىلىك سۆزلىرىنى ئالساق، بۇلارنىڭ ئىچىدە «كۆچ» سۆزىنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش دائىرىسى كەڭرەك. شۇڭا، «كۆچ ئۇلاش» (مەسىلەن، كۆچ ئۇلاپ

يۇگـۇرۇش)، «كۈچ سىنىشى» قاتارلىق بىر تكىملەردىكى «كۈچ» سۆزىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ بىلەن مەنداش بولغان سۆز-لەر توپىدىكى ھېچقايسى بىر سۆزنى دەسسەتكىلى بولمايدۇ؛ «پاكىزلىماق، ئىرىغدىماق، پاكلاشتۇرماق، ساپلاشتۇرماق، تا-زىلىماق» كۆپ مەنىلىك سۆزلىرىنىڭ ئىچىدە، «تازىلىماق» سۆزىنىڭ بىر تكىش دائىرىسى باشقىلىرىغا قارىغاندا كەڭرەك. شۇڭا، شەخسىي تازىلىق، تازىلىق ھەيئىتى، تازىلىق كومىتە-تى، تازىلىق ھەربىتى قاتارلىق بىر تكىملەردىكى «تازىلىق» سۆزىنىڭ ئورنىغا ئادەتتە، ئۇنىڭ بىلەن مەنداش بولغان ھەر قانداق بىر سۆز ئالماشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلمەيدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر توپىدىكى ھەرقايسى سۆزلەملەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىر تكىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ياكى تار بو-لۇشى ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئىككى خىل ئامىلغا باغ-لىق. سۇبيېكتىپ جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر توپىدىكى ھەر بىر سۆزنىڭ ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى جەھەتتە، مۇئەييەن پەرقى بولىدۇ. ھەر بىر سۆزنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى جەھەتتىكى پەرقى ئەمە-لىيەتتە، ئۇنىڭ بىر تكىش ئىقتىدارىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشى، ئۇنىڭ بىر تكىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇ-شىنى بەلگىلەشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئالايلۇق، «كۈچ» بىلەن «ماغدۇر» كۆپ مەنىلىك سۆز. بىراق، «كۈچ» نىڭ ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى «ماغدۇر»غا قارىغاندا كەڭ. شۇڭا، «كۈچ» دېگەندە ئا-دەتتە، «ئەقلىي كۈچ، جىسمانىي كۈچ، تەسىر كۈچ، ماددىي كۈچ ۋە مەنىۋى كۈچ» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ماغدۇر» بولسا، ئادەتتە جىسمانىي كۈچنىلا كۆرسىتىدۇ.

ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، كىشىلەرنىڭ سۆزلەرنى ئىشلىتىشتە يېتىلدۇرگەن ئادىتىمۇ كۆپ مەنىلىك سۆزلەر تو-

پىدىكى ھەر قايسى سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىر تكىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆر-سىتىدۇ. مەسىلەن، «كۈچ» بىلەن «ماغدۇر» سۆزلىرىنى ئالا-ساق، «كۈچ» سۆزى «ماغدۇر»غا قارىغاندا ئىخچام، تەلەپپۇزغا قولايلىق، يەنە بىر جەھەتتىن ساپ ئۇيغۇرچە سۆز. شۇڭا، كە-شىلەر ئۇنى كۆپرەك ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن. مانا بۇ خىل ئادەت مەزكۇر «كۈچ» سۆزىنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن، ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. باشقا سۆزلەر بىلەن بىر تكىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتكەن.

ئۇچىنچى، ئىستىلىستىكىلىق رول جەھەتتە خاسلىشىش. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر توپىدىكى سۆزلەملەر ئىستىلىستىكىلىق رول جەھەتتىمۇ خاسلىشىش ھادىسىسىنى شەكىللەندۇرىدۇ. ئادەتتە، بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رول جەھەتتىكى خاسلىشىشىنى يۇقىرى-دىكى ئىككى خىل خاسلىشىشنىڭ تەبئىي مەھسۇلى دېيىشكە-مۇ بولىدۇ. چۈنكى، ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى كەڭ، باشقا سۆز-لەر بىلەن بىر تكىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئىستېمال دائىرىسى كەڭ بولغان سۆزلەرنىڭ نۇتۇق ۋە ماقالىلاردا، سېلىشتۇرۇش، ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە جانلىق ماتېرىيال بولۇپ، ئەمەلىي ئويناىدىغان رولى چوڭ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، «گۈل» بىلەن «چې-چەك» كۆپ مەنىلىك سۆزلىرىنى ئالساق، گەرچە «چېچەك» سۆزى ئەنئەنىۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بولسىمۇ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «گۈل» سۆزى ئىستېمال جەريانىدا، ھەر جەھەتتە «چېچەك» سۆزىنىڭ ئورنى-نى ئىگىلەپ، ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى كەڭ، ئىشلىتىلىش چاستوتىسى يۇقىرى، باشقا سۆزلەر بىلەن بىر تكىش ئىقتىدارى كۈچلۈك سۆزلەم بولۇپ قالغان. شۇ ۋەجدىن، ئۇ ئەدەبىي ئە-

سەرلەردە، ئوخشتىش، مۇبالىغە، سېلىشتۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە ماتېرىيال بولۇش جەھەتتە، «چېچەك» سۆزىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان خاسلىقنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، «ئۇنىڭ رۇخسارى بەئەينى گۈلگە ئوخشايتتى»، «گۈلدەك قىز»، «گۈلدەك زامان»، «گۈلدەك خەلق» دېگەنلەرگە ئوخشاش جۈملە ۋە بىرىكمىلەرنى ئالساق، بۇ يەردىكى «گۈل» نىڭ ئورنىغا «چېچەك» سۆزى قويۇلسا، ئادەتتە كۈتكەن ئوبراز، ئۇمىد قىلىنغان پاساھەت يارىتىلمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسىدە، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدىكى خاسلىشىش ھادىسىسىنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئۇيغۇرچە سۆزلۈك تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش ۋە ئۇنى ئەتراپلىق شەرھلەشتە مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

§7. سۆز مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە

«سۆز مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە» دېگىنىمىز، سۆزلەرنىڭ مۇئەييەن كونتېكىستتا تۇرۇپ، بىرلا ۋاقىتتا تۇيۇقتىن ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل مەنە ئاڭلىتىشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىرەك تۆۋەندىكىدەك سۆزلەملەرنىڭ مەنىسىدە ئىككى بىسلىق ھادىسە يۈز بېرىدۇ:

1. ئاھاڭداش سۆزلەردە. «ئاھاڭداش سۆزلەر» دېگىنىمىز تەلەپپۇزى ئوخشاش، ئاڭلاتقان مەنىسى ئوخشىمايدىغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر، كونتېكىست تولۇق، جۈملىلەرنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇشى مۇكەممەل بولمىسا، ئاھاڭداش سۆزلەر ئاڭلىغان جۈملە ياكى ئابزاسلاردا، ئۇقۇم جەھەتتىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە ئاسانلا يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

«— پىلىككە ئوتنى ياقايمۇ؟ — ۋاراقلاپ سورىدى يىراقتىكى كىچىك دۆڭنىڭ كەينىدە زوڭزىيىپ ئولتۇرغان بالا.

— ياق! — دەپ ۋاراقلىدى قېرى ئىشچى.»

مانا بۇ دىيالوگدا، «ياق» سۆزى مەركەزلىك گەۋدىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئەمما بۇ يەردە قېرى ئىشچىنىڭ مەزكۇر «ياق» سۆزىنى قانداق تەرزدە، قانداق ئىما ـ ئىشارەت بىلەن ئېيتقانلىقى ئەسكەرتىلمىگەچكە، ئۇ يىراقتىكى بالىغا «ياق» (点火 ياقماق، يېقىش) دەپ ئىجازەت بەردىمۇ ياكى «ياق» (不 ياقما، بولمايدۇ، ئۇنداق قىلما) دەپ چەكلىدىمۇ، بۇنىسى نامەلۇم. مانا بۇ ئاھاڭداش سۆزلەر پەيدا قىلىدىغان ئىككى بىسلىق ھادىسىگە تىپىك مىسال بولالايدۇ.

2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەردە. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى نىسبەتەن كۆپ بولغاچقا، بىر ـ ئىككى جۈملىلىك قىسقا كونتېكىستلاردا، مۇئەييەن بىر كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ قايسى مەنىسى ئىشلىتىلگەنلىكىنى دەرھال ئاڭقىرغىلى بولمايدۇ. شۇ ۋەجدىن ئۇقۇم جەھەتتىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

«— ھەدىگىزنىڭ ئوغلى ماڭدىمۇ؟

— ھەئە، ماڭغىلى بىر ئاي بولۇپ قالدى.»

بۇ كونتېكىستتا، «ماڭماق» (赶路)، «سەپەرگە يۈرۈپ كەتمەك» (上路) ۋە «مېڭىشنى بىلمەك» (会走路) مەنىلىرىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆز «ماڭماق» ئۇقۇم مەركىزى بولۇپ كەلگەن. بىراق، بىز بۇ دىيالوگنىڭ ئالدىنقى جۈملىلىرىدىن بىخەۋەر بولغىنىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردىكى «ماڭماق» نىڭ «سەپەرگە يۈرۈپ كەتمەك» دېگەن مەنىنى بېرىدىغانلىقى ياكى «قەدەم ئېلىپ ماڭالايدىغان بولماق، مېڭىشنى بىلمەك» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلالمايمىز.

3. كۆچمە مەنىلىك سۆزلەردە. كۆچمە مەنىگە ئىگە بولغان

ئوبرازلىق سۆزلەر، خۇسۇسەن ئىدىيوملار قىسقا كونتېكستلاردا ھەمىشە ئۇقۇم جەھەتتىكى ئىككى بىسلىق ھادىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

«— بۇگۈن دۇخاۋا بازىرىغا ئوت كېتىپتۇ، ئاداش، — دېدى ئېگىز بويلۇق يىگىت قەدىمنى ئىتتىكلىتىپ تۇرۇپ.

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى ئۇنىڭ بىلەن يانمۇيان كېتىۋاتقان پاكار بالا ھەيران بولغان قىياپەتتە.»

بۇ كونتېكستتا ئىشلىتىلگەن «ئوت كەتمەك» دېگەن سۆز تىجارەتچىلەر ئارىسىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بىر ئىدىيوم بولۇپ، ئۇ بازار سودىسى، مۇئەييەن بىر تۈرلۈك مالنىڭ سېتىش ـ سېتىلىش ئەھۋالىغا نىسبەتەن ئېيتىلغاندا، «بازار قىزىپ كەتمەك، ئوبوروت ئىتتىكلەپ كەتمەك» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. بىراق، بىز بۇ يەردىكى پاراڭنىڭ باش قىسمىنى ئاڭلىمىغان، ئاياغ قىسمىدىنمۇ بىخەۋەر بولغىنىمىز ئۈچۈن، بۇ كونتېكستنىڭ ئۆزىگە قاراپ، بازارغا بىراۋ تەرىپىدىن ئوت قويۇۋېتىلگەنلىكى ياكى نەچچە كۈندىن بۇيان كاسات بولۇپ كەلگەن دۇخاۋىنىڭ بۇگۈن توساتتىنلا بازىرى چىقىپ، خېرىدارلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغۇدەك دەرىجىگە يېتىپ قېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە كېسىپ بىرنەرسە دېيەلمەيمىز.

4. كۆچۈرمە گەپلەر ۋە بەزى تۇراقلىق تەركىبلەر ئېغىز تىلىدا ئىشلىتىلگەندىمۇ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

— سەن «موللا زەيدىن»نى كۆرگەنمۇ؟

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئىز»نى كۆرۈپ، ئۆتمۈشتىكى نۇرغۇن ئىشلار ئېسىمگە كەلدى.

روشەنكى، بۇ جۈملىلەر ھېچقانداق بىر كۆچۈرمە ئالامىتى قوللانغىلى بولمايدىغان ئېغىز تىلىدا ئىشلىتىلگەندە، ئىزاھات بېرىلمىسە بىر خىل، ئىزاھات بېرىلگەندە بولسا يەنە بىر خىل

ئۇقۇم ئاڭلىتىدۇ.

سۆز مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە نۇتۇق، ماقالە ـ لەرنى جانلىق، يۇمۇرلۇق، قىزىقارلىق ۋە پاساھەتلىك قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. شۇڭا، يازغۇچىلار، شائىرلار ۋە تىل ئۇستىلىرى ئىككى بىسلىق ئۇقۇمغا ئىگە سۆزلەرنىڭ مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ چۆچەك، لەتىپە، تۇيۇق ۋە كۈلدۈرگە قاتارلىق ئەدەبىي ژانىرلارنى ئىجاد قىلىپ، خەلقنىڭ ھۇزۇرلىنىشىغا سۇنىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئەدەبىيات گۈلزارىنى بېزەيدۇ. مەسىلەن:

«كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سەلەي چاققان خوجايىنىغا ھەمراھ بولۇپ بىر باينىڭ ئۆيىگە مېھماندارچىلىققا بېرىپتۇ. باينىڭ ھويلىسىغا كىرگەندىن كېيىن، خوجايىن سەلەي چاققانىنى ئېتىغا قارىتىپ قويۇپ، ئۆزى مېھمانخانىغا كىرىپ كېتىپتۇ. مېھماندارچىلىق تۈگىگەندىن كېيىن، خوجايىن سەلەي چاققانىنى ئەگەشتۈرۈپ قايتىش يولىغا چۈشۈپتۇ. يولدا كېتىۋېتىپ، خوجايىن ئۆزىنىڭ بۇگۈن قازى ئاخۇنۇم بىلەن بىللە جىق گۆش يېگەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ راسا ماختىنىپتۇ ۋە سەلەي چاققاندىن ئەتەي سوراپتۇ:

— ھوي، سەلەي! بۇگۈن مېھماندارچىلىقتا، ساڭىمۇ بىر نەرسە تەگدىمۇ؟

— تەگدى تەقسىر، تەگدى.

— نېمە تەگدى؟

— قازى ئاخۇنۇمدىن ئاشقان سۆڭەكنى سلى غاجىلاپ بولۇپ بىر ئاتقانتىلە، پېشانىمگە تەگدى، — دەپتۇ سەلەي چاققان».

دېمەك، يۇقىرىقى لەتىپىدە، زېرەك سەلەي چاققانىنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆز «تەگمەك» پېئىلى شەكىللەندۈرگەن ئىككى بىسلىق ھادىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى مەسخىرە قىلماقچى

بولغان نائىنساب خوجايىنىنىڭ راسا ئەدىبىنى بەرگەنلىكى تو-
لمۇ پاساھەتلىك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

سۆزلەر مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە تىل تەرەققىيا-
تى جەريانىدا شەكىللىنىدىغان نورمال ھادىسە. لېكسىكولوگىيە-
دىكى ئىككى بىسلىق ھادىسىنى بىلىش ۋە ئۇنى تىل ئەمەلىيە-
تىگە تەتبىقلاپ تەتقىق قىلىش تىلنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈ-
رۈشتە مۇھىم رول ئويناپدۇ. ئەمما، ئۇقۇم ئېنىق، دەل ۋە توغرا
ئىپادىلىنىشى شەرت قىلىنىدىغان سىياسىي ماقالە، دوكلات ۋە
تۇرلۈك ھۆججەتلەردە، ئىككى بىسلىق مەنىگە ئىگە سۆزلەرنىڭ
ئىشلىتىلىشىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم.

بەشىنچى باب ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر

بۇ مەزمۇن كۆپ سانلىق كىتابلاردا «ئۇيغۇر تىلىدىكى فىرازىيولوگىيەلىك تۇراقلىق بىرىكمىلەر»، «ئۇيغۇر تىلى فىرازىيولوگىيەسىدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەر» دېگەندەك ماۋ-
زۇلاردا بايان قىلىنىپ كەلگەن.① بىراق، ئىزدىنىپ قارىساق، «فىرازىيولوگىيە» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ئارقىلىق ئىنگلىز تىلىدىن كىرگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىنگلىز-
چىدىكى مەنىسى «سۆز تاللاش، سۆز ئىشلىتىش» بولىدىغانلە-
قىنى، رۇسچىدىكى ئاساسلىق مەنىسى بولسا، «ئىدىيوم» دېگەن بولىدىغانلىقىنى بايقايمىز. ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر بابنىڭ دائە-
رىسى يالغۇز «ئىبارە» (词)، «ئىدىيوم» (成语) ۋە بىرىكمە (词组) بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدە يەنە مۇستەقىل جۈملىلەر (ماقال ـ تەمسىللەر) ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەرمۇ بار. شۇڭا، نامىنى مەزمۇنىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇشنى كۆزلەپ، مەزكۇر ماۋزۇنى ئۆز تىلىمىز بويىچە «لېكسىكىدىكى تۇراقلىق تەر-
كىبلەر» دەپ ئاتاشنى لايىق كۆردۇق.

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر ئۆز ئىچىدىن «تۇراقلىق بىرىكمىلەر»، «ئىدىيوملار»، «ماقال ـ تەمسىللەر» ۋە «ھېكمەتلىك سۆزلەر» دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈ-
نىدۇ. تۆۋەندە شۇلار ھەققىدە ئايرىم ـ ئايرىم بايان بېرىمىز.

① «تۈركى تىللار تەتقىقاتى»، 1 ـ قىسىم 112 ـ بەت، مىللەت-
لەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى.

§1. تۇراقلىق بىرىكمىلەر

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەمنىڭ ئېنىقلاش، ئېـ
نىقلىنىش ياكى بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرد-
كىشىدىن ھاسىل بولغان، نۇتۇق ۋە ماقالىلاردا ھەمىشە بىر
سۆزگە ئوخشاشلا ئىشلىتىلىدىغان بىرىكمە سۆزلەر«تۇراقلىق
بىرىكمە» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى
جۇڭگو كومپارتىيەسى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى
«قەشقەر گېزىتى»
سىياسىي كېڭەش
تۇرلۇك ماللار ماگىزىنى
«تۇركىي تىللار دىۋانى / دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»

ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق بىرىكمىلەر تىلدا ئىختىيارىي
ھالدا بىرىكتۇرۇپ ھاسىل قىلىشقا بولىدىغان ئەركىن بىرىكـ
مىلەر بىلەن، شۇنداقلا ئۇيغۇرچىدىكى باشقا تۇراقلىق تەركىبـ
لەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مۇنداق ئىككى تۇرلۇك ئالاھىدىلىك
ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ:

بىرىنچى، بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەر تۇراقلىق بولـ
دۇ. ئادەتتە بىرىكمە شەكلىنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئالاي-
لۇق، «قەشقەر گېزىتى» دېگەن بىرىكمىنى «قەشقەرنىڭ گېزد-
تى» شەكلىگە كىرگۈزۈپ يازساق ياكى ئېيتساق، ئۇ تۇراقلىق
بىرىكمە بولماي قالىدۇ. «سىياسىي كېڭەش» بىرىكمىسىنى
«سىياسىينىڭ كېڭىشى» قىلىۋېلىشقىمۇ بولمايدۇ.

ئىككىنچى، بىرىكمىنىڭ مەنىسى شۇ بىرىكمە تەركىبـ
دىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىلىرىنىڭ يىغىندىسىدىنلا ئىبارەت

بولىدۇ. باشقا كۆچمە مەنە ئىپادىلىمەيدۇ. مەسىلەن، «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى» دېگەن تۇراقلىق بىرىكمىنىڭ «بىرلەشكەن دۆلەتلەرنىڭ تەشكىلاتى» دېگەندىن باشقا مەنىسى يوق.

تىلدىكى تۇراقلىق بىرىكمىلەر تېگى - تەكتىدىن ئېيتـ
قاندا، شۇ تىلدىكى كۆپ سۆزلەملىك خاس ئىسىملاردىن ئىبا-
رەت بولۇپ، ئۇ شەيئىلەرگە، ئورۇن - جايلارغا، ئىدارە - ئور-
گانلارغا ئىسىم قويۇش تەقەززاسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بو-
لىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خەلق تۇرمۇشىغا
كىرىپ كەلگەن يېڭى شەيئىلەرنىڭ كۆپىيىشى تىلدىكى تۇراق-
لىق بىرىكمىلەرنىمۇ كۆپەيتىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار تۇرمۇ-
شىغا كىرىپ كەلگەن يېڭى شەيئىلەر ئۇيغۇرچىدا «ئۇنىڭالغۇ،
سىنىڭالغۇ، كىر ئالغۇ، ئېلېكترونلۇق مېڭە» دېگەندەك يېڭى
تۇراقلىق بىرىكمىلەرنى پەيدا قىلغانغا ئوخشاش.

شۇنىڭغا ئوخشاش، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بە-
زى مەسىلەك ۋە پىكىر - ئېقىملار تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ
كەتسە، شۇ مەسىلەك ۋە پىكىر - ئېقىملارنى ئىپادىلەيدىغان
تۇراقلىق بىرىكمىلەرمۇ ئىستېمالدىن قالىدۇ. مەسىلەن،
«خۇسۇسىيلىققا قارشى تۇرۇپ، شىۋجېڭجۇيىنى پىپەن قە-
لىش»، «كۆرەش قىلىش - پىپەن قىلىش - ئۆزگەرتىش»،
«ئۆلسىمۇ توۋا قىلمايدىغان كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھو-
قۇدار» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§2. ئىدىيوملار

تىلدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر قېلىپتا ئىشلىتىلىپ
ئادەت بولۇپ قالغان، بىرىكمىنىڭ مەنىسى مەزكۇر بىرىكمە
تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئىپادىلىگەن ئۇ-
قۇملارنىڭ ئاددىي ھالدىكى يىغىندىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى

شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئوبراز ئارقىلىق يېڭى مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆز بىرىكمىسى ياكى يېرىم جۈملە «ئىدىيوم» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «تۆت كۆز بىلەن كۆتمەك»، «كۆڭلى يورۇماق»، «قوغۇنلۇقنىڭ يولى بولۇپ قالماق»، «چۆچۈرىنى خام سانىماق»، «سۈنى كۆرمەي ئۆتۈك سالماق»، «گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتمەك»، «تېرىسىگە پاتماي قالماق»، «شەيتانغا دەرس بەرمەك»، «شەھەر كۆرگەن»، «يەڭ ئىچىدە»، «بوسۇغىسى ئېگىز»، «مەڭ جاپا»، «ئىككى پۇل» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىدىيوملار ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى بەزى كىتابلاردا «تۇراقلىق ئىبارىلەر» ياكى «توختالما ئىبارىلەر» دەپمۇ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

1. ئىدىيوملارنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى

ئىدىيوملار ئۆز تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ تۇراقلىق بولۇشى، قۇرۇلمىسىنىڭ مۇقىم بولۇشى جەھەتتە، تۇراقلىق بىرىكمىلەرگە ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن، خۇددى «شىنجاڭ گېزىتى» دېگەن تۇراقلىق بىرىكمىنى «شىنجاڭنىڭ گېزىتى» قىلىپ ئىشلىتىشكە بولمىغىنىدەك، «قولى ئەگرى» دېگەن ئىدىيومنىمۇ «قولى مايماق» شەكلىگە كىرگۈزۈپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر مۇنداق قىلىنسا، مەزكۇر سۆز بىرىكمىسى ئىدىيوم بولماي قالىدۇ. ئادەتتە، نەسرىي ئەسەرلەردە ۋە ئادەتتىكى نۇتۇقلاردا، ئىدىيوملارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرگە خالىغانچە قوشۇمچىلارنى قوشۇۋېلىشقا، سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئىختىيارىچە يۆتكەپ، بىرىكمىنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ.

ئىدىيوملارنىڭ تۇراقلىق بىرىكمىلەرگە ئوخشىمايدىغان ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى دەپ تۆۋەندىكى ئۇچ تەرەپنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئىدىيوملار ئۆز تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىلىرى ئاساسىدا، سىلىشتۇرۇش، تەقلىد قىلىش، ئوخشىتىش، مۇبالىغە قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق يارىتىلغان مۇئەييەن ئوبراز بىلەن يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «ئوت ئۇستىگە ياغ قۇيماق» دېگەن ئىدىيوم ئادەتتە «مەسىلىنىڭ ھەل بولۇشى ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ئىشنىڭ چوڭىيىشى ئۇچۇن قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ». («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر سۆزلۈكى»، 346 ـ بەت) مانا بۇ مەزكۇر ئىدىيومنىڭ مەنىسى. بىراق، ياخشى مۇلاھىزە قىلساق، بۇ مەنە يەنىلا «ئوت ئۇستىگە ياغ قۇيۇش»نى ئۇقۇم ئاساسى قىلىدۇ. چۇنكى، «ئوت ئۇستىگە ياغ قۇيۇش»نىڭ نېمىلىكىنى بىلگەندىلا، ئاندىن مەزكۇر ئىدىيومنىڭ «ئىشنى چوڭايتىۋېتىش» دېگەن مەنىسىگە يېتەلەيدۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە «ئىشنى چوڭايتىۋېتىش» دېگەن ئۇقۇم ئاددىي ۋە تۇزلا ئەمەس، بەلكى «ئوت ئۇستىگە ياغ قۇيۇش» ھەرىكىتى ۋە ئۇ ياراتقان ئوبراز ئارقىلىق جانلىق ئىپادىلەنگەن. مانا بۇ ـ ئىدىيوملارنىڭ تۇپكى ئالاھىدىلىكى، يەنە مەسىلەن، «پۇتى كۆيگەن توخۇدەك» دېگەن ئىدىيوم «بىر يەردە تۇرالماي قېلىش» دېگەن ئۇقۇمنى بېرىدۇ. بىراق، بىز مەزكۇر ئىدىيومنى ئىشلىتىپ مۇناسىپ بىر ئەھۋالنى تەسۋىرلىگىنىمىزدە، چوقا دەسسەۋالغانلىقىدىن پۇتى كۆيۈپ قالغان توخۇنىڭ ئەھۋالىنى كۆز ئالدىمىزغا كېلتۈرىمىز. شۇ چاغدىلا، «پۇتى كۆيگەن توخۇدەك» ئىدىيومى ئىپادىلەۋاتقان «بىر يەردە تۇرالماسلىق، ئىزتىراپلىققا چۆمۈش» نىڭ قانچىلىك دەرىجىدىكى ئىش ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشىنەلەيمىز.

ئىككىنچى، ئومۇمەن قىلغاندا، ئىدىيوملار مۇئەييەن كونـ
تېكىستتا بولغاندىلا، ئاندىن تولۇق ئاياغلاشقان بىر ئـوي ـ
پىكىرنى، ئۆزىنىڭ ئىدىيوملۇق مەنىسىنى ئۇقتۇرىدۇ ۋە ئىدىـ
يوملۇق رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا،
تولۇق مەنە ئىپادىلەش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئىدىيوملار كونـ
تېكىستتىن ئايرىلالمايدۇ. مانا بۇ ئىدىيوملارنىڭ تىلدىكى
باشقا تۇراقلىق تەركىبلەرگە ئوخشىمايدىغان يەنە بىر مۇھىم
تەرىپى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «سۇغا چىلاشماق» دېگەن ئىـ
دىيوم ئادەتتە «ئىشىم سۇغا چىلىشىپ قالدى»، «ئۇنىڭ ھەممە
تىرىشچانلىقى بىكارغا كېتىپ، ئىشى سۇغا چىلىشىپ قاپتۇ»
دېگەندەك كونتېكىستلار ئىچىدە بولغاندىلا، ئاندىن «قىلىنىۋاتـ
قان ئىش مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تېخى ئەمەلگە ئاشمايلا
ئارا يولدا توختاپ قالماق» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ ـ دە، ئۇ
ئىدىيوم بولىدۇ. ئەگەر ئۇ «بىز دەريادىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتۇق،
قادىرنىڭ چاپىنى سۇغا چىلىشىپ قالدى» دېگەندەك كونتېـ
كىستتا بولسا، «سۇغا چىلاشماق» بىرىكمىسى ئىدىيوم بولماي
قالىدۇ. «كۆزى قىزارماق» بىرىكمىسىنى ئالساق، «ئۇنىڭدىكى
شۇنچىۋالا جىق ئالتۇننى كۆرۈپ داۋۇتنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ
كېتىپتۇ» دېگەندەك كونتېكىستتا ئىدىيوم؛ بىراق، «ئۇيقۇـ
سىزلىقتىن داۋۇتنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ كېتىپتۇ» دېگەندەك
كونتېكىستتا بولسا، ئىدىيوم بولمايدۇ.

ئۇچىنچى، مۇتلەق كۆپچىلىك ئىدىيوملار ئادەتتە ئېنىق
بىر مەزمۇننى ئىپادىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە مۇئەييەن
ھېس ـ تۇيغۇنى ئىپادىلەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىدىـ
يوملارنى «ھېس ـ تۇيغۇلۇق بىرىكمىلەر» دەپ ئاتاشقىمۇ بو ـ
لىدۇ. مەسىلەن، «تۇز كور»، «سۇغا چۈشكەن مۇشۇكتەك»،
«ئېشىكى تۆت چىشلىق بولماق»، «ئوجمە كۆڭۈل» دېگەنگە
ئوخشاش ئىدىيوملار ئېنىق ھالدىكى چۈشۈرۈش، نەپرەتلـ

نىش، تەنە قىلىش، ياقتۇرماسلىق تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ؛ «بەل
باغلىماق»، «قول قويماق»، «قول بەرمەك»، «قولى ئوچۇق»، «ئوت
يۈرەك»، «تاشقا مۆھۈر باسقاندەك»، «كۆڭلى تۇز»، «كۆڭلى يۇمـ
شاق» دېگەنگە ئوخشاش ئىدىيوملار بولسا، قايىل بولۇش،
ھېسداشلىق قىلىش، ياقتۇرۇش تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ.

2. ئىدىيوملارنىڭ تۈرلىرى

ئىدىيوملارنى تۈرلەرگە بۆلۈپ ئۆگىنىش ئۇنىڭ ئالاھىدـ
لىكلىرىگە بولغان چۈشەنچىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، شۇنداقلا
ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا بولغان تونۇشنى ئايدىڭلاشتۇـ
رۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىيوملارنى تەركىبىدىكى سۆزلەملەرـ
نىڭ سانىغا قاراپ، «ئىككى سۆزلەملىك ئىدىيوم» ۋە «كۆپ
سۆزلەملىك ئىدىيوم» دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

تەركىبىدە مۇستەقىل سۆزدىن ئىككىسىلا بولغان ئىدـ
يوم «ئىككى سۆزلەملىك ئىدىيوم» بولىدۇ. مەسىلەن، «كۆڭلى
سۇنۇق»، «يۇمشاق باش»، «كۆڭلى تۇز»، «قول تارتماق»، «شىـ
يۈرەك»، «قول تىقماق»، «گەپ ساتماق»، «ئالتۇن تېپىۋالغانـ
دەك»، «قىيامەتنىڭ مۇشۇكىدەك»، «سامان نەرخى»، «مۇز تە ـ
لەت»، «ئوجمە كۆڭۈل»، «ئاچ كۆز»، «كۆتى ئېغىر»، «كۆز بو ـ
يىماق»، «ئورا كولىماق»، «بۇرنىغا يېمەك» دېگەنلەرگە ئوخـ
شاش. بۇ خىلدىكى ئىدىيوملارنى بەزى تىلشۇناسلار «ئاددىي ئىـ
دىيوم» دەپمۇ ئاتايدۇ.

تەركىبىدە ئۇچ ياكى ئۇچتىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆز بار
ئىدىيوم «كۆپ سۆزلەملىك ئىدىيوم» بولىدۇ. مەسىلەن، «پې ـ
تىر ناندىن قىل ئايرىماق»، «تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەك»،
«سۇغا چۈشكەن مۇشۇكتەك»، «بېلىگە ياغاچ تېڭىۋالغاندەك»،
«بېشى ئاسمانغا تاقاشقاندەك»، «ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك»،

«ئۆردەككە سۇ يۇقمىغاندەك»، «بىر تىيىننىڭ تۆشۈكىدىن مىڭ قېتىم ئۆتمەك»، «قىلىنى قىرىق يارماق» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى ئىدىيوملارنى بەزى تىلشۇناسلار «مۇرەككەپ ئىدىيوم» دەپمۇ ئاتايدۇ.

تەركىبىدە ئىشلىتىلگەن مەركىزىي سۆزلەملەرگە قاراپ، ئىدىيوملارنى يەنە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ.

1) ئادەم بەدەن ئەزالىرىنىڭ نامى مەركىزىي سۆز بولغان ئىدىيوم. مەسىلەن:

باش: باش قاتماق، باش ئەگمەك، باش ئاغرىماق، باش كۆتۈرمەك، باشتا كۆتۈرمەك (بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرمەك)، باش چۆكۈرمەك، بېشىدا ئوت كۆيمەك، بېشىدا ياڭاق چاقماق، بېشىنى باغلاپ قويماق، بېشىنى ساقايتماق، بېشىنى سىلىماق...

پېشانە: پېشانىسى ئوچۇق، پېشانىسى ئوڭ، پېشانىسى تەتۈر، شور پېشانە...

كۆز: كۆزى ئېچىلماق، كۆز - كۆز قىلماق، كۆزىگە ياغ تولۇپ قالماق، كۆزگە ئىلماق، كۆزگە ئىسسىق كۆرۈنمەك، كۆزى چۈشمەك، كۆزى تېشىلىپ كەتمەك، كۆز باغلىماق، كۆز بويماق، كۆز پىشماق، كۆز قىزارتماق، كۆز تاشلىماق...

يۈز: يۈزى قېلىن، يۈزى ئوچۇق، يۈزى يورۇق، يۈزى ئېچىلماق، يۈزىدە تۆكى بار، يۈز ئۆرۈمەك، يۈزى تۆۋەن، يۈزى تۆكۈلمەك، يۈزىگە سالماق، يۈز قارىماق، يۈزسىز، يۈز خاتىر قىلماق...

بۇرۇن: بۇرنىغا سۇ كىرمەك، بۇرنىدىن بۇلاق بولماق، بۇرنىدىن يېتىلمەك، بۇرنىغا يېمەك، بۇرنىنىڭ بېزىنى ئېلىپ قويماق، بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرمەك...

بۇرۇت: بۇرۇتىغا چالما تىزماق، بۇرۇتىدا شەرەتلىمەك...

ئېغىز: ئاغزى بوش، ئاغزى بارماسلىق، ئاغزى پالۋان، ئاغزى تۇۋاقلانماق، ئاغزىدا گېپى بار، ئاغزىدىن چۈشۈرمەسلىك، ئاغزىغا قارىماق، ئۇزۇن ئېغىزلىق قىلماق، شۇم ئېغىز...

چىش: چىشىغا تەگمەك، چىش بىلمەك، چىشىنى چىشلىمەك، چىشىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ قويماق، چىشى گەز - گەز بولماق...

تىل: تىل تەگكۈزمەك، تىل سالماق، تىلىنى چاينىماق، تىلى ئۇزىراپ قالماق، تىلى قىسقا، تىلى تۇتۇلماق، تىل بىر - يىكتۈرمەك...

قۇلاق: قۇلقىنى پىشۇرماق، قۇلقىنى بۇراپ (تولغاپ) قويماق، قۇلقىغا قۇيۇپ قويماق، قۇلقىنى يوپۇرۇپ يۇرمەك، قۇلقى يۇمشاق، قۇلقى ئۇزۇن...

بويۇن: بوينى قاتتىق، بوينى قىلدا باغلاقلىق، بويۇن تولغىماق، بوينىغا ئالماق، بوينىغا مىنىۋالماق، بوينىغا ئارغامچا سېلىپ سۆرىگەندەك...

دولا: دولا چىقارماق، دولىسىنى قىسماق...

قول: قولى يېنىك، قولى تاتلىق، قولى قىسقا، قولى ئۇزۇن - زىراپ قالماق، قولىغا قارىماق، قول باغلاپ تۇرماق، قول بالىسى، قولىنى چىشلىمەك ...

بەل: بەل قويۇۋەتمەك، بەلنى چىڭىتماق، بەل باغلىماق، بېلى چىڭ، بېلىنىڭ تۆۋىنىگە سۇيۇقئاش بارمىغان...

قورساق: قورسىقى كەڭ، قورسىقىغا جىن كىرمەك، قورسىقىغا كىرىپ چىقماق، قورسىقىدا گەپ ياتمايدىغان، قورساق كۆپۈكى...

پۇت: پۇت تېپىشمەك، پۇت تىرەپ تۇرماق، پۇتى گۆرگە ساڭگىلىماق...

2) ئۆي هايۋانلىرىنىڭ نامى مەركىزىي سۆز قىلىنغان ئىدىيوملار. مەسىلەن:

قوي: قوينىڭ قوزىسىدەك، قوي مىجەز، قوي كۆز...

توخۇ: توخۇ يۇرەك، توخۇ كۆزلۈك قىلماق، توخۇ سۈتىدىن باشقىسى تېپىلمىدىغان، توخۇ پوقىلىق قىلماق، توخۇ يۇرەكلىك قىلماق...

كالا: كالا هەلەپ يېگەنـدەك، ئۇي كۆز، سۆرەمـگە قوشقـان كالىدەك...

ئېشەك: ئېشكى تۆت چىشلىق بولماق، ئېشەك كـۆۋرۈك-تىن ئۆتۈۋالغۇچە، ئېشـكى بەش تەڭگە، توقۇمـى ئون تەڭگە بولماق...

ئىت: ئىت تالـۋەتكەندەك، ئىـــت ئـــۇرغۇچـىغا ئامـراق دېگەندەك...

ئۆردەك: ئۆردەككە سۇ يۇقمىغاندەك...

3) كۇندىلىك يېمەك - ئىچمەك ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلـىرىنىڭ نامى مەركىزي سۆز قىلىنغان ئىدىيوملار. مەسىلەن:

نان: نان كور قىلىدىغان، نان يېمەس، نېنىنى ئوڭلاپ يېيەلمەيدىغان...

سۇ: سۇنى كۆرمەي ئۆتۈك سالماق، سۇغا ئاققۇزۇۋەتكەندەك، سۇغا چۈشكەن مۇشۇكتەك، سوغۇق سۇ سەپمەك...

ئاش: ئاشقا چىۋىـن چۈشمەك، ئاش بولماق، ئاشقا تـوپا سالماق...

تۇز: تۇزكور، تۇزنى يەپ تۇزلۇققا چىچماق، تۇزكور قىلـدىغان، تۇزسىز گەپ (قىلىدىغان)، تۇزكورلۇق قىلماق...

ئۇنىڭدىن باشقا، «كالىتە قوشۇقنىڭ سېپى تەگمەك، چـوي-لىدا توختىمايدىغان، سېۋەتكە سۇ ئۇسقاندەك، چويلىغا سۇ ئالغاندەك، تاغارغا سامان تىققاندەك، پاخال نەرخى، قاپاقتىـن سۇ تۆكۈلگەندەك»... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىدىيوملارنى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ گىـرامماتىكىلىـق قۇرۇلمىسى، خۇسۇسەن، ئۇلاردىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتە-كە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) «ئىگە + خەۋەر» شەكىللىك ئىدىيوملار. مەسىلەن:

دىلى يـــۇمشاق، تىلى تـــاتلىـق، قولى ئەگرى، كۆڭلى

تۇز، يولى بار...

2) «ئېنىقلىغۇچى + ئېنىقلانغۇچى» شەكىللىك ئىدىيوملار. مەسىلەن:

ئۇزۇن قۇلاق، بازار نەرخى، بەڭگە پارىڭى، تۇز كۆڭۈل، يۇمشاقباش...

3) «تولدۇرغۇچى + خەۋەر» شەكىللىك ئىدىيوملار. مەسىلەن:

كانىيىنى ياغلىماق، ئاغزىنى قويۇۋەتمەك، قۇيرۇقىنى تىكىۋەتمەك، قۇيرۇقىنى تالماق...

4) «ھالەت + خەۋەر» شەكىللىك ئىدىيوملار. مەسىلەن:

تېرىسىگە پاتماي قالماق، چۈشۈپ قالغان كەشكە قارىماي قاچماق، ئاسماندىن - قاسقاندىن سۆزلىمەك، ئالدىدىن ئۆتۈپ قويماق...

ئىدىيوملارنى سېمانتىكا جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك تۈر-لەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) بىر مەنىلىك ئىدىيوملار. بۇ ئومۇمەن بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئىدىيوملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، قولى ئەگرى (ئوغرى). قوينىڭ قۇيرىسىدەك (ياۋاش)، ھۆل خىشقا دەسسەتمەك (ئالدامچا چۈشۈرمەك)، قولى تاتلىق (تەمىلىك تاماق ئېتىدىغان)، قولى قىسقا (كەمبەغەل).

2) كۆپ مەنىلىك ئىدىيوملار. بۇ ئومۇمەن بىردىن ئارتۇق ئۇقۇم ئاڭلىتىدىغان ئىدىيوملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، بوينىغا ئارتىپ قويماق: ‹1› خاتالىقىنى ئىقرار قىلدۇرماق، ‹2› قەرزدار قىلىپ قويماق؛ تىلى يۇمشاق: ‹1› سىلىق - سىپا-يە گەپ قىلىدىغان، ‹2› غەيرىي تىلنى ئاسانلا ئۆگىنىۋالىدى-غان؛ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرماق: ‹1› بىراۋنىڭ ھۆرمىتىنى قى-لىپ ئەدەپ بىلەن تۇرماق، ‹2› ئۆتكۈزگەن كەمچىلىك - خاتا-لىقى ئۈچۈن ئەپۇ سورىماق، ‹3› ئىشلارنى ئۆزىگە مۇناسىۋەتـسىز ساناپ، ئارىلاشمای چەتتە تۇرۇۋالماق؛ كۆز يۇمماق:

‹1› ئۆلمەك، ‹2› پاكىتنى يوققا چىقارماق، ‹3› ئۆخلىماق.

3) مەنداش ئىدىيوملار. بۇ مەنە جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاش ياكى تەڭ بولغان ئىدىيوملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «قول ئۇزمەك» بىلەن «قولىنى يۇيۇۋەتمەك»، «يەر بىلەن يەكسان قىلماق» بىلەن «كۆلىنى كۆككە سورۇۋەتمەك»، «باشتا كۆتۈرمەك» ياكى «بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرمەك» بىلەن «ئالىقاندا كۆتۈرمەك» ئىدىيوملىرى ئۆزئارا مەنداش ئىدىيوملار سانىلىدۇ.

4) زىت ئىدىيوملار. بۇ مەنىلىرى بىر - بىرىنىڭكىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىدىيوملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «قورسىقى كەڭ» بىلەن «ئىچى تار»؛ «قولى ئۇزۇن» بىلەن «قولى قىسقا»؛ «باش ساقايماق» بىلەن «باش قاتماق»؛ «باغرى تاش» بىلەن «كۆڭلى يۇمشاق»؛ «كۆككە كۆتۈرمەك» بىلەن «يەرگە ئۇرماق»؛ «بەل باغلىماق» بىلەن «بەل قويۇۋەتمەك»؛ «بەش قولدەك بىلىدىغان» بىلەن «پوقنىمۇ بىلمەيدىغان» ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىدىيوملارنى تەركىبىدىكى ئەڭ ئاخىرقى سۆزىنىڭ سۆز تۈركۈمى تەۋەلىكى ياكى ئۇنىڭ گىرامماتىك شەكلىگە ئاساسەن يەنە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ:

1) پېئىللىق ئىدىيوملار. مەسىلەن، ئاقساقاللىق قىلماق، ئۆزىنى سورىماق، ئۆزىنى يوقتىپ قويماق، ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك...

2) ئىسىملىك ئىدىيوملار. مەسىلەن، ئوچۇق كۆڭۈل، يۇمشاق دىل، قاتتىق قول، مۇز تەلەت، تاش يۈرەك، ئوجمە كۆڭۈل...

3) سۈپەتلىك ئىدىيوملار. مەسىلەن، كۆڭلى تۇز، دىلى سۇنۇق، قۇلىقى ئېغىر، تىلى يۇمشاق، قولى تاتلىق، گېپى سېسىق...

4) سۈپەتداشلىق ئىدىيوملار. مەسىلەن، شەھەر كۆرگەن،

ھالىنى ئات تارتالمايدىغان، ئاغزىدىن ئوغۇز سۈتى كەتمىگەن...

5) رەۋىشداشلىق ئىدىيوملار. مەسىلەن، مۇشتەك تۇرۇپ، مىڭ ئۆلۈپ - بىر تىرىلىپ، جان دەپ، ھە - ھۇ دەپ...

6) ئوخشاتما كېلىشلىك («دەك»لىك) ئىدىيوملار. مەسىلەن، ئامۇت ئالغان خۇرجۇندەك، ھېسىپ قۇيغاندەك، تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەك، قولىغا خېنە يېقىۋالغاندەك، قىيامەتتىنمۇ مۇشۇكىدەك...

7) ئورۇن كېلىشلىك ئىدىيوملار. مەسىلەن، قۇم چېچەكلىگەندە، تۆگە قۇيرۇقى يەرگە تەگكەندە، قوچقار قوزىلىغاندا، ئاتام زامانىدا...

8) چە كېلىشلىك («غۇچە / گۇچە»لىك) ئىدىيوملار. مەسىلەن، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە، تۇكۇرۇك يەرگە سىڭگۈچە، كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋالغۇچە ۋە باشقىلار...

3. ئىدىيوملارنىڭ شەكىللىنىشى

تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەسكى، ئىدىيوملار ئەسلى ئەركىن سۆز بىرىكمىسى بولۇپ، ئۇلار ئۇزاق يىللىق ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، تىلدىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ يارىمى بىلەن ئۆزىگە يېڭى مەنە، يېڭى ئۇقۇم يۈكلەش ئارقىلىق ئىدىيوم بولۇپ شەكىللەنگەن. ئالايلۇق، «قولى ئۇزۇن» دېگەن بىرىكمە ئەسلىدىلا ھازىرقىدەك «نېمىنى قىلمەن دېسە، شۇنى قىلالايدىغان، ھەرقانداق بىر ئىشقا ئامالى بار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئىدىيوم بولۇپ شەكىللەنگەن ئەمەس، بەلكى ئۇ دەسلەپتە، ئاناتومىيەلىك تەن قۇرۇلۇشى جەھەتتە قوللىرى ئۇزۇن يارالغان ئادەمنى تەسۋىرلەشتە ئىشلىتىلىدىغان ئەركىن سۆز بىرىكمىسى بولغان. قولى ئاشۇنداق نىسبەتەن ئۇزۇنراق يارالغان ئادەمنىڭ، قولى نىسبەتەن قىسقراق يارىلىپ قالغان ئادەمگە قارىغاندا، ئۆزىگە لازىملىق

نەرسىنى قولىنى سوزۇپلا ئېلىشى ئاسان بولۇشتەك ئەمەلىيەت، بارا - بارا ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق، ئۆزىگە ئېھتىياجلىق نەرسىگە مۇئەييەن ئامال بىلەن ئاسانلا ئېرىشەلەيدىغان ئادەملەرگە تەتبىق قىلىنغان. نەتىجىدە، ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى «قولى ئۇزۇن» دېگەن ئىدىيوم شەكىللەنگەن. دېمەك، ئىدىيوملارنىڭ شەكىللىنىشىدە شۇ تىللىق خەلقنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى، شۇ تىللىق خەلققە خاس بولغان پىسخىك تەسەۋۋۇر ۋە شۇ مىللەت تىلىدىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر مۇھىم رول ئويناپتۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىيوملارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كېلىش مەنبەسىنى يەنە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك ئىدىيوملار دىنىي رىۋايەتلەردىن، خۇسۇسەن نەچچە ئەسىرلىك ئېتىقاد تاسىرىغا ئىگە بولغان ئىسلام رىۋايەتلىرىدىن كەلگەن. مەسىلەن، «ئەلمىساقتىن تارتىپ، ئابى زەمزەمنىڭ سۈيىدەك، قىيامەتنىڭ مۇشۇكىدەك، ئون سەككىز مىڭ ئالەم، پېشانىسىدىن كۆرمەك، زۇۋۇلىسى چوڭ، زۇۋۇلىسى كىچىك، زۇۋۇلىسى پىشقان (پىششىق)، پېشانىسى ئوڭ، پېشانىسى تەتۈر» دېگەنلەرگە ئوخشاش. «ئەلمىساقتىن تارتىپ» دېگەن ئىدىيومنى ئالساق، ئۇنىڭدىكى «ئەلمىساق» ئاتالغۇسى ئىسلامىيەت چۈشەنچىسى بويىچە ئالەمنىڭ بەرپا قىلىنىشى شەرھلىنىدىغان دىنىي رىۋايەتتىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ئەھدە كۈنى»، يەنى مۇسۇلمانلارمۇ، ناسارالارمۇ، يەھۇدىيلارمۇ ئوخشاشلا ئىنسانىيەتنىڭ ئاتىسى دەپ قارايدىغان ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن يارىتىلىشتىن ئىلگىرى ئاللاھ ئوتتۇرىسىدا ئەھدە تۈزۈلگەن كۈن دېگەن بولىدۇ. ئەمدى، ئىسلام دىنى چۈشەنچىسى بويىچە شۇ ئەھدە كۈنى ئادەم ئەلەيھىسسالام ئۆز يارىتىلىشىغا سەجدە قىلغان

ئورۇن «ئالەم بىنا بولغان جاي» (开天辟地之地) دەپ قارالغاچقا، مەزكۇر ئەھدە كۈنى (ئەلمىساق) نىڭ ئۆزى تەبىئىي ھالدا «ئالەم بىنا بولغان چاغ (كۈن، ۋاقىت)» (开天辟地之时)نى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇ بولۇپ قالغان («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 4 - سان).

ئىككىنچى، بەزى ئىدىيوملارنىڭ شەكىللىنىشى مۇئەييەن تارىخىي شەخس ۋە تارىخىي ۋەقەلەرنى مەنبە قىلغان بولىدۇ. مەسىلەن، «تەيپىنەمنىڭ ۋاقتىدا» دېگەن ئىدىيومدىكى مەركىزىي سۆز «تەيپىنەم» مىلادىيە 1331 - يىلى تەختكە ئولتۇرغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى «تايپىنۇ» دېگەن كىشى ئىسمىدىن كەلگەن. تايپىنۇ شاھنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرى ئاياغلاشقانلىقى ئۈچۈن كېيىنكى كىشىلەر شۇ زاماننى ئەسلىگەندە «تايپىنۇمنىڭ ۋاقتىدا» دېگەن بىرىكمىنى ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن ۋە بۇ سۆز تەدرىجىي ھالدا «تەيپۇنەمنىڭ ۋاقتىدا» (قەشقەرنىڭ بەزى جايلىرىدا ھېلىھەم مۇشۇنداق دېيىلىدۇ)، «تەيپىنەمنىڭ ۋاقتىدا» شەكلىدە تۇراقلىشىپ، «ئۇزاق ئەسىرلەر بۇرۇن، بۇرۇنقى زاماندا»، «زامانى ئاۋۋالدا» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتىدىغان ئىدىيوم بولۇپ قالغان. («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1987 - يىللىق 12 - سان).

«ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق بولۇشۇپ كەتمەك» دېگەن ئىدىيوم ئادەتتە مۇناق بىر تارىخىي ۋەقە بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ: XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بۇخارادىن كاشغەرگە كەلگەن ئىشان مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئىمام كالان ۋە ئىسھاق ۋەلى ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغان. مەخدۇم ئەزەم ۋاپات بولغاندىن كېيىن مەزكۇر ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنى ۋە ئۆزلىرى يارىتىلىدىغان دىنىي ئەقىدىلەرنى كەڭ تارقىتىش مەقسىتىدە ھەر

قايسىسى ئۆز ئەتراپىغا مۇرىت توپلايدۇ. كېيىنچە، بۇ ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەننىڭ مۇرىتلىرى كۆپىيىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئىككى چوڭ دىنىي مەزھەپنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىمام كالان ئۆز مەزھىپىگە «ئىشقىيە» دەپ ئات قويىدۇ، ئىسھاق ۋەلى باش بولغان مەزھەپ «ئىسھاقىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىنچە، خەلق ئارىسىدىكى ئىمام كالاننىڭ ئىشقىيە مەزھىپىگە مۇرىت بولغانلار ۋە ئۇلارنى ياقىلايدىغانلار «ئاق تاغلىقلار» دەپ، ئىسھاق ۋەلىنىڭ «ئىسھاقىيە» مەزھىپىگە مۇرىت بولغانلار ۋە ئۇلارنى قوللايدىغانلار «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتىلىدۇ. (ئىزاھات: مەزكۇر «ئاق تاغلىقلار» ۋە «قارا تاغلىقلار» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە، ئىمام كالاننىڭ ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەر ئۆز زامانىسىدا، ئۆزلىرىنىڭ پىرىنى دوراپ بېشىغا ئاق سەللە ئورىغان؛ ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەر بولسا، قارا سەللە ئورىغان. نەتىجىدە، «سەللە» كەلىمىسى ئەينى زامان ئۇتۇرا ئاسىياسىدا ئورتاق ھالدا تۈركچە «تاقىي» ئاتالغۇسى بىلەن ئاتالغاچقا، ئاق سەللىلىكلەر ئۆزلىرىنى «ئاق تاقىيلىقلار» دەپ ئاتىغان، قارا سەللىلىكلەر بولسا، «قارا تاقىيلىقلار» دەپ ئاتىغان. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، مەزكۇر «ئاق تاقىيلىقلار» ۋە «قارا تاقىيلىقلار» ئاتالغۇسى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ، «ئاق تاغلىقلار» ۋە «قارا تاغلىقلار» بولۇپ قالغان، دېگەن چۈشەندۈرۈشمۇ بار) بۇ ئىككى مەزھەپ تارىختا دىنىي تەسىر دائىرىسى تالىشىپ ئايىغى ئۇزۇلمەس نىزا ـ جاڭجاللارنى قىلغان. شۇنىڭدىن بۇيان، «ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق بولۇشۇپ كەتمەك» دېگەن بىرىكمە سۆز ئىككى ئادەم ياكى ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى قىلچە ئەھمىيەتسىز ئىناقسىزلىقنى كۆرسىتىدىغان ئىدىيوم بولۇپ قالغان. («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر سۆزلۈكى»، 27 ـ بەت)

ئۇچىنچى، بەزى ئىدىيوملار ئەپسانە، چۆچەك، لەتىپە قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرلىرىدىن كەلگەن. ئالايلۇق، «موللام مۇشۇك بولۇۋالماق» دېگەن ئىدىيوم مۇشۇكنىڭ چاشقان تۇتۇشتىن يالغان توۋا قىلىپ، بېشىغا سەللە يۆگەپ، قولىغا تەسۋى ئېلىپ «موللام» بولۇۋالغانلىقى، ئاندىن چاشقانلار ئىنىدىن چىققان چاغدا، ئۇلارنى بىراقلا نابۇت قىلغانلىقى سۆزلىنىدىغان ئۇيغۇر خەلق چۆچىكىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئادەتتە «قۇيرۇقىنى ۋاقتىنچە ئىچىگە تىقىۋالماق»، «قورساققا يامان غەرەزنى پۈكۈپ، ياخشى قىياپىتىگە كىرىۋالماق» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ؛ «كەشىنى توغرىلىماق» ئىدىيومى بولسا، بىر دىنىي ئاقساقالنىڭ ئۆزىنى تاۋاپ قىلىپ كەلگەنلەرنىڭ خەير ـ سەدىقىلىرىنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، مۇرىتلىرى ئارقىلىق تاۋاپچىلارنىڭ پەگاھتىكى كەشلىرىنىڭ تۈمشۇقىنى تاۋاپخانىنىڭ سىرتىغا قىلىپ توغرىلاپ، كېتىشكە بېشارەت قىلغانلىقى بايان قىلىنغان ھېكايىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ «كەتمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ «شورپىسىنىڭ شورپىسى» دېگەن ئىدىيوم نەسىرىدىن ئەپەندىنىڭ شۇ ھەقتىكى لەتىپىسىدىن كەلگەن. «دەججالنىڭ توقۇمى»، «بېشىغا دۆلەت قۇشى قونماق» دېگەن ئىدىيوملار بولسا، خەلق ئەپسانىلىرىدىن كەلگەن ۋە باشقىلار.

تۆتىنچى، بەزى ئىدىيوملار باشقا مىللەت تىلىدىكى تۇراقلىق بىرىكمە ياكى ئىدىيوملارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلىنىپ ئىشلىتىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، «يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك»، «بىلىق بىلەن سۇنىڭ مۇناسىۋىتىدەك»، «قالپاق كىيگۈزمەك»، «چىقىش يولى بەرمەك»، «كوكۇلىسىغا ئېسىلۋالماق»، «ئېچىلىپ سايرىماق»، «سىناق تېشى»، «ئىشكىنى ئېچىۋەتمەك» دېگەنگە ئوخ-

شاش ئىدىيوملار خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن؛ «دۇراكقا سوت يوق»، «پارتىزانلىق قىلماق» دېگەنلەر رۇس تىلىدىن كىرگەن؛ «گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتمەك»، «پېشانىسىدىن كۆرمەك»، «پۇخادىن چىقماق» دېگەنلەر بولسا، ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن تەرجىمە بىلەن كىرىپ ئۆزلەشكەن.

بەشىنچى، مۇتلەق كۆپ سانلىق ئىدىيوملار ئەسلىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى، ھايات تەجرىبىسىنى مەنبە قىلغان ئەركىن سۆز بىرىكمىلىرى بولۇپ، ئۇلار تىل ئەمەلىيىتىدىكى ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، تىلدىكى مۇبالىغە، ئوخشىتىش، سىلىشتۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ رول ئوينىشى ئارقىسىدا، ئۆزلىرىگە يېڭى مەنە يۈكلەپ بۈگۈنكى ئىدىيوملار بولۇپ شەكىللەنگەن. مەسىلەن، «سوغۇق سۇ سەپمەك»، «كونا خامانىنى سورۇماق»، «قوشتىن ئېلىپ سۆرەمگە سالماق»، «كاللا سوقۇشتۇرماق»، «قارا چاپلىماق»، «دولا چىقارماق»، «دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتمەك»، «لېۋىنى چىشلەپ قالماق»، «ئارپىسىنى خام ئورۇغاندەك»، «داق يەرگە ئېشەك سىيگەندەك»، «قىسىر قالغان كالىدەك» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§3. ماقال ـ تەمسىللەر

1. ماقال ۋە تەمسىل ھەققىدە چۈشەنچە

«ماقال» دېگەن ئاتالغۇ تىلىمىزغا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ تۈپ مەنىسى «سۆز، گەپ» دېگەن بولىدۇ.

1989 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر

قىلىنغان «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»تە ئۇيغۇرچىدىكى «ماقال» سۆزى خەنزۇ تىلىدىكى «俗话» سۆزىنىڭ يېشىمى قىلىپ بېرىلگەن. مېنىڭچە، بۇ ناھايىتى توغرا. دېمەك، «ماقال» دېگەنلىك ھەرقانداق سۆز، ئىختىيارىي ھالدا ئېيتىلمىغان ھەرقانداق بىر گەپ (话) ئەمەس، بەلكى ئۇ «俗话» دۇر. خەنزۇ تىلىدىكى «俗话» سۆزىنى بەزى تىلشۇناسلار يېشىپ چۈشەندۈرگەندە، «ئاتا سۆزلىرى» دەپ ئىزاھلايدۇ. («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1990 ـ يىللىق 2 ـ سان 37 ـ بەت)

«ماقال» ئاتالغۇسى ئەدەبىي تىلغا خاس سۆز بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئادەتتە «ماقال» دەپ ئىشلەتمەيدۇ. زىيالىيلار «ماقالدا مۇنداق دېيىلگەن» ياكى «مۇنداق ماقال بار» دېسە، ئاۋام خەلق «كونىلاردا مۇنداق بىر گەپ بار» دەپ، «ماقال» سۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسىنى ئەينەن ئېيتىدۇ. بۇمۇ «ماقال» نىڭ ئەمەلىيەتتە، «كونىلاردىن ئۇدۇم قالغان گەپ»، «ئاتا ـ بوۋىلار سۆزى» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

يۇقىرىقىدەك چۈشەنچىلەر ئاساسىدا، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەرنىڭ بىرى بولغان ماقالغا مۇنداق تەبىر بېرىمىز:

جانلىق تىلدا كەڭ ئومۇملاشقان، ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، شۇنداقلا تۇرلۇك ھايات سەرگۈزەشتىلىرىدىن يەكۈنلەنگەن ئۇلگە، نەسىھەت، تەنبىھ، ئىبرەت خاراكتېرىدىكى تۇراقلىق جۈملىلەر«ماقال» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆرگىنىڭدىن كۆپتۇر كۆرمىگىنىڭ، كۆرمىگەننى كۆرسەن ئۆلمىگىنىڭ.

مەن كۆيەرمەن بالامغا، بالام كۆيەر بالىسىغا.

ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق، ئىشلىمىگەننىڭ يۈزى چورۇق.

ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە.

سورا ـ سورا بىلمى ئاپتۇ، ئويىلا ـ ئويىلا كېيىن قاپتۇ...

«تەمسىل» دېگەن ئاتالغۇمۇ تىلىمىزغا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزدۇر. بەزى تىلشۇناسلار مەزكۇر سۆزنىڭ ئاساسلىق مەنىسىنىڭ «مىسال كەلتۈرۈش، ئوخشىتىش» («ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك»، 142 ـ بەت) بولىدىغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى ماقال بىلەن بىر گەپ ئەمەس، شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسىدىكى ماقال بىلەن تەمسىلنى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئايرىم ـ ئايرىم تۈراقلىق تەركىبلەر ھېسابلاش كېرەك دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ تەبىرىچە، يورۇتۇلماقچى بولغان ئۇقۇم (يەنى ئىبرەت، تەنبىھ، ئۆلگە ياكى نەسىھەت) مۇئەييەن بىر نەرسىنى مىسال قىلىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن تۈراقلىق جۈملە ــ «تەمسىل» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «يىراق بولسا كىشنىشەر، يېقىن تۇرسا چىشلىشەر»، «ئۆچكىنىڭ ئوچۇق تۇرسا ھېچ گەپ يوق، قوينىڭ ئېچىلىپ قالسا ھويت ـ ھويت»، «بۆرىنىڭ تەڭ ئورتاق، قاغىنىڭ دەرەخ بېشىدا»، «قول يەتمىگەن شاپتۇل ئاچچىق»، «بۇغداينىڭ باھانىسىدا قارىمۇق سۇ ئىچىپتۇ»، «ئېشەككە كۈچۈڭ يەتمىسە، ئۇر توقۇمنى»، «توخۇ داڭگال چۈشەيدۇ، ئۆچكە جاڭگال»، «شامال چىقمىسا دەرەخ لىڭشىماس» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دەرۋەقە، «ماقال» نىڭ لۇغەت مەنىسى «گەپ» دېگەن بولسا، «تەمسىل» نىڭ مەنىسى «مىسال قىلىپ كۆرسىتىش» دېگەن بولىدۇ. تەتقىقات نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئىچىدىكى ئۇقۇم بۇ‌ئاستە بايان قىلىنغانلىرىنى «ماقال» دەپ، دېمەكچى بولغان مۇددىئا مۇئەييەن مىسالنى كەلتۈرۈش ئارقىلىق شەرھلەنگەنلىرىنى بولسا، «تەمسىل» دەپ ئايرىپ چۈشەندۈرسە، ئۆگەتسە، تەتقىق قىلسا بولىدۇ.

بىراق، ھازىر بەزى تىلشۇناسلار «ئۆزئارا ئوخشاشمايدۇ» دەپ چۈشەندۈرۈپ كېلىۋاتقان ماقال بىلەن تەمسىلدىكى تۈپكى ئۇقۇم ئورتاقلىقى، مەزكۇر «ماقال» ۋە «تەمسىل» سۆزلىرىنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئىستېمال قىلىنىش ئەھۋالى، شۇنداقلا تىلشۇناسلار ۋە ئەدەبىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىنى ھېسابقا ئالغاندا، ماقال بىلەن تەمسىلنى بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل تۈراقلىق تەركىب دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ياخشىلاپ مۇلاھىزە قىلىدىغان بولساق، بىز «ھېچقانداق مىسال كەلتۈرمىگەن ھالدا، مەسىلىنى بۇ‌ئاستە چۈشەندۈرىدۇ» دەپ تەرىپلەۋاتقان ماقاللارمۇ ئەمەلىيەتتە، ئاتا ـ بوۋىلار ئۆز تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى مىسال قىلىش ئارقىلىق، ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىدىن ئېلىپ، بىزگە قىلغان ئۆگۈت ـ نەسىھەتلەردۇر. ئىككىنچىدىن، بۇيۇك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە، ئاشۇنداق يورۇتۇلماقچى بولغان ئۇقۇم مۇئەييەن مىسال ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن تۈراقلىق جۈملىلەرنىمۇ ئوخشاشلا «ماقال» دەپ ئاتىغان. مەسىلەن، «بۆرىنىڭ تەڭ ئورتاق، قۇزغۇنۇڭ يىغاچ باشىندا» (بۆرىنىڭ تەڭ ئورتاق، قاغىنىڭ دەرەخ بېشىدا)، «قارى ئۆگۈز بالدۇقا قورقماس» (قېرى كالا پالتىدىن قورقماس)، «سۇۋۇ كۆرمەگىنچە ئەتۈك تارتما» (سۇنى كۆرمەي ئۆتۈك سالما) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇچىنچىدىن، «تەمسىل» ئاتالغۇسىنىڭ ھازىرقى تەمسىللەرنى كۆرستىدىغان سۆز قىلىپ قوللىنىلىشى تېخى يېقىنقى زامانلاردىكى ئىش. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تەمسىلنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا، «تەمسىل» ئورنىدا «مەسەل» سۆزى قوللىنىلغان. مەسىلەن، «ئاياقىڭغا تۇشەر ھەرلەھزە گەسۇ، مەسەلدۇركىم چىراغ تۇبى قاراڭغۇ» (ئۆرۈم چاچلىرىڭ ھەمىشە تاپىنىڭغىچە چۈشۈپ تۇرىدۇ. تەمسىلدە «چىراغ تۇۋى قاراڭغۇ» دېگەندەك. («لۇتفىي غەزەللىرى» دىن، «ئۇيغۇر

كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 252 ـ بەت) دېمەكچى. مىزكى، «تەمسىل» سۆزىنىڭ لۇغەت مەنىسى «ماقال»غا ئوخشىمايدىغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇنى «ماقاللارنى كۆرسەتمەيدۇ» قىلىپ ئايرىۋېتىشنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق. چۈنكى، خۇددى «مەسەل» بىلەن «تەمسىل» ئۆز زامانىسىدا بىر ئۇقۇمنى كۆرسەتكەنگە ئوخشاش، «ماقال» بىلەن «تەمسىل»مۇ ئەمەلىيەتتە بىرلا ئۇقۇمنى يورۇتۇپ كەلگەن. شۇڭا، ھازىر ئۇنى «ماقال ـ تەمسىل» قىلىپ، بىر گەۋدە، بىر كاتېگورىيەگە مەنسۇپ بولغان تۈراقلىق تەركىبنىڭ ئومۇمىي نامىغا مۇقىملاشتۇرۇشىمىز تامامەن توغرا.

2. ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى

ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ تۈراقلىق بىرىكمە ۋە ئىدىيوملار-غا نىسبەتەن ئالاھىدىلىكلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، ماقال ـ تەمسىلەر سۆز بىرىكمىلىرى ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئايالاشقان ئوي ـ پىكىرنى تولۇق ئىپادىلەيدىغان مۇكەممەل جۈملىدۇر. مەسىلەن، «تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق»، «ئۆردەك گۆشى يەي دېسەك، غازنىڭ پېيىدا بول»، «تۆشۈك يىرتىقتىن كۆلەر»، «ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەگەر بىلىدۇ»، «ئۆرۈك ئۆرۈكنى كۆرسە ئالا بولۇر» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ شېئىرىي تۈسى قويۇق، مۇزىكىلىقى يۇقىرى، ئاھاڭدارلىقى كۈچلۈك بولىدۇ. مەسىلەن، «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىدۇ قاش قالىدۇ»، «ياخشىلىق قىلدىڭ خوپ قىلدىڭ، مىننەت قىلدىڭ يوق قىلدىڭ»، «تەرگىسەك تېرىق بولۇر، تەرگىمىسەك ئېرىق بولۇر» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۈچىنچى، ماقال ـ تەمسىلەر ئادەتتە مۇئەييەن كونكرېت ئىچىدە بولۇشنى شەرت قىلمايدۇ. مۇناقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ماقال ـ تەمسىلەر ھەرقانداق چاغدا، ھەر قانداق كونكرېتلىقتا ئۆز مەنىسىنى ئېنىق ۋە تولۇق ئۇقتۇرۇۋېرىدۇ. مانا بۇ ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ ئىدىيوملاردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى. ئالايلۇق، «قولىغا قارىماق» دېگەن بىرىكمە قانداق تەلەپ بويىچە ئېيتقاندا، پەقەت «ئۇ جەنىنى باقالىغۇدەك بىر ئىش تاپالمىغاچقا، يەنىلا دادىسىنىڭ قولىغا قاراپ قالدى» دېگەندەك كونكرېتلىقتا بولغاندىلا، ئاندىن ئىدىيوم بولالايدۇ ۋە ئىدىيوملۇق مەنىسىنى ئۇقتۇرالايدۇ. ئەكسىچە، «سادىر ئەمدى ئۇنىڭ يۈزىدىن كۆزىنى ئۈزۈپ، قولىغا قارىدى» دېگەندەك كونكرېتلاردا بولسا، ئۇ ئىدىيوم بولالمايدۇ، ئەلۋەتتە. «ياخشى ئات ئۈزۈن يولدا سىنىلار» دېگەن ماقالنى ئالساق، ئۇ ھەرقانداق چاغدا، ھەرقانداق بىر كونكرېتلىقتا ئوخشاشلا ماقال بولۇپ، ھېچقاچان ئىككى بىسلىق مەنە ياكى بىرەر ئېنىقسىزلىق بېرىپ قويمايدۇ.

تۆتىنچى، ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئىدىيوملارنىڭكىدىن زىچ ۋە يۇقىرى دەرىجىدە تۈراقلىق بولىدۇ. ئادەتتە، ئۇنىڭغا ھېچقانداق سۆز قوشۇشقا، ھەتتا قوشۇمچىلارنى ئۇلاشقىمۇ بولمايدۇ. ئىدىيوملاردا بولسا، قۇرۇلما نىسبەتەن بوشراق بولىدۇ. مەسىلەن، «كۆڭلى تۇز»، «باغرى تاش»، «يۇمشاقباش» دېگەندەك ئىدىيوملارنى «كۆڭلى تۇزلۇك قىلماق»، «باغرى تاشلىق قىلماق»، «يۇمشاقباشلىق قىلماق» دېگەن شەكىللەرگە كىرگۈزگىلى بولىدۇ. ھەتتا بەزى ئىدىيوملار ۋاريانتلىنىدۇ. مەسىلەن، «كۆڭلى تۇز»نى «تۇز كۆڭۈل» شەكلىدە، «بېشى ئاسمانغا تاقاشماق»نى «بېشى كۆككە يەتمەك» شەكلىدە ئىشلىتىشكە بولۇۋېرىدۇ. بىراق، «قوينى قاساپ سويسۇن» دېگەندەك تەمە-

سىلىنى «قوينى قاسساپ بوغۇزلىسۇن (ياكى ئۆلتۈرسۇن)» دېگەن-
دەك شەكىلگە كىرگۈزۈپ، بۇزۇپ ئىشلىتىش ئادىتى يوق.

بەشىنچى، قاپىيىداش ماقال - تەمسىلىدە سۆز قىسقار-
تىشقا بولىدۇ. بۇمۇ ماقال - تەمسىلىدىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بول-
غان بىر ئالاھىدىلىكى. مەسىلەن، «قاغا بالام ئاپئاق، كىرپە
بالام يۇمشاق» دېگەن تەمسىلىنىڭ ئەسلى «قاغا: مېنىڭ بالام
ئاپئاق، دەيدۇ، كىرپە: مېنىڭ بالام يۇمشاق، دەيدۇ» شەكلىدە
بولۇپ، ئىستېمال جەريانىدا سۆز قىسقارتىش قانۇنىيىتى ھازىرقى
شەكلىدە مۇقىملاشقان. قوش رادىپ، قوش قاپىيىلىك ماقال -
تەمسىلىدە، ئاخىرقى قاپىيە سۆزىنى قىسقارتىشقا بولىدۇ.
مەسىلەن، «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىدۇ قاش قال-
دۇ» دېگەن تەمسىلىنى «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىدۇ
قاش» شەكلىدە ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ.

3. ماقال - تەمسىلىدىنىڭ تۈرلىرى

ماقال - تەمسىلىدىنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ مۇنداق ئۈچ
تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، ئاددىي جۈملىلىك ماقال - تەمسىلىدە. بۇ، تەر-
كىبىدە بىرلا ئاددىي جۈملە بولغان ماقال - تەمسىلىدىنى
كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

تېرىككەكنىڭ جېنىنى ئال.
تۇگۇرۇپ يېگەن مېھماندىن قورق.
قول ئىچىگە ئىگىلۇر.
قۇرۇق سۆدىن كاچات ياخشى.
قۇرۇق قوشۇق ئېغىز يىرتار.
كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس.
ياخشى سۆز ھەسەلدىن تاتلىق.

گاچا قىزنىڭ تىلىنى ئانىسى بىلۇر.

ئىككىنچى، مۇرەككەپ جۈملىلىك ماقال - تەمسىلىدە. بۇ
تۈرلۈك شەكىلدىكى تەڭداش ۋە بېقىندى جۈملىلىك ماقال -
تەمسىلىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

گاچا چۆچۈرە يېسە، ئىچىدە ساناپ يەر.
ئىت بىلەن يولداش بولساڭ، قولۇڭدىن تاياق چۈشمەسۇن.
كۆڭلۈڭ رەنجىسە، كۆلۈپ ئوينا.
كۆكىنى كۆرۈپ، كۆكسۈڭنى كەرمە.
كۆرۈپ ئەسلىمەي، ئەسلەپ كۆر.
كۆسەي ئۇزۇن بولسا، قول كۆيمەس.
كۆپ تۇرغاندىن سورىماي، كۆپ كۆرگەندىن سورا.
تاما - تاما، كۆل تولار.

ئۈچىنچى، بېيىتىلىك (ياكى قاپىيىداش) ماقال - تەمسى-
لىدە. بۇ مىسرالىرى قاپىيىداش بولغان بېيىت شەكلىدىكى ما-
قال - تەمسىلىدىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدە-
كى ماقال - تەمسىلىدىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى مۇشۇ تۈر-
دىكىلەر تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بەڭگىنى بالام دېمە، بۇقىنى كالام دېمە.
بالىلىق ئۆيي بازار، بالىسىز ئۆيي مازار.
ئات يامىنى ئالا، خوتۇننىڭ يامىنى بالا.
ئاتا قارغىشى ئوق، ئانا قارغىشى دوق.
سەللە دېگەن يۈك، ساقال دېگەن تۇك.
كۆرمىگىنىم كۆپ، يېمىگىنىم چۆپ.

بېيىتىلىك ماقال - تەمسىلىدىنىڭ بەزىلىرى تاق قاپىيە-
لىك، يەنە بەزىلىرى قوش قاپىيىلىك بولىدۇ. قوش قاپىيىلىك
ماقال - تەمسىلىدىنىڭ ئىككىنچى مىسراسىنىڭ ئاخىرقى قا-
پىيە كەلمىسى كۆپ ھاللاردا چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

نەقتىن ھەسەل چىقتى، نېسىدىن كېسەل. («چىقتى» سۆ-

زى قىسقارتىۋېتىلگەن)

نوقانچىنىڭ كۆزى يامان، سۆزەنچىنىڭ سۆزى. («يامان» سۆزى چۈشۈپ قالغان)

قەرز ئېلىپ بەرمىگىنىڭنى كۆرەي، تۇغۇلۇپ ئۆلمىگىنىڭنى.

سوپى سورىغانىنى يەر، تاپسا يوغانىنى.

بالىنى ياشتىن ئۆگەت، خوتۇنىنى باشتىن.

ئات ئورۇقلۇقتا بۇزۇلار، خوتۇن غېرىبلىقتا.

بالىسىزنىڭ مېلى هارام، ئىمانسىزنىڭ جېنى.

بېخىلغا هاجىتىڭ چۈشسە «يوق» دەيدۇ، سېخىيغا هاجىتىڭ چۈشسە «خوپ».

4. ماقال - تەمسىللەرنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئەهمىيىتى

ماقال - تەمسىللەر خەلقنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى، تەجرىبىسى ۋە هايات خۇلاسىسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن دۇردانىلەر بولۇپ، تىلدا ئۇزاق مۇددەت پىشقىلاش، ئۇزاق زامان بىر قېلىپتا ئىشلىتىش نەتىجىسىده شەكىللەنگەن. بىر تەمسىل سۆز ئەڭ دەسلەپتە پەقەت بىر ئادەمنىڭ ئۆز تۇرمۇش تەجرىبىسىدىن ئېلىپ ئېيتقان هاياجانلىق يۇرەك سۆزى بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ئۇ مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ ئەقلىي قايىللىقىدىن ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭمۇ يۇرىكىدىن چىقىرىپ ئېيتىدىغان ئۆز سۆزىگە ئايلانغاندىلا، ئاندىن ماقال - تەمسىل بولالايدۇ. دېمەك، ماقال - تەمسىل بىر ئادەم تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىش بىلەنلا شەكىللەنگەن ئەمەس، بەلكى ئۇ شۇ تىلدىكى ئومۇمىي خەلقنىڭ ئىستېمال ئەمەلىيىتىدىن ئۆتكەن، شۇ تىللىق خەلقنىڭ هەممىسىگە تەئەللۇق بولغان تۇراقلىق جۈملىدۇر.

تىلشۇناسلار ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتچىلىرى ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىشقا ئەهمىيەت بېرىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. مەملىكىتىمىزنىڭ ئۆزىدىلا 1957 - يىلى مەهمۇد زەيدى توپلىغان «ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. 1979 - يىلى مۇهەممەت رەهىم تەييارلىغان «ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. 1984 - يىلى ئالىم قادىر، جاڭ چۈنشى، جاۋشىجيېلەر تۈزگەن ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە سېلىشتۇرما «ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بەزى تىلشۇناسلار هازىرقى زامان ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى ماقال - تەمسىللەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، ماقال - تەمسىل ژانىرى بويىچە سېلىشتۇرما تەتقىقاتچىلىقنىڭ يولىنى ئېچىپ بەردى. ئۇلار بۇيۇك ئالىم مەهمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق شاه ئەسىرىگە كىرگۈزگەن ماقال - تەمسىللەر بىلەن هازىرقى ماقال - تەمسىللەرنى سېلىشتۇرۇپ، مەلۇم يىللار بۇرۇن ئىشلىتىلگەن ماقال - تەمسىللەر بىلەن هازىر ئىشلىتىلىۋاتقانلىرىنىڭ ئەينەن ۋە ئاساسەن ئوخشىشىدىغانلىرى مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى، ئۆزگەرگەن دېگەنلىرىنىڭمۇ ئومۇمىي ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ ئوخشىشىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. ئالايلۇق:

1. ئەينەن ئوخشىشىدىغانلىرىدىن

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە	هازىر
ئالمچى ئارسلان،	ئالغۇچى ئارسلان،
بەرمچى سىچغان.	بەرگۈچى چاشقان.

بۆرىنىڭ ئورتاق، بۆرىنىڭ تاپقىنى تەڭ ئورتاق،
قۇزغۇنۇڭ يىغاچ باشىندا. قاغىنىڭ دەرەخ بېشىدا.
ئىكى قوچقار باشى، ئىككى قوچقارنىڭ كاللىسى،
بىر ئەشەچتە پىشماس. بىر قازاندا قاينىماس.
كىشى ئالاسى ئىچتىن، ئادەم ئالىسى ئىچىدە،
يىلقى ئالاسى تاشتىن. ھايۋان ئالىسى تېشىدا.
كۆسەگۈ ئۇزۇن بولسا، كۆسەي ئۇزۇن بولسا،
ئەلگ كۆيمەس. قول كۆيمەيدۇ.

2. ئاساسەن ئوخشىشىدىغانلىرىدىن

«دىۋان» دا	ھازىر
ئاتاسى ئاچىغ ئالمىلا يەسە،	ئانىسى ئاچچىق غورا يېسە،
ئوغلىنىڭ تىشى قامار.	قىزىنىڭ چىشى قاماپتۇ.
ئولدەچى سىچقان،	چاشقانىنىڭ ئۆلگۈسى كەلسە،
مۇش تاشاقتىن قاشىر.	مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقىنى چىشلەيدۇ.
قورقمىش كىشىگە	قورققانغا قوش كۆرۈنەر،
قوي باشى قوش كۆرۈنۈر	كۆلەڭگىسى بەش.
ئىكى بۇغرا ئىكەشۇر،	ئىككى ئات تېپىشسە،
ئوترا كۆكەگۈن يانچىلۇر.	ئارىدا ئېشەك ئۆلۈر.
قۇش قاناتىن، ئەر ئاتىن.	ئەر قانىتى ئات.
بىرىن بىرىن مىڭ بولۇر، تاما ـ تاما كۆل بولۇر.	
تاما ـ تاما كۆل بولۇر.	

3. مەنە دائىرىسى ئوخشىشىدىغانلىرىدىن

«دىۋان» دا	ھازىر
ئوۋچى نەچە ئال (ھىلە) بىلسە،	ئوۋچىنىڭ قارچىغىسى بولسا،
ئادىغ (ئېيىق) ئانچە يول بىلىر.	توشقاننىڭ نەزىرسى بار.
بۆرى قوشنىسىن يەمەس.	بۆرە قوشنىسىغا قەست قىلماس.
قۇتسۇز قۇدۇغقا كىرسە	1) تەلەيسىزنىڭ سېڭىغا
قۇم ياغار.	بۇغداي كىرسە، ئارپا چىقىدۇ.
(بەختسىز قۇدۇققا چۈشسە،	2) تەلەيسىز ئوۋغا چىقسا،
قۇم ياغار)	كەينىدىن غوۋغا چىقىپتۇ.
سۇۋ ئىچىرمەسكە سۇت بەر.	تاش ئاتقانغا ئاش ئات.
تىلىن تەرگىگە تەگىر.	تىلى يۇمشاق ئاش يەر،
(تىل بىلەن نېمەتكە ئېرىشەر)	تىلى قاتتىق مۇشت يەر.

(«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1990 ـ يىللىق 4 ـ سان)

ئۇنىڭدىن باشقا، يېقىندىن بۇيان بەزى تەتقىقاتچىلار ھازىر قولىمىزدا بار توپلام ۋە لۇغەتلەردە كۆرۈلمەيدىغان، بىراق، كۇندىلىك ئىستېمالدا، خۇسۇسەن ئەدەبىي تىل ئىستېمالىدا خۇددى ماقال ـ تەمسىللەردەكلا ئىشلىتىلىۋاتقان تۇراقلىق تەركىبلەرنى توپلاپ ژۇرناللاردا ئېلان قىلدى. بۇمۇ يېڭى ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى تەتقىق قىلىشتىكى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق، «ئاتقان تېشىدىن قورقما، ئاققان يېشىدىن قورق»، «ئاينىڭ يورۇقى بار، گۇمانىڭ سورىقى بار»، «ئاجىز كەلسە دوختۇر، سالامەتلىك يوقتۇر»، «ئانا تىلىنىڭ ماھىرى، ئۆز ئېلىنىڭ شا-

ئىرى»، «ئادەمنىڭ چوڭىدىن قورقما، توڭىدىن قورق»، «بالاڭ ئەمگەك سۆيمىدى، دېمەك ساڭا كۆيمىدى»، «ئاسمانىنىڭ تورۇ-سى يوق، قورقۇنچاقنىڭ جورىسى»، «بىلمىگەننى سورىغان، كۆڭلى ئايدەك يورۇغان»، «كىمكى پۇلغا قىزىقار، توغرا يولدىن ئېزىقار»، «بالا ئارىسىغا كىردىڭ، دوستلۇقىنى يىردىڭ»، «ۋاقىتنى كىم ئۆتىدۇ، بەخت قۇشنى تۇتىدۇ»، «تەختىڭ كەتسە كەتسۇن، بەختىڭ كەتمىسۇن»، «ئۆمرۈڭ مەڭگۇ ئەمەس، ھۇنىرىڭ مەڭگۇ»، «ئۆز خەلقىنى سۆيگەن، بەختى ئۇچۇن كۆيگەن»، «ئەركە ئۆسكەن بالا، بولىدۇ ئىشقا چالا»، «ياخشى دوست چەتلەيدۇ، بىراق ئۇزاق كەتمەيدۇ»، «يىغلىغاندىن كۇلگەن ياخشى، رەسۋالىقتىن ئۆلگەن»، «ئىنسان بۇرۇن كېتەر، قەدىرىگە كېيىن يېتەر»، «تېز ئىشلىگىن ئېزىلمەي، ۋاقتىڭ ئۆتىدۇ سېزىلمەي».[1] مانا بۇ خىل يېڭى ماقال خاراكتېرلىك تەركىب-لەرنىڭ ئومۇملىشىپ، مۇناسىۋەتلىك لۇغەتلىرىمىزدىن ئورۇن ئالالىشى ياكى ئالالماسلىقى ئەمەلىيەتتە ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

لېكسىكولوگىيەدە ماقال ـ تەمسىللەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تەتقىقات ئارقىلىق ماقال ـ تەمسىللەردىن ئىبارەت لېكسىكىدىكى بۇ تۇراقلىق تەركىبنىڭ باشقا تۇراقلىق تەركىبلەر، مەسىلەن، ئىدىيوم، ھېكمەتلىك سۆز قاتارلىقلار بىلەن بولغان پەرقلىرىنى تېپىپ چىققىلى، ئۇنىڭ گىرامماتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق ئالاھىدە-لىكلىرىنى تولۇق ئىگىلىگىلى، شۇ ئاساستا ئۇنىڭ تىل ئەمە-لىيىتىدىكى ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئۆگىنىش ئارقىلىق تىل بايلىقىنى ئۆستۈرگىلى، شۇ ئاساستا ئېغىز ۋە

① «تىل ۋە تەرجىمە ژۇرنىلى» 1990 ـ يىللىق 3 ـ سان، مۇ-قاۋا 4 ـ بەت.

يېزىق تىلىنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرگىلى بولىدۇ. كونىلاردا «ئەر كۆركى ساقال، سۆز كۆركى ماقال» دېگەن گەپ بار. بۇماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ماقالە ـ ئەسەرلەرگە تەڭدىشى يوق پاساھەت، سۆز ـ نۇتۇقلارغا مىسلىسىز گۈزەللىك ئاتا قىلىشتىن ئىبارەت تۈپكى رولى ۋە ئەھمىيىتىنىڭ ئەڭ ئىخچام بايانى. شۇنداق ئەكەن، بىز ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشىمىز ۋە ياخشى تەتقىق قىلىشىمىز لازىم.

§4. ھېكمەتلىك سۆزلەر

1. ھېكمەتلىك سۆز ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى

«ھېكمەت» ئاتالغۇسى ئۇيغۇرچىغا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ شۇ زامانلار-دىكى ئاساسلىق مەنىسى «ئەقىل، پاراسەت، دانىشمەنلىك، كارامەت، پەلسەپە، تېبابەت» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولغان. ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تە-لىغا دانىشمەنلىك (智谋)، دانالىق (贤明)، پەلسەپىۋىلىك (理哲)، پاراسەت (才略) مەنىلىرى بىلەن ئۆزلەشكەن. («ئۇي-غۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، 1982 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى)

ئۇيغۇرچە «ھېكمەتلىك سۆز» دېگەن ئاتالغۇ ئادەتتە، خەنـ-زۇ تىلىدىكى «格言» دېگەن سۆزگە تەڭ قىلىپ ئىشلىتىلە-دۇ. بىراق، ئۇيغۇرچىدىكى ھېكمەتلىك سۆز خەنزۇچىدىكى «格言» دىن كەڭرەك دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرچىدا «ئەقلىيە سۆزى» دېگەن بىر ئاتالغۇ بار. «ئەقلىيە» مۇ ئەرەبچىدىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئە-قىلگە تەئەللۇق، پاراسەتلىك» دېگەن بولىدۇ. دېمەك، «ئەقلىيە

سۆزى»نىڭ ئۆزى ئەمەلىيەتتە ھېكمەتلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، «تەپەككۇر جەۋھەرلىرى»، «تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى» دېيىلىدىغان، كىشىنى ئەقىل يۈرگۈزۈشكە، پاراسەتكە ئۈندەيدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ دەل ئۆزى. خەنزۇچىدا «名言» دەپ ئاتىلىدىغان مەشھۇر كىشىلەرنىڭ سۆزلىرى ۋە سۆز ئۈزۈندىلىرىمۇ ئۇيغۇرچىدىكى ھېكمەتلىك سۆزلەر كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. چۈنكى، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدە بىر خىل ھېكمەت، دانا پىكىر، دانا چۈشەنچە جىلۋە قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇلارنى ئېغىزدىن - ئېغىزغا، كىتابتىن - كىتابقا ئەينەن كۆچۈرۈپ، تۇراقلىق شەكىل بىلەن ئىشلىتىدۇ.

شۇنداق بولغاندا، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەرنىڭ بىرى سانىلىدىغان ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ تەبىرى مۇنداق بولىدۇ:

مۇئەييەن شەخس تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ئۆزىدە چوڭقۇر ھېكمەت ۋە پەلسەپىۋى پىكىر ئەكس ئېتىپ تۇرىدىغان، كىشىلەر تەرىپىدىن كۆچۈرمە گەپ قىلىپ، بىر قېلىپتا ئىشلىتىلىدىغان تۇراقلىق جۈملە ۋە ئابزاسلار «ھېكمەتلىك سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىلھام — ھۇرۇننى يوقلاشنى ياقتۇرمايدىغان مېھمان.

— چايكوۋسكى

تالانت — چىداملىق بولۇش دېمەكتۇر.

— بوففون

خەلقنىڭ ئارمىيىسى بولمىسا، خەلقنىڭ ھېچ نەرسىسى بولمايدۇ.

— ماۋ زېدۇڭ

پولاتتەك ئىنتىزام ئاستىدا، ئالتۇندەك غەلبە ياتىدۇ.

— ئەخمەتجان قاسىمى

تاتلىق سۆزلۈك سويار دۇشمەن پوستىنى،
سوغۇق سۆزلۈك دۇشمەن قىلۇر دوستىنى.

— سەئدىي

ئۆگىنىش خۇددى دەرەخ تىكىشكە ئوخشايدۇ، باھاردا چېچەكلەپ، كۈزدە مېۋە بېرىدۇ.

— ئېينىشتېين

2. ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى

ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ باشقا تۇراقلىق تەركىبلەرگە ئوخشىمايدىغان ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئاپتورى كەڭ خەلق ئاممىسى. بىراق، ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ ئادەتتە ئېنىق ئاپتورى بولىدۇ. مانا بۇ — ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ ماقال - تەمسىللەردىن (گەرچە ئۇنىڭدىمۇ چوڭقۇر ھېكمەت ۋە پەلسەپۋى پىكىر جىلۋىلىنىپ تۇرسىمۇ) پەرقلىنىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكى.

ئىككىنچى، ماقال - تەمسىللەر ئادەتتە، كۆپ بولغاندىمۇ ئىككى مۇستەقىل جۈملىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. بىراق، ھېكمەتلىك سۆزلەر ئىككىدىن ئارتۇق جۈملىدىن تەركىب تاپقان بولۇشىمۇ، ھەتتا ئۇچتىن ئارتۇق جۈملىدىن تەركىب تاپقان بىر ئابزاس بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

سۆز ئۇنچىدۇر. ئۇنىڭ دېگىزى كۆڭۈلدۇر. كۆڭۈل جىمى مەنىلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلغۇچىدۇر. گۆھەر دېگىزدىن غەۋۋاس ۋاستىسى بىلەن چىقىپ، گۆھەرپۇروشلار ئالدىدا ئۆز قىممىتىنى تاپقاندەك، كۆڭۈلدىكى سۆز ئۇنچىلىرىمۇ ئۆز ماھىرلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن نۇتۇق شەرىپىگە ئېرىشىپ ئۆز

كۆركىنى تاپىدۇ.

— ئەلىشىر نەۋايى («مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين»دىن)

ئۇچىنچى، ئىدىيوم ۋە ماقال ـ تەمسىللەر، خۇسۇسەن ماقال ـ تەمسىللەر ئالدى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا، خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا تەئەللۇق سۆز دۇردانىلىرى سانالسا، ھېكمەتلىك سۆزلەر كۆپىنچە زىيالىيلارنىڭ، ئەدەبىي تىلنىڭ ئەتىۋارلىق ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھېكمەتلىك سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تىلغا خاسلىقى بىلەنمۇ ئىدىيوم ۋە ماقال ـ تەمسىللەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

3. ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ھېكمەتلىك سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، بىر جۈملىلىك ھېكمەتلىك سۆزلەر. بۇنىڭغا مەيلى ئاددىي جۈملە بولسۇن، مەيلى مۇرەككەپ جۈملە بولسۇن بىرلا جۈملىدىن تەركىب تاپقان ھېكمەتلىك سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

مىللەتنىڭ ھاكىمىيىتى چىقىدۇ. (ماۋزېدۇڭ)

پىرولېتارىيات پۈتكۈل ئىنسانىيەتنى ئازاد قىلغاندىلا، ئاندىن ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنى ئازاد قىلالايدۇ. (ماركس)

قەھرىمانىنى خەلق يارىتىدۇ. (ئىھسان ئابدۇل قۇددۇس)

ئادەمنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ نېمىگە ئېرىشكەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى قانداق تۆھپە يارىتالىغانلىقىدا. (ئېينىشتېيىن)

ئىككىنچى، كۆپ جۈملىلىك ھېكمەتلىك سۆزلەر. بۇنىڭغا ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل جۈملىلىك ھېكمەتلىك سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

بىلىملىك بىلەن بىلىمسىز ھېچقاچان تەڭ بولالمايدۇ، بىلىملىك ئايال گويا ئەر، نادان ئەر گويا ئايالدۇر.

— ئەھمەد يۈكنەكى («ئەتەبەتۇل ھەقايىق»تىن)

بىر ئادەم بىر جەريان دېمەكتۇر. ئۇ قېتىپ قالغان تۇرغۇن جىسىم ئەمەس، ئۇ دولقۇنلاپ ئېقىپ تۇرغان دەريا، ھەرگىزمۇ نوقۇل ماتېرىيال ئەمەس، ئۇ ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدىغان يوشۇرۇن ئىقتىدارنىڭ يۇلتۇزى.

— دوگېس

بۇگۈن — ھاياتتۇر، بۇگۈن — ھەرىكەتلەندۇرگۈچى كۈچتۇر، بۇگۈن — ھەرىكەتتۇر، بۇگۈن — ئىجادىيەتتۇر. مەڭگۈچە، دۇنيادا ئەڭ قىممەتلىك نەرسە بۇگۈن، ئەڭ ئاسان مەھرۇم بولىدىغان نەرسىمۇ بۇگۈن. چۈنكى ئۇ بەك ئۇڭاي قولدىن كېتىپ قالىدىغان بولغاچقا، ئەڭ قىممەتلىكتۇر.

— لى داجاۋ

ئۇچىنچى، شېئىرىي ھېكمەتلىك سۆزلەر. بۇ ئادەتتە قاپىداش ئىككى مىسرالىق شېئىر شەكلىدىكى ھېكمەتلىك سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركى كۆز.

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

ئاسمان بولساڭ، يەرگە ئېڭىشمەك ياخشى،
تۇپراق بولساڭ، كۆككە ئىنتىلمەك ياخشى.

— ئابدۇلقادىر بېدىل

بىلىملىككە ئىلمى تولۇق تون ۋە ئاش،
بىلىمسىزگە قىلىقى يامان بىر ئاداش.

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

ئەقىل كىمدە بولسا، بولۇر ئۇ ئېسىل،
بىلىم كىمدە بولسا، بولۇر خان ئۇ، بىل.

— يۇسۇپ خاس ھاجىپ

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، تۇراقلىق بىرىكمە، ئىدىيوم، ماقال - تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەر يۇقىرىقىدەك ئورتاق-لىق ۋە ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت، ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر كاتېگورى-يەسىنى شەكىللەندۇرگەن. بىز تىلشۇناسلىق بىلىملىرى ئا-ساسىدا تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، لېكسىكولوگىيەنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بويىچە، ئۇلارنى توغرا شەرھلىشىمىز ۋە توغرا چۈشەندۈرىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن مەزكۇر تۇراقلىق تەركىبلەرنىڭ تىل ئىستېمالىدىكى ئەمەلىي ئۇنۇمىنى ئۆستۈرگىلى ۋە ئۇلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىل-دۇرغىلى بولىدۇ.

ئالتىنچى باب ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر

ئومۇمىي چۈشەنچە

تىلشۇناسلارنىڭ بىرىدەك قارىشىچە، دۇنيادا ئۆز سوستاۋ-غا چەت تىللىدىن سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلمىغان مۇتلەق ساپ تىل مەۋجۇت ئەمەس. چۈنكى، بىر يەر شارىدا ياشاۋاتقان مىل-لەتلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئالاقىلاشماسلىقى، ئۆزئارا بار-دى - كەلدى قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. بۇ خىل بارىدى - كەلدى ۋە ئالاقىلەرنىڭ شۇ مىللەتلەرنىڭ تىلىدا مۇئەييەن ئىزنالارنى قالدۇرۇپ كېتىشى تەبىئىي ئەھۋال. تىل سوستاۋ-دىكى بۇ خىل ئىزنالار ئەمەلىيەتتە ھەر قايسى تىللاردىكى ئۆز-لەشمە (چەت تىللىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن) ياكى ئېلىنىدى (چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان) سۆزلەردىن ئىبارەت.

تىلشۇناسلىقتا، تۇرلۇك تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى نەتىجىسىدە بىر - بىرىدىن سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش تىل تەرەققىياتى جەريانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بىر ئومۇمىي ئىجتىمائىي ھادىسە دەپ قارىلىدۇ. بىراق، تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىش، ئۆزئارا تەسىر قىلىش دەرىجىسى ۋە خاراكتېرى شۇ تىل ئەھلىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىش، ئۆزئارا ئالاقىلە-شىش دەرىجىسى ۋە خاراكتېرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ. ئالايلۇق، بەزى مىللەتلەر ئۆزلىرى ئولتۇراقلىشىپ ياشاۋاتقان رايونلارنىڭ جۇغراپىيەلىك مۇھىتى

جەھەتتىكى ئورتاقلىقى تۇپەيلىدىن ئۆزئارا باردى - كەلدى قىلىشقان ۋە شۇ سەۋەبتىن تۇرمۇش ۋە ئۆزئارا ئالاقىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ئۆزئارا قوبۇل قىلىشقان بولسا، يەنە بەزى مىللەتلەر گەرچە ئولتۇراقلاشقان رايونلىرى يىراق - يىراقتا بولسىمۇ، پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ئېتىقاد جەھەتتىكى ئورتاقلىقى تۇپەيلىدىن ئۆزئارا سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشقان بولىدۇ. ئومۇمەن قىلغاندا، بىر مىللەتنىڭ ئۆز تىلىغا باشقا مىللەت تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىشى ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا، تەدرىگە ۋە مەۋجۇتلۇقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇئەييەن مەجبۇرىيەت ۋە تەقەززالىقنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ياشاپ كېلىۋاتقان رايونىنىڭ ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان چوڭ قاتناش تۇگۇنى بولۇشىدەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى تۇپەيلىدىن، ئۇلار تارىختىن بۇيان دۇنيادىكى تۇرلۇك مىللەتلەر بىلەن قويۇق ئارىلىشىپ ياشىغان ۋە شۇ سەۋەبتىن دۇنيادىكى تۇرلۇك تىللاردىن، مەسىلەن، خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىغا تەئەللۇق بولغان خەنزۇ تىلىدىن، ھام - سام تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغان ئەرەب تىلىدىن، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا خاس بولغان سانسكرىت تىلى، پارس تىلى، رۇس تىلى قاتارلىق تىللاردىن ئۆز تىل سوستاۋىغا نۇرغۇنلىغان سۆزلەملەرنى قوبۇل قىلغان.

چەت تىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش مۇئەييەن مەجبۇرىيەت ۋە تەقەززالىق ئاستىدا بولغان ئىكەن، بىر تىلدىكى چەتتىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ سان سالمىقى مەڭگۈ بىر قېتىملىپتا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن ئىلگىرىلا باشلانغان بولسىمۇ، بىراق، ئۇنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئۆزلەشمە

سۆزلەرنىڭ تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان نىسبەت ۋە ئوخشىمىغان دەرىجە بىلەن مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى دەللىلەيدۇ. ئالايلۇق، بۇيۇك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ 13 مىڭ 290 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك»تە جەمئىي 68 مىڭ سۆزلەم بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چەت تىلدىن كىرگەن سۆزلەر پەقەت تۆت يۈز نەچچىلا ئىدى.① بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرچىغا چەت تىلدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئەھۋالىغا مىسال بولالايدۇ. ئەمدى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا سوستاۋىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئەھۋالنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» گە تۇپ سۆز ۋە ياسالما سۆز بولۇپ جەمئىي 30 مىڭ سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چەت تىللاردىن كىرگەن تۇپ سۆزدىنلا 5030 بار. بۇ لۇغەتتىكى ئومۇمىي سۆزلەمنىڭ 16% نى تەشكىل قىلىدۇ. مەزكۇر 5030 دانە چەتتىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆزنىڭ 3255 ى ئەرەبچە ۋە پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەر بولۇپ، بۇ پۈتكۈل چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ 65% نى تەشكىل قىلىدۇ. رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر 1499 بولۇپ، ئومۇمىي ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ 30% نى تەشكىل قىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 270 بولۇپ، ئومۇمىي ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ 5% نى تەشكىل قىلىدۇ.②

① جاۋ مىڭمىڭ: «ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر» 23 - بەت. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتوتى 1988 - يىلى باستۇرغان ماي باسما نۇسخا.

② رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «باشقا تىللاردىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 6 - سان.

ئومۇمىيەتتىن ئىلىپ ئېيتقاندا، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش مىللەتلەر ئارا مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىدۇ، ئالاقىنى راۋاجلاندۇرىدۇ. تىلشۇناسلىقنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن هالدا، ئەقلگە مۇۋاپىق ئېنىق پىرىنسىپ ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر قوبۇل قىلغۇچى مىللەتنىڭ تىلىنى بېيىتىدۇ، ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. تىل قانۇنىيىتىگە خىلاپ هالدا، قالايمىقان سۆز قوبۇل قىلىش قوبۇل قىلغۇچى مىللەتنىڭ تىل سوستاۋىنى بۇزىدۇ، مىللىي هېسسىياتنى زەخمىلەيدۇ. بىر مىللەت تىلىغا چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشتا، سۆز قوبۇل قىلغۇچى مىللەتنىڭ زىيالىيلىرى، خۇسۇسەن تەرجىمانلىرى، شائىر ـ يازغۇچىلىرى، سەنئەتچىلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلىرى هەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

بىر مىللەتنىڭ تىل تارىخى ئەمەلىيەتتە، شۇ مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئەڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى. بىر مىللەت تىلىدىكى چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت تەرەققىياتى جەريانىنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەرەپتۇر.

بىز بۇ بابتا، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ هەرقايسى تۈرلىرى بويىچە هەممىسىنى ئەمەس، بەلكى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نىسبەتەن ئېنىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدىغان، بىرقەدەر ئاساسلىق ۋە مۇهىم دەپ قارالغانلىرىنى «خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر»، «ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر»، «پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر» ۋە «رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر» دېگەن تەرتىپ بويىچە، قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

§1. ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

ئۇيغۇرلاردا، خەنزۇ تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلار مىلادىيە 7 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردە قوللانغان تۈرك ـ رونك يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارغا مۇراجەت قىلىدىغان بولساق، خېلى بىر قىسىم ئەمەل نامىلىرى ۋە بۇددا دىنىغا دائىر سۆزلەرنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى بويىچە قوبۇل قىلىنىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

ئۆزلەشمە قوللىنىلغىنى	مەنىسى	خەنزۇچىسى
سانگۈن	گېنېرال	将军
تۇتۇق	مەنسەپ نامى	都督
بۇشى	سادىغا	布施
لۇئۇ	ئەجدىها	龙
ساۋشىڭ	خىنايا مەزهىپى	小乘
سۇي	گۇناھ، جىنايەت	罪
قونچۇي	مەلىكە	公主

(«هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، III قىسىم (ماي باسما)، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتوتى 1981 ـ يىلى باستۇرغان نۇسخا)

يۇقىرىقى سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىدىن ياسالما سۆزلەر هاسىل قىلىنىپ ئىستېمال قىلىنغان. بۇ هال مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇر تىلىغا چوڭقۇر ئۆزلىشىپ، كەڭ ئىستېمال قىلىنغانلىقىنى دەللەيدۇ. مەسىلەن، بۇشلىغ (سادىغا موهتاج بولغان)، بۇشچى (تىلەمچى، سادىغا ئالغۇچى) دېگەنلەر گە ئوخشاش. («قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، 104 ـ بەت)

بەزى تەتقىقاتچىلار بۇيۇك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي تۇزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە تەخمىنەن 240 چە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆز بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. (جاۋ مىڭمىڭ: «ئۇيغۇرچىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر»)

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، شۇنداقلا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» قاتارلىق نوپۇزلۇق مەنبەلەردىمۇ بىر بۆلەك خەنزۇچە تۈرمۇش ئاتالغۇلىرىنىڭ ئۇيغۇرچىغا كىرىپ ئۆزلەشكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن:

ئۆزلەشكىنى	ئەسلىي خەنزۇچىسى
بەندىك	板凳
چاي	茶
خەي	鞋
ساڭزا	傻子
مانتۇ	馒头
پۇك	分

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىمۇ خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر دائىم دېگۈدەك ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزلەشكەن شەكلى	ئەسلىي خەنزۇچىسى
غاڭزا	烟袋杆子
جاڭزا	庄子
يامبۇ	元宝
يالا (ya:la)	押
پالا (pa:la)	罚
يامۇل	衙门

چاڭزا، چەڭزە	窗子
خوخەنزە	好汉子
مەك	斑
مەڭز	面子
ئىنجۇ	珍珠
جەك	战
يەڭلىغ (‹‹دەك ـ تەك، مەنىسىدە)	样
توڭلا ـ	冻
لويى، لوياخۇن (لويى + ئاخۇن)	老爷

مىسال: «ئىنساپ بارمۇ لوياخۇن» ياكى «لوياخۇندا ئىنساب يوق.» (ماقال)

كىمسان 金线

مىسال: تاج ئىلە كىسۈەتكە تەرتىپ ئەيلابان،
بارى كىمسان بىرلە تەزھىب ئەيلابان.

يېشىمى: تاج ۋە ھەممە يېرى ئالتۇن يىپ بىلەن بېزەلگەن كىيىملىرىنى رۇسلاپ.

يەنە خەلق قوشاقلىرىدا مۇنداق كەلگەن:
يامۇلنىڭ ياغاچلارى ئەگىز قارىغاي چەڭزە،
يامۇلنى تەشىپ قاچقان سادىر ئۆزى خوخەنزە.
— «سادىر پالۋان قوشاقلىرى»دىن.

1. خەنزۇچە سۆزلەرنىڭ ئۆزلىشىش جەريانى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

بەزى تىلشۇناسلار خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچىدا ئۆزلىشىش جەريانىنى ۋاقىت جەھەتتىن مۇنداق چوڭ ئىككى دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرىدۇ:

بىرىنچى، يىپەك يولى ئېچىلغاندىن تارتىپ تاكى جۇڭخۇا

خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋر. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتى تەدرىجىي ھالدا زىچلىشىپ، ئۆزئارا قويۇق باردى-كەلدى قىلىشىشتىن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ۋە بىللە ياشاش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئۇيغۇرلار خەنزۇ خەلقىدىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەندى. بۇ خىل ئۆگىنىش تەبىئىي ھالدا ئۇلارنىڭ تىلىدىن مۇناسىۋەتلىك سۆز - ئىبارىلەرنى قوبۇل قىلىشقا تەقەززا قىلدى.

ئىككىنچى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەۋر. بۇ دەۋردە، كومپارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئارىسىدا قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەت بەرپا قىلىندى. مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ كۆرەش قىلىپ، سوتسىيالىزم قۇرۇش ئەمەلىيىتى بۇ ئىككى مىللەتنىڭ مادديي ۋە مەنىۋى ھاياتىدا يېپىپىڭى بىر دەۋر ئاچتى. جاھان پەن - تېخنىكىسىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىياتى، خۇسۇسەن نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ يۇكسىلىشى ئىككى مىللەتنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاقىسىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈردى. ئالايلۇق، ماركسىزم كىلاسسىكلىرى، شۇنداقلا سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، پەلسەپە، تارىخ ۋە تىل - ئەدەبىياتقا دائىر تۈرلۈك قىممەتلىك ئەسەرلەر خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنىدىغان بولدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى خەنزۇ تىلىدىن ئاز بولمىغان ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىدىن باشقا، نۇرغۇنلىغان سۆز - ئىبارىلەرنى بىۋاستە قوبۇل قىلىپ ئاممىغا ئارىسىدا ئومۇملاشتۇردى.

خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنى ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1) يىمەك - ئىچمەك ئاتالغۇلىرى: گاڭپەن، لەڭپۇك، جوتاڭ، بوسو، ساڭزا، تاڭگازا، خاسىڭ، گازىر، دۇفۇ...

2) ئوتياش - چۆنەك ئاتالغۇلىرى: سەي، لازا، چەيزە، چىڭسەي، جۇسەي، لاڭخا، جاڭدۇ، خاڭگا، بەسەي...

3) قول ھۈنەر ئاتالغۇلىرى: ئەندۇزا، ۋادو، چەيدو، جاۋەن، جوتو، جامبۇ، سەيپۇك، چەنزە...

4) ئۆلچەم ئاتالغۇلىرى: كوي، مو، جىڭ، موچەن، پۇك، تەڭپۇك...

5) سىياسىي ئاتالغۇلار: لۇشيەن، فاڭجېن، گومىنداڭ، سەنمىنجۇيى ...

6) ھەربىي ئاتالغۇلار: جاڭجۇن (كونا)، سەنمۇ، سەنمۇبۇ، سەنمۇجاڭ، جىتۇەنجۇن، جۇڭشياۋ، شاڭۋېي، شاڭشياۋ، شاڭجىياڭ...

7) مەمۇرىيەت ئاتالغۇلىرى: دۇبەن، شەنگەن، شاڭيو، شويى، بوجاڭ (كونا)، گۇڭشې، دادۇي...

2. خەنزۇ تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇرچىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئۆزىگە خاس بولغان بەزى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى خەنزۇ تىلى ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇلاردىكى مۇھىم ئالاھىدىلىك دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، باش بوغۇمى بىرلا تاق يۇنمۇ (سوزۇق تاۋۇش) ياكى قوشما يۇنمۇدىن تۇزۇلگەن خەنزۇچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا باش بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بولغان سۆزلەر بولۇپ ئۆزلەشكەن. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئادەتتە خەنزۇچىدىكىگە ئوخشاشلا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، داچەن (da:chen)، خوچاڭ (ho:chang)، پوتەي (po:tey)، شۆيۈەن (shue:yuan)، فۇداۋ

(fu:dao)، داشۆ (da:shue)، بوسو (bo:so)، دوملە (do:mile) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، خەنزۇچىدا سۆزلەرنىڭ كەينىدە كېلىپ ئۇر-غۇسىز تاۋۇش (轻声) ئوقۇلمىغان «子» (zi) خېتى ئۇيغۇر-چىغا قوبۇل قىلىنىش جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا-لىق قانۇنىيىتى بويىچە ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، ئالدىدا-كى سۆزنىڭ سوزۇق تاۋۇشىغا ماس ھالدا «زا» ياكى «زە» گە ئۆزگىرىپ كەتكەن. شۇڭا ئۇيغۇرچىدىكى ئاخىرقى بوغۇمى «زا» ياكى «زە» بولغان ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلە-كىگە بىر قاراشتىلا ئېتىمولوگىيەسى خەنزۇچە بولغان سۆز دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، باڭگازا، تاڭگازا، ساڭزا، جاڭزا، ياڭزا، چەيزە، چەنزە، مەلەڭزە (جانلىق تىلدا) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن پېئىل سۆزلەر ئادەتتە ئارقىسىغا «ـ لا / ـ لە»، «ـ دا / ـ دە» ياكى «سا / سە» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق، ئۇيغۇرچە پېئىل سۆزلەرگە ئايلىنىدۇ. مۇناقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خەنزۇچىدىن كىرگەن پېئىل سۆزلەر ئۇيغۇرچىدا بىۋاسىتە «ماق / مەك» قوشۇمچىسى ئارقىلىق پېئىل سۆزگە ئايلىنالمايدۇ. مەسىلەن:

توڭ (冻) + لا	(سەن توڭلىدىڭمۇ؟)
يا (押) + لا	(دۇشمەننى يالاپ ماڭماق)
پا (罚) + لا	(گۇناھكارنى پالماق)
دەڭ (店) + سە	(ئۇ خالتىنى دەڭسەپ كۆردى)
خاڭ (夯) + دا	(يەر خاڭدىماق)

تۆتىنچى، ئاخىرقى بوغۇمى «ao, iao, ua, ian, iang, uan, üan, üe» قاتارلىق قوشما يۇنمۇدىن تەركىب تاپقان خەنزۇچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىدا «ـ ئاۋ، ـ ياۋ، ـ ۋا، ـ يەن، ـ ياڭ، ـ ۋەن، ـ ۋ-

ەن، ـ ئۆ» قىلىپ يېزىلىدۇ. ئاخىرقى بوغۇمىدا كەلگەن مەز-كۇر تاۋۇشلار ئادەتتە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسلىق ئۇرغۇنى ئا-خىرقى بوغۇمغا چۈشۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىش قائىدىسى بويىچە، ئۇرغۇ چۈشۈرۈلگەن (ئۇرغۇلانغان) ھالدا قىسقا سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىراق، بۇلارغا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان چاغدا، مەزكۇر بوغۇمدىكى «ـ ئا، ـ ئە» تاۋۇشلىرى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭكىگە ئوخشاش «ئې، ئى» گە ئۆز-گەرمەيدۇلا ئەمەس، بەلكى يەنە تۇپ سۆز ھالىتىدە تۇرغاندا قىسقا سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئاخىرقى بوغۇم ئەمدىلىكە، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

فۇداۋ	فۇداۋى (fuda:wi)
فاگاۋ	فاگاۋى (faga:wi)
سۇلياۋ	سۇلياۋى (sulya:wi)

§2. ئۇيغۇر تىلغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلغا چەت تىللاردىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆزلەر-نىڭ ئىچىدە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ نىسبىتى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. بۇ تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مەلۇمكى، تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى يا-شىغان رايونلارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، ئاساسلىق ماۋارىپ ئىشلىرى ئاساسەن ئەرەب تىلى بىلەن ئېلىپ بېرىل-دى. جەمئىيەتتە، ئەرەبچە ئوقۇش پۈتتۈرگەن زىيالىيلار تەدرى-جىي كۆپەيدى. ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئەرەب تىلىدا يې-زىلسا، بەكرەك ئەتىۋارلىنىدىغان بولدى. مەسچىت ـ مەدرىسە-

لەردە، ھەمىشە بايان قىلىنىپ تۇرىدىغان دىنىي ئەمرىمەرۇپلار ئېتىقاد يۇزىسىدىن كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا سىڭسە، مەزكۇر ئەمرىمەرۇپلار ئىپادىلەنگەن سۆز ـ ئاتالغۇلار ئۆگىنىش، ئۆزلەشتۇرۇش تەقەززاسىدىن كىشىلەرنىڭ تىلىغا سىڭىشكە باشلىدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئائىت يېڭى ئۇقۇملار ئەرەبچە ئاتىلىدىغان بولدى. مەشھۇر شەرقشۇناس فېلىڭ جياشېڭ ئەپەندى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «خۇددى ئۆز زامانىسىدا لاتىن تىلى پۈتكۈل ياۋروپاغا ئورتاق تىل بولغىنىدەك، ئەرەب تىلى مۇسۇلمان شەرق ئەللىرى ئۈچۈن بىر قانچە ئەسىرگىچە خەلقئارالىق پەنىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان ئىدى».[1] مۇشۇنداق شارائىتتا، يېڭى ئۇقۇم، يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆز ـ ئاتالغۇلار ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىش بىلەنلا قالماستىن، ئەسلىدىن بار بولغان نۇرغۇن ئەنئەنىۋى ئاتالغۇلارمۇ ئەرەبچە ئاتالغۇلار بىلەن ئالماشتۇرۇلدى ياكى پارالىل قىلىپ قوللىنىلىدىغان بولدى.

XV ئەسىرگە كەلگەندە، ئاتايى، لۇتفىي، سەككاكىي ۋە ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق بۈيۈك يازغۇچى ـ شائىرلار ئۆز دەۋرىدىكى خېلى بىر بۆلەك ئەرەب ـ پارس تىللىرىغا ئەسىر بولغان، ساددا قىزغىنلىقتىن كاللىسى قىزىپ قالغان زامانداشلىرى كۆچەپ تەرغىب قىلغان «تۈركىي تىل خۇددى تىكەنلىكە كە ئوخشايدۇ، تۈركىي تىل بىلەن شېئىر يازغىلى بولمايدۇ» دەيدىغان پىكىر ئېقىمىغا قارشى قەتئىي كۆرەش قىلغان ۋە ئۆزلىرى باشلامچى بولۇپ تۈركىي تىل بىلەن ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى يېزىپ، بۇ تىلنى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان بولسىمۇ، بىراق، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئەسەرلىرىدە

① جاۋ مىڭمىڭ: «ئۇيغۇرچىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر»، 18 ـ بەت.

ئەرەبچە ئاممىلارنى كۆپلەپ قوللىنىشتىن خالىي بولالمىدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوستاۋىدا، خۇسۇسەن لېكسىكا قىسمىدا زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، فونېتىكا ۋە گىراماتىكا جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلانغان، لېكسىكا جەھەتتە ئەرەب ـ پارس تىلى ئاممىلىرىنى ئۆزىگە كۆپلەپ ئۆزلەشتۇرگەن ئەدەبىي تىل ـ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئومۇمىيۈزلۈك شەكىللەندى ۋە ۋايىغا يەتتى. پەقەت تىل نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىق تارىخىدا ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتنى ئىگىلىگەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنى ئەمەلىيەتتە، ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان ئەرەبچە سۆزلەرنى ۋە تۈرلۈك ئىسلامچە تەركىبلەرنى تاللاش، شاللاش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش دەۋرى بولغانىدى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

1. ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر لېكسىكىنىڭ ھەممە تەركىبلىرىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە ئومۇملاشتۇرۇپ، تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) دىنىي ئاتالغۇلار: ئاللاھ، رەسۇلۇللاھ، مالائىكە، جەننەت، ئەۋلىيا، شەرىئەت، قۇرئان، ھەدىس، ساھابە، مۇشرىك، جىن، دىن، كاپىر، قىيامەت، تەيەممۇم، غۇسۇل، ئىبادەت، مەسچىت، سەجدە، رۇكۇ، رەكئەت، سالات، ھەج، ھاجى، ھارام، باتىل...

2) مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئاتالغۇلىرى: مەدەنىيەت، ئىلىم، ئالىم، ئالەم، دۇنيا، پەن، تەھسىل، مۇتالىئە، مەدرىسە، مۇددەرىس، مەكتەپ، دەپتەر، قەلەم، كىتاب، مۇئەللىم، دارىلمۇئەل-

لىمىن، مەدەنىي، مۇتەپەككۇر...

3) ھاكىمىيەت، سىياسەت ۋە قانۇنغا دائىر سۆزلەر: جىنايەت، مۇپەتتىش، مەھكىمە، ۋىلايەت، ناھىيە، ۋالىي، ھاكىم، كادىر، دۆلەت، ۋەتەن، مەملىكەت، دىيار، قەتل، قاتىل، ۋەزىر، قارار، قانۇن، تەشۋىقات، تەشكىلات، تەرغىبات، شىركەت، جەمئىيەت، نىزام، ئىنتىزام...

4) ئەدەبىياتقا دائىر سۆز - ئاتالغۇلار: بەدىئىي، ئەدەبىي، شېئىر، نەزم، نەزمە، ماقالە، ھېكايە، قاپىيە، مىسرا، بېيىت، غەزەل، قەسىدە، رۇبائىي، مۇھتەمىلات، مۇسەددەس، مۇخەممەس، مۇرەببە، ئەسەر، لەتىپە، قىتئە...

5) فولكلور ئاتالغۇلىرى ۋە ئەدەپ - قائىدە سۆزلىرى: تەزىيە، دەپنە، نەزىر، ئىسقات، سەدىقە، پەتە، خەتنە، زىيارەت، دۇئا، تاۋاپ، سەيلە، بىسمىللاھ، ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئاللاھۇ ئەكبەر، ئەلھەمدۇلىللاھ، ماشائاللا، ئىنشائاللا، ئەلھۆكمۇلىللا، ئەستەغپىرۇللا، ئەپۇ، رەھمەت، خەير...

6) ھۇنەر - كەسىپ ئاتالغۇلىرى: قاسساپ، باقال، سەرراپ، ھاممام، كاسىپ، رەسسام، نەققاش، رەممال، ھاممال، ھەتتار، مۇنەججىم...

7) يارەمچى سۆزلەر: ئەمما، لېكىن، ۋە، لازىم، ھەم، ھەتتا، دائىر، ئائىت، ئىبارەت، ھالا، ۋەھاكازا...

8) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار: «- ئە، - ئى»: شائىرە، مۇئەللىمە، مەلىكە (ئايال پادىشاھ)؛ كاشغەرىي، ياركەندى، نەۋائىي؛ ئىنسانىي (ئىنسانلىق)، ئەبەدىي (مەڭگۈلۈك)، خۇسۇسىي (شەخسكە تەئەللۇق..).

9) ماقال ۋە ئىدىيوملار (ئايرىم سۆزلەر كېيىن قوشۇلغان):

ئاۋۋال تاۋام، ئاندىن كالام (مەنىسى: زۆرۈر ئىشنى ئالدىن

قىلىش، قۇرۇق گەپنى كېيىن قىلىش)؛ ئىلاھائامىنغا بەرمەك. (مەنىسى: بىكارغا بەرمەك)

2. ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچىدا ئۆزلىشىش دائىرىسى كەڭ ۋە چوڭقۇر بولۇپ، ئون ئەسىردىن كۆپرەك ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا ئېتىمولوگىيەسى ئەرەبچە بولغان نۇرغۇنلىغان سۆزلەر ئۆزلىشىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك سوستاۋىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. مەسىلەن:

ۋەتەن، دۆلەت، مەملىكەت، دۇنيا، ئالەم، ئادەم، ئايال، سالامەت، ئامان، ئادالەت، ئىشق، مۇھەببەت، ئىناق، ئىتتىپاق...

گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، مۇتلەق كۆپ سانلىق ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۆزلىرىگە خاس بولغان تۇزۇلۇش ۋە تەلەپپۇز قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئەنئەنىۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇمۇمەن قىلغاندا، ئۇيغۇرچىغا ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، «فائىل»شەكلىدىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى «ئا» تاۋۇشى ئەرەب تىلىنىڭ ئۆزىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇيغۇرچىدىمۇ ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئۇزۇن سوزۇقلۇق شەكلىنى ساقلاپ قالغان. شۇڭا، بۇ خىلدىكى سۆزلەرگە بىر قاراشتىلا ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن سۆز دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئالىم، زالىم، قادىر، كادىر، زاھىر، سادىر، نادىر، سالىم، تاھىر، ئاخىر، داخىل، جاھىل، شائىر، ناتىق، پازىل، پاسىل، ناسىر، مايىل، سائىل، شاكىر، ماھىر، نائىل...

ئىككىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قى-
لىنىۋاتقان «تەفەئئۇل، مەفئۇل، تەفئىل، فەئئال، فەئىل، (فە-
ئىلە)، مەفئەل» قاتارلىق شەكىللەردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممە-
سىنى ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر دەپ ھۆكۈم
قىلساق، يېڭىلىش كېلىپ چىقمايدۇ. مەسىلەن:

تەئەججۇپ، تەپەككۇر، تەبەسسۇم، تەلەپپۇز، تەشەككۇر،
تەكەللۇپ، تەكەللۇم (تەكەللۇمسىنى كەلتۈرمەك)، تەسەددۇق،
تەسەۋۋۇپ، تەسەۋۋۇر، تەئەللۇق، تەنەپپۇس، تەۋەللۇت، تەكەب-
بۇر، تەخەللۇس، تەقەددۇس، تەيەممۇم؛ مەھسۇل، مەمنۇن،
مەزكۇر، مەقبۇل، مەنزۇر، مەشغۇل، مەخسۇس، مەزلۇم، مەز-
مۇن، مەلئۇن، مەھكۇم؛ تەستىق، تەسلىم، تەشكىل، تەرغىب،
تەركىب، تەمكىن، تەكبىر، تەسكىن، تەمسىل، تەشۋىق، تەتقىق،
تەخمىن؛ نەققاش، رەسسام، كاززاپ (ئەسلى كەززاب)، مەككار،
قەللاب، دەججال، ئەللام؛ كەرىمە، سەلىمە، جەرىمە، ھەلىمە، جە-
مىلە، ئەزىزە، ھەبىبە؛ مەشئەل، مەقسەت، مەزھەپ، مەستەر،
مەسلەك، مەشرەپ، مەكتەپ، مەنسەپ، مەھرەم، مەھشەر...

ئۇچىنچى، ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق
بولغان يېپىق بوغۇملۇق ئەرەبچە سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇي-
غۇر تىلىدا ئەنئەنىۋى ئۇرغۇ قائىدىسى، شۇنداقلا بوغۇم ئاخى-
رىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنى ئېنىق تەلەپپۇز قىلىش يۇزىسىدىن
ئادەتتە قىسقا سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىراق، بۇ
خىلدىكى سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندىن كې-
يىن، ئەسلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق ھالىتى تەلەپپۇزدا
ئەسلىگە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىقتىساد	ئىقتىسادى (iqtisa:di)، ئىقتىسادىم
ئىمكان	ئىمكانىم (imka:nim)، ئىمكانىڭ
ئېتىقاد	ئېتىقادىڭ (etiqa:ding)، ئېتىقادى
ئىستىقبال	ئىستىقبالىم (istiqba:lim)، ئىستىقبالى

ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولغان ئوچۇق
بوغۇملۇق ئەرەبچە سۆزلەر ئادەتتە، خۇسۇسەن قوشۇمچىلار
ئۇلانغاندا، ئەرەبچىدىكىسى بىلەن ئوخشاش ئۇزۇن سوزۇق تا-
ۋۇشلۇق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دۇنيا	دۇنياسى (dunya:si)، دۇنيادا (dunya:da)
مەنبە	مەنبەسى (menbe:si)، مەنبەدىن (menbe:din)
قەلئە	قەلئەسى (qel'e:si)، (قەلئەدىكى (qel'e:diki

تۆتىنچى، ئەسلى «فەئالەت» شەكلىدە بولۇپ، ئۇيغۇرچىغا
«فائالەت / پائالەت» شەكلىدە ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەر تەر-
كىبىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش «ئا» (ئىككىنچى بوغۇمدا)
ئۇيغۇرچىدىمۇ ئوخشاشلا ئۇزۇن سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.
مەسىلەن:

كاپالەت، شاپائەت، مالامەت، كاساپەت، ئالامەت، پاساھەت،
ساداقەت، ئادالەت، نادامەت، جاھالەت، قاباھەت، قانائەت، جارا-
ھەت، سالامەت، ئامانەت، داۋامەت، كارامەت...

بەشىنچى، ئەسلىدە «مۇفائەلە» شەكلىدە بولۇپ، ئۇيغۇر-
چىغا «مۇفائىلە / مۇپائىلە» شەكلىدە ئۆزلەشكەن ئەرەبچە
سۆزلەرمۇ ئۆز تەركىبىدىكى «ئا» ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشنى ئەي-
نەن ساقلاپ قالغان. مەسىلەن:

مۇنازىرە، مۇھاكىمە، مۇئامىلە، مۇزاكىرە، مۇقابىلە، مۇ-
شائىرە، مۇسابىقە، مۇداخىلە، مۇداپىئە، مۇبالىغە...

ئالتىنچى، ئەسلىدە تەركىبىدىكى ساكىنلىق «ئەين» ۋە
«ھەمزە» ھەرپلىرى ئۇزۇك تاۋۇش «ئ» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان
خىلى بىر بۆلەك ئەرەبچە سۆزلەر ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال
جەريانىدا، تەركىبىدىكى مەزكۇر ئۇزۇك تاۋۇش «ئ»نى تەلەپ-
پۇزدا چۈشۈرۈپ قويىدىغان بولۇپ ئۆزلەشكەن. نەتىجىدە، ئۇ-
زۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش
ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ ھال گەرچە ساپ

ئۇيغۇرچە سۆزلەر تەركىبىدىكى «ھ، ي، ر»تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالغاندىن كېيىنكى ئەھۋالغا ئوخشىسىمۇ، ئەرەبچە سۆزلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ يەنىلا بىر خىل ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەرەبچىدە	ئۆزلەشكىنى
تەئتىل	تەتىل (te:til)
تەئخىر	تەخىر (te:xir)
تەئمىن	تەمىن (te:min)
ئېئتىبار	ئېتىبار (e:tibar)
نېئمەت	نېمەت (ne:met)

يەتتىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق ئوچۇق بوغۇمدىن تەركىب تاپقان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئۆزلەشمە سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەلۋىدا : (elwida)، ناۋا : (nawa)، ھاۋا : (hawa)، نىدا : (nida)، بىنا : (bina)، جۇلا : (jula)، ئەلا (e:la)...

سەككىزىنچى، ئەرەبچىدىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلى كۆپىنچە «بول ـ»، «قىل ـ» «ئەيلە ـ» قاتارلىق يارىدەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

دىققەت قىل ـ، بىنا قىل ـ، ئىقتىساد قىل ـ، ئىمكان قىل ـ، ئىزھار قىل ـ، تەپەككۇر قىل ـ، ئىنتىزار بول ـ، ھەزەر ئەيلە ـ، ناۋا ئەيلە ـ، نىدا ئەيلە ـ ...

يۇقىرىقىلار ئۇيغۇرچىغا ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ تېپىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىر قىسىم مۇھىملىرى ھېسابلىنىدۇ.

§3. پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر

ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىدىن قارىغاندا، ئەسلى كېلىش مەنبەسى پارسچە دەپ قارىلىۋاتقان «كەنت، پەرىشتە» قاتارلىق سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىلا قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن، قەشقەر ئۆز زامانىسىدا «كاشغار، كاشغەر» دېگەن نامدىن باشقا، «پايتەخت» مەنىسىدە «ئوردۇكەنت» دەپمۇ ئاتالغان. «پەرىشتە» سۆزى قەدىمكى يادىكارلىقلاردا «فەرىشتى» شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئالىملار مەزكۇر «كەنت» (كەند)، «پەرىشتە» (فەرشتى) قاتارلىق سۆزلەرنى «ئۇيغۇر تىلىغا (ئىران تىللىرى تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان) سوغدى تىلى ئارقىلىق كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.» چۈنكى، «قەدىمكى زاماندا، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلىرىدە ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى، مەسىلەن، قەدىمكى خوتەن تىلى، قەدىمكى كۇچا، قاراشەھەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى تاجىك تىلى قاتارلىقلار ئۇيغۇر تىلى قاتارلىق تۈركىي تىللارغا تەسىر كۆرسەتكەن» دەپ قارايدۇ. (ۋې سۇيىي تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، III قىسىم، 64 ـ بەت، ماي باسما، 1981 ـ يىلى)

ئومۇمەن قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىغا پارس تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ سەۋەبى ۋە ئارقا كۆرۈنۈشىنى مۇنداق ئىككى تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، زىچ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش، بىللە ياشاش، ھەمماكانلىق ۋە مۇشۇنداق تەبىئىي مۇھىتداشلىق تۈپەيلىدىن، شۇنداقلا تۇرمۇش تەقەززاسىدىن ئۆزئارا سۆز ـ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشقان. بۇيۇك شائىر، تىل ئۇستىسى ئەمىر نىزامىددىن

ئەلىشىر ئىبنى غىياسىدىن نەۋايى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين (ئىككى تىل توغرىلىق مۇھاكىمە)»نامىلىق مەشھۇر ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئىككى تايىفە (يەنى تۈركىيلەر ۋە پارسىيلار) نىڭ يېگىتى ۋە قەرىسى بەلكى ئۇلۇقدىن كىچىك بارىسى ئاراسىدا ئىختىلات ئەلەس سەۋىيىدۇر. ھەر مىقداركى، بۇ بىرىنىڭ ئول بىرى بىلە ئامىزىش ۋە گۇفتۇگۇزارى بار؛ ئول بىرىنىڭ ھەم بۇ بىر بىلە ھەمانچە تەكەللۇمۇگۇفتارى بار.»[1] (يېشىمى: تۈركىيلەر بىلەن پارسىيلار مەيلى ياشلار، قېرىلار، چوڭلار ياكى كىچىكلەر بولسۇن ئوخشاشلا ئارىلىشىپ ياشايدۇ. ئۇ بۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ئالاقىلىشىدۇ، بۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا گەپلىشىدۇ. دېمەك، بۇ بايانلار تۈركى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش دەرىجىسىنىڭ ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ قانچىلىك يېقىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى پارسچىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئەمەلىيەتتە، ئاشۇ خىل تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ تەبىئىي مەھسۇلىدۇر.

ئىككىنچى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە، پارس سەلتەنەتىنىڭ رونىق تېپىشى، شۇ سەۋەبتىن پارس تىللىق كاتتا شائىر ـ يازغۇچىلارنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا چىقىشى، پارس ئەدەبىياتىنىڭ بەرق ئۇرۇپ گۈللىنىشى ـ مانا بۇلار پارس تىللىق خەلقلەر، بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ ياشاۋاتقان تۈركى تىللىق خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە، ئۆزئارا سۆز ـ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشقان.

ئۇلۇغ ئەلىشىر نەۋائى ئەرەب ـ پارس تىللىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدا ئاشۇنداق مۇتەۋەر تىللار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ،

① «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» 7 ـ، 61 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشرى. (نەشرگە تەييارلىغۇچى: خ · تۆمۇر، ئا · پولات)

خۇسۇسەن ئەدەبىياتتا تۈركى تىللارغا نىسبەتەن ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا چىقىۋېلىشى ئۇستىدە تەپەككۇر يۈرگۈزۈپ مۇنداق دەيدۇ: «يەنە شۇنداق بىر قانۇنىيەت باركى، ھۆكۈمرانلىق ئەرەب خەلىپىلىرى ۋە سۇلتانلىرىنىڭ قولىدا بولغان چاغدا، ئەدەبىيات ئەرەب تىلى بىلەن راۋاج تېپىپ، ھەسەن سابىت (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام زامانىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئەرەب شائىرى) تەك، لاقىت (ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئەرەب شائىرى) تەك تىل ماھىرلىرى ۋە پېتۇك شائىرلار مەيدانغا كېلىپ، ئۆز تىللىرى بىلەن نەزم ئىپادىسىنى ۋايىغا يەتكۈزدى... پارس ھۆكۈمرانلىرى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، پەن ئۇستازى فىردەۋسىي، زامانىنىڭ نادىرى شەيخ نىزامى گەنجەۋي ۋە ھىندى سېھرىگەرى مىر خۇسرەۋ دېھلەۋي، ئەسىرنىڭ يېگانىسى خوجاھافىز شىرازىيەك پارسىيگۇي (پارس تىللىق) شائىرلار مەيدانغا چىقتى».[1] نەۋائىنىڭ قارىشچە، بىر مىللەتتە ئۆز تالانتى ئارقىلىق بارلىق دەۋر ئەھلىنى قايىل قىلغۇدەك شائىر ياكى يازغۇچى، ئۆز سۈپىتى ۋە قىممىتى بىلەن ھەممە شائىر ۋە يازغۇچىلارنى تەسلىم قىلالىغۇدەك شاھ ئەسەرنىڭ بولماسلىقى شۇ مىللەت تىلىنىڭ ئاقىۋەتتە باشقا مىللەتلەر تىللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەسىرى ئاستىغا چۈشۈپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھالبۇكى، تىل ئالىملىرى ۋە تارىخچىلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، فىردەۋسىي، نىزامى گەنجەۋي، خوجا ھافىز شىرازىي قاتارلىق پارس شائىرلىرى ئۆز زامانىسىدا ئۆزلىرىنىڭ مول ئەمگەك نەتىجىلىرى ئارقىلىق پارس خەلقىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشاۋاتقان تۈركى خەلقلەرنىمۇ قايىل ۋە ئۆزىگە رام قىلىۋالغان. دۇرۇس، ئەسلىدە پارس شائىرلىرىنىڭ نەتىجىلىك ۋە ئەھمىيەتلىك ئەمگەكلىرى تۈركى تىللىق خەلقلەرنى قايىل

① «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين»، 44 ـ، 45 ـ، 46 ـ بەتلەر.

قىلسا ۋە بۇ خىل قايىللىق مەزكۇر شائىرلارغا بولغان ئېھ-
تىرام ۋە ئەزىزلەشنى كەلتۈرۈپ چىقارسا، بۇ ھېچقانداق بىر
ئەجەبلىنەرلىك ئىش بولمىغان بولاتتى، ئەلۋەتتە. بىراق، بۇ
خىل قايىللىق كىيىنچە خېلى بىر بۆلەك ئاسان ھاياجانلىنىد-
ىغان تۈركىي تىللىق شائىرلارنىڭ ئېڭىدا، تەدرىجىي ھالدا
پارس تىلىغا بولغان چوقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇلار-
نىڭ قارىشىچە، فىردەۋسىي قاتارلىق پارس شائىرلىرىنىڭ ئا-
ۋۇنداق گۈزەل ئەسەرلەرنى يارىتالىشى پارس تىلىنىڭ پاسا-
ھەتلىك بولغانلىقىنىڭ سەمەرىسى ئىمىش! شۇڭا، ئۇلار تەپ-
تارتماستىن «پارسىي شەكەرەست» (پارس تىلى شېكەر تەل)
دېگەن كۆلكىلىك شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆز ئانا تىلىنى
تاشلاپ، پارس تىلى بىلەن شېئىر ۋە ئەسەر يېزىشقا تۇتۇنغان.
بۇ كىيىنچە كۆپ ساندىكى تۈركىي تىللىق شائىرلار ئۇچۇن
بىر مودا، بىر خىل ئادەت بولۇپ قالغان، ھەتتا ئەلىشىر نەۋا-
ئىمۇ ئۆزىنىڭ دەسلەپكى شېئىر - نەزمىلىرىنى پارس تىلىدا
يازغان.① دەرۋەقە، بۇ خىل ۋەزىيەتكە كىيىنچە يەنىلا ئەلىشىر
نەۋايى بالدۇر ئويغىنىپ، پارسچە سۆزلەش ۋە يېزىشنى مودا
قىلۋالغان ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ «ھىراتنى ئېشەكلىك ئايلا-
نىپ يۇرىدىغان ئەلىشىر» (يەنى ئەلىشىر سەھرايى) دەپ مەس-
خىرە قىلىشلىرىغا پىسەنت قىلماي، ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر ئە-
جاد قىلىپ، ئاخىرىدا ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرى بىلەن، پارس
تىللىق خەلقلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل شەرق ئەللىرى
خەلقىنى قايىل قىلىش ئارقىلىق خاتىمە بەرگەن.

دېمەك، پارسچە سۆز - ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلىغا پارس ئە-
دەبىياتىنىڭ ۋاستىسى بىلەنمۇ كىرىپ ئۆزلەشكەن. جۇڭخۇا
خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى شىنجاڭنىڭ مە-
رىسە - مەكتەپلىرىدە، ئەدەبىيات دەرسى ئۇچۇن «نەۋايى» (يەنى

① «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين»، 28 - بەتلەر.

نەۋايى ئەسەرلىرى) ئۆتۈلگەندىن باشقا، «خوجا ھافىز» (خوجا
ھافىز شىرازىي ئەسەرلىرى)مۇئۆگىتىلەتتى. مانا بۇنىڭدىن،
پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر مائارىپىغا بولغان تەسىرىنىڭ نە-
قەدەر چوڭقۇر ۋە نەقەدەر ئۇزاق مۇددەت بولغانلىقىنى كۆ-
رۇۋالغىلى بولىدۇ.

قىسقىسى، يۇقىرىقىدەك مۇھىم ئىككى سەۋەب ئارقا-
سىدا، پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كۆپ مىقداردا سۆز - ئا-
تالغۇ قوبۇل قىلىنغان.

1. پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىغا پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر-
نىڭ مۇنلەق كۆپچىلىكى كونكرېت ئۇقۇمنى ۋە شەيئىلەرنىڭ
نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدە پېئىل-
دىن باشقا بارلىق سۆز تۈركۈمىگە تەئەللۇق سۆزلەر تېپىلمىدۇ
دېيىش مۇمكىن. مەسىلەن:

نان، ئاش، ئاسمان، باھار (ئىسىم)؛ بەلەن، ناچار، كىچىك
(سۈپەت)، دانە، چارەك (مىقدار)، پاھ، ئاپىرىن (ئىملىق)، خۇد
(خۇدۇم - ئۆزۈم)، ھەممە (ئالماش)، دەرھال، ھەمىشە، ھامان،
گاھى، قەھرىمانانە (رەۋىش)، بەلكى، كى، ھەم، دەرۋەقە، ۋەھا-
لەنكى، تاكى، چۇنكى (باغلىغۇچى)، قاھ - قاھ (تەقلىد سۆز)،
يەك، دۇ، سە، چاھار، پەنج (سان...)

ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر بۆلەك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمە-
چىلار ۋە سۆز ئالدى قوشۇمچىلىرىمۇ پارس تىلىدىن كىرىپ
ئۆزلەشكەن. ئالايلۇق:

با: با مەسلىھەت (مەسلىھەتلىك)

بەت: (ئەسلىي بەد) بەتقىلىق، بەتنىيەت، بەتتام، بەتنام...

بى: بىمەنە، بىمەززە، بىگۇناھ، بىنومۇس، بىھايا، بىھىساب...

پەرەس: (ئەسلىي پەرەست) بۇتپەرەس، ئاتەشپەرەس، ئاپ-

تاپپەرەس...
پۇرۇش: كىتابپۇرۇش، دورىپۇرۇش، ژاپۇرۇش، كىسپۇرۇش...
باز: (ژاز) كىتابباز، قىمارژاز، كەپتەرژاز، ئىشقۇاز...
پەز: ئاشپەز، سامسىپەز، مانتىپەز...
خان: كىتابخان، ساھىبخان...
خانا: (ئەسلىي خانە) كىتابخانا، ئاشخانا، چايخانا، ئىشخانا، دوختۇرخانا، ئوتۇنخانا...
خور: چايخور، جازانسخور، پارىخور، ئادەمخور، جىلىخور...
دان: سۇدان، چايدان، كۇلدان، ئوقدان، شامدان...
زار: گۇلزار، دەرەخزار، ئۇزۇمزار، چىمەنزار، پاختىزار...
پەرۋەر: ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر...
شۇناس: تىلشۇناس، تارىخشۇناس، ئۇيغۇرشۇناس...
كار: سەنئەتكار، بىناكار، پاختىكار...
گەر: دەۋاگەر، سودىگەر، زەرگەر، ئىغۋاگەر...
گۇي: دۇئاگۇي، پارسىيگۇي، تۇركىيگۇي...
گاھ: ئارامگاھ، جەڭگاھ، سەيلىگاھ، ھېيتگاھ، پەگاھ...
كەش: ھارۋىكەش، جاپاكەش، كىراكەش، قەلەمكەش...
كەم: كەمىدار، كەمسۇخەن، كەمقۇۋەت، كەمئەقىل...
نامە: گۇۋاھنامە، تەقدىرنامە، جەڭنامە، يىلنامە، سالنامە...
ھەم: ھەمسۆھبەت، ھەمپىكىر، ھەمداستىخان، ھەمدەم...
داش: مەسلەكداش، يولداش، خىزمەتداش، سىرداش...
ئىستان: گۇلستان، قەبرىستان...
ۋەن: (ئەسلىي بان) باغۋەن، سارايۋەن، دەرۋازىۋەن...
تىراش: (ئەسلىي تەراش) ھەيكەلتىراش، ساتىراش...
ساز: قۇلۇپساز، تۇنىكساز، ماشىنىساز...
دەر: دەرگۇمان، دەرۋەقە، دەرھەقىقەت، دەرھال، دەرمەھەل.
مەن: (ئەسلىي مەند) دۆلەتمەن، بىلەرمەن، دەردمەن، سۆز-

مەن، باقىمەندە...
پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىش-كىمۇ بولىدۇ:
1) دىنىي ئاتالغۇلار: خۇدا، نامار، جايىنامار، گۇناھ، دوزاخ، نامار بامداد، نامار پېشىن، نامازدىگەر (نامار ئەسر) نامازشام، خۇپتەن...
2) سىياسىي ئاتالغۇلار: سەردار، رەھبەر، جاھانگىر، دۆ-لەتمەن، نامرات...
3) يېمەك - ئىچمەك سۆزلىرى: نان، گىرده، مېۋە، نەش-پۈت، خورما، جۇلاب، گۇلاب...
4) ھۈنەر - كەسىپ ئاتالغۇلىرى: ساتىراش، مىسكەر، زەرگەر، موزدۇز، چۆپگەز، رەندە، بۇرەندە، زەخمەك، خەرەك، كامانچە...
5) بەدەن ئەزالىرى ئاتالغۇلىرى: گەردەن، پېشانە، لەۋ...
6) مۇزىكا ئاتالغۇلىرى: سازەندە، ئاھاڭ، ئاۋاز، دۇتار، سا-تار، خۇشتار، سۇناي، كاناي، نەي...
7) ئۆي - سەرەمجان ئاتالغۇلىرى: ئاپتۇۋا، چىلاپچا، قو-شۇق، گەردۇن چىنە، جانان چىنە، پىيالە، پەردە...
8) كۇن نامىلىرى: يەكشەنبە، دۇشەنبە، سەيشەنبە، چار-شەنبە (چەھار شەنبە)، پەيشەنبە (پەنجشەنبە)، شەنبە، ھەپتە، مىنەپتە...
9) ئورۇن - جاي ئاتالغۇلىرى: پايتەخت، لەڭگەر، پەگاھ، ئەۋرەز، كارخانا، مويكا (مويگاھ)، گۆرىستان، دالان...
دەرۋەقە، تارىختا ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش، بىللە ياشاش، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئۆگىنىش جەريانىدا، پارسلار-مۇ ئۇيغۇر تىلىدىن نۇرغۇن سۆزلەرنى قوبۇل قىلغان. ئالاي-

لۇق، ئەلىشىر نەۋايى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» نامـ
لىق ئەسىرىدە: «سۆز ـ ئىبارە يارىتىشتا تۈركىيلەر پارـ
سىيلاردىن ئىلگىرى تۈرىدۇ»، شۇڭا، پارسلار ھەتتا «قايماغ
(قايماق)، قاتلامە (قاتلىما)، بۇلاماغ (بۇلماق)، قۇيماغ (قۇيـ
ماق)، ئۇماچ، كۆمەچ، تالقان قاتارلىق يېمەك ـ ئىچمەك نامـ
لىرىنىمۇ تۈركىيچە ئاتايدۇ.» (يۇقىرىقى ئەسەر، 7 ـ، 23 ـ
بەتلەر) دەپ كۆرسەتكەن. مانا بۇ بايانداىن تۈركىي تىللىق
خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بىلەن پارس تىللىق خەلقلەر ئا
رىسىدىكى سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ ئۆزئارا بولغانلىقىنى، ھا
زىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پارسچىدىن ئۆزلەشكەن سۆزـ
لەرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ئۆزئارا ئۆگىنىش جەريانىنىڭ نەتـ
جىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

2. پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

پارس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردىن
تۇرغۇنلىرى، خۇسۇسەن كۇندىلىك تۇرمۇشقا ئائىت ئۇقۇملارنى
بىلدۈرىدىغان خېلى بىر بۆلەك ئاتالغۇلار تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇر
تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. مەسىلەن:

نان، ئاش، گەپ، پۇل، گۆش، دوست، بۇرادەر، رەخت،دە
رەخ، ئاسمان، زېمىن...

بەزى سۆزلەرنى (مەسىلەن، «مەن»، «ئۇ» دېگەنلەرگە ئوخـ
شاش) زادى كىم؟ كىمدىن قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ،
كېسىپ بىر نەرسە دېيىشمۇ قىيىن. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ،
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان پارسـ
چىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى ئەنئەنـ
ۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن پەرقلەندۇرگىلى بولىدۇ. ئۇلارـ
دىكى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى
كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، پارسچىدىكى تەڭسىز بىرىكمىلەردە ئېنىقلاۋـ
چى سۆز ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆز كەينىدە كېلىدۇ. ئۇيـ
غۇرچىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن پارسچە تەڭسىز بىرىكمىلەر
(ئىزافەتلەر) نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاشۇ خىل بىرىكمە قۇـ
رۇلۇشىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان، بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىككە
قاراپ ئۇلارنى پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر دەپ
ئايرىيمىز. مەسىلەن:

خەلقئالەم، رويى زېمىن (يەر يۈزى)، پەيلى شەيتان، ئەھـ
لى مۆمىن، ھاجى ئەكبەر، زامانى ئاۋۋال، نەپسى شەيتان، تەر
كىدۇنيا، لەۋزى ھالال، ۋاقتى مۆرىت، ئىسمى شېرىپ، قۇرئانى
كەرىم، ھاجى ھەرەم، ئەمرىمەرۇپ، روزى رامىزان (رامىزان
كۈنى)، دۇئايى بەد (يامان تىلەك، قارغىش)...

ئىككىنچى، «با، باز، بەت (بەد)، بى، پەرەس، پۇرۇش، پەز،
پەرۋەر، خان، خانا، خور، دان، تىراش، دار، داش، زار، ساز،
شۇناس، كار، گەر، گاھ، گۇي، كەش، كەم، نامە، نەما، دەر،
مەن، ھەم، ۋەن، ئىستان» قاتارلىق سۆز ياسىغۇچى ۋە تۇرلە
گۈچى قوشۇمچىلار بىلەن كەلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئادەت
تە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، «ئىستان، نەما، شۇناس، دار، زار، كار، گاھ»
قاتارلىق قوشۇمچىلار ئەملىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ پارس تىلىدىكى
ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بو
لۇپ، مەزكۇر قوشۇمچىلار ئاخىرقى بوغۇم بولۇپ كەلگەن
سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ساپ ئۇيغۇرچە
سۆزلەردىكىدەك «ئا، ئە» تاۋۇشلىرىنىڭ «ئې، ئى» لارغا ئۆز
گىرىش ھادىسىسى يۈز بەرمەيدۇ، ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئا» تا
ۋۇشى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزبېكستان ـ ئۆزبېكستانى (ozbekista:ni)، گۈلىس
تان ـ گۈلىستانى، رەھنەما ـ رەھنەماسى، مىللەتشۇناس ـ

مىللەتشۇناسى، چىمەنزار - چىمەنزارلىمىز، ئىجادكار - ئىجادكارلىق، سەردار - سەرداري، زىيارەتگاھ - زىيارەتگاھى...

تۆتىنچى، بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش-نىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق بىر سوزۇق تاۋۇش قوشۇلمىغان ھالدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىشى پارسچە سۆزلەرگە خاس يەنە بىر ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

رەخت، دوست، دەرد، بەند، قەنت، كەنت، پەند، مەرد...

بەشىنچى، «- ئانە (a:ne)» قوشۇمچىسى بىلەن ھال رەۋىشلىرى ھاسىل قىلىش پارس تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان مەزكۇر قوشۇمچىلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پارسچە ئۆزلەشمە سۆزلەر سانىلىدۇ. مەسىلەن:

مەردانە، داھىيانە، دوستانە، غالىبانە، قەھرىمانە، تەكەببۇرانە، غەيرىيانە، ئاقىلانە، ئادىلانە، ئەزىزانە، غەرىبانە...

بىراق، پارس تىلىغا خاس بولغان بۇ ئالاھىدىلىك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەرگە تەتبىقلىنىپ كەتكەن ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

باتۇرانە جەڭ قىلماق، يۈزتۇرانە سۆزلەشمەك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى تۇپ سۆزلەرنىڭ باش ھەرپىگە، بەزى ياسالما ۋە بىرىكمە سۆزلەرنىڭ باش سۆزىگە قاراپمۇ پارسچە ئۆزلەشمە سۆزلەرنى ئايرىۋېلىشقا بولىدۇ. ئالايلۇق، «گ» ھەرپى بىلەن باشلانغان تۇپ سۆزلەرنىڭ ئىچىدە، خۇسۇسەن كۆندىلىك تۇرمۇشقا دائىر سۆزلەرنىڭ خېلى كۆپچىلىكى پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردۇر. مەسىلەن، گەپ، گۇل، گىل، گىياھ، گەدەن، گەجگە، گىرداپ، گەردىش، گۆھەر، گۈلاپ، گۆش، گۈرزا، گۇم، گۇۋاھ، گۇناھ، گۇندا، گېزەندە، گىرى، گىردە، گىرىم، گىلاس، گۆدەك دېگەنلەرگە ئوخشاش. «سەر»

كەلىمىسى باش سۆز بولغان بىرىكمە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ-چىلىكىمۇ پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر بولۇپ چىقىدۇ. مەسىلەن، سەردار، سەركەردە، سەرخىل، سەرمايە، سەرسان، سەرگەردان، سەركاتىپ، سەركار، سەركەش، سەرگەز، سەرگۇزەشت، سەرۋەر، سەرلەۋھە، سەرخۇش، سەرپاي، سەرپۇش دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§4. رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر

بەزى تىلشۇناسلار، ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان، خۇسۇسەن، چارروسىيە جۇڭگونىڭ ئىلى رايونىنى بىر مەزگىل بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلى بىلەن رۇس تىلىنىڭ بىۋاستە ئۇچرىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن، ئاندىن، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 10 - 20 - يىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر بۆلەك رۇسلار شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ ھال ئۇيغۇرچىدا رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، دەپ قارايدۇ.[1]

ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30 - 40 - يىللىرى، خۇسۇسەن، ئۆز ۋاقتىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇبەنى شېڭ شىسەي ئىلغارلىق قىياپىتىگە كىرىۋالغان مەزگىلىرىدە، شىنجاڭ بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى تولىمۇ يېقىن بولۇپ، ئۆزئارا سودا - تىجارەت ئالاقىسى

① ۋېي سۇيىي تۈزگەن كونىسپېكت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 3 - قىسىم، 70 - بەت.

دىن باشقا، مەدەنىيەت ئالاقىسىمۇ تازا راۋاجلانغانىدى. بۇ مەز-گىللەردە، ئۇيغۇرلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان زىيالىيلار مەيدانغا كەلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە، ئۇيغۇرچە گېزىت - ژۇرناللار سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقىنى كۆپ-لەپ تەشۋىق قىلاتتى. مانا شۇ چاغ، شۇ شارائىتتا، ئۇيغۇر تىل-لىغا كومۇنىزم، سوتسىيالىزم، پرولېتارىيات ئىنقىلابىغا ئائىت سىياسىي ئاتالغۇلار كۆپلەپ قوبۇل قىلىنغان ئىدى.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنى رۇس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا سۆز قوبۇل قىلىش تازا ۋايىغا يەتكەن يىللار دېيىش مۇمكىن. شۇ مەزگىلدە، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا، جۈملە-دىن شىنجاڭدا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۆگىنىش، رۇس تىلى ئۆگىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن ئىدى. شۇ چاغلاردا، زىيالىيلار ئۆزلىرىنىڭ گەپ - سۆزلىرى ئارىسىغا بىرنەچچە ئېغىز رۇسچە ئاتالغۇنى ئارىلاشتۇرۇپ دېيىشنى پەخىرلىنەرلىك ئىش بىلەتتى. تەرجىمانلار بولسا، ئۆز تەرجىمىلىرىدە رۇسچە ئاتال-غۇلارنى قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىشنى بەجايىكى ئۆكتەبىر ئىن-قىلابىنى قوبۇل قىلغانىدەك ئەزىز ئىش چاغلايتتى. مانا مۇ-شۇنداق سىياسىي ۋەزىيەت ياراتقان سىياسىي قىزغىنلىق ئۇي-غۇر تىلىنىڭ لېكسىكا سوستاۋىغا تۈركۈم - تۈركۈملەپ رۇسچە (ياكى رۇسچىلاشقان ياۋروپا تىللىرىچە) سۆز - ئاتال-غۇلارنى قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرىۋەتكەن. مانا بۇ رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشنىڭ جەريانى ۋە سە-ۋەبلىرىنىڭ ئىچچام بايانى.

1. ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر زامانىۋى پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى بىلەن ماركسىزملىق سىياسىي ئاتالغۇلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلىدۇ.

ئۇلارنى كونكرېت مەزمۇنى ۋە ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىغاندا، مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

1) ئومۇمىي پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى: فىزىكا، خىمىيە، مېدىتسىنا، بىيوخىمىيە، ئالگېبرا، لوگىكا، ئاستىرونومىيە، ئاناتومىيە، گېئومېتىرىيە، گېئولوگىيە، گېنېتىكا، كېگىتوگراف، گېئوفىزىكا، گېئودېزىيە، گىنېكولوگىيە...

2) تېببابەت ئاتالغۇلىرى: ئاكۇشېر، ئاكۇشېركا، ئامبولاتورىيە، ساناتورىيە، رېتسېپ، مىكروب، مىكروسكوب، ئوپېراتسىيە، ۋراچ، لابوراتورىيە، پىنانىدوسكوپ، دىياگنوز، فىلدشېر، ئاتېوسكا، سانتاركا...

3) مۇزىكا ۋە سەنئەت ئاتالغۇلىرى: ئاككورد، ئاككوردىيون، پائۇزا، ئوركېستىر، دېكوراتسىيە، ئارتىس، ئارتىسكا، رېپېتېتسىيە، رېژىسسور، دراما، دراماتورگ، تىراگېدىيە، كومېدىيە، كىنو، فىلىم، دىرىژور، ئوپېراتور، گارموشكا، گارمون، ئىسكىرىپكا...

4) ئەدەبىياتقا دائىر سۆزلەر: ئابزاس، ئىپىزوت، ئاپتور، پېرسوناژ، دىيالوگ، رېتورىك، سۇژىت، پوئېما، پوۋېست، رومان، لىرىك، لىرىكا، ئىپىك، دىداكتىك، پىروزا، پوئىزىيە...

5) تىلشۇناسلىققا دائىر سۆزلەر: تېكىست، كونتېكىست، ئىنتوناتسىيە، سىنتاكسىس، مورفولوگىيە، گىراماتىكا، سېمانتىكا، فىرازىيولوگىيە، سېماسىئولوگىيە، ئىستىلىستىكا، ئېتىمولوگىيە، فونېتىكا، لېكسىكا...

6) تەنتەربىيە ئاتالغۇلىرى: گىمناستىكا، دىسكا، تورنىك، پۇتبول، ۋالىبول، ۋاسكېتبول، بوكسىر، شتانكا، چېمپىيون، ۋارتا، ئوسەي، كورنى، بىك، خوپبىك، ئاتلېتىكا...

7) ئۆلچەم ئاتالغۇلىرى: مېتىر، سانتىمېتىر، دېتسىمېتىر، كىلومېتىر، كىلوگىرام، گىرام، توننا، گېكتار، ئابىيوم،

ماسسا، پىرىمېتىر، كىۋادرات، كىۋب، كۇبمېتىر، كىۋادرات كىلومېتىر...

8) ئۇنۇۋان ئاتالغۇلىرى: ئاكادېمىك، پىروفېسسور، دوتسېنت، لېكتور، باكلاۋر، ماگىستىر، خىمىك، مورفولوگ، لېكسىكولوگ، گېئولوگ، مارشال، ئادمىرال، پولكوۋنىك، ئاددىۋوكات، ئادىۋوتانت...

9) ھەربىي تۈزۈلمە ۋە قورال - ياراغ ئاتالغۇلىرى: باتالىيون، پولك، دىۋىزىيە، ئارمىيە، شتاب، ئاكوپ، مانېۋر، تاكتىكا، گارنىزون، ئىستراتېگىيە، بومبا، راكېتا، پىلىمۇت، تانكا، برونېۋىك، بريگادا، بومباردىمان، پارتىزان، ئاتاكا، كاتىيۇشا، كارابىن...

10) مەدەنىي ئورگان ناملىرى: كوپېراتىپ، كومموۋنا، كولخوز، ئوبكوم، رايكوم، ۋىلكوم، پارتكوم، ئاپتونوم رايون، ئوبلاست...

11) ئاي ناملىرى: يانۋار، فېۋرال، مارت، ئاپرېل، ماي، ئىيۇن، ئىيۇل، ئاۋغۇست، سېنتەبىر، ئۆكتەبىر، نويابىر، دېكابىر...

12) كۈندىلىك تۇرمۇشقا دائىر ئاتالغۇلار: كورۇشكا، بېلەت، كىنىشكا، كارتۇچكا، ۋىچىركا، ۋارىنا، كاپۇستا، كاستۇرۇلكا، بولكا، گاز، لامپا، لامپۇچكا، توك، ۋېلىسىپىت، موتوسىكلىت...

13) سىياسىي ئاتالغۇلار: كوممۇنىزم، سوتسىيالىزم، ئىدېئالىزم، ماتېرىيالىزم، دوگماتىزم، ئوپۇرتونىزم، ئاتېئىزم، ئىدېئولوگىيە، ئاكتىپ، پاسسىپ، ئاۋانگارت، ئابستراكت، فاشىست...

ئۇنىڭدىن باشقا رۇس تىلى ۋاستىسى بىلەن باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنىمۇ ئايرىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن ئىتالىيانچە سۆزلەر: بېنزىن، گېزىت، كونسېرت، تېياتىر، پومىدور...

گرېك تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: گىراماتىكا، پېداگوگ، پېداگوگىكا، پاراللېل، تالانت، كافېدرا، تاكتىكا، مېتىر، ئىدىيە، نېفىت...

گېرمان تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: راكېتا، كىران، فرونت، تانسا...

ئىنگلىز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: پىئونېر، دوللار، تانكا، پۇتبول...

فرانسۇز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: كاستۇم، سېكرېتار، شەپكە، بوتۇلكا، مارشال، مىنىستىر، بانكا...

ئادەتتە، ئېتىمولوگىيە لۇغەتلىرى ۋە ئىزاھلىق لۇغەتلەر چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى ئېنىق، توغرا ئايرىپ كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مىللەت تىلىدىكى ئاساسلىق مەنىسىنى بىلىش، شۇنداقلا باشقا مىللەت تىلىغا ئۆزلىشىش جەريانىدىكى سىمانتىكىلىق، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى تولۇق چۈشىنىشكە پايدىلىق، ئەلۋەتتە.

2. رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلۋاتقان رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرمۇ بەزى تىپىك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ يات تىلدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. ئۇلاردىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكى تۆت تەرەپنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر سۆز تۇركۈمى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ھەممىسى دېگۈ-

دەك ئىسىملاردۇر. بىراق، خېلى بىر بۆلەك ئىسىملار كونكرېت ئەھۋالدا، ياۋروپا تىللىرىنىڭ ئادەتتى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ سۆ- پەت شەكلىنى ھاسىل قىلغان ھالدىمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىسىم شەكلى	سۈپەت شەكلى
كومىۇنىست	كوممۇنىستىك (پارتىيە)
ئىدېئالىست	ئىدېئالىستىك (قاراش)
گۈمانىست	گۈمانىستىك (چۈشەنچە)
فونېتىكا	فونېتىك (شەكىل)
گىرامماتىكا	گىراممماتىك (مەنە)

ئىككىنچى، بىزدە، رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرى- دىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى ئىپادىلەشتە، مەزكۇر سۆزلەر- نىڭ ئاشۇ «ئەسلىي تىلدىكى يېزىلىشى ئاساس قىلىنىدۇ» دەيدە- غان بىر پىرىنسىپ بار. شۇڭا، بۇ خىل سۆزلەر ئۇيغۇرچە يېزى- لىشىدا ئاسما چېكىتلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن، تەلەپپۇز قىلى- نىشتا بولسا، ئۇيغۇرچە فونېتىك قائىدىگە پەقەت ماس كەلمەي- دىغانلىقى ۋە ئېغىزغا ئىئەپلىكى بىلەنمۇ ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئېلېمېنت، فونېتىكا، ئېنېرگېتىكا، ئېنسىك- لوپېدىيە، ئىدېئولوگىيە، ئىدېئالىزم، ئىدىيوم، فرازئولوگىيە، ئېكۇئۇالېنت، ئېكتورئال دېگەنلەرگە ئوخشاش...

ئەمەلىيەتتە، خۇددى ئەرەبچىدىكى «جەفا، سەفا، فەنا» دې- گەن سۆزلەر ھازىرقى ئۇيغۇرچىدا «جاپا، ساپا، پانا» تەلەپپۇز قىلىنغاندەك، يۇقىرىدىكى ياۋروپالىقلارنىڭ سۆزلىرىمۇ ئادەتتە «ئىلمىنت، پونتىكا، ئىدىلوگىيە، ئىدىيوم، پىرازىلوگىيە...» دەپ تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. چۈنكى، مۇشۇنداق تەلەپ- پۇز قىلىش ئۇيغۇرچە تەلەپپۇز قىلىش قائىدىسىگە نىسبەتەن

ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەگەر بىز ياخشى تەتقىق قىلىپ، رۇس تىلە- دىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنىمۇ ئۇيغۇر تىلى تەلەپپۇزىدىكى ئۆزلەشكىنى بويىچە يازىدىغان قىلساق، كەم دېگەندىمۇ ئۆزلەشمە سۆز - ئاتالغۇلاردىكى ئاسما چېكىت ئاۋارىچىلىقىدىن قۇتۇلمىز، شۇنداقلا بۇ خىل سۆزلەرنى لۇ- غەتكە قارىمىغۇچە يازغىلى بولمايدىغان پاسسىپ ھالەتتىمۇ ئۆزگەرتەلەيمىز. بۇ — تىلشۇناسلىرىمىزنىڭ ئەمەلىيەتكە چۆككەن ھالدا تەتقىق قىلىپ بېقىشىغا ئەرزىيدۇ.

ئۇچىنچى، رۇس تىلىدىن كىرگەن «- ئىست، - ئىزم، - لوگ، - ئولوگ، - ئولوگىيە، - كا، - ئىك، - تور، - ئانت» قاتارلىق سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇيغۇرچىدىمۇ ئاشۇ ئۆز- لەشمە سۆزلەر دائىرىسىدە سۆز ياساش قابىلىيىتىنى ساقلاپ قالغان. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىقىدەك قوشۇمچىلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئادەتتە رۇسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردۇر. مەسىلەن، ماركس — ماركىست — ماركىزم؛ سوتسىيال — سوتسىيالىست — سوتسىيالىزم؛ ئىدېئال — ئىدېئالىست — ئىدېئالىزم؛ ئاكوشېر — ئاكوشېركا؛ ئارتىس — ئارتىسكا؛ مورفولوگ، مورفولوگىيە، لېكسىكولوگ، لېك- سىكولوگىيە، سېماسىئولوگ، سېماسىئولوگىيە؛ ئوپېراتور، دېرىكتور، دىكتور، دىكتاتور، ئېكسپىلاتاتور؛ ئاسپىرانت، پراكتىكانت، لابورانت، خىمىك، فىزىك، ئاكادېمىك... دېگەن- لەرگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىچىدە تۈپ سۆزلەر، ياسالما سۆزلەردىن باش- قا، ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭسىز بىرىك- مە سۆزلەرمۇ بار. بۇ خىل تەڭسىز بىرىكمىلەر ئۆزلىرىنىڭ رۇس تىلىدىكى بىرىكمە قۇرۇلمىسىنى ئەينەن ساقلاپ قالغاچ- قا، بىر قاراشتىلا ئۆزىنىڭ چەتتىن كىرگەن سۆز ئىكەنلىكى-

نى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، بىيوخىمىيە (يەنى «بىيو» ئېنىقلىغۇچى، «خىمىيە» ئېنىقلانغۇچى)، گېئوخىمىيە، گېئولوگىيە، گېئوفىزىكا، گېدرو بىيولوگىيە، گېدرو ئېلېكتىر، سوتسىيال دېموكراتلار... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بىز يۇقىرىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان ئۇيغۇر تىلى بىلەن بىر تىل سىستېمىسىغا كىرمەيدىغان چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ئۇستىدە يۈزەكى توختىلىپ ئۆتتۇق. چەت تىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش تىل تەرەققىياتى جەريانىدىكى نورمال ھادىسە. چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. شۇنداق ئىكەن، بۇ سۆزلەرنىڭ تىل ئىستېمالىمىزدىكى ئۇنۇمىنى ھەققىي رەۋىشتە ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، بۇ ساھەدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتنى ئەستايىدىل ۋە چوڭقۇر ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم.

يەتتىنچى باب لۇغەتچىلىك ۋە لېكسكولوگىيە

تىلشۇناسلىق ئاتالغۇلىرى بابىدا، لۇغەتچىلىك يەنە «لۇغەتشۇناسلىق» ياكى «لېكسىكوگرافىيە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بابتا، بىز ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسكولوگىيەنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە نۇقتىلىق توختىلىمىز.

§1. ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

ئۇيغۇرلار قەدىمىي ۋە مەدەنىيەتلىك مىللەتلەردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن لۇغەتچىلىك ساھەسىدىمۇ ئۆچمەس ئەمگەكلىرى ئارقىلىق مەملىكىتىمىز ۋە دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە تۆھپە قوشقان. بىز ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، ئالدى بىلەن خاقانىيە دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى»، مىلادىيە 1075 ـ يىلى تۈزۈلگەن) ناملىق، 300 گە يېقىن ماقال ـ تەمسىل، 242 كۇپلېت شېئىرىي پارچە، 8000 گە يېقىن سۆزلەم ئىزاھلانغان چوڭ ھەجىملىك لۇغەت كىتابىنى ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالىمىز. «مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىيلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى

ئېنسىكلوپېدىيە دېسىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ».[1] مەزكۇر قامۇس تارىختىن بۇيان، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تىلىنى، قەدىمكى تارىخىنى ۋە جۇغراپىيەسىنى ئۆگىنىش، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىدىن تارتىپ، تاكى يېزا ئىگىلىك، قول - ھۈنەرۋەنچىلىك، دوريگەرلىك، مېتالچىلىق، بىناكارلىق، ھەربىي ئىشلار تېخنىكىسى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى قاتارلىقلارغىچە بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى تۈرمۇشلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا تەڭدىشى يوق ھۆججەت ۋە كىلاسسىك شاھ ئەسەر بولۇپ كەلمەكتە. چاغاتاي خانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق تىلشۇناس جەمال قارشى تۇزگەن «سۇراھ لۇغىتى» مۇ ئۇيغۇر كىلاسسىك لۇغەتچىلىكىدىكى مۇھىم ئەمگەكلەردىن سانىلىدۇ. ئالىم جەمال قارشى مىلادىيە 1230 - 1231 - يىللىرى ئۆز زامانىسىدىكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدىغان ئالمىلىق شەھىرىدە (ھازىرقى ئىلى ئەترابى) تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى ئۆمەر، بوۋىسىنىڭ ئىسمى خالىد بولۇپ، ئىسىم - فامىلىسىنىڭ تولۇق ئاتىلىشى ئەبۇلفازىل جەمالۇددىن مۇھەممەد ئىبنى ئۆمەر ئىبنى خالىد ئىدى (بەزى مەنبەلەردە ئۇنىڭ«فازىلىنىڭ دادىسى» مەنىسىدىكى «ئەبۇلفازىل» دېگەن ھۆرمەت ئىسمى «ئەبۇلفەزلى» دەپمۇ ئۇچرايدۇ). ئۇ ئىلىم دۇنياسىدا «جەمال قارشى» دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر بولغان. «قارشى» ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، بۇ سۆزنى مەھمۇد كاشغەرىي «خان ئوردىسى» دەپ ئىزاھلايدۇ.[2] جەمال قارشى بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرىدا،

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - تۇم، كىرىش سۆز، 26 - بەت. 1981 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - تۇم، 552 - بەت.

شۇ دەۋرنىڭ ئۆلىمالىرىدىن ئەرەب تىلى بويىچە بىلىم ئالغان. قۇرئان ۋە ھەدىسنى ئىخلاس بىلەن مۇتالىئە قىلىپ، زامانىسىدا تونۇلغان مۇزەتتەب قارى (خەتمىدىن ئۆتكەن قارىلاردىن بولۇپ يېتىشكەن. كېيىن، ئۇ ئوردىغا خاس مۇئەللىمىلىككە تەكلىپ قىلىنغان. بەزى ئالىملار «قارشى» دېگەن تەخەللۇس ئۇ ئوردىدا ئىشلەپ يۈرگەن چاغلاردا، باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلغان لەقەم ئىدى دەپ كۆرسىتىدۇ. جەمال قارشى مىلادىيە 1263 - 1264 - يىللىرى ئالمىلىق شەھىرىدىن قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە بۇ يەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان. شۇ جەرياندا، ئۇ قەشقەرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ساۋاپلىق مەدرىسىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا، لۇغەتشۇناس جەۋھەرى تۇزگەن «تاجۇللۇغەت ۋە سىھاھۇلئەرەبىيە» (تىلىنىڭ تاجى ۋە ئەرەبچىنىڭ تاكامۇللىقى) نامىلىق تۆت توملۇق لۇغەتنى ئۇچرىتىپ، ئۇنى مۇتالىئە قىلغان. كېيىن، مەزكۇر لۇغەتنى يۇغۇرۇپ «ئەسسۇراھۇ فىللۇغەت» (تىلدىكى روشەنلىك) ماۋزۇلۇق ئىزاھلىق لۇغەتنى تۈزۈپ چىقتى. ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا، جەۋھەرىنىڭ لۇغىتى قىسقارتىلىپ «ئەسسىھاھ» ياكى «سىھاھ» («تاكامۇللاشقان، مۇكەممەل، تولۇق» مەنىسىدە) دەپ ئاتالغىنىغا ئوخشاش، جەمال قارشىنىڭ مەزكۇر لۇغىتىمۇ قىسقارتىلىپ «ئەسسۇراھ»، «سۇراھ» («ئېنىق، ئوچۇق؛ پاك، غۇبارسىز» مەنىلىرىدە) ياكى «سۇراھ لۇغىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان. ئالىملار بۇ لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈش جەريانى ھەققىدە، جەمال قارشىنىڭ: «مەن قەشقەر شەھىرىنىڭ مەشھۇر مەدرىسىلىرىدىن ساچىيە مەدرىسىسىنىڭ كۈتۈپخانىسىدىن تۆت جىلدلىق «سىھاھ» لۇغىتىنى ئېلىپ كۆرۈپ، ئۇنى يۇغۇرۇپ تۈزۈپ، «سۇراھ» دەپ نام بەردىم. بۇنى ھىجرىيە 681 - يىلى (مىلادىيە 1282 - يىلى) يېزىپ تاماملىدىم» دېگەن سۆزىنى

قەيت قىلىشىدۇ.[1] جەمال قارشى مىلادىيە 1302 ـ 1303 ـ يىللىرى ئەرەب تىلىدا «سۇراھ لۇغىتى، گە ئىلاۋە» («ئىلاۋە» سۆزى ئەرەبچىدە «قوشۇمچە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) ناملىق بىر ئەسەر ئېلان قىلغان. مەزكۇر ئەسەرنىڭ (يەنى «سۇراھ لۇغىتى، گە ئىلاۋە» نىڭ) تەتقىقاتى ئۇستىدە ئىزدەنگەن ئالىملار، بۇنىڭدا قاراخانىيلار سۇلالىسىگە دائىر ئەھۋاللار، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ تارىخىدىن تەرجىمە، ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى شەھەرلەر ۋە ئۇ جايلاردا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئەھۋالى، شۇنداقلا ئاپتونۇمىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ھايات پائالىيىتىگە دائىر ئەھۋاللار قاتارلىقلارنىڭ بايان قىلىنغانلىقىنى شەرھلەيدۇ.[2] بۇ ھال «سۇراھ لۇغىتى»نىڭمۇ قامۇس خاراكتېرلىك كاتتا ئەسەرلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

14 ـ ئەسىردە تۈزۈلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى «高唱馆杂字» تۇرپان، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېخى ئىسلام دىنىنى ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلمىغان ئاشۇ زامانلاردا ئىشلەتكەن سۆز ـ ئىبارىلىرىنى ئەينەن خاتىرىلىگەن مۇھىم لۇغەت ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن كىتابتىكى سۆز ـ ئىبارىلەر مەزمۇن ئورامىغا قاراپ، «ئاسمان قىسمى، يەر قىسمى، ۋاقىت قىسمى، جاندارلار قىسمى، كىشىلەر قىسمى، ئوردا قىسمى ...» دېگەن ماۋزۇلار ئاستىدا ئون يەتتە بابقا بۆلۈنگەن. «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى (1368 ـــ 1644 ـ يىللار) دەۋرىدە تۈزۈلگەن سىلىشتۇرما لۇغەت. ئۇنىڭدا، ئۇيغۇرچە سۆزلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان. «ئىدىقۇت

① «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، 1 ـ قىسىم، 216 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل نەشرى.

② «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلىق 4 ـ سان، 127 ـ بەت.

مەھكىمىسى سۆزلۈكى» نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىسىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، سۆزلىرىنى ئۆزئارا تولۇقلاپ رەتلەپ جەمئىيى مىڭ سۆزلۈك لۇغەت قىلىپ، 1984 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان پىروفېسسور خۇ جېنخۇا ۋە خۇاڭ رۇنخۇا ئەپەندىلەر «سۆزلۈك» نىڭ تۈزۈلۈش جەريانى ھەققىدە توختالغىنىدا: «مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ 15 ـ يىلى (مىلادىيە 1382 ـ يىلى) خەنلىنيۈەندىكى ئوردا مۇئەللىمى خو يۈەنجى (火源洁) بىلەن مۇھەررىر ماشايىخ (马沙亦黑) پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سىلىشتۇرما سۆزلۈكى»نى تۈزۈشكە كىرىشكەن» دەپ يازىدۇ.[1] ھالبۇكى، بۇ بايانىنى «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» ناملىق بۇ لۇغەتنىڭ مۇئەللىپلىرى ۋە ئۇنىڭ تۈزۈلگەن ۋاقتى ھەققىدىكى كونكرېت مەلۇمات دېيىشكىمۇ بولىدۇ. چۈنكى، «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»نىڭ ھازىر بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قول يازما نۇسخىسىغمۇ «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سىلىشتۇرما سۆزلۈكى» دەپ باش ماۋزۇ قويۇلغان.

«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»نىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، يالغۇز بېيجىڭ شەھىرىدىلا ئىككى ئورۇندا تۆت نۇسخا ساقلانماقتا. ئۇنىڭ بىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق قول يازما نۇسخىسى بولۇپ، بۇ نۇسخىغا «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سىلىشتۇرما سۆزلۈكى. ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان.[2] ئۇنىڭدا جەمئىيى 940 دانە سۆز ـ ئىبارە ئىزاھلانغان؛ ئىككىنچىسى، چىڭ سۇلالىسى

① «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، 14 ـ، 15 ـ بەتلەر. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى.

② «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، 17 ـ بەت.

دەۋرىدە چىقىرىلغان ياغاچ باسما نۇسخا بولۇپ، ئۇنىڭغا «ئىدىقۇت مەھكىمە تەرجىمە كىتابى» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. بۇ نۇسخىمۇ ھازىر بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭدا 716 سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلانغان؛ ئۇچىنچىسى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چىقىرىلغان يازما نۇسخا بولۇپ، ئۇنىڭغا «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. بۇ نۇسخىمۇ بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇنىڭدىمۇ ئوخشاشلا 716 سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلانغان؛ تۆتىنچىسى، «ياپونىيە كىتابلار خەزىنىسى»نىڭ سىنىك نۇسخىسى (晒兰本) بولۇپ، ئۇ ھازىر مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭدا، ئاران 208 سۆز - ئىبارە ئىزاھلانغان. «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» XIV ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنى، خۇسۇسەن ئەينى زامانداشقى تۇرپان ۋە قۇمۇل شىۋىسىنى تەتقىق قىلىشتا، تولىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە يۇقىرى قىممەتكە ئىگە لۇغەتتۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا، 15 - ئەسىردە، يەنى 1438 - يىلى تالىي ئىمانى (بەزى مەنبەلەردە «تالى ھىراتىي» دەپمۇ ئاتىرايدۇ) تەرىپىدىن تۇزۇلگەن «بەدايىئۇل لۇغەت» (تىلىنىڭ بەدئىيلىكى) ناملىق بىر لۇغەت تۇزۇلگەن. 16 - ئەسىردە، ئىلىم ئەھلى تەرىپىدىن كېيىنچە «ئابۇشقا لۇغىتى» («ئابۇشقا» سۆزى كۆپىنچە «قېرى، مويسېپىت» مەنىسىدە ئىزاھلىنىدۇ) دەپ ئاتالغان «چاغاتاي تۇركچىسى لۇغىتى» دۇنياغا كەلگەن. بۇ لۇغەت 1868 - يىلى ۋىلىيامىنوۋ زېرىنوۋنىڭ تەييارلىشىدا نەشر قىلدۇرۇلغان. 17 - ئەسىردە، «لەتائىفۇل لۇغەت» (تىلدىكى گۈزەللىكلەر) ناملىق لۇغەت مەيدانغا كەلگەن. پارسچە سۆزلەرنى تۇركىيچە ئىزاھلاپ چۈشەندۈرگەن بۇ لۇغەتنىڭ ئاپتورى

نامەلۇم، ھەجمى 552 بەتلىك بولۇپ، ئۇ مىلادىيە 1695 - يىلى 12 - ئايدا، ئۆز زامانىسىدىكى ئەردەۋىل شەھىرى (بۈگۈنكى ئاقسۇ) دە تۇزۇلگەن.

18 - ئەسىردە دۇنياغا كەلگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» (五体清文词典) ئۇيغۇر تىلى تارىخى ۋە لۇغەتچىلىكىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر لۇغەت 18 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بېيجىڭدا تۇزۇلگەن. لۇغەتنىڭ قول يازمىسى ئالتە جىلد، ئوتتۇز ئالتە دەپتەر، جەمئىي 4973 بەتلىك بولۇپ، 18 مىڭ 600 سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە ماقال - تەمسىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ مانجۇ، زاڭزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرى بويىچە ئىشلەنگەن سېلىشتۇرما لۇغەت بولۇپ، مانجۇ تىلى قالغان تۆت تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. لۇغەتنىڭ تۇزۇلۇش قۇرۇلمىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە بېرىلمىگەن، بەلكى مۇئەييەن تېماتىكا بويىچە، يەنى سۆزلەر ئىپادىلىگەن ئۇقۇم، چۈشەنچىلەر بويىچە تۇركۇم ۋە بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تۇزۇلگەن. كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان، بىراق مۇئەييەن چۈشەنچە ئومۇمىيلىقىنى ھاسىل قىلالايدىغان سۆزلەر «سەر جەمئى» دېگەن نام ئاستىغا (مەسىلەن، ئاسمانىنىڭ سەر جەمئى، يەرنىڭ سەر جەمئى دېگەندەك)، «سەر جەمئى»نى تەشكىل قىلىدىغان سۆزلەر توپى بولسا، «قىسىم» دېگەن نام ئاستىغا، مەسىلەن، «كىشىنىڭ سەر جەمئى» دېگەن باش بۆلەكنىڭ ئاستىدا، «كىشى مەزھىپىنىڭ قىسمى، دوست - يار-نىڭ قىسمى، قېرى - ياشنىڭ قىسمى...» دېگەنلەرگە ئوخشاش قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان سۆزلەر يەنە مۇئەييەن كىچىك بۆلەكلەر ئاستىغا جۇغلانغان بولۇپ، پۈتكۈل لۇغەت جەمئىي

52 سەر جەمئى، 302 قىسىم، 522 بۆلەكتىن تەركىب تاپقان. لۇغەتنىڭ مەزمۇنى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان باي لېكسىكا بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ئۇ- نىڭدا خەلقنىڭ ئەينى زامانىدىكى كونكرېت تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان جانلىق تىل ئامىللىرى، خۇسۇسەن ھۇنەر - كەسىپ ئاتالغۇلىرىغا ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن. مەزكۇر لۇ- غەتنىڭ قول يازمىسى 1957 - يىلى بېيجىڭدا مىللەتلەر نەشر- ىياتى تەرىپىدىن فوتو مېخانىكا يولى بىلەن سۈرەتكە ئېلى- نىپ، چوڭ ئوچ توم قىلىپ نەشر قىلىنغان.

«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋ- رىدىكى، خۇسۇسەن 17 - 18 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا بايلىقىنى، ئۇنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تى- لىغا نىسبەتەن ئۆزگىچىلىكلىرىنى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا نىسبەتەن ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىش، ئۆ- گىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە پايدىلىنىشتا تېپىلغۇسىز مۇھىم مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

19 - ئەسىرگە كەلگەندە، تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈم- لىدىن ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكى سان - سالماق جەھەتتىن بۈرۈنقىغا قارىغاندا يەنە بىر قەدەم تەرەققىي قىلغان دېيىش مۇمكىن. بۇ مەزگىلدە تۈزۈلگەن لۇغەتلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن، 1825 - يىلى فەيزۇللاھخان تۈزۈپ كالكۇتتا شەھىرىدە نەشر قىلدۇرغان «چاغاتاي ئۇيغۇرچە - پارسچە لۇغەت»، 1870 - يە- لى پاۋست كۈرتېلى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «چاغاتاي ئۇيغۇر- چە - پارسچە لۇغەت»، 1881 - يىلى شەيخ سۇلايمان بۇخارى- تۈزۈپ نەشر قىلدۇرغان «چاغاتاي تۈركچىسى لۇغىتى» قاتار- لىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ لۇغەتلەردە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زامانىدىكى لېكسىكا بايلىقى ۋە مورفولوگىيە-

لىك ئۆزگىچىلىكلىرى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكى 1949 - يىلىدىن باشلاپ، خۇسۇسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كې- يىن يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شۇ چاغدىن تارتىپ تاكى 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، دۆلىتە- مىزدە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەرنىڭ مۇ- ھىملىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بۇرھان شەھىدى تۈزگەن «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە - رۇسچە لۇغەت». بۇ ئۇيغۇر تىلى ئاساس قىلىنىپ ئىشلەنگەن ئەڭ دەس- لەپكى كۆپ تىللىق لۇغەت ھېسابلىنىدۇ. (12 مىڭ سۆزلۈك، 1953 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان).

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت». (112 مىڭ سۆز- لۈك، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى لۇغەت تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈ- زۈپ 1963 - يىلى نەشر قىلدۇرغان).

«ئىملا سۆزلۈكى». (1800 سۆزلۈك، سابىق شىنجاڭ ئۇي- غۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى 1966 - يىلى تۈزۈپ باستۇرغان).

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت». (5452 سۆز ۋە 141 سۆز گۇرۇپپىسى كىرگۈزۈلگەن، 1976 - يىلى شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى تۈزۈپ نەشر قىلغان).

«ئۇيغۇرچە ئىملا سۆزلۈكى». (8000 دىن ئوشۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن. سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يې- زىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تۈزگەن، 1976 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان).

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت». (47 مىڭ سۆز، سۆز بە- رىكمىسى ۋە ئىدىيوم كىرگۈزۈلگەن، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى، ئاپتونوم

رايونلۇق مائارىپ ئىدارىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىشىپ ئىشلەپ، 1979 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان).

ئېلىمىزدە يولغا قويۇلغان «ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىش» سىياسىتى باشقا ساھەلەرگە ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ يېڭى باھارىنى ئېلىپ كەلدى. 80 ـ يىللاردىن بۇيانقى قىسقىغىنا ئون نەچچە يىل ئىچىدە، «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت» (30 مىڭ سۆزلۈك، 1982 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «سىياسىي ئىقتىساد لۇغىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى)، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر لۇغىتى» (رەۋىدۇللا ھەمدۇللا تۇزگەن، 1700 دىن ئارتۇق تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى، ئىدىيوم، ماقال ـ تەمسىل ئىزاھلانغان. 1984 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» (30 مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن. 1985 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى» (غۇلام غوپۇرى تۇزگەن، تۆت مىڭغا يېقىن شېۋە سۆزلىرى ئىزاھلانغان، 1986 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» (غۇلام غوپۇرى، خوجا ئەخمەت يۇنۇس، مۇھەممەتتۇرسۇن ئىبراھىملار تۇزگەن، 15 مىڭچە سۆز ئىزاھلانغان، 1986 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» (ئابلىمىت ئەھەت، دىلدار مەمتىمىنلەر تۇزگەن، 12 مىڭدىن ئارتۇق سۆز ئىزاھلانغان، 1989 ـ يىلى شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» (ئىككى تۇم، 70 مىڭ سۆزلۈك ئىزاھلانغان، 1989 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن، 1989 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە جۈپلەنمە سۆزلەر لۇغىتى» (ماشىگرېن تۇزگەن، 1989 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، بۇلاردىن باشقا يەنە، فىزىكا لۇغىتى، ماتېماتىكا لۇغىتى، تېبابەتچىلىك لۇغىتى، ئورمانچىلىق لۇغىتى، نېفىت لۇغىتى، خىمىيە لۇغىتى، تەنتەربىيە لۇغىتى، بىيولوگىيە لۇغىتى، ئېلېكتىر تېخنىكىسى لۇغىتى، سودا لۇغىتى قاتارلىق كۆپلىگەن سېلىشتۇرما كەسپىي لۇغەتلەرمۇ مەيدانغا كېلىپ، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسە قوشتى.

20 ـ ئەسىردىن بۇيان چەت ئەللەردىمۇ ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەر خېلى كۆپ نەشر قىلىنغان. ئالايلۇق، 1939 ـ يىلى رۇس تىلشۇناسلىرىدىن ن. ئا. باسكاكوف بىلەن ۋ. م. ناسلوف تەرىپىدىن تۇزۇلگەن 12 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت» نەشر قىلدۇرۇلغان. 1955 ـ يىلى قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن 21 مىڭ سۆزلۈك «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» نەشردىن چىققان. 1960 ـ يىلى ئەمىر نەجىب تۇزگەن 33 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت» مەيدانغا كەلگەن؛ 1961 ـ يىلى قازاقستاندا ش. كېبىروف قاتارلىقلار تەھرىرلىكىدە تۇزۇلگەن 16 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت» نەشر قىلىنغان[1] ۋە باشقىلار.

① «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 165 ـ بەت، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1985 ـ يىل.

بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سۆز بايلىقىنى توپلاش ۋە ئۇنى ئىزاھلاپ يېشىش، ھەربىر سۆزنىڭ ئەتراپلىق مەنىلىرىنى، فونېتىكىلىق، گىرامماتىكىلىق، ئىستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەپسىلىيرەك شەرھلەپ كۆرسىتىش نىشانلانغان چوڭ تىپتىكى لۇغەت «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نى تۈزۈپ چىقىشقا تۇتۇش قىلىنىپ، دەسلەپكى غەلىبىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇميۈزلۈك كەڭ ئىستېمال قىلىنىۋاتقان 60 مىڭدىن ئارتۇق تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، قاتما سۆز ۋە تۇراقلىق بىرىكمىلەر ئۆز تىلىدا بىر قەدەر تەپسىلىي ئىزاھلانغان بۇ لۇغەتنىڭ تۆت تومى 1990 ـ يىلىدىن باشلاپ ئارقا ـ ئارقىدىن نەشردىن چىقتى. (ھازىر مەزكۇر لۇغەتنىڭ جەمئىي ئالتە تومى تولۇق نەشردىن چىقىپ بولغاندىن تاشقىرى، ئۇنىڭ زور بىر تومغا مۇجەسسەملەنگەن ئىخچام شەكلىمۇ ئىلىم ئەھلى بىلەن يۈز كۆرۈشتى ـــ ت) بۇ ـــ ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ يۇقىرى ۋە يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى دەلىللەيدۇ.

بىراق، لۇغەتچىلىك، خۇسۇسەن لۇغەتچىلىك نەزەرىيە تەتقىقاتى بىزدە تېخى بىر ئاجىز ھالقا بولۇپ تۇرماقتا. گەرچە ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت كۆپلىگەن لۇغەتلەر ئىشلەنگەن بولسىمۇ، مىللەتلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئەمگەكلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىزنىڭ قىلغانلىرىمىز مەيلى سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن بولسۇن نىسبەتەن ئارقىدا تۇرىدۇ. بۇ ھال بىزدىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ ۋە ئىشلەپ، ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنى زامانىنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى تەتقىقاتىنى مۇناسىپ ھالدا يۇقىرى سەۋىيەگە كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلماقتا.

§2. لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتى

كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، لۇغەتچىلىك لېكسىكولوگىيە ئىلمىغا تەۋە تارماق پەن ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، لۇغەتچىلىك بەلكىم لېكسىكا تەتقىقاتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شۇنچىلىك زىچكى، لۇغەتچىلىك لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ كونكرېت ۋە جانلىق ئىپادىسى، ئىلمىي ۋە سۈپەتلىك ئىشلەنگەن لۇغەتلەر بولسا، لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ ئەمەلىي مەھسۇلى ۋە يىرىك مېۋىسى سانىلىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1) لېكسىكا تەتقىقاتى لۇغەتچىلىكىنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرىدۇ.

مەلۇمكى، تىل بىر مىللەتنىڭ بارلىق ئەزاسى ئۈچۈن ئورتاق قورال. كىشىلەر مۇشۇ قورالغا تايىنىپ، بىر ـ بىرى بىلەن ئالاقىلىشىدۇ، بىر ـ بىرىنى چۈشىنىدۇ. شۇڭا تىلنى توغرا چۈشىنىش، توغرا قوللىنىش ئىنتايىن مۇھىم. بىر مىللەتنىڭ تىلى شۇ مىللەتنىڭ بىر ئەزاسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، پۈتمەس ـ تۈگىمەس خەزىنە ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى، بىر تىلنىڭ ئومۇمىي بايلىقىنى پۈتۈنلەي بىلىدىغان ۋە تولۇق ئىگىلەپ بولغان بىرەر شەخسنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر تىلدا، ئۇنىڭ ھەممە ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان سۆزلەردىن باشقا، كونىرىغان سۆزلەر، تارىخىي سۆزلەر، مەلۇم بىر بۆلەك ئەزالار ئۈچۈنلا خاس بولغان ئىستىلىستىكىلىق فورمىلار، قېلىپلاشمىغان يېڭى تەركىبلەر بولىدۇ. بۇ ھال ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش، كىتاب

نو ـ تىياتىر، رادىيو ـ تېلېۋىزىيە، ئاخباراتچىلىق ـ نەشرىـ
ياتچىلىق، سودا ـ تىجارەت قاتارلىق ساھەلەردە، ئىجتىمائىي
ھاياتنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ
كۈندىلىك ئالاقىلىرىدە نۇرغۇنلىغان قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈـ
رىدۇ. بۇ قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىپ، ئالاقىنى راۋانلاشتۇـ
رۇش ئۈچۈن، تىلنىڭ سۆز بايلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەر
بىر سۆزنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنى ۋە ئىشلىتىلىش ئالاھىدىلىكـ
لىرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر قورالغا ھاجەت
چۈشىدۇ. بۇ قورال ـــ لۇغەتتۇر. ۋەھالەنكى، ھەرقانداق بىر
لۇغەت (مەيلى ئۇ يەك تىللىق، قوش تىللىق ياكى كۆپ تىللىق
لۇغەت بولسۇن) ئاددىي ھالدىكى سۆزلەرنىڭ تىزمىسى ياكى ئا ـ
تالغۇلار توپلىمى ئەمەس، بەلكى ئۇقۇملار دەستۇرى ۋە مەنىلەر
خەزىنىسى بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، ئۇ ئۆزىنىڭ
قوراللىق بۇرچىنى ئادا قىلالايدۇ. ھالبۇكى، لۇغەتلەرنىڭ سە ـ
ۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش، لۇغەتچىلىك ساھەسىنى ھەقىقىي روناق
تاپقۇزۇشتا، لېكسىكا تەتقىقاتى ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ.
چۈنكى، لېكسىكولوگىيە تىلنىڭ ماتېرىيالى بولغان سۆزلەرنى
تۈر ـ تۈرى، خىل ـ خىلى بويىچە ئايرىم ـ ئايرىم تەتقىق قە ـ
لىدۇ. ئۇ سۆزلەردىكى ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرنىمۇ، ئايرىم ئالا ـ
ھىدىلىكلەرنىمۇ تولۇق يورۇتىدۇ. قىسقىسى، لېكسىكولوگىيە
تەتقىقاتى لۇغەتچىلىكنى ھەقىقىي سۈپەت كاپالىتى بىلەن تە ـ
مىن ئېتىدۇ.

2) لۇغەتچىلىك تىلنىڭ ئۆلچەملىك دەرىجىسىنى ئاشۇرـ
دۇ، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرىدۇ.

لۇغەت ـــ قورال كىتاب. ئۇ تىل ـ يېزىقلىق خەلقلەر تە ـ
رىپىدىن ئورتاق قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لۇ ـ
غەت ئەمەلىيەتتە، شۇ تىللىق خەلقنىڭ سۆز ئىشلىتىش نور ـ
مىلىرىنى كۆرسىتىدىغان مىزاندۇر. تىلنىڭ ئۆلچەملىك دەرـ

جىسىنى ئۆستۈرۈش ـــ يەنى سۆز ـ ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇـ
رۇش، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش
لېكسىكولوگىيەنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ھېسابلىنىدۇ. مۇنداقـ
چە قىلىپ ئېيتقاندا، تىلىمىزدىكى سۆزلەر ئۈستىدە لېكسـ
كىلىق تەھلىل ئېلىپ بېرىش، تۈرلۈك تەركىبلەرنى ئۆز
دائىرىسى بويىچە تەتقىق قىلىش قاتارلىقلاردىن مەقسەت تىل
ماتېرىياللىرىمىزنى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز ئۈچۈن ياخشى
خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بىزنى مۇشۇ مۇددىئاغا يەتـ
كۈزۈشتە لۇغەتلەر ئاچقۇچلۇق رول ئويناىدۇ. ئالايلۇق، يېقىنـ
قى يىللاردىن بۇيانقى پەن تەتقىقاتى نۇرغۇن يېڭى شەيئىلەرنى
بارلىققا كەلتۈردى. بۇ يېڭى شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئۇقۇم
ۋە ناملارنى تەبىئىيكى شۇ شەيئىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن
خەلقنىڭ تىلىدىن بىزنىڭ تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىشقا توغرا
كەلدى. مانا شۇ چاغدا بىزنىڭ تەرجىمانلىرىمىز، بىزنىڭ تىلـ
چىلىرىمىز لېكسىكولوگىيە ئىلمىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە،
مەزكۇر شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ياسايدۇ،
تەقلىد قىلىدۇ ياكى ئارىيەت ئالىدۇ، مەيلى قانداق بولسۇن،
چەت تىلدىن كىرگەن بىر يېڭى ئۇقۇم بىزنىڭ ئۆز تىلىمىزدا
ئىپادىلىنىدىغان چاغدا، ھە دېگەندىلا بىر خىل تەركىب ياكى
بىرخىل سۆز بىلەنلا ئادا بولۇپ كېتىشى تەس، ھەتتا قايسى
سۆزنى قانداق قوللىنىش توغرىسىدا مۇنازىرە بولۇپ قېلىشـ
مۇ تەبىئىي. مانا مۇشۇنداق پەيتتە، لۇغەت ئۆزىنىڭ كۈچىنى
ۋە رولىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى ئۇ مۇئەييەن يېڭى ئۇقۇملارنى
ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى بېكىتمە قىلىپ ئۆز قوينىغا ئالىدۇ.
نەتىجىدە، لۇغەت بېتىدىن ئورۇن ئالغان سۆز مۇنازىرىسىز
ھالدا ھەممە ئادەم تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ
بولىدۇ، ئەلۋەتتە. دېمەك، لۇغەت تىلدىكى ئۆلچەمسىزلىكنى
تۈگىتىدىغان، ئاتالغۇ قالايمىقانچىلىقىنى ئاخىرقى ھېسابتا

يوقىتىدىغان، تىلنىڭ گۈزەللىكى، ئاممىبابلىقى ۋە راۋانلىقىنى ئۇنۇملۇك كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان قورالدۇر.

3) لۇغەتچىلىك لېكسىكا تەتقىقاتىنى ئالغا سۈرىدۇ.

ياخشى تۈزۈلگەن لۇغەتلەر، خۇسۇسەن سۈپەتلىك ئىشلەنگەن ئىزاھلىق لۇغەتلەر تىلنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ تىلدىكى سۆز خەزىنىسىنىڭ ئومۇمىيىتىنى كۆرسىتىدىغان ئەينەكتۇر. يەنى ئۇنىڭدا ھازىر ئىستېمال قىلىنىۋاتقان، بۈگۈنكى تىل ئالاقە ئىشلىرىمىزنىڭ ھاجىتىدىن چىقىدىغان سۆزلەرلا ئەمەس، بەلكى كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسىدە ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان، كونا زاماننى تەسۋىرلەشكە مۇناسىپ كېلىدىغان كونىرغان سۆزلەر، تارىخىي سۆزلەرمۇ بولىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر تىلنىڭ لېكسىكىلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى چۈشىنىشتە ۋە چۈشەندۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئالايلۇق، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 1 - توم (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى) نىڭ 224 - بېتىدە مۇنداق سۆزلەر بار: «ئەپشان (ئىسىم، پارسچىدىن كىرگەن، يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ :) ئەپكار: پىكىر، پىكىرلەر؛ ئەپكار ئامما: جامائەت پىكرى. ئەمدى، بىز مەزكۇر لۇغەتتىكى كۆرسەتمە بويىچە ئەرەبچە ۋە پارسچە لۇغەتلەرگە قارىساق، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «ئەپشان» سۆزىنىڭ پارسچىدا «ئەفشان» ئىكەنلىكىنى، «ئەپكار» سۆزىنىڭ بولسا، ئەرەبچىدە «ئەفكار» تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى بىلىمىز. شۇنىڭغا ئوخشاش ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە، بىز ئەرەب - پارسچىدىن تىلىمىزغا كىرگەن سۆزلەر تەركىبىدىكى «ف» تاۋۇشىنىڭ ئۆزلىشىش جەريانىدا، ئومۇمەن «پ» تاۋۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت ئاددىي، ئەمما ئەھمىيەتلىك بولغان بىر ئەھۋالنى چۈشىنىۋالىمىز. ئاندىن، «نۇر ئەفشان» دېگەن

سۆزنىڭ «نۇر چاچقۇچى» دېگەنلىك بولىدىغانلىقىغا قاراپ، يەركەندىكى «زەرەپشان (يەنى زەر ئەفشان) دەريا سى»نىڭ «ئالتۇن چاچار دەريا» دېگەن بولىدىغانلىقىنى ۋە بۇ نامنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە قويۇلغان نام ئىكەنلىكىنى بىلىۋالىمىز. ئاندىن «ئەپكار ئاممىا» دېگەن سۆزنىڭ «جامائەت پىكرى» دېگەن بولىدىغانلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭ ئەسلىي چاغاتاي ئۇيغۇرچە ئىزافەت سۆز بولۇپ، ئۇز ۋاقتىدىكى تەلەپپۇز شەكلى «ئەفكارى ئاممە» ئىكەنلىكىنى، ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ «ف» تاۋۇشىنىڭ «پ» غا ئايلىنىپ كەتكىنىدىن باشقا، ئىزافەت قوشۇمچىسى «- ئى» نىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنى، «ئاممە»دىكى «ئە» تاۋۇشىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسىگە بويسۇنۇپ «ئا»غا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتنى كۆرۈۋالالايمىز.

قىسقىسى، خۇددى لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتى لۇغەتچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئالغا سۈرۈپ، لۇغەتلەرنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگىنىگە ئوخشاش، لۇغەتچىلىكمۇ ئۆز نۆۋىتىدە لېكسىكا تەتقىقاتىنى كۈچلۈك پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

§3. لۇغەتنىڭ تۈرلىرى ۋە لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى

1. لۇغەتنىڭ تۈرلىرى

لۇغەتلەر ئادەتتە «تىل لۇغىتى» (语文词典) ۋە «خاس پەن لۇغىتى» (专科词典) دېگەن چوڭ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. خاس پەن لۇغىتى بىلەن تىل لۇغىتى روشەن پەرقلىنىدۇ. بۇلاردىكى تۈپكى پەرق شۇكى، تىل لۇغىتى ئادەتتە كىتابخانىنى

پەقەت سۆز مەنىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. خاس پەن لۇغىتى بولـ-
سا، مۇئەييەن پەنگە ئائىت بولغان بىلىم بىلەن تەمىنلەيدۇ.
تىل لۇغىتى ئادەتتە، بىر ياكى بىر قانچە مىللەتنىڭ تىلىدىكى
لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل
چۈشەندۈرۈش دائىر بىسىدىلا چەكلىنىدۇ. خاس پەن لۇغىتى
بولسا، بىلىم ئۇقۇمى جەھەتتە، زور دەرىجىدىكى ئومۇمىيلىققا
ۋە خەلقئارالىققا ئىگە بولىدۇ. تىل لۇغىتى ئۆزىنىڭ جەمئىگەن
سۆز بايلىقىغا قاراپ، «چوڭ لۇغەت، ئوتتۇرا لۇغەت ۋە قىسقـ-
چە لۇغەت» دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. خاس پەن لۇغىتى بولـ-
سا، ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلىم تارماقلىرىغا قاراپ، «قامۇس تـ-
پىدىكى لۇغەتلەر» (百科全书)، «گۇمانىتار پەنلەر لۇغىتى»
(人文学科词典)، «ئىجتىمائىي پەنلەر لۇغەتلىرى»
(社会科学词典)، «ئىنسانىيەت تارىخىغا ئائىت پەنلەر لۇغەتـ-
لىرى» (人类历史的学科词典)، «ئاساسىي پەنلەر ۋە ئەمە-
لىي پەنلەر تىپىدىكى لۇغەت» قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. تىل
لۇغىتى ئۆز تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ تاللىنىش دائىرىسىگە
قاراپ، «شېۋە لۇغىتى، ئادەت سۆزلىرى لۇغىتى، چەتتىن قـو-
بۇل قىلىنغان سۆزلەر لۇغىتى، تارىخىي سۆزلەر لۇغىتى، كونا
سۆزلەر لۇغىتى، يېڭى سۆزلەر لۇغىتى، قەدىمكى تىل لۇغـ-
تى، يارەمچى سۆزلەر لۇغىتى، قىسقارتىلما سۆزلەر لۇغىتى،
تۈراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى، ماقال ـ تەمسىللەر لۇغىتى،
كىلاسسىك ئەسەرلەر لۇغىتى» قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.
تىل لۇغىتى يەنە ئۆز تەركىبىدە ھەل قىلىنىدىغان مەسىلىنىڭ
خاراكتېرىگە قاراپ «ئىزاھلىق لۇغەت، سېلىشتۇرما لۇغـەت،
تەلەپپۇز لۇغىتى، سىمانتىكا لۇغىتى، گىرامماتىكا لۇغىتى،
ئىملا لۇغىتى، ئەدەبىي تىل لۇغىتى، جانلىق تىل لۇغىتى، يەك
تىللىق لۇغەت، قوش تىللىق لۇغەت ۋە كۆپ تىللىق لۇغـەت»
قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

ئادەتتە، ئىشلەنگەن لۇغەتلەرنىڭ تۈرى ۋە سانىنىڭ ئاز ـ
كۆپلۈكى، لۇغەتچىلىك سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەنلىكى
بىرەر دۆلەت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋە-
يەسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەينەك ھېسابلىنىدۇ. لۇ-
غەتچىلىك ئەمەلىيەتتە، ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئومۇمىي
مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىدىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر قۇرۇلۇش-
تۇر. لۇغەتچىلىك ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش لېكسىكولوگىيە
بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىقاتنى ياخشى يولغا قويۇشقا موھتـاج
بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە خاس لۇغەتشۇناسلىققا دائىر
تەتقىقاتنى مەركەزلىك رەۋىشتە كۈچەيتىشنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ.

2. لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى

لۇغەتشۇناسلىق ـــ تۈرۈلگۈسى لۇغەتنىڭ تۈرى ۋە خاراك-
تېرىگە قاراپ قايسى دائىرىدە سۆز تاللاش، سۆزلەرنى قانداق
پىرىنسىپلار ئاساسىدا ئىزاھلاش، لۇغەتنى نېمە مۇددىئا بىلەن
تۈزۈش قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان بىر پەن. لۇ-
غەتلەر مەزكۇر لۇغەتشۇناسلىقنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قائىدە-
لىرىگە ئاساسەن تۈرۈلىدۇ ۋە شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ
مۇناسىپ ھالدىكى قورال كىتاب بولالايدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلىنى تۆ-
ۋەندىكىدەك بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1) سۆز توپلاش

سۆز توپلاش دېگىنىمىز تۈرۈلگۈسى لۇغەتنىڭ خاراكتېرى
ۋە كونكرېت تەلىپىگە ئاساسەن، لۇغەتتە كۆرسىتىشكە تېگىش-
لىك سۆزلەرنى يىغىشنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر بىزنىڭ تۈزمەك-
چى بولغان لۇغىتىمىز نېفىتچىلىك ۋە نېفىتچىلىك تېخنى-
كىسىغا ئائىت لۇغەت بولسا، بىز گېئولوگىيە ۋە نېفىتچىلىك
ئىلمىغا دائىر كىتاب ـ ژۇرناللاردىن سۆز يىغىشىمىز مۇم-

كىن، نېفىتچىلىك ئىشى بىلەن شۇغۇللانغۇچى تېخنىك ۋە ئىشچىلارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئېغىزىدىن سۆز توپلىشىمىز مۇمكىن. ئەگەر بىزنىڭ تۇزمەكچى بولغان لۇغىتىمىز يېزا ئىگىلىك ئىشلىرى لۇغىتى بولسا، بىز يېزا ئىگىلىك ئىلمىغا دائىر كىتابلاردىن، ژۇرناللاردىن سۆز تاللاپ يىغىشىمىز مۇمكىن، شۇنداقلا تېرىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېھقانلار ۋە يېزا ئىگىلىك تېخنىكلىرىنىڭ ئېغىزىدىن سۆز توپلىشىمىز مۇمكىن. دېمەك، سۆز توپلاش خۇددى ھەسەل ھەرىسىنىڭ گۈل چېكىنى يىغقىنىغا ئوخشاش جاپالىق ئەمگەك. ئالايلۇق، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»نى تۇزۇش ئۈچۈن لۇغەت ئاپتورلىرى ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان گېزىت ـ ژۇرنال، ئەدەبىي، پەننىي، ئىلمىي كىتابلار، ئاممىباب ئەسەرلەر، دەرسلىكلەر، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ھۆججەتلىرى ۋە بىر قىسىم تەرجىمە ئەسەرلەر بولۇپ، جەمئىي 400 دىن ئارتۇق كىتاب ـ ماتېرىياللاردىن 500 مىڭدىن ئارتۇق جۇملە كارتوچكىسى تەييارلىغان ۋە ئۇلاردىن 60 مىڭغا يېقىن سۆز تاللىغان. ئۇلار يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق تىلىدا ئانچە ئۇچرىمايدىغان، ئەمما خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا كۆپ ئىستېمال قىلىنىدىغان، ھاياتىي كۈچكە ئىگە سۆزلەرنى توپلاش مەقسىتىدە 1980 ـ يىلى ۋە 1982 ـ يىلى شەرقىي شىنجاڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئىككى قېتىم تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

دېمەك، سۆز توپلاش لۇغەت تۈزۈشنىڭ تەييارلىق باسقۇچى، شۇنداقلا لۇغەت قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلى ھېسابلىنىدۇ.

2) تىزىش

تىزىش دېگىنىمىز لۇغەتكە كىرگۈزۈلگۈسى سۆزلەرنى مۇئەييەن تەرتىپتە رەتلەشنى كۆرسىتىدۇ. سۆزلەرنى رەتلەپ تىزىشتىن مەقسەت پايدىلىنىشقا قولايلىق قىلىشتىن ئىبا-

رەت، ئەلۋەتتە. لۇغەتتىكى سۆزلەرنى تۇرلۇكچە قىلىپ تىزىش مۇمكىن. ئادەتتە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىلمىيەك ئۇسۇل ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىش ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ.

3) تىرانسكرىپسىيە قىلىش

تىرانسكرىپسىيە قىلىش (转写) لۇغەتتە ئىزاھلىنىدىغان سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشىنى، يەنى تەلەپپۇز قىلىنىشىنى يېزىپ كۆرسىتىش دېمەكتۇر. فونېمىلىق يېزىق سىستېمىسىغا ئىگە تىل (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى) لۇغەتلىرىدە، ئادەتتە ئەگەر مەزكۇر لۇغەت مەخسۇس تەلەپپۇز لۇغىتى بولمىسىلا، سۆزلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك تىرانسكرىپسىيە بېرىشنىڭ ئانچە زۆرۈرىيىتى يوق. چۈنكى، مۇنداق تىللاردا سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى يېزىقتا ھەرپلەر ئارقىلىق خاتىرىلەنگىنى بىلەن ئوخشاش ياكى ئاساسەن ئوخشاش بولىدۇ. بىراق، يېزىلىشى بىلەن ئوقۇلۇشى پەرق بار تىللاردا (مەسىلەن، ئىنگلىز تىلى) ياكى يېزىق شەكلى ئارقىلىقلا سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىنى تولۇق كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدىغان تىللاردا (مەسىلەن، خەنزۇ تىلى) تىرانسكرىپسىيە بېرىش ئىنتايىن زۆرۈر.

ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى باشقا مىللەتلەر تىلىدا ئىزاھلايدىغان قوش تىللىق ۋە كۆپ تىللىق لۇغەتلەردىلا ئەمەس، ئىزاھلىق لۇغەتلەردىمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر، خۇسۇسەن يېزىلىش شەكلى ئارقىلىق تەلەپپۇز پەرقىنى كۆرۈۋالغىلى بولمايدىغان شەكىلداش سۆزلەر تىرانسكرىپسىيە قىلىپ كۆرسىتىلىشى لازىم. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇلۇش چېكى جەھەتتىن «ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش» ۋە «قىسقا سوزۇق تاۋۇش» دېگەن ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى ئىلمىي ئاساستا شەرھلەيدىغان كۆز قاراشنىڭ قوبۇل قىلىنىشى ۋە ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ خىل شەكىلداش سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى لۇغەتلىرىمىزدە تىرانسكرىپ-

سىيە قىلىپ كۆرسىتىلدى. بۇ ناھايىتى ياخشى ئەھۋال، مە-
سىلەن، ئاچا (سۆيەت): بىر گەۋدىدىن ئاجرىلىپ چىققان، بۆ-
لۈنگەن؛ ئاچا ياغاچ، ئاچا قۇيرۇق، ئاچا يول؛ ئاچا (ئا:چا، ئىـ-
سىم:) بىر تۈغقان قېرىنداشلار ئىچىدىكى ئۆزىدىن چوڭ ئايال
تۈغقان: پاتەمخان ئاچا، گۈھەرنىساخان ئاچا: ئارا (ئىسىم):
ئىككى نەرسە ياكى ئىككى نۇقتا ئوتتۇرىسىدىكى مۇساپە، ئارە-
لىق؛ ئارا (ئا:را) (ئىسىم): دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان،
تۆمۈر ياكى ياغاچتىن ياسالغان چىشلىق سايمان؛ ئۇچ چىشلىق
ئارا، بەش چىشلىق ئارا: پاشا (ئىسىم) (پارسچە): ھاشارات، پە-
تىلگىنىنىڭ تېنى ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن، گەۋدىسىدە بىر جۈپ
قانات ۋە ئۇچ جۈپ ئۇزۇن، ئىنچىكە پۇتلىرى بولىدۇ، پاشا
(پا:شا) (ئىسىم): بۇرۇنقى چاغلاردا تۈركىيە، مىسىر قاتارلىق
مەملىكەتلەرنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى-
نىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋان نامى. («ئۇيغۇر تىلىنىڭ
ئىزاھلىق لۇغىتى»، I تۇم، 642 ـ بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، «باشقا كەلگەن ئاپەت» مەنىسىدىكى «بالا»
سۆزى بىلەن «پەرزەنت» مەنىسىدىكى «بالا»؛ «بېرىش» (给) مە-
نىسىدىكى «ئاتا» سۆزى بىلەن «دادا» مەنىسىدىكى «ئاتا» قاتار-
لىق سۆزلەرمۇ لۇغەتلىرىمىزدە تىرانسكرىپسىيە قىلىنىپ،
مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئاياغ بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تە-
لەپپۇزىدىكى پەرقىمۇ ئېنىق كۆرسىتىلىشى لازىم.

4) ئىزاھلاش

ئىزاھلاش دېگىنىمىز لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن ھەر بىر
سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسە-
تىش، سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى (ئەينەن مەنىسىنە-
مۇ، كۆچمە مەنىسىنىمۇ) پىشىپ كۆرسىتىش دېگەنلىكتۇر.
سۆزلەرنى سۆز بىلەن ئىزاھلاشتىن باشقا، ئېنىقلىق دەرىجە-
سىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك سۈرەت ياكى ئىسخە-

مىلارنى قىستۇرۇشقىمۇ بولىدۇ.

ئىزاھلاش تۈزۈلگۈسى لۇغەتنىڭ سەۋىيەسىگە، سۈپىتىگە ۋە
پايدىلىنىش ئۇنۇمىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئەمگەك. ئىزاھلاش
ئىخچام، ئەمما ئېنىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىشى لازىم.

5) مىسال كەلتۈرۈش

مىسال كەلتۈرۈش ـــ لۇغەتلەردە كەم بولسا بولمايدىغان
بىر مەزمۇن ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، مەيلى ئۆز تىلىدىكى ئىزاھ-
لىق لۇغەت بولسۇن ياكى بىر تىلنى ئىككىنچى بىر تىلغا
چۈشەندۈرىدىغان قوش تىللىق ياكى كۆپ تىللىق لۇغەت بول-
سۇن، ئەمەلىي مىسالسىز سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ۋايىغا يەتكۈ-
زۈپ ئىزاھلاشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. مىسال كەلتۈرۈش-
نىڭ ئەھمىيىتى شۇ دەرىجىدىكى، بەزى ھالىلاردا، سۆزلەرنىڭ
ئىزاھى ئارقىلىق ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل سۆز بىلەن يېشىپ كۆرسە-
تىپ بەرگىلى بولمايدىغان ئىنچىكە تەرەپلەرنىمۇ كۆرسىتىپ
بەرگىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىزاھ سۆزى بىلەن سۆز-
لەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى بۇاستە كۆرسىتىپ بەرسە،
كەلتۈرۈلگەن مىساللار مەزكۇر ئىزاھلانغان سۆزنىڭ ئەمەلىي
ئىستېمالدىكى ئىشلىتىلىش يوللىرىنى كۆرسىتىپ، كىتاب-
خانىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

بەزى سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ بولىدۇ ۋە
بەزى سۆزلەرنىڭ نىسبەتەن تارىراق بولىدۇ؛ بەزى سۆزلەرنىڭ
مەنىسى، خۇسۇسەن كۆچمە مەنىسى كۆپرەك بولىدۇ ۋە بەزىلە-
رىنىڭ ئازراق بولىدۇ؛ لۇغەتلەردە ئىشلىتىلىش دائىرىسى
كەڭ، ھاياتىي كۈچى زور بولغان سۆزلەرگە، كۆپ مەنىلىك
سۆزلەرگە مىسال كەلتۈرۈشتە، ئالاھىدە ئېتىبار ۋە دىققەت
قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مول، كېلىش مەنبەسى ئېنىق، ئاساسى كۈچلۈك، قايىل
قىلىش كۈچىگە ئىگە مىساللار لۇغەتنىڭ قىممىتىنى ۋە ئىنا-

ۋىتىنى ئاشۇرىدۇ.

6) ئاچقۇچ بېرىش

بىر قەدەر مۇكەممەل تۈزۈلگەن لۇغەتلەردە، ھامان بىر ئاچ-قۇچ بېرىلىدۇ. ئاچقۇچ دېگىنىمىز لۇغەتتىكى سۆزلەردىن تېز، دەل ۋە ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش يوللىرى ھەققىدە بېرىلىدىغان كۆرسەتمىدىن ئىبارەت. ئاچقۇچ كىتابخانىغا ئۇ ئىزدىگەن سۆزنىڭ مەزكۇر لۇغەتتە بار ياكى يوقلۇقىنى، بولسا قايسى بۆلۈم، قاتـ-چىنچى بەتتە ئىكەنلىكىنى بىر قاراشتىلا كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئەلۋەتتە، لۇغەت تۈزۈشنىڭ ئۇسۇلىنى يۇقىرىقىدىنلا ئىـ-بارەت دېگىلى بولمايدۇ. تۈزۈلگۈسى لۇغەتنىڭ تۈرى، خاراك-تېرى، ھەجىم لايىھەسىگە قاراپ، يەنە ئۇنىڭدىن باشقىمۇ ئۇ-سۇل ۋە يوللارنى قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ. مەيلى قانداق بولسۇن، لۇغەتچىلىك بىر پەن بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇ بۇ پەن بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ تىلشۇناسلىق بىلىمىگە، خۇسۇسەن لېكـ-سىكولوگىيە ۋە لۇغەتشۇناسلىق بىلىمىگە پىششىق، ئىشتا ئەس-تايىدىل، زېرىكمەس ـ تېرىكمەس بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

بىز مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇ-رۇش ئىشلىرىغا تېگىشلىك ھەسسە قوشۇش ئۈچۈن، لۇغەتچە-لىكتىن ئىبارەت بۇ ساھەدىمۇ ئەھمىيەتلىك ئەمگەكلەرنى قە-لىشىمىز، ھەر خىل شەكىل، ھەر خىل مەزمۇن ۋە ھەر خىل تىلدىكى يۇقىرى سەۋىيەلىك لۇغەتلەرنى كۆپلەپ تۈزۈپ چە-قىشىمىز، ئىزاھلىق لۇغەتلەرنىلا ئەمەس، بەلكى ئوكيانۇس، قامۇسلارنىمۇ ئىشلەپ چىقىشىمىز لازىم.

سەككىزىنچى باب ئېتىمولوگىيە ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى

§1. ئېتىمولوگىيە ھەققىدە چۈشەنچە

تىلشۇناسلىقتا، سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ۋە تەلەپپۇز قىلـ-نىش شەكلى ۋە مەنىسىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلـ-ىدىغان پەن «ئېتىمولوگىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، «كۆزنى يوغان ئېچىپ، چەكچە-يىپ قارىماق» دەپ ئىزاھلىنىۋاتقان («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھـ-لىق لۇغىتى» 1 ـ تۇم، 156 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى) «ئالايماق» سۆزىنىڭ ئەسلىي شەكلى «ئالارماق» بولۇپ، مەنىسى «ئالا بولماق» دېگەن بولاتتى. دې-مەك، «ئالارماق» سۆزى «ئالايماق» كەلىمىسىنىڭ ئېتىمولوگـ-يەسى بولىدۇ.

ئېتىمولوگىيە پېنى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىـ-قىنىڭ لېكسىكولوگىيە تېپىدىكى پەن قاتارىغا كىرىدۇ. ئىلمىي يوسۇندىكى ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتى تىلشۇناسلىقنىڭ ئىلمىي قانۇنىيەتلىرى ۋە كۆرسەتمىلىرىگە ئاساسەن، مۇئەييەن بىر سۆزنىڭ ئەينى زاماندا مەزكۇر سۆزنى ئىشلەتكۈچى مىللەتنىڭ تىلىدىن باشقا، شۇ تىل بىلەن قېرىنداش بولغان ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى بىر تىلدىكى شەكلى ۋە مەنىسىنى يېپ ئۈچى قىلغان ھالدا ئىزدىنىش قىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا شۇ سۆزنىڭ ھەممە تىل ئەھلىنى قايىل قىلىدىغان ئىپتىدائىي ۋە ئەڭ

دەسلەپكى مەنسىنى تېپىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بىر سۆزنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ۋە ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنىسى شۇ تىلدىكى كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئېنىقلاپ چىقىشمۇ ئېتىمولوگىيە پېنىنىڭ ئىلمىي ۋە تۈپ ئۇسۇلۇبى هېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇنداق مىساللار بار:

212. تەڭىزدىن چىقارماسا يېنچۇ كىشى،
كەرەك يېنچۇ بولسۇن كەرەك سايى تاشى.
(يېشىمى: دېڭىزدىن چىقارمىسا ئۇنچە كىشى،
قالۇر پەرقسىز ئۇنچە سايى تېشى.)

بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، 11 ـ ئەسىردە يېزىلغان مەزكۇر ئەسەردىكى «تەڭىز، يېنچۇ، كەرەك» سۆزلىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «دېڭىز، ئۇنچە، كېرەك» كەلىمىلىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى، يەنى ئېتىمولوگىيەسى هېسابلىنىدۇ.

ئېتىمولوگىيە پېنى بىر تىلدىكى ئەنئەنىۋى سۆزلەرنى، يەنى ئەسلىدىن شۇ تىلنىڭ ئۆزىگىلا خاس سۆزلەرنىلا ئەمەس، بەلكى مەزكۇر تىلغا باشقا چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىمۇ ئۆزىنىڭ مۇهىم تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. چۈنكى، بىر تىلغا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ كېلىش مەزمۇنى ئېنىقلاش زۆرۈرىيىتى شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاش زۆرۈرىيىتىدىن كۆچلۈكرەك بولىدۇ. مەسىلەن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تەكەببۇر»، «مۇتەكەببۇر» دېگەن ئىككى سۆز بار. بۇ سۆزلەر «تەكەببۇرلۇق قىلماق»، «مۇتەكەببۇرلۇق قىلماق» شەكىللىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. قىزىق يېرى شۇكى، «ئۇ ئادەم تەكەببۇرلۇق قىلدى» دېسىمۇ، «ئۇ ئادەم مۇتەكەببۇرلۇق قىلدى» دېسىمۇ ئۇخشاشلا «ئۇ ئادەم چوڭچىلىق قىلدى» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. هالبۇكى، «تەكەببۇرلۇق» سۆزى بىلەن «مۇتەكەببۇرلۇق»

سۆزىنىڭ مەنىسى نېمە ئۈچۈن ئوخشىشىدۇ؟ مەزكۇر ئىككى تەركىبنى شەكىل جەهەتتىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرغان «مۇ ـ»نىڭ ئەهمىيىتى نېمە؟ مەنىسىچۇ؟ مانا بۇلارنى تىل ئەهلىنىڭ بىلگۈسى كېلىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنىڭغا پەقەت ئېتىمولوگىيە پېنى قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرەلەيدۇ.

ئېتىمولوگىيە پېنى بىر تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ قېرىنداش مىللەتلەر تىللىرىنىڭ سۆزلۈك سوستاۋىدىكى ئوخشاش تەركىبلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇستىدىمۇ، تىل جەهەتتە قېرىنداشلىقى بولمىغان مىللەتلەر تىلى لېكسىكىسىدىكى ئوخشاش ئامىللارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇستىدىمۇ، هەتتا شەيئىلەر بىلەن ئۇنىڭ ئاتىلىشى (ئىسىملىنىشى، نام قويۇلۇشى) ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش، ئىسىم ـ نامىلارنىڭ مەيدانغا كېلىش سەۋەبلىرى قاتارلىقلار ئۇستىدىمۇ ئىزدىنىش قىلىدۇ، تەتقىقات يۈرگۈزىدۇ.

ئىنسانلار قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا ئىسىم ـ نامىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، مىللەتلەر تىلىدىكى لېكسىكا جەهەتتىكى ئوخشاش تەركىبلەر قاتارلىق مەسىلىلەر ئۇستىدە تەتقىقات يۈرگۈزۈپ كەلمەكتە. ئالايلۇق، قەدىمىي يۇنان پەيلاسوپلىرىدىن هېراكلىت (赫拉克利特، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 530 ـ 470 ـ يىللار) شەيئىلەرنىڭ ئىسمى بىلەن مەزكۇر شەيئىنىڭ يارلىشى ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي باغلىنىش بار دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. دېموكرىت (德谟克利特، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 460 ـ 370 ـ يىللار) بولسا، شەيئىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئاتىلىشى (يەنى ئىسىملىنىشى) ئوتتۇرىسىدا هېچقانداق تەبىئىي باغلىنىش يوق، ئۇ پەقەت ئادەتنىڭ مەهسۇلى، خالاس دەپ قارىغان. مانا بۇلار شەيئىلەرنىڭ مۇئەييەن بىر ئىسىم بىلەن ئاتىلىشى ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇستىدىكى ئىپ-

تەدرىجىي ئىزدىنىشلەردۇر. («جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيەسى» تىل ۋە يېزىق قىسمى، 41 ـ بەت)

18 ـ ئەسىردىن بۇرۇن ياۋروپالىقلار خىرىستىيان دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى ئىنجىلنىڭ تەلىماتىغا بولغان چوقۇنۇش ھېبرىي (Hebrew) تىلى (希伯来语) نى «پۈتكۈل ياۋروپا تىللىرىنىڭ ئانىسى» دەپ قارايتتى. 1786 ـ يىلى ئەنگلىيە تىلشۇناسى ۋىلىيام جونس (W.琼斯) سانسكرىت تىلىنىڭ ئىنگلىز تىلى قاتارلىق ياۋروپا تىللىرى بىلەن مەلۇم جەھەتتە ئوخشاشلىقلارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقىغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا دانىيە تىلشۇناسى راسموس كىرىستىيان راسىك (R.K.拉斯克) بىلەن گېرمانىيە تىلشۇناسى فرانز بوب (F.博普) ئىككىلەن «ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلى، فرانسۇز تىلى، گېرمان تىلى، دانىيە تىلى، ئىسلاندىيە تىلى، رۇس تىلى، ئىتالىيان تىلى ۋە قەدىمكى لاتىن تىلى، يۇنان تىلى، ھەتتا قەدىمكى سانسكرىت تىلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مەنبەداش تىللاردۇر» دېگەن قاراشنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ياۋروپادا تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى تېخىمۇ قىزىپ كەتكەن. ئۇلار قەدىمىي ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسى نەزەرىيەسى بويىچە، ئىپتىدائىي ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىنى ئىلمىي يوسۇندا قۇراشتۇرۇپ چىققان. مەسىلەن: «ئون» دېگەن سانىنى بىلدۈرىدىغان سۆز سانسكرىت تىلىدا «dasa» دېيىلسە، لاتىن تىلىدا «dece»، گېرمان تىلىدا «zehn»، ئىنگلىز تىلىدا بولسا، «ten» دېيىلىدۇ. ئالىملار مۇشۇ تىل پاكىتلىرى ئارقىلىق مەزكۇر سۆزنىڭ ياۋروپادىكى باشقا بارلىق مىللەت تىللىرىغە مۇ ئورتاق بولغان ئىپتىدائىي شەكلىنى «dekem» دەپ

تەسەۋۋۇر قىلغان.①

يېقىندا مىسىر ئەينۇش شەمس (عين الشمس: قۇياش بۇلقى) ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىنگلىز تىلى گرامماتىكىسىنى تەتقىق قىلىدىغان ئايال ئالىمى داھىيە ئابدۇلئەزىز ئىنگلىز تىلىدا، «ئەرەب تىلى ــ گېرمان، ئىنگلىز ۋە ھىندى تىللىرىنىڭ ئانىسى» ناملىق 285 بەتلىك بىر كىتاب نەشر قىلدۇرغان. ئۇ بۇ كىتابىدا، ئۆزىنىڭ ئون يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ توپلىغان مول تىل پاكىتلىرى ئارقىلىق ساكسون تىلى (撒克逊) يەنى ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلىنى شەكىللەندۈرگەن تىل ۋە لاتىن تىلىنىڭ ئەسلىدە ئۆلچەملىك ئەرەب تىلىدىن شاخلىنىپ شەكىللەنگەن بۆلۈنمە تىللار (派生语) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققان. ئۇنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلىمايدىغان پاكىتلىق تەتقىقاتىچە، ساكسون تىلىدىكى پېئىل سۆزلەرنىڭ 80 پىرسەنتى، لاتىن تىلىدىكى پېئىل سۆزلەرنىڭ 75 پىرسەنتى قەدىمكى ئەرەبچىدىن كەلگەن ئىكەن.②

مەملىكىتىمىز ئېتنىمولوگىيە پېنى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان دۆلەتلەردىن سانلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ خەن سۇلالىسى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 222 ـ يىلدىن مىلادىيە 206 ـ يىلغىچە) دەۋرىدىلا، مەخسۇس ئېتنىمولوگىيە پېنىگە بېغىشلانغان يېرىك ئەسەرلەر مەيدانغا چىققان. ئالايلۇق لېۋشى (刘熙) نىڭ «ئىسىملار ھەققىدە شەرھ» (释名)، شۇي شېن (许慎) نىڭ «سۆزلەرنى ئىزاھلاش» (说文解字) دېگەن كىتابلىرى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دېگەن ئۇلۇغ ئەسىرىدە، سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى

① «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيەسى»، تىل ۋە يېزىق قىسمى، 42 ـ بەت.

② «ئەرەب دۇنياسى» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىللىق 4 ـ سان.

ئىزاھلاپ كۆرسەتكەندىن باشقا، شۇ سۆزلەرنىڭ قانداق ياسالغانلىقىنى ۋە قايسى سۆزدىن كەلگەنلىكىنىمۇ پاكىت بىلەن كۆرسىتىپ ماڭغان. مەسىلەن، «ئۆگسۈز» دېگەن سۆزگە «ئۆكسۈز، يېتىم، تەمتىرەپ قالغان ئادەم» دەپ ئىزاھ بەرگەندىن باشقا، بۇ سۆزنىڭ ئەقىل ۋە ئوقۇم مەنىسىدىكى «ئۆگ» دېگەن يىلتىزدىن كەلگەنلىكىنىمۇ كۆرسەتكەن. يەنە «سېلىنچا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يازىم» سۆزى «يايدى» دېگەن مەنىدىكى «يازتى» سۆزىگە «م» قوشۇلۇپ ياسالغان؛ «ئۆلۈك» سۆزى «ئۆلدى» سۆزىگە «ك» قوشۇلۇپ ياسالغان؛ «بىر تۇلۇم قوغۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بىر پىچىم قوغۇن» ئىبارىسىدىكى «پىچىم» سۆزى «كەستى» مەنىدىكى «پىچدى» سۆزىگە «ـ م» قوشۇلۇپ ياسالغان دەپ كۆرسەتكەن ۋە باشقىلار. كۆرۈنۈشلىش تەس ئەمەسكى، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك ئەسىملارنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ياسالغان ياسالما سۆز ئىكەنلىكىنى شەرھلىگەن. ئەمەلىيەتتە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ھازىرقى زامان تىللىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، تەڭدىشى يوق ئېتىمولوگىيە لۇغىتى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

§2. ئېتىمولوگىيەنىڭ لېكسكولوگىيە تەتقىقاتىدىكى رولى

ئېتىمولوگىيە مەخسۇس سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. بىراق، لېكسكولوگىيە تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدىغان تۈرلۈك شەكىلدىكى سۆزلەر، خۇسۇسەن تۈرلۈك شەكىلدىكى سېمانتىكىلىق تەركىبلەر (مەسىلەن: شەكىلداش سۆزلەر، ئاھاڭداش سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر...) ۋە سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر (مەسىلەن: سۆزلەردىكى مەنە -

ئۇقۇم كۆچۈش ھادىسىسى، بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى...) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھامان ئاشۇ سۆزلەر ۋە تەركىبلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانى، ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاشقا موھتاج. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، ئېتىمولوگىيە پەنى لېكسكولوگىيە تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە ئۇنى ۋايىغا يەتكۈزۈشتە كەم بولسا بولمايدىغان بىر پەن ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بىر تىل. ئۇ ئۆز تارىخىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنى ئاچقان. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ تارىختىن بۇيان بىرقانچە خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىشى، تۈرلۈك مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنى قاتارلىقلار تىلىمىزدا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەردىكى مەڭگۈ تاشلاردا خاتىرىلەنگەن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن، خاقانىيە دەۋرىدە مەھمۇد كاشغەرىي توپلاپ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىلىق ئەسىرىگە كىرگۈزگەن ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن باشقا، خەنزۇ تىلىدىن، ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن ۋە رۇس قاتارلىق ياۋروپا تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرمۇ بار. ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئۇزاق تارىخىي جەريانلىق ئىستېمال داۋامىدا نۇرغۇنلىغان فونېتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، كېلىش مەنبەسى خىلمۇخىل بولغان ئۆزلەشمە سۆزلەرمۇ مەيلى فونېتىكا جەھەتتىن، مەيلى لېكسىكا جەھەتتىن بولسۇن، ئاز بولمىغان ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۆزگىچىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئەمەلىيەتتە، بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر تۇپەيلىدىن، تىلىمىزنىڭ لېكسىكا سوستاۋىدا ئوخشىمىغان دەرىجە -

دىكى مۇرەككەپ ئاممىلار بارلىققا كەلگەن. ئېتىمولوگىيە پېنى تىلىمىز لېكسىكىسىدىكى ئاشۇ خىل مۇرەككەپلىكلەرنى سۆز-لەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە ئەسلىي مەنىسىنى كۆرسىتىش يولى بىلەن ئاسانلاشتۇرىدۇ. روشەنكى، بۇ تىلىمىزنىڭ ئۇ-نۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى تېگىشلىك رولىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇشتا، ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم ئەھ-مىيەتكە ئىگە. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلى بويى-چە ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ رېئال ئەھمىيىتى مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) سۆزلەردىكى ئۇقۇم ئېنىقسىزلىقىنى ئوچۇقلاپ، ئالا-قىنى راۋانلاشتۇرىدۇ.

ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈك تەركىبىدىلا ئەمەس، بەلكى ئاساسىي سۆز-لۈك تەركىبىدىمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ئاساسىي سۆزلۈككە تەئەللۇق بەزى سۆز-لەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى جەھەتتىمۇ، مەنە ئىپادىلىشى جە-ھەتتىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: «ئالا بولماق» مەنىسىدىكى «ئالارماق» سۆزىنىڭ بۈگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى «ئالايماق»قا ئۆزگىرىپ كەتكىنىگە ئوخشاش.

مەلۇم بىر ئۇنىۋېرسىتېتتا، بىر جەنۇبلۇق ئوقۇغۇچى بىر شىمالىلىق ئوقۇغۇچى بىلەن ئەھۋاللىشىپ ئولتۇرۇپ، گەپ ئارىسىدا «مەن مانچىنچى يىلى ئۆرۈك ئالايغان چاغدا تۇغۇلغا-نىكەنمەن» دېگەن يەرگە كەلگەندە، ئىككىسى گەپ تالىشىپ قاپتۇ. شىمالىلىق بالا: «ئۆرۈك دېگەنمۇ ئالىيامدۇ؟» دەپتۇ. جە-نۇبلۇق بالا: «بىزنىڭ يۇرتتا مۇشۇنداق دەيمىز» دەپتۇ. بىر ئوبدان سىردىشىش دەتالاشقا ئۆزگىرىپ كېتىپ، شىمالىلىق بالا دەرھال لۇغەتنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىكى «ئالايماق — كۆزنى يوغان ئېچىپ چەكچىيىپ قارىماق دېگەن بولىدۇ» دېگەن گەپ-

نى كۆرسىتىپ، جەنۇبلۇق بالىنى مات قىلىپتۇ. ئەگەر شۇ چاغدا، «ئالايماق» سۆزىنىڭ ئەسلىدە «ئاقارماق، قىزارماق، كۆكەرمەك» دېگەن سۆزلەر قاتارىدا «ئالارماق» تەلەپپۇز قىلى-نىدىغان سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسلىي مەنىسىنىڭ دەل ھېلىقى جەنۇبلۇق بالا ئېيتقاندەك «ئالا بولماق» دېگەن بولىدى-غانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىر لۇغەت (يەنى ئېتىمولوگىيە لۇ-غىتى) بولغان بولسىيدى، ھېلىقى جەنۇبلۇق بالا گاڭگىراش ۋە خىجىللىق ئىچىدە لېۋىنى چىشلىمىگەن بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىدا «تەكلىماكانمۇ ياكى تەكتى ماكانمۇ؟»، «قارا تۇرك، دەپ ئاتاش توغرىمۇ؟»، «غازاق پەسلى، مۇ ياكى خازان پەسلى، مۇ؟»، «ساما يولى، مۇ ياكى سامان يولى، مۇ؟»، «ساھىبخان، مۇ ياكى ساھىبخانا، مۇ؟» دېگەندەك ئاتالغۇ مۇنازىرىلىرى بولدى. ئېتىمولوگىيە ئىلمى مانا مۇشۇنداق مۇنازىرىلەردە ئۆز ئالاھى-دىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئېنىقسىزلىقلارنى توگىتەلەيدۇ.

2) سۆزلەردىكى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى توغرا شەرھ-لەشكە ئاساس ۋە پاكىت كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانى سۆزلەردە بەلگىلىك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ تەبىئىي ئەھۋال. بىراق، بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ھەرگىزمۇ خالىغانچە ياكى ھېچقانداق بىر ئاساسسىز يۇز بەرمەيدۇ. بەلكى شۇ تەل-لىك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بويىچە شەكىللەنگەن مۇئەييەن قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولىدۇ. ئالايلۇق، ھا-زىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «ئۇل» دېگەن سۆزنى جانلىق تىلدا نۇرغۇن كىشىلەر «ھۇل» دەيدۇ. (مەسىلەن، بىنا-لىق ھۇلى، قۇرۇلۇشقا ھۇل باسماق، دېگەنلەرگە ئوخشاش) زادى نېمە ئۈچۈن بۇ سۆزنى لۇغەتلەردە «ھۇل ئەمەس، ئۇل» دەپ ئالاھىدە ئىزاھلاپ تۇرساقمۇ («ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئە-

دەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»، 629 ـ بەت)، كىشىلەر يەنىلا «ھۇل» دەيدۇ؟ ئېتىمولوگىيە نۇقتىسىدىن قارىساق، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «ھارماق، ھەسەل، ھۇرمەك، ھېيت» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرلىرىدە «ئارماق، ئەسەل، ئۇرمەك، ئەيد» تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: ئەر ئاردى: ئادەم ھاردى. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 292 ـ بەت)؛ ئېت ئۇردى: ئېت ھۇردى. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 222 ـ بەت)؛ لۇتف قىل شىرىن لەبىڭدىن بىر ئەسەل يەڭلىغ خىتاب: شېكەر لېۋىڭنى ئىشقا سېلىپ، ھەسەلدەك بىر ئېغىز سۆز قىلىپ قويغىن. («چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، 140 ـ بەت، 1986 ـ يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى)؛ ئەيد ئاقشامى نەززارەدە كۆردى قاشلىق مەگەر، گەردۇن ئەتەكى ئەسرۇ ياشۇردى ھىلالىنى: ئاسمان ھېيت ھارپىسى كەچتە سېنىلىق قېشىڭنى كۆرۈپلا (خىجىل بولغانلىقتىن) ئۆزىنىڭ ھىلال (ئورغاق ئاي) نى ئېتىكى بىلەن مەھكەم يوشۇرۇۋالدى. («ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 212 ـ بەت، 1980 ـ يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى). دېمەك، يۇقىرىقى پاكىتلار «ئ» ئۇ-زۇك تاۋۇشىنىڭ مۇئەييەن تىل شارائىتىدا «ھ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «نومۇس» مەنىسىدىكى «ئار» سۆزىنىڭ جانلىق تىلدا ھامان «ھار» تەلەپپۇز قىلىنىشى، ھەتتا بۇ سۆزنىڭ ئەدەبىي تىلدىمۇ ئۆزىنىڭ «ھار كەلمەك، ھار ئالماق» دېگەن شەكىللىرىنى («ئىملا لۇغىتى»، 590 ـ بەت) ھاسىل قىلغانلىقىنى، شۇنداقلا ئەسلىدىكى «ئەرەق»، «ئەرەبە» سۆزلىرىنىڭ ھازىرقى «ھاراق»، «ھارۋا» تەلەپپۇزىدىكى سۆزگە ئايلانغانلىقىنى تارىلىقلارمۇ يۇقىرىقى قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا بولغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا تەتقىقاتىدىكى بۆسۈش خاراكتېرلىك تەتقىقات مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەسىلىمۇ ئېتىمولوگىيىلىك پاكىتلار ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئالايلۇق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «سورۇماق» (So:rumak)، «سۆرىمەك» (so:rimek)، «ئۆرۈمەك»(o:rimek)، «چۆگىلىمەك» (qo:gilimek)، «ئامۇت» (a:mut)، «ئەگىز» (e:gü z) قاتارلىق ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر قەدىمكى دەۋرلەردە «ساۋۇرماق»، «سۆدرەمەك»، «ئەۋرۈمەك»، «چۆرگەلەمەك»، «ئارمۇت»، «ئەرگۈز» شەكلىدە ئىدى. مەسىلەن: «ساۋرۇر كۆككە ۋۇجۇدۇم تۆپراغىن رەم ئەيلابان» (ۋۇجۇدۇم توپىسىنى ئاسمانغا ئېتىپ سورۇۋېتىدۇ. تەجەللى: «قارا ھەققىدە قەسىدە»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، 137 ـ بەت)؛ «بىرى دەپ سۆدرەلى خۇسرەۋغە تەگىرۇ، بىرى دېپ ئەلىتالى باشىنى ئايرۇ» (بىرى ئۇدۇل خىسراۋنىڭ ئالدىغا سۆرەيلى دېسە، يەنە بىرى بېشىنى كېسىپ ئېپكىتەيلى دەيتتى. نەۋايى: «فەرھاد ۋە شېرىن»)؛ ئەرگىز سۇۋ: ئەگىز سۇيى؛ ئارمۇت («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 128 ـ 129 ـ بەتلەر) دېگەنلەرگە ئوخشاش. دېمەك، بۇ پاكىتلار ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، ھازىرقى تىلىمىزدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، مۇئەييەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ (مەسىلەن، «ۋ، د، ر» تاۋۇشلىرىغا ئوخشاش) تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى ئارقىلىق شەكىللەنگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار قىسمەن جەھەتتە، مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىنىمۇ ئىگە. شۇڭا ئۇلارنى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ۋارىيانتى دېيىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن:

قىسقا سوزۇق تاۋۇش	ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش
خادا (خادا تاش)	خا:دا (خا:دا تۇتماق)
موما (مومىسىنى كۆرسەتمەك)	مو:ما (مو:ماڭنى يەپ كەل)
سانا (چۇجىنى سانىماق)	سانا: (سا:نا دەملەپ ئىچمەك)
ئاتا (ئاتا ،دادا، بولماق)	ئاتا: (ئا:تا قىلماق يەنى بەرمەك)

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قىسمەن جەھەتتە مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن: ئا:ت (a:t ـــ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق) لەقەم، ئۇنۋان؛ بەگ ئاخار ئا:ت بەردى (بەگ ئونىڭغا ئونۋان بەردى)؛ ئات (at ـــ قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق): ئالا ئات (斑马) مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز دىۋانىدا، ئۇزۇن سوزۇق «ئا» نى ئىككى ئەلىف ھەرپى بىلەن، قىسقا سوزۇق «ئا»نى بولسا، بىرلا ئەلىف ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن (قاراڭ: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 107 ـ، 110 ـ، 111 ـ بەتلەر) ھالبۇكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش نەزەريىسى مانا مۇشۇنداق كۆچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە پاكىت ئاساسىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا، تىل ئەھلى تەرىپىدىن بارغانسېرى ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشمەكتە.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى يىگىرمە بەشىنچى ئۇزۇك تاۋۇش «ئ» مەسىلىسىمۇ ئۇزاق مۇددەتلىك ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش ئارقىلىق توپلانغان رەت قىلغۇسىز پاكىتلار ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

مەلۇمكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يىگىرمە تۆت ئۇزۇك تاۋۇش بار. بىراق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، يىگىرمە بەش ئۇزۇك تاۋۇش بار. مەزكۇر يىگىرمە بەشىنچى ئۇزۇك تاۋۇش «ئ» ئۇزۇك تاۋۇشى بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «ئەين»، «ھەمزە» ۋە «ئەلىف» تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپىنىڭ ساكىنلىق

شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە 1991 ـ يىللىق 1 ـ سان 87 ـ بەت)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئ» ئۇزۇك تاۋۇشى مەسىلىسى ھەرگىزمۇ يەڭگىللىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە ئەمەس. ئۇ ئالدى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان يۈزلىگەن كىلاسسىك ئەسەرلەرنى كۆرۈش، ئۆگىنىش، ئونىڭدىن مەزكۇر «ئ» ئۇزۇك تاۋۇشلۇق سۆزلەرنى توپلاش، ئاندىن بۇ سۆزلەرنى ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزلەشمە شەكىللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇش، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر قارى ۋە موللاملىرىنىڭ تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان تىرىك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىسپاتلاش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئەڭ مۇھىمى بۇ مەسىلە ئېتىمولوگىيەلىك تەتقىقات ئارقىلىق ھەممىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق قانۇنىيەتى ئارقىلىق ئىسپاتلاشتىن ئۆتكەن.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدا بەزى تىل تاۋۇشلىرى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدىغان ۋە مەزكۇر تاۋۇش چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، ئۇ ئەسلىدە تەۋە بولغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كېتىدىغان بىر قانۇنىيەت بار. مەسىلەن:

ئەسلىدە	ھازىر
ئۆتكەرمە	ئۆتكە:مە (otke:me)
كارناي	كا:ناي (ka:nay)
مەيسە	مە:سە (me:se)
مەنزۇر	مە:زۇر (me:zur)
گەردەن	گە:دەن (ge:den)

ئەھمەد	ئە:مەت (e:met)
سەھۆەن	سە:ۋەن (se:wen)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر تەركىبىدىكى ساكىنلىق (يەنى ئۇزۇك تاۋۇش بەلگىلىك) «ئەين»، «ھەمزە» ۋە «ئەلىف» ھەرپلىرى ئۇزۇك تاۋۇش «ئ» (بۇ تاۋۇش خەلقئارا تاۋۇش بەلگىلىرىدە «ː» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ) تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. ئىستېمال جەريانىدا، بۇ تاۋۇش كېيىنچە تەلەپپۇزغا بىئەپ بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە نۇتۇقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدىغان بولغان. ئۇ ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇ ئەسلىدە تەۋە بولغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش، مەزكۇر ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغانلىق بەدىلىگە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	ھازىرقى تىلىمىزدا
تەئتىل (te:til)	تە:تىل (te:til)
تەئسىر (te:sir)	تە:سىر (te:sir)
تەئخىر (te:hir)	تە:خىر (te:hir)
تەئنە (te:ne)	تە:نە (te:ne)
يەئنى (ye:ni)	يە:نى (ye:ni)
بەئزى (be:zi)	بە:زى (be:zi)
مەئلۇم (me:lum)	مە:لۇم (me:lum)
كەئبە (ke:be)	كە:بە (ke:be)
شوئلە (xo:le)	شو:لا (xo:la)
مەئنا (me:na)	مە:نە (me:ne)

مۆئجىزە (mo:jize)	مۆجىزە (mo:jize)
نېئمەت (ne?met)	نې:مەت (ni:met)

قىسقىسى، ئېتىمولوگىيە ئىلمى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر جەھەتتىنمۇ پاكىتلىق ۋە كىشىنى قايىل قىلارلىق قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىش رولىنى ئويناپدۇ.

3) سېمانتىكىلىق تەركىبلەرنى ئەتراپلىق ئىزاھلاشقا يارىدەم بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكىلداش سۆزلەر، ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە مەنىداش سۆزلەر قاتارلىق سېمانتىكىلىق تەركىبلەر ھەققىدە ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىش ئۈچۈن ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش تولىمۇ مۇھىم.

بىرىنچىدىن، شەكىلداش سۆزلەردە. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن شەكىلداش سۆزلەر ئېتىمولوگىيەلىك ئىسپاتقا موھتاج بولىدۇ. مەسىلەن: «پەرزەنت» مەنىسىدىكى «بالا» بىلەن «ئاپەت» مەنىسىدىكى «با:لا» (ba:la) نى ئالساق، ئالدىنقىسى ئەسلىدىن بار بولغان ساپ ئۇيغۇرچە سۆز، كېيىنكىسى بولسا، ئەرەب تىلىدىكى «بەلائ» سۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزاق زامان ئىستېمال قىلىنىشى جەريانىدا، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ بۇگۈنكى «با:لا» سۆزى بولۇپ شەكىللەنگەن. يەنە مەسىلەن، «ئاش - تاماق» تىكى «تاماق» بىلەن بىر خىل دېھقانچىلىق سايمىنى بولغان «تا:ماق» (ta:mak) نى ئالساق، مەزكۇر ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق «تا:ماق» ئەسلىدە «تارماق» شەكىلدە بولۇپ، ئىستېمال جەريانىدا باش بوغۇم تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىش نەتىجىسىدە، بۇگۈنكى شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان. «چاپان ياماش» تىكى «ياماش» سۆزى بىلەن «تاغقا ياماش» تىكى «يا:ماش» (ya:mash) شەكىلداش سۆزلەر-

رىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىمۇ «تاماق» شەكىلداش سۆزلىرى. نىڭ شەكىللىنىش جەريانى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، «تاغقا ياماش» سۆزى ئەسلىدە «تاغقا يارماش» شەكلىدە ئىدى.

ئىككىنچىدىن، ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش ئارقىلىق چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش سەۋەبى بىلەن شەكىللىنىپ قالغان ئاھاڭداش سۆزلەرنى ئېنىقلاپ چىقىش مۇمكىن. مەسىلەن، «قان - قېرىنداش»تىكى «قېرىنداش» بىلەن «قەلەم - قېرىنداش»تىكى «قېرىنداش» نى ئالساق، ئالدىنقىسى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا «قارىنداش» تەلەپپۇز قىلىناتتى؛ كېيىنكىسى بولسا، ئەسلىدە «كاراندash» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان رۇسچە سۆز ئىدى. ئۇزاق يىللىق ئىستېمال ئەمەلىيىتى بۇلارنى بۇگۈنكى ئوخشاش تەلەپپۇزلۇق «قېرىنداش» سۆزلىرىگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن. ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدە، «قاشا» (篱笆) مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «چىت» سۆزى بار ئىدى، كېيىن پارس تىلىدىن «گۈللۈك رەخت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «چىت» سۆزى قوبۇل قىلىنغان؛ ئۇيغۇرچىدا ئەسلىدە «گىرۋەك، چېگرا» مەنىلىرىدە قوللىنىلىدىغان «چەك» سۆزى بار ئىدى، كېيىن رۇس تىلىدىن «پۇل ھۆججىتى» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «چەك» سۆزى قوبۇل قىلىنغان؛ خەنزۇچىدىكى «بەن» (板) سۆزى ئۇيغۇرچىغا قوبۇل قىلىنىپ، «تىلما ياغاچ» مەنىسىنى ئۇقتۇرىدىغان «پەن» سۆزى بارلىققا كەلگەن. (مەسىلەن، پەن تىلماق، پەن زاۋۇتى دېگەنلەرگە ئوخشاش)، ئەرەب-چىدە «خاس كەسىپ؛ ئىلىم» مەنىسىدە يۈرىدىغان «فەن» سۆزى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىش جەريانىدا «پەن» تەلەپپۇزىدا مۇقىملاشقان، تەتبىقلىنىش ئۇلار ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەرنى ھاسىل قىلغان.

ئۇچىنچىدىن، چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچىدا ئەسلىدىن بار بولغان سۆزلەر بىلەن

پاراللېل ئىشلىتىلىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن مەنىداش سۆزلەرنى ئىزاھلاشتا ئېتىمولوگىيە ئىلمى ئەسقاتىدۇ. مەسىلەن، «كۇچ، قۇۋۋەت، قۇدرەت، ماغدۇر، مادار» مەنىداش سۆزلىرىنى ئالساق، «كۇچ» ئەسلىدىن ئۇيغۇرچىدا بار بولغان سۆز بولۇپ، قالغانلىرى ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان. بۇ ئۆزلەشمە سۆزلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «قۇۋۋەت، قۇدرەت، مەقدۇر، مەدار» تەلەپپۇزىدا ئىستېمال قىلىنغان.

دېمەك، ئېتىمولوگىيە ئىلمى يۇقىرىقىدەك سۆزلەرنىڭ قاچان، قايسى ئەسەردە، قانداق تەلەپپۇز بىلەن ئىشلىتىلگەنلىكىنى تارتىپ ئېنىق پاكىتلىق شەرھلەپ بېرەلەيدۇ.

4) سۆزلەردىكى سېمانتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ تەپسىلاتىنى ئېنىق قىلىپ يورۇتۇپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى ۋە سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش قانۇنىيىتى، سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر ئېتىمولوگىيەلىك تەتقىقاتلارنىڭ قانائەتلىنەرلىك چۈشەنچىگە ئىگە قىلىندۇ. چۈنكى، سۆزلەرنىڭ مەنىسى بىر نەچچە كۈنلۈك قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئاستا - ئاستا ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىر سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ھامان خىلمۇخىل ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ. بەزى سۆزلەر مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشىغا ئايرىم سۆزلەرنىڭ شۇ سۆزلەر بىلەن ھەمىشە بىللە قوللىنىلىشى سەۋەب بولسا، يەنە بەزى سۆزلەر مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشىگە ئۇلارنىڭ زامان، ماكان تۇپەيلى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان ئۆزلەشمە سۆزلەر بىلەن پاراللېل قوللىنىلىشى سەۋەب بولىدۇ، ۋەھاكازالار. ئادەتتە ئىشلىتىلىش چاستوتىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان سۆزلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ۋە ئەسلىي مەنىسى ھەققىدە پاكىتلىق ۋە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولغاندا-

دىلا، ئاندىن ئۇ سۆزلەرنىڭ ئۇزاق ئىستېمال ئەملىيىتى جەر-
يانىدا، زادى قايسىسى قايسى خىل سەۋەب بىلەن قانچىلىك
ئۆزگىرىش قىلغانلىقىنى ۋە بۇنىڭدىكى ئومۇمىيەتلىك قانۇنى-
يەتلەرنىڭ نېمىلىكىنى تولۇقى بىلەن ئىگىلىگىلى بولىدۇ.

ئېتىمولوگىيەلىك تەتقىقات ئارقىلىق سۆزلەردىكى سې-
مانتىكىلىق ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرۈشتە، ساپ ئۇيغۇرچە
سۆزلەردىن باشقا، قېرىنداش مىللەتلەر ۋە تارىختا ئۇيغۇرلار
بىلەن نىسبەتەن قويۇق ئارىلىشىپ كەلگەن مىللەتلەر تىلل-
رىدىكى ئۆزئارا ئورتاق قوللىنىلىدىغان بولۇپ كەتكەن سۆز-
لەردىكى مەنە ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرىغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بې-
رىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، بىرىنچىدىن، سېمانتىكىدىكى
ئورتاق قانۇنىيەتلەر ھەققىدىكى تونۇشنى چوڭقۇرلاشتۇرغىلى
بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان
سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇلار-
نىڭ ھەممىسى لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتى ئۈچۈن پايدىلىق.

5) لۇغەتچىلىك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە لۇ-
غەتلەرنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە شەرت ھازىرلايدۇ.

ئەگەر بىر لۇغەتتە، سۆزلەرنىڭ ئىزاھاتى كەمتۈك بولۇپ
قالسا، ئېنىقسىزلىقلار شۇ پېتىچىلا قويۇپ قويۇلسا، ئۇنىڭ
لۇغەتلىك قىممىتى ۋە ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. شۇڭا
لۇغەتلەردە، خۇسۇسەن ئىزاھلىق لۇغەتلەردە، سۆزلەرنىڭ مە-
نىسى ئەتراپلىق، مىساللىق، تولۇق ئىزاھلىنىدۇ. بۇ خىل لۇ-
غەتلەردە، ئادەتتە سۆزلەرنىڭ ئۇدۇل مەنىسىلا ئەمەس، بەلكى
كۆچمە مەنىسىمۇ؛ يەكىكە مەنىسىلا ئەمەس، بەلكى يەنە باشقا
سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن چاغدىكى قوشما مەنىسىمۇ؛
ھازىرقى مەنىسىلا ئەمەس، بەلكى بۇرۇنقى كونا مەنىسىمۇ يې-
زىلىشى، ئىزاھلىنىشى كېرەك بولىدۇ. سۆزلەرنىڭ كونا مە-
نىسىنى پاكىتلىق قىلىپ توغرا ئىزاھلاش ئېتىمولوگىيەلىك

ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق ھەل بولىدۇ.

ئىزاھلىق لۇغەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى قوش تىللىق لۇغەت
ياكى باشقا كىچىك تېپتىكى لۇغەتلەردىمۇ ئىشلىتىلىش چاس-
توتىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان بەزى سۆزلەرنىڭ كونا مە-
نىسى «كونا» دېگەن ئىزاھ بىلەن بىرگە كۆرسىتىپ قويۇلسا،
كىتابخانلارنىڭ بەزىبىر ئېنىقسىزلىقلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋې-
لىشىغا ياردىمى بولىدۇ. ئالايلۇق، «كوي» سۆزى «ئۇيغۇرچە -
خەنزۇچەلۇغەت» (1982 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەش-
رى) تە «想, 想法, 意图» دەپلا ئىزاھلانغان. دەرۋەقە
«كوي» سۆزىنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدىكى ئاساسلىق مەنىسى
ئاشۇلار. بىراق، «كوچا - كوي» دېگەن جۈپلەنمە سۆزگە كەل-
گەندە، («ئىملا لۇغىتى»، 481 - بەت) نۇرغۇن كىتابخانلار «بۇ
يەردىكى ‹كوي› نىڭ مەنىسى نېمە؟» دەپ ئاڭقىرالماي قالىدۇ.
ئەگەر بىز لۇغەتتىكى «كوي» سۆزىنىڭ ئىزاھلىرى قاتارىغا
«ئەسلىي» ياكى «كونا» دېگەن ئىزاھ بىلەن ئۇنىڭ «كوچا، يول»
دېگەن مەنىسىنىمۇ بىرگە بېرىۋەتسەك، بۇ يەردىكى ئېنىقسىز-
لىق پۈتۈنلەي ئايدىڭلاشىدۇ. چۈنكى، مەزكۇر «كوي» دېگەن
سۆزنىڭ ئىپتىدائىي مەنىسى «كوچا، يول» دېگەن بولاتتى. كې-
يىنكى چاغلاردا بۇ سۆز «ئوي» سۆزى بىلەن قاپىيە قىلىنىپ،
«مەن نېمە ئويدا، سەن نېمە كويدا» شەكلىدە كۆپ ئىشلىتىلىش
سەۋەبىدىن (گەرچە بۇ تۇراقلىق ئىبارىنىڭ ئەسلى مەنىسى
«مەن نېمىنى ئويلاۋاتىمەن، سەن نېمە يوللاردا قايسى سەنەمگە
دەسسەپ يۈرىسەن» دېگەن بولسىمۇ) بارا - بارا مەنە كۆچۈش
ھادىسىسى يۈز بېرىپ، «كوي» مۇ «ئوي» مەنىسىنى ئاڭلىتە-
لىدىغان بولۇپ قالغان. ئەملىيەتتە، «كويىنى قىلماق» دېگەن
سۆز ھازىرقى چاغدا «يولنى قىلماق» دېگەن ئۇقۇمىنىمۇ ئاڭ-
لىتىدۇ. دېمەك، «كوچا - كوي» دېگەن سۆز خۇددى «كۈچ -

قۇۋۇەت»، «ئەقىل ـ پاراسەت» سۆزلىرىگە ئوخشاشلا تەڭ مەنە-لىك ئىككى سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپلەنمە سۆز ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، لۇغەتلىرىمىزدە ئۇدۇل مەنىسى ئىزاھلانمايۋاتقان «كۆرەك تۇماق»، «كۆرەك جۇۋا»دىكى «كۆرەك» سۆزى، «قەي قىلماق»تىكى «قەي» سۆزى ۋە «مابەينى» سۆزى قاتارلىقلارنىڭ ئەسلىي ئۆز مەنىسىنمۇ ئېتىمولوگىيە ئىلمى ئارقىلىق ئېنىقلاپ چىقىش مۇمكىن. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ كۇندىلىك ئالاقىدىكى ئۇقۇمىچانلىقى تېخىمۇ ئاشىدۇ.

6) ئىسىمشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئېلىپ بېرىشقا پايدىلىق.

مەيلى ئادەم ئىسىمشۇناسلىقى بولسۇن ياكى يەر ـ جاي نامشۇناسلىقى بولسۇن، ئۇنىڭغا ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتى ماسلاشقاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ ياخشى نەتىجىسىنى نامايان قىلالايدۇ. ئىسىمشۇناسلىقتا تەتقىق قىلىنىدىغان تەرەپلەر نا-ھايىتى نۇرغۇن بولسىمۇ، ئاشۇ ئىسىم ـ ناملار ئىپادىلەنگەن سۆز ـ ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاش ھامان ئاساسىي ئو-رۇندا تۇرىدۇ.

ئالايلۇق، ھازىرقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا «ئايىم، تۇرسۇن، توختى، تىلەك، ئاتىخان، بابىخان، يۇلتۇز، سامساق، ئىگەمبەردى، تىلۋالدى، سېتىۋالدى،...» قاتارلىق ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملار، شۇنداقلا «ئامان، سالامەت، قۇربان، كامىل، كامال، جامال، قادىر، نادىر، مۇرات، پەرىزات...» قاتارلىق مەنە جەھەتتىمۇ تولۇق ئۆزلىشىپ كەتكەن ئەرەب ـ پارسچە ئىسىملاردىن باشقا، مەيلى ئىسىم ئىگىسىگە بولسۇن، مەيلى باشقىلارغا بولسۇن مەنىسى چۈشىنىكسىز بولغان ئىسىملار خېلى كۆپ. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇرلۇك رايون، تۇرلۇك شېۋىلەر-دىكى تەلەپپۇز ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىدىن بە-

زى ئىسىملار كۆپ ۋاريانتلىق بولۇپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن، «خەمىت، ھەمىت، ئابلىمىت»، «ئەھمەد، ئەخمەت، ئەمەت»، «مامۇت، مەھمۇت، مەخمۇت»، «مۇھەممەد، مۇھەممەت، مەمەت، مۇخەممەت، مەخمەت»، «نېمەت، نامەت» دېگەنلەرگە ئوخ-شاش مەنىسى نىسبەتەن چۈشىنىكسىز كۆرۈلۈۋاتقان ئىسىملار-نىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاپ، قوللانغۇچىلارغا بىلدۈرۈش لازىم.

ئۇنىڭدىن باشقا، مەنىسى ھەممە ئادەمگە چۈشىنىشلىك بولغان ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملار ئۈستىدىمۇ ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش قىلىش مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: «سامساق» دېگەن ئىسىمنى ئالساق، بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە، بۇ سۆز ئېتىمولوگىيەسىنىڭ «ساپساق» بولىدىغانلىقىدىن بېشا-رەت بەرگەن (شۇ ناملىق ئەسەر، 77 ـ بەت، 1989 ـ يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى). ھازىرقى ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا بالا تۇغۇلۇپ ئىسىم قويغۇچە بول-غان ئارىلىقتا، مەزكۇر پەرزەنتكە «سامساق» دەپ ۋاقىتلىق ئات قويۇپ قويۇش ئادىتى بار. بۇ ـــ ئېتىقادتىكى ياراتقۇچىدىن «بۇ بالام چاچراپ كەتمىگەي، ساپساق چوڭ بولۇپ قاتارغا قو-شۇلغاي» دەپ تىلەشنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئېنىق. ئەمدى، بىز-دە «سامساق» ئاتىلىدىغان بىر ئوتياش بار. مەزكۇر ئوتياش ئىسمى بىلەن ئادەم ئىسمى قوللىنىلۇاتقان «سامساق» ئوتتۇرىسىدا قانداق باغلىنىش بار؟ ئادەمنىڭ ئىسمى ئوتياش-نىڭ نامىدىن كەلگەنمۇ ياكى ئوتياشنىڭ نامى ئادەم ئىسمىغا تەقلىد قىلىنغانمۇ؟ ياكى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچ-قانداق ئارىيەت ئېلىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، «سامساق» ئاتىلىدىغان ئوتياشنىڭ ئادەتتە ئىچى تىلىم ـ تە-لىم ئايرىم، پوستىنىڭ سىرتىدىن بولسا، ساپساق بىر گەۋدە

بولۇپ تۇرىدىغانلىقىغا قاراپ ئاشۇنداق «ساماساق» (يەنى ساپ-ساق) دەپ نام قويۇلغانمۇ؟ بۇ ھەقتىمۇ ئىزدىنىش كېرەك.

§3. ئېتنمولوگىيە تەتقىقاتىنى ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈر شەرتلىرى

ئېتنمولوگىيە تەتقىقاتى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ، ئىسىم - نامىلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى ۋە ئەڭ ئېتىمدائىي مەنىسىنى ئېنىقلايدىغان ئەمگەك بولغاچقا، ئۇ بۇ ساھەدە ئىزدەنگۈچىلەر-دىن قەدىمىي تىل ماتېرىياللىرى ۋە قەدىمىي مەدەنىيەت مىراسلىرى قوينىدا جاپالىق ئىزدىنىشنى ۋە ئىنچىكە تەكشۈ-رۈش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىزنىڭچە، ئېتنمولوگە-يە تەتقىقاتى بويىچە ياخشى ئۇنۇم قازىنىش كەم دېگەندىمۇ تۆ-ۋەندىكىدەك ئىككى تەرەپنى ئۆزىگە مۇھىم شەرت قىلىدۇ:

بىرىنچى، ئىلمىي يوسۇندا ئىش كۆرۈپ، تەتقىقات خۇلا-سىسىنى كۆچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە قىلىش لازىم.

ھەرقانداق بىر سۆز - ئاتالغۇنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئې-نىقلاش جەزمەن ئېتنمولوگىيە ئىلمىنىڭ ۋە تىلشۇناسلىقنىڭ نەزەرىيە، ئۇسلۇب جەھەتتىكى خاس قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن بولۇشى، بۇ ئىشتا ئىلمىي ئاساسى يوق تەسەۋۋۇر ۋە توقۇلما گەپلەرگە ئورۇن بېرىلمەسلىكى لازىم. ئېتنمولوگىيەلىك ئىزدىنىشتىن چىقىرىلغان خۇلاسىلار بولسا، جەزمەن ھەر تە-رەپلىمىلىك ۋە كۆچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولۇشى لازىم. ئىلمىي ئاساسى بولمىغان يەكۈنىڭ قايىل قىلىش كۈچى بول-مايدۇ، ئەلۋەتتە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بەزى يولداشلار ئۇيغۇر تىلىدە-كى ئاز بولمىغان خاس ئاتالغۇلار، يەر - جاي ناملىرى، ھەتتا

بەزى ئىدىيوم، ماقال - تەمسىل قاتارلىقلارنىڭ كېلىش مەن-بەسى ئۇستىدە ئىزدىنىپ، ئۆز يەكۈنلىرىنى ئېلان قىلىشتى. بۇ خىل ئەھۋالەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ناھايىتى ياخشى. بىراق، قىسمەنلىرىدە، كۆرۈنەرلىك كەمچىلىكلەرمۇ يوق ئەمەس. ئالايلۇق، بەزى يولداشلار مەخسۇس ماقالە يېزىپ، ئۇيغۇر تىلى-دىكى «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىدۇ قاش قالىدۇ» دې-گەن تەمسىلنى خەنزۇچىدىكى «水落石出» دىن كەلگەن؛ «چۇ-جىنى كۆزدە سانا»، «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس» دېگەن خەلق ماقا-لىنى، شۇنىڭدەك «پىتىنىڭ ئاچچىقىدا چاپانىنى ئوتقا سالماق» دې-گەن تەمسىلنى رۇسچىدىن قوبۇل قىلىنغان دېگەن يەكۈننى ئوت-تۇرغا قويدى. («维吾尔语习语的文化背景分析» «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەت سۆزلەرنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە تەھ-لىل»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1989 - يىللىق 2 - سان) بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورى خەنزۇچە-دىكى «水落石出» بىلەن ئۇيغۇرچىدىكى «سۇ كېتىدۇ تاش قا-لىدۇ»نىڭ جۈملە قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ، ئومۇمىي مەنە جەھەت-تىمۇ بىر - بىرىگە ئاز - تولا ئوخشىشىپ قالىدىغانلىقىنى، رۇسچىدىمۇ «بۇرگە چېقىپ كەتتى دەپ خۇرۇم چاپاننى مەشكە سېلىۋېتىپتۇ» دېگەن تەمسىل ۋە «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس»، «چۇجىنى كۆزدە سانىغىلار» دېگەن ماقاللارنىڭ بارلىقىنى ئۆز يەكۈنىنىڭ بىردىنبىر ئاساسى قىلىپ قويىدۇ. بىزنىڭچە، يۇ-قىرىدىكى يەكۈنىڭ كۆرسەتكەن ئاساسىنى ھەرگىزمۇ ئىلمىي ئاساس دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تە-لىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىپادىلىنىش جەھەتتىكى ئوخشاش-لىقى ئىنسانلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر جەھەتتىكى ئورتاقلە-قىنىڭ مەھسۇلىدۇر. باشقا - باشقا مىللەتلەرگە تەئەللۇق بول-غان تۇرلۇك ئىرقىتىكى ئىنسانلار ئوخشاش ھاۋادا نەپەسلە-نىپ، ئوخشاش سۇنى ئىستېمال قىلىپ، ئوخشاش بىر يەرشا-

ردا ياشايدۇ. ئۇلار ئىنسان بولۇش سۈپىتى بىلەن تەپەككۇر جەھەتتىكى تۈپكى ئورتاقلىققا ئىگە. شۇڭا، ئۇلار ئۆز تىلى بىلەن تۇرلۇك ئۇقۇملارنى ئىپادە قىلغاندا، تەپەككۇر جەھەتتىكى ئوخشاشلىق تۈپەيلى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، ئاڭلىتىدىغان مەنە جەھەتلىرىدىن بىر - بىرىگە ئوخشىشىدىغان بولۇپ قېلىشى پۇتۇنلەي تەبىئىي ئەھۋال. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە	خەنزۇچە	ئەرەبچە	پارسچە
باش	头	رەئىس	سەر
باشچى	头人	رەئىس	سەردار

بۇ مىسالدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئۇيغۇردىمۇ، خەنزۇدىمۇ، ئەرەبتىمۇ، پارستىمۇ «باش» بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ «باش»نىغا ئوخشاش ئورۇن ۋە رولغا ئىگە ئادەمنى بىرەكلا «باشلىق» سۆزى بىلەن ئاتىغان. ھالبۇكى، بۇ خىل ئىپادىلەشنى (سۆز ئىشلىتىشنى) بىرى يەنە بىرىدىن ئۆگىنىۋالغان دېيىش توغرا ئەمەس.

ئىككىنچى، پاكىتقا ھۆرمەت قىلىش، پاكىت ئاساسىدا يەكۈن چىقىرىش لازىم.

ئەدەبىي تىلدا، «پاكىت مۇنازىرىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ» دېيىلسە، جانلىق تىلدا، «پاكىت ئالدىدا پىلمۇ يەل قويۇۋېتىپتۇ» دېگەن گەپ بار. پاكىت ئېتىمولوگىيە ئىلمىنىڭ قېنى ھەم جېنى. ئەگەر بىز ھازىرقى تىلىمىزدىكى بىرەر سۆز ياكى ئاتالغۇنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۈچۈن بىر سۆزنى كۆرسەتسەك، بىز بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى زامانغا خاس قايسى ئەسەردە، قانداق ئىشلىتىلگەنلىكىنى مىسال بىلەن ئىزاھلىشىمىز لازىم. شۇنداقلا، بىر سۆزنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا شەكىللەنگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ھەققىدە يە-

كۈن چىقارغان ۋاقتىمىزدا، ئۇنى شۇ تىلنىڭ فونېتىكىسىغا خاس قانۇنىيەتلەر بىلەن ئاساسلىشىمىز ۋە ئىسپاتلىشىمىز لازىم. ئەگەر ئۇنداق قىلمايدىكەنمىز، چىقارغان يەكۈنىمىز ھامان پۈت دەسسەپ تۇرالمايدۇ. ئالايلۇق، كۈچا رايونىدا «قىزىل قاغا مىڭ ئۆيى» (kizil kaga, 千佛洞) ۋە «قىزىل قاغا تۈرى(يەنى kizilkaga, 烽火台) دەپ ئاتىلىدىغان، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ئىككى ئاسارئەتىقە ئورنى بار. بەزى تىلشۇناسلار مەزكۇر جاي ناملىرىدىكى «قىزىل قاغا» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە ئىزدىنىپ، مەزكۇر سۆز «قىز قالغان» دېگەن سۆزنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىدىن شەكىللەنگەن، يەنى مەزكۇر خاس ئاتالغۇ «قىزىل قاغا» نىڭ ئېتىمولوگىيەسى «قىز قالغان» دېگەن سۆزدىن ئىبارەت دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار قەدىمىي كۇچا (كۇسەن) خانلىقىغا دائىر بىر پادىشاھنىڭ ئۆز قىزىنى يىلاننىڭ چېقىۋېلىشىدىن ساقلاش ئۈچۈن، مەخسۇس بىر مۇنار ياسىتىپ، شۇ مۇنار ئۇستىدىكى خاس ئۆيدە باققانلىقى سۆزلىنىدىغان بىر رىۋايەتنى ئاساس قىلىپ، ھازىرقى «قىزىل قاغا تۈرى» ئاشۇ پادىشاھ ئۆز قىزىغا ياستىپ بەرگەن راۋاق بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قىياستا بولغان. بىراق، كېيىن بۇ ھەقتە يېڭىدىن ئىزدەنگۈچىلەر بۇيۇك تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە «قارغۇي: تۇر، تاغنىڭ ئۇستىگە ياكى ئېگىز يەرگە مۇنار شەكلىدە ياسالغان تۇر، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوت يېقىپ، دۇشمەننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىلىدۇ، شۇنىڭغا قاراپ كىشىلەر تەييارلىق قىلىدۇ» («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - تۇم، 332 - بەت) دەپ بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ، ھازىرقى «قىزىل قاغا تۈرى» دىكى «قاغا» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى «قارغۇي ← قاغۇي ← قاغا» دەپ كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت-

تا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيىتى بويىچە ئېيتقاندىمۇ، «قىز» سۆزىنىڭ «قىزىل» بولۇپ قېلىشىنىڭ ئەسلا مۇمكىن ئەمەسلىكىنى شەرھلەپ، ھازىرقى «قىزىل قاغا» سۆزىنى «قىز قالغان»دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراشنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1989 - يىللىق 4 - سان، 30 - بەت)

دەرۋەقە، بىر ئاتالغۇنىڭ، خۇسۇسەن، يەر - جاي ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە ئېنىق ھۆكۈم چىقىرىش تولىمۇ مۇشكۇل بىر ئىش. شۇ ۋەجدىن ئېيتقاندا، قىياسەن پىكىرلەرنى، ئېھتىماللىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇزاكىرە قىلىش، مۇنازىرىلىشىش نورمال ئەھۋال. بىراق، ھەرقانداق بىر ھۆكۈمنى ئىلمىي ئۇسلۇب ۋە قانۇنىيەتلىك مىسالىلار ئاساسىدا ئىسپاتلاپ چىقىشمۇ تامامەن مۇمكىن.

قىسقىسى، ئېتىمولوگىيە ئىلمى يالغۇز لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئارخېئولوگىيە، فولكلور قاتارلىق مەدەنىيەت ساھەلىرىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايدىغان پەن. ھالبۇكى، ئۇنى مەزكۇر پەن ئۆزى تەقەززا قىلىدىغان زۇرۇر شەرتلەر ئاساسىدا تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن كۆزلىگەن ئۇتۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

توققۇزىنچى باب كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ۋە لېكسىكولوگىيە

§1. كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ھەققىدە چۈشەنچە

كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدىكى قوللىنىلىش قائىدىلىرىنى، شۇنىڭدەك كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئوينايدىغان رولى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدىغان پەن «كىشى ئىسىملىرى ئىلمى» دەپ ئاتىلىدۇ.

كىشى ئىسىملىرى ئەمەلىيەتتە بىرئىسانىنى ئىككىنچى بىرئىسانىدىن پەرقلەندۈرۈش زۆرۈرىيىتىدىن قويۇلغان نام، بەلگە بولۇپ، ئۇ كىشىلىك ھاياتتا، خۇسۇسەن ئىجتىمائىي ئالاقىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم رولغا ئىگە.

ئىنسانلار ئۆزىگە خاس بولغان يۈكسەك ئېڭى بىلەن باشقا مەخلۇقاتلاردىن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، كىشى ئىسىملىرىدا ئاشۇ يۈكسەك ئاڭ جىلۋە قىلىپ تۇرىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر ئادەم ئانا قورسىقىدىن چۈشۈپ بۇ ئالەمگە كۆز ئاچقان ۋاقتىدا، ئاتا - ئانىلار تەبىئىي ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ياخشى ئارزۇسى، گۈزەل ئارمىنى، بۈيۈك تىلىكى ۋە يۈكسەك ئۇمىدىنى ئىپادە قىلىدىغان سۆز - ئاتالغۇ بىلەن ئۇنىڭغا ئات (ئىسىم) قويىدۇ. بۇنى دۇنيا بويىچە كىشىلەرنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئىسىم قويۇش جەھەتتىكى ئەڭ ئەقەللىي ۋە ئەڭ تۈپكى ئورتاقلىقى دېيىشكە بولىدۇ. ئالايلۇق، خەنزۇلار ئۆز پەرزەنت-

لىرىنىڭ دۇنيادا ئامان ـ ئېسەن ياشىشىنى تىلەپ «安宁» (تىنچ)، «静生» (خاتىرجەم تۇرمۇش) دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئات قويسا، ئۇيغۇرلارمۇ خۇددى شۇنداق تىلەك بىلەن، ئۆز بالىرىغا «ئامان، سالامەت، تۇرغۇن» دېگەندەك سۆزلەرنى ئىسىم قىلىپ قويىدۇ . ياپونلاردا «艾雄»، «虎»، «熊» دېگەنگە ئوخشاش باتۇرلۇقنى؛ «美»، «彦»، «芳»، «秀»، «艳» دېگەنگە ئوخشاش گۈزەللىكنى ؛ «良»، «喜»، «庆»، «嘉» دېگەندەك ياخشىلىقنى؛ «龟»، «松» دېگەنلەرگە ئوخشاش ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى ۋە «宏»، «浩»، «宽»، «俗» دېگەندەك ئەقىل ـ پاراسەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كىشى ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلسا، خەنزۇلاردىمۇ، ئۇيغۇرلاردىمۇ خۇددى يۇقىرىقىدەك مەنىگە ئىگە سۆزلەر ئادەم ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. دۇنيادا ھېچقانداق بىر تارىخىي مەنبەدە «سەت»، «زالىم»، «ئۆلگۈر» دېگەندەك ئۇقۇمغا ئىگە سۆزلەر ئۆز ئاتا ـ ئانىسى تەرىپىدىن قويۇلغان ئادەم ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلمەيدۇ. بۇ ئىنسانلاردىكى تەپەككۇر ئورتاقلىقىنىڭ كىشىلەرگە ئىسىم قويۇش مەسلىسىدىكى جانلىق ئىنكاسىدۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسىملىرىغا ئەجداد تىن ئەۋلادقا ئۆزگەرتمەي مۇقىم ئىشلىتىلىدىغان بىر ئىسىمنى فامىلە قىلىپ قوشۇپ قوللىنىشىمۇ دۇنيادىكى كۆپ سانلىق مىللەتلەر ئارا ئورتاقلىققا ئىگە. تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى چاغلاردا فامىلە ئىشلىتىش ئادەتى بولمىغان. يەنى ئىنسانلارنىڭ فامىلە قوللىنىش ئادىتى ئىسىم قويۇش ۋە قوللىنىش ئادىتىدىن خېلى زامانلار كېيىن بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر مىللەتتە فامىلە قوللىنىش ھەممە دېگەندىلا ھەممە ئادەملەر ئوچۇن ئورتاق ئادەت بولۇپ

كەتمىگەن، ئالايلۇق، قەدىمىي يۇنانداۋ، ئاقسۆڭەكلەر ۋە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭلا فامىلىسى بولغان، قۇللاردا بولسا، يالغۇزلا ئىسىم بولۇپ، فامىلە بولمىغان. ئېلىمىزدىكى خەنزۇ خەلقى ئارىسىدىمۇ فامىلە قوللىنىش جۇ سۇلالىسى (مىلادىيە دىن بۇرۇنقى 1066 ـ يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221 ـ يىلىغىچە) دەۋرىدىن باشلانغان بولۇپ، شۇ زامانىنىڭ ئۆزىدىمۇ پەقەت ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فامىلىسى بولغان، ئادەتتىكى ئاۋام خەلقنىڭ فامىلىسى بولمىغان.① ئادەتتە، ئىنسانلارنىڭ مۇقىم فامىلە قوللىنىش ئادىتى بىر مىللەت، بىر قوۋم خەلقى ئارىسىدا ئوخشاش ئىسىملىكلەرنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئوخشاش ئاتلىقلارنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈش تەقەززاسى، شۇنداقلا بىر نەسەبتىن كېلىپ چىققانلارنىڭ ئۆز ئەجدادىنى ئەسته ساقلاش ئىستىكىنىڭ تۇرتكىسىدە شەكىللەنگەن دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسىم ـ فامىلىلەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپى، ئاتىلىشى، ئىسىم قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى، ئىسىم ـ فامىلىدىن باشقا، ئەركىلەتمە ئىسىم، لەقەم ۋە تەخەللۇس قوللىنىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ دۇنيا ـ دىكى ئوخشىمىغان ئىرق ۋە ئوخشىمىغان ئېتنىقادقا ئىگە مىللەتلەردە نىسپىي ئورتاقلىقلار مەۋجۇت.

مەسىلەن، ئىسىم ـ فامىلىلەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپى جەھەتتە: دۇنيادىكى بىر مۇنچە مىللەتلەردە، كىشىلەرنىڭ ئىسمى باشتا، فامىلىسى بولسا ئاخىرىدا كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئىنگلىز، فىرانسۇز، گېرمان، ئىسپان، پورتۇگال، رۇس،

① «جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيەسى»، تىل ـ يېزىق قىسمى، 327 ـ بەت.

ئەرەب، تۈرك، لائوس، بىرما، تايلاند، ئالبان، ھىندى شۇنىڭدەك ھىندونېزىيەدىكى بىر قىسىم مىللەتلەر مىسال بولالايدۇ. يەنە بىر مۇنچە مىللەتلەردە بولسا، فامىلە باشتا، ئىسىم ئاخىرىدا كېلىدۇ. بۇنىڭغا، خەنزۇ، ياپون، چاۋشيەن، پولەك، بۇلغار، كېخمىر قاتارلىق مىللەتلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

فامىلە قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى جەھەتتە: بىر مۇنچىلىغان مىللەتلەردە فامىلە كۆپىنچە شۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزى ياكى ئەجدادىنىڭ تۇغۇلغان جايى، ئولتۇراقلاشقان ماكانى ياكى شۇلار كېلىپ چىققان قەبىلە نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن: ياپونلاردا كۆپ قوللىنىلىدىغان «田中» (تاناكا)، «木三» (مىكرى)، «佐木» (ساساكى) دېگەن فاملىلەر ئەسلىدە يېزا ناملىرى ئىدى. ئىنگلىزلاردىكى «Needham» (نېيدھام)، «Washington» (ۋاشىڭتون) دېگەن فاملىلەرمۇ ئۆز زامانىسىدىكى «نېيد قەبىلىسى» ۋە «ۋاشىڭ مەھەللىسى» دېگەن ناملاردىن كەلگەن.

بەزى مىللەتلەردە، مۇئەييەن ھۈنەر ياكى ئادەتتىكى كەسىپ ناملىرىنى فامىلە قىلىش ئادىتىمۇ ئورتاقلىقتا ئىگە. مەسىلەن، گېرمانلاردا «Vinzer» (تەكچى، تال ئۆستۈرگۈچى)، «Coldsehmidt» (زەگەر) دېگەندەك فاملىلەر؛ ھونغۇرلاردا «Timar» (كۆنچى، تېرىچى)، «Halasz» (بېلىقچى)، «Juhasz» (پادىچى)، «Biro» (ئادۇوكات) دېگەنگە ئوخشاش فاملىلەر؛ ياپونلاردا بولسا، «饲牛» (كالا باققۇچى)، «饲马» (يىلقىچى، ئات باققۇچى)، «饲猿» (مايمۇن باققۇچى) دېگەندەك فاملىلەر؛ ئەرەبلەردىمۇ «ھەددات» (تۆمۈرچى)، «نەججار» (ياغاچچى)، «نەققاش» دېگەندەك فاملىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئىسىم قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى جەھەتتە: دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە ئادەم ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، شۇ مىللەت تىلىنىڭ كۈندىلىك ئىستېمالىدا، ئادەتتىكى نۇتۇق ماقالىلاردا ئىشلىتىلمەيدىغان، پەقەت كىشى ئىسىملىرىدىلا ئىشلىتىلىدىغان خاس سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدىغان ئورتاق ئەھۋالمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئۆزىمۇ ئەر-ئەر ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغانلىرى ئايرىم، ئاياللار ئىسىملىرى ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغانلىرى ئايرىم بولۇپ، ئاساسەن خاسلىشىپ قالىدۇ. بەزى مىللەتلەردە، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ تۈپى (يەنى سۆز ئۇزىكى) ئوخشاش بولسىمۇ، ئۇلارغا مۇئەييەن قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئەرلەر ئىسىملىرىغا خاسلىرى بىلەن ئاياللار ئىسىملىرىغا خاسلىرى ئايرىم - ئايرىم پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، فىرانسۇزلاردا «ياك، پىيېر، لۇئى، يۇسف» دېگەندەك ئىسىملار ئەرلەرگە، «روسى، ئىرىنا، ئانا، ژانا، لۇئىس، يۇسفىن» قاتارلىق ئىسىملار ئاياللارغا خاس؛ گېرمانلاردا «يوھاننېس، ياكوب، پېتى» دېگەندەك ئىسىملار ئەرلەرگە، «ئېلسابى، ماگارىت» دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار ئاياللارغا خاس؛ ھونغۇرلاردا «شاندۇر، ئىستېۋان، يانوس، لايوس، فېرىنس» دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار ئەرلەرگە، «ئەۋا، ۋالېرىيە» دېگەندەك ئىسىملار ئاياللارغا خاس ئىسىملار ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا پورتۇگاللاردا ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىسىملىرى ئەر - ئاياللىقنى بىلدۈرىدىغان سىيغا (يەنى

جىنس) قوشۇمچىسى «ئو» (ئەرلەر ئۈچۈن) ۋە «ئا» (ئاياللار ئۈچۈن) ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئەرەبلەردىمۇ ئاياللارنىڭ ئىسىملىرى ئومۇمەن ئاياللىق سىيغىسى «ـ ئە» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئەرلەر ئىسىملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، سەلىم، ھەلىم، كەرىم، ھەمىد، خالىد، فاتىھ، ئەمىن (ئەرلەر ئىسىملىرى)، سەلىمە، ھەلىمە، كەرىمە، ھەمىدە، خالىدە، فاتىھە، ئەمىنە (ئاياللار ئىسىملىرى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىسىم ـ فامىلىلەرنى ئاتاش ئادىتى جەھەتتە: دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئىسىم ـ فامىلىلەرنى قوللىنىشتا، رەسمىي سورۇنلاردا، زۆرۈرىيەت ۋە رەسمىيەت تۈپەيلىدىن ئىسىم ـ فامىلىنى ئۆز تەرتىپى بويىچە تولۇق ۋە ئەينەن ئاتاپ ئىشلەتكەندىن باشقا، ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئوبيېكت ۋە سورۇنغا قاراپ ئىسىم بىلەن فامىلىدىن بىرنىلا قوللىنىشتەك ئورتاق ئادەتنىمۇ شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، ئۇرۇق ـ تۇغقان ياكى دوستلار ئارا بىر ـ بىرىنى ئاتاشقا توغرا كەلگەندە، يېقىنلىقنى ياكى ئامراقلىقنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئىسىمنىڭ ئۆزىنىلا ياكى شۇ ئىسىمنىڭ ئەركىلەتمە شەكلىنى قوللىنىش؛ ناتونۇش ياكى يېڭىلا تونۇشقان كىشىلەر ئۆزئارا ئاتاشقا توغرا كەلگەندە، ھۆرمەت ياكى ئەدەپنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن قارشى تەرەپنىڭ ئىسمىنى ئەمەس، بەلكى فامىلىسىنى (مۇئەييەن تەكەللۇپ ياكى ھۆرمەت تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەر بىلەن قوشۇپ) ئاتاش قاتارلىقلار.

ئۇنىڭدىن باشقا، بىر قىسىم مىللەتلەردە، قوش تەركىبلىك ئىسىم، قوش تەركىبلىك فامىلە ئىشلىتىش، تۇرمۇشلۇق بولغان خوتۇن ـ قىزلار ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى فامىلىسىنى ئۆزگەرتىپ ئېرىنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىش، زىيالىيلار، خۇسۇسەن يازغۇچى ـ شائىرلار ئىسىم ـ فامىلىسىدىن باشقا، يەنە مەخسۇس بىر تەخەللۇس قوللىنىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆرتاقلىقلار بار.

بىراق، دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ شەكىللەنگەن دەۋرى، دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئادىتى، ماكانلاشقان جايى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلىدىن، كىشى ئىسىملىرىنىڭ تۈزۈلمە قۇرۇلۇشى، ئاتىلىش ئادىتى، قوللىنىش قائىدىلىرى جەھەتلەردە تۇرلۇك پەرقلەرمۇ بار. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، مۇئەييەن بىر مىللەتكە مەنسۇپ كىشىلەر ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى شۇ مىللەت خەلقىنىڭ مىللىي ئۆرپ ـ ئادىتى، جۇغراپىيەلىك ماكانى، دىنىي ئېتىقادى، ئەخلاق قاراشلىرى، مىللىي پسىخىكىسى قاتارلىقلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىدە نامايان قىلغان بولىدۇ. ھالبۇكى، كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ئەمەلىيەتتە، مانا شۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىقات ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرەلەيدىغانلىقى بىلەن كىشىلىك تۇرمۇشتا ۋە بىلىك سورۇنىدا ئىلمىي قىممەت ۋە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇنىڭدىن باشقا، كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ئىنسانشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، فولكلور قاتارلىق پەنلەر تەتقىقاتى ئۈچۈنمۇ بەلگىلىك ھەسسە قوشىدىغان ئىلىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە تىلشۇناسلىق، خۇسۇسەن لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان مۇھىم بىر ئىلىمدۇر.

§2. كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى بىلەن لېكسىكولوگىيەنىڭ مۇناسىۋىتى

كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. بىراق، كىشى ئىسىملىرى ھامان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدىغان بولغاچقا، ئۇ توغرىسىدىكى تەتقىقات مۇقەررەر ھالدا لېكسىكولوگىيەلىك تەتقىقات ئارقىلىق نەتىجە بېرىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا لېكسىكا تەتقىقاتىدىن ئىبارەت دېسىمۇ بولىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لېكسىكولوگىيە ئارقىلىق كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىنى يورۇتۇش كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلى ئوستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈش.

مەلۇمكى، لېكسىكولوگىيە سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇلارنى تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىكمە سۆز، جۈپلەنمە سۆز، تەكرارلانما سۆز، قاتما سۆز ۋە قىسقارتىلما سۆز دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىيدۇ. ئىسىمشۇناسلىق تەتقىقاتىمۇ لېكسىكولوگىيەنىڭ ئاشۇ خىل تەھلىل ئۇسۇلى ئارقىلىق كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما شەكلى ئوستىدە ئىنچىكە تەھلىل يۈرگۈزىدۇ.

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇنىڭدا تۈپ سۆزلۈك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، تۇر، نۇر)، ياسالما سۆزلۈك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن،

تۇرغۇن، نۇرسىمان)، تەڭداش بىرىكمىلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، تۇرنىياز، نۇرگۈزەل)، تەڭسىز بىرىكمىلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، نۇرى مۇھەممەد «مۇھەممەدنىڭ نۇرى»)، يارى مۇھەممەد (مۇھەممەدنىڭ دوستى)، بىر تەركىبلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، مۇھەممەد)، قوش تەركىبلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، مۇھەممەدنىياز)، ھەتتا كۆپ تەركىبلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، مۇھەممەدتۇرسۇن ھاجى) بار.

ئۇنىڭدىن باشقا، دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ كىشى ئىسىملىرىغا ئوخشاشلا ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىمۇ تۇراقلۇق سوروننلاردا مۇئىيەن ھېس - تۇيغۇ بىلەن ئاتاپ ئىشلىتىلىدىغان «ئەركىلەتمە شەكىل» ۋە «سەتلىمە شەكىل» دېگەن ئىككى خىل ئايرىم شەكىلگە ئىگە. شۇ تۇپەيلىدىن، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئەركىلەتمە شەكلى بىلەن سەتلىمە شەكلىنى ھاسىل قىلىدىغان خاس قوشۇمچىلارمۇ بارلىققا كەلگەن.

يەنە، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى سوستاۋىدا، ئەر كىشى ئىسىملىرى بىلەن ئايال كىشى ئىسىملىرى ئاساسەن پەرقلىنىدۇ. ئەمما، بەزى ئىسىملار جىنس ئايرىمايلا ئەرلەرگىمۇ، ئاياللارغىمۇ قويۇپ ئورتاق ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، «نۇر» دېگەن ئىسمىنى ئالساق، ئۇ ئەرلەر ئىسمى بولۇشىمۇ، ئاياللار ئىسمى بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىراق، مەزكۇر «نۇر» دېگەن ئىسىم ئەرلەرگە قويۇلغاندا ئادەتتە «نۇرجان، نۇراخۇن (نۇر ئاخۇن)» دەپ يىلىدۇ. ئاياللارغا قويۇلغاندا بولسا، «نۇرقىز، نۇرگۈل، نۇرخان، نۇرنىسا» دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، «جان، ئاخۇن، گۈل، خان، نىسا» دېگەن سۆزلەر ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان بەلگە ياكى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، لېكسىكولوگىيەلىك قۇرۇلما تەھلىل ئۇسۇلى بو-

يىچە كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما شەكلىنى تەھلىل قىلىپ تەپسىلىي شەرھلەش ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ ئىسىم قويۇش ۋە ئىسىملارنى ئاتاشتىكى ئۆزىگە خاس بولغان ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئىلمىي رەۋىشتە يورۇتۇپ بېرىشتە، ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككىنچى، كىشى ئىسىملىرى سوستاۋىغا سىمانتىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش.

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، كىشى ئىسمى دېمەك، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، بىر كىشىنى يەنە بىر كىشىدىن پەرقلەندۈرۈش بەلگىسىدىن ئىبارەت. ۋەھالەنكى، بۇ بەلگە ئۆزىگە خاس بولغان لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن باشقا شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىدىن (مەسىلەن، ئېشەك - كالىلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان نومۇر ياكى تامغا قاتارلىقلاردىن) تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ بەلگە قۇرۇق شەكىل ئەمەس، مۇئەييەن مەنىگە ئىگە سۆزلەردۇر.

كىشى ئىسىملىرى ئۇستىدە سىمانتىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش دېگىنىمىز، مەلۇم مىللەت كىشى ئىسىملىرى سوستاۋىدا، ئاشۇ ئادەملەرنىڭ ئىسمى قىلىپ ئىشلىتىلىشىگە ئاساسەن سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى يورۇتۇپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ ئېتىقاد، ھاياتلىق شارائىتى، تۇرمۇش ئادىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزئارا پەرقلىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە دۇنيادىكى تۇرلۇك شەيئىلەرگە بولغان چۈشەنچىلىرىدە مۇئەييەن پەرقلەر بار. بۇ خىل پەرقلەر ئۇلار ئىشلەتكەن ياكى ئىشلىتىلىشىگە ئاساسەن كىشى ئىسىملىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولىدۇ. ئالايلۇق، بىسپايان چۆل - جەزىرىلىك رايونلارنى ماكان قىلغان ئەرەبلەر ئۆچۈن تۆگە ئەڭ بىباھا جانىۋار ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا «تۆگە، ئورۇق تۆگە، يۈك ئارتىلغان تۆگە» دېگەندەك مەنىگە ئىگە

سۆزلەر ئۇچرايدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ «تۆگە»دىن ئىبارەت بۇ ھايۋانغا بولغان مۇھەببەتتىنىڭ ئىنكاسى. ئۆز زامانىسىدا، گۈزەل يايلاقلاردا مال - چارۋا بېقىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق تۇرمۇش پائالىيىتى قىلغان قېرىنداش قازاق خەلقىنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا «ئىتباي» دېگەن ئىسىملار ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئۆي - ژارانلىرىنى ساقلاپ بېرىدىغان، قوي پادىلىرىنى بۆرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلايدىغان جانىۋار ئىتقا بولغان سۆيۈنۈشىنىڭ ئىپادىسى. خەنزۇ خەلقى ئۇچۇن ئەجدىھا، توڭگۇز قاتارلىق ھايۋانلار ناھايىتى مەھبۇن سانىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا مەزكۇر ھايۋانلارنىڭ نامى ئۇچرايلا تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا «توپا» مەنىسىدىكى «تۇراپ» (بەزى جايلاردا «تۇرۇپ» شەكلىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن) ئاتلىق كىشى ئىسىملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ توپا، تۇپراقنى ئەزىزلەش ئەقىدىسىدىن كەلگەن ۋە باشقىلار. دېمەك، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كىشى ئىسىملىرى سوستاۋى مەنە دائىرىسى جەھەتتە مۇئەييەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. كىشى ئىسىملىرى ئىلمى سىمانتىكىلىق تەھلىل ئارقىلىق ئاشۇ ئالاھىدىلىكلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

ئۇچىنچى، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەر ئۇستىدە ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش قىلىش.

خاس لۇغەت تەركىبى جەھەتتىن ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ سوستاۋى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولىدۇ. يەنى ئۇنىڭ تەركىبىدە، شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىدە ئىشلىتىلىۋاتقان ۋە شۇ تىللىق خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولغان يېڭى سۆزلەر بىلەن مەزكۇر تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا تەئەللۇق ئاتالغۇلار بولغاندىن تاشقىرى، يەنە كونا سۆزلەر، كىشى ئىسىملىرىدىن باشقا ئادەتتىكى ئالاقە ئىشلىرىدا مۇتلەق ئىشلىتىلمەيدىغان تارىخىي

سۆزلەر ۋە چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرمۇ بولىدۇ. شۇڭا، كىشى ئىسىملىرى تەركىبىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش ئالدى بىلەن شۇ سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى شەرھلەش ئارقىلىق ھەل بولىدۇ.

ئادەتتە، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى شەرھلەش ئادەتتىكى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى شەرھلەشكە قارىغاندا، نىسبەتەن قىيىن بولىدۇ. بۇ خىل قىيىنچىلىقنى ئاشۇ كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەردىلا بولىدىغان، ئادەتتىكى سۆز - ئاتالغۇلاردا كۆرۈلمەيدىغان خاس ئالاھىدىلىكلەر تۈغدۇرغان بولۇپ، ئېتىمولوگ بولغان كىشى مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرنى توغرا ۋە تولۇق ئىگىلىگەندىلا، ئاندىن ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى توغرا كۆرسىتەلەيدۇ ۋە ئۇنىڭ سۆز مەنىسىنى توغرا ئىزاھلىيالايدۇ. ئالايلۇق، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا، قۇرئاندىن چىقىدىغان ئادەم ئىسىملىرى ئاساسىي گەۋدە بولغان ئەرەبچە ۋە پارسچە سۆزلەر مۇتلەق كۆپ سانلىقنى ئىگىلەپ كەلمەكتە. بىراق، مەسىلە شۇ يەردىكى، ئەسلىي كېلىش مەنبەسى ئەرەب - پارس تىللىرى بولغان بۇ سۆزلەر نەچچە ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزلەشتۈرۈشى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى شېۋە پەرقلىرى قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن ئەسلىدىكى بىر ئىسىم ئۆزىنىڭ بىرقانچە خىل ۋارىيانتىنى شەكىللەندۈرگەن ئەھۋال ئۈچراپلا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

مۇھەممەد = مۇھەممەت، مەھەممەت، مەمەت، مەممەت؛

ئەھمەد =ئەھمەت، ئەخمەت، ئەمەت؛

ھەمىد =خەمىت، ھىمىت؛

ۋاھىد = ۋاھىت، ۋايىت، گايىت؛

مەھمۇد = مەھمۇت، مەخمۇت، مامۇت دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئۆزىگە خاس بولغان كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش ئادىتى بولۇپ، بۇ خىل ئادەت تۈپەيلىدىن ئەسلىدىكى بىر ئىسىمنىڭ بىرقانچە خىل شەكلى بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

مامۇت = مامۇتۇم، مامۇتۇپ، مامۇتى، مامۇتۇق، مامۇق، مامۇتەك؛

خاجە = خوجا، غوجا، غوجى، غوجەك، غوجەش، غوجاق؛

ئوبەيدۇللاھ = ئەبەيدۇللا، ئەبەيدۇل، ئەبەي دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دېمەك، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ ئۇستىدە، ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش قىلىپ، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى توغرا شەرھلەش ئالدى بىلەن كىشى ئىسىملىرى ئىلمىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى پىششىق ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھالبۇكى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىنى ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش، ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى توغرا شەرھلەش، سۆز مەنىلىرىنى توغرا ئىزاھلاش قاتارلىقلارمۇ ئالدى بىلەن ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىلمىدىكى ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلەرنى ئوبدان ئۆگىنىش ۋە ياخشى ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتمىسەك، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى كۆرسىتىش ۋە مەنىسىنى ئىزاھلاشتا خاتالىقلارغا يول قويۇشىمىز تۇرغانلا گەپ. ئالايلۇق، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە دائىرىسى جەھەتتە ئىزدەنگەن بەزى يولداشلار ئۇيغۇر ئايال كىشى ئىسىملىرىدا ئۇچرايدىغان «ھۆرۈلقا» دېگەن سۆزنى «ئېشەكنىڭ توقۇمى» دېگەن بولىدۇ، ئەر كىشى ئىسىملىرىدا قوللىنىلىدىغان «ئەخمەت» دېگەن سۆزنى «بۇرۇنراق تۇغۇلغۇچى» دېگەن بولىدۇ دەپ

ئىزاھلىدى.[1] مېنىڭچە، بۇ مۇتلەق توغرا ئەمەس. چۈنكى، دۇنيادىكى ھەرقانداق مىللەت كىشى ئىسىملىرى ئادەتتە، شۇ مىللەت خەلقلىرى ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئەقىدە قىلىپ كېلىۋاتقان مەنىۋى ئېتىقادىنى، ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك ئارزۇسىنى، ياخشى تىلەكلىرىنى، بۈيۈك ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەردىن تەشكىل تاپىدۇ، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىمۇ شۇنداق، ئەلۋەتتە. بۇ كىشى ئىسىملىرى ئىلمىدىكى بىر ئەقەللىي ساۋات. ئەمدى، «ئېشەك» (گۆشى ھارام بولغانلىقى ئۈچۈن بولسا كېرەك) ئۇيغۇرلاردا ئانچە مەھبۇب ھايۋان سانالمايدۇ. شۇڭا، بىراۋ «ئېشەك» سۆزى بىلەن ئەيىبلىنىدىكى، ھەرگىز ئۇنىڭ بىلەن مەدھىيەلەنمەيدۇ. ھالبۇكى، بىر ئۇيغۇرنىڭ ئۆز پەرزەنتىگە «ئېشەكنىڭ تۇقۇمى» دېگەن ئۇقۇمدا ئات قويۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، بىراۋنىڭ ئۆز بالىسىغا «بالدۇررراق تۇگىگۈچى» دېگەن مەنىدىكى سۆزنى ئىسىم قىلىپ قويۇشىنى تېخىمۇ ئەقىلگە سىغدۇرغىلى بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، «ھۆرۈلقا» بىلەن «ئەختەم» دېگەنلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن باشلاپ قوللىنىلىۋاتقان ئىسىملار كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. «ھۆرۈلقا» نىڭ ئېتىمولوگىيەسى «ھۆرلىقا» بولىدۇ. ئۇ «پەرىزات» مەنىسىدىكى «ھۆر» سۆزى بىلەن «ئۇچرىشىش، كۆرۈشۈش» مەنىسىدىكى «لىقا»دىن تۈزۈلگەن بىرىكمە ئىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «پەرىزات بىلەن ئۇچراشقان، گۈزەل، ساھىبجامال» دېگەن بولىدۇ. «ئەختەم» دېگەن ئىسىمغا كەلسەك، ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيەسى «ئەھەد ـ ئەخەت ـ ئەختەم ـ ئەختەم» بولىدۇ. بۇ يەردىكى «ـ ئەم / ـ م» بولسا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئەركىلەتمە شەكلىنى ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر «ئەختەم» دېگەن ئىسىم-

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىللىق 3 ـ سان، 110 ـ بەت.

نىڭ شەكلى، تەلەپپۇزى گەرچە ھازىرقى زامان ئەرەب تىلىدىكى «دەرھال تۇغىدىغان، پات گۈل بولىدىغان» دېگەن مەنىدىكى سۆزگە ئوخشىشىپ قالغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭغا مەنە بەرگەندە ئەرەبچە لۇغەتنى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ تارىخىي پاكىتلىرىنى ئاساس قىلىمىز ۋە مەزكۇر سۆزنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «ئەھەد» دېگەن ئەسلىي شەكلى بويىچە ئۇنىڭغا «بىر، بىردىنبىر، مېنىڭ بىردىنبىرىم، يېگانەم» دېگەن بولىدۇ دەپ شەرھ بېرىمىز. بىز ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ياخشى ئىگىلىسەك، ئۇيغۇر كىشى ئىسىمشۇناسلىقىنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى ياخشى ئۆگەنسەك، ئۇ ھالدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئايال كىشى ئىسىملىرىدا قوللىنىلىۋاتقان «راھىلە، رامىلە، مەشۇرخان» دېگەن سۆزلەر مەنىسىنىڭ ھەرگىزمۇ بەزى يولداشلار ئىزاھلاپ كۆرسەتكەندەك «يۇك ئارتىلغان تۆگە، تۇل خوتۇن، ئۆلۈپ تىرىلگەن ئايال» دېگەن بولمايدىغانلىقىنى، بەلكى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «چىداملىق، مۇنەججىم (يەنى بىلگۈچى)، ئالاھىدە بېغىشلانغان» دېگەن بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىيالايمىز. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەر كىشى ئىسىملىرىدا ئىشلىتىلىۋاتقان «موللاق»، «مامۇق» دېگەن سۆزلەرنىڭ «موللاق ئاتماق»، «مامۇق ياستۇق» دېگەنلەردىكى «موللاق» ۋە «مامۇق» لار بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ئىكەنلىكىنى، ئايال كىشى ئىسىملىرىدىكى «مايمۇنە» سۆزى بىلەن «ئادەمسىمان مايمۇن» دىكى «مايمۇن»نىڭمۇ باشقا ـ باشقا سۆزلەر ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيمىز.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى ئىلمى بىلەن لېكسىكولوگىيە ئىلمى بىر ـ بىرىگە تولىمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. لېكسىكولوگىيە ئومۇمىيەتلىك نەزەرىيەلەر ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپسا، كىشى ئىسىملىرى ئىلمى كونكرېت

ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلەر بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى كىشى ئىسىمشۇناسلىقىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردە تۇتۇش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، تىلشۇناسلىق، خۇسۇسەن لېكسىكولوگىيە ئىلمى ئاساسىي قائىدىلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى يېتەكچىلىكىدە ئىش يۈرگۈزگەندىلا ئاندىن ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشىدۇ.

§3. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە بايان

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ كىشى ئىسىملىرى شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. شۇنداقلا ئۇ ئەمەلىيەتتە، شۇ مىللەت ئومۇمىي مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەينەك بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدا شۇ مىللەتنىڭ تارىختىكى دىنىي ئېتىقادى، ئۆزىگە خاس ئۆرپ ـ ئادىتى، دۇنيا قارىشى، ئەخلاق ئۆلچىمى، تۇرمۇش پەلسەپەسى قاتارلىقلارنى نامايان قىلىدىغان كونكرېت مەزمۇنلار جانلىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا شامان دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ۋە مەزكۇر دىنلار باش بولغان مەدەنىي ھاياتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى بىلەن ئۇچراشقان. بۇ-گۇنكى كۈندە بىز ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىپ قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئاشۇ خىل تۈرلۈك دىنلار ۋە ئۇلار شەكىللەندۈرگەن ئەقىدە ھەمدە تۈرمۇش قاراشلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان دەۋر ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن ھالدا ئىپادىلىنىپ تۇر-

غانلىقىنى ئېنىق بايقايمىز.

چۈشىنىشكە ۋە چۈشەندۈرۈشكە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، بىز ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى» ۋە «ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى» دېگەن ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بۆلىمىز.

1. ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دېگىنىمىز ــ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى زامانلاردا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان كىشى ئىسىملىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان بۇددا دىنى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى بىلەن سانسكرىت تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئادەم ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلى، مەنە دائىرىسى جەھەتلەردە، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەنە دائىرىسىنى تۆۋەندىكىدەك مەزمۇن ھالقىلىرى بويىچە ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىش مۇمكىن:

1) دىنىي ئەقىدە مەزمۇن قىلىنغان سۆزلەر بىلەن قويۇلغان ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملار خېلى ئاممىۋىلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئومۇمەن كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىۋاتقان دىنىنى ئەزىزلەش ئىستىكى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، بۇرخان قۇلى (بۇرخان: بۇددا دىنى ئىلاھىنىڭ نامى)، تەڭرىدە بولمىش (تەڭرى يارالقان)، تويىن (راھىب، بۇت قەلەندەرى)، تويۇن قۇلى، نوم قۇلى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) دىنىي ئېتىقادتا ئۇلۇغلىنىدىغان كونكرېت نەرسىلەر-

نىڭ نامىدىن ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملاردا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئاشۇ ئىسىملار بىلەن ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، كۈن (كۈنخان)، يۇلتۇز، ئاي، چولپان، تاغ (تاغخان)، تەڭىز (دېڭىز) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) باتۇرلۇق، جاسارەت ۋە كۈچ ئۇقۇمىغا سىمۋول قىلىنىدىغان ھايۋانلارنىڭ نامىنى ئادەمگە تەتبىقلاپ قويۇلغان ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملاردا ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆسۈپ، باتۇر ئادەم بولۇشىنى تىلەش ئىستىكى جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، بۆكە (ئەجدىھا)، بۆرە، ئارسلان، قاپلان، بۇقا، بۇركۈت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەزى ئالىملار ئۆز زامانىسىدا قوللىنىلغان بۇ خىل كىشى ئىسىملىرىنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھايۋانلارنى ئۇلۇغلاش، ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ئادىتى ۋە دۇنيا قارىشىنىڭ مەھسۇلى دەپمۇ چۈشەندۈرىدۇ.

4) ئەتىۋارلىق، قىممەت باھا نەرسىلەرنىڭ نامىدىن ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملاردا، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىگە كۆيۈش ۋە ئۇلارنى ئەزىزلەش تۇيغۇسى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، كۈمۈش، ئالتۇن، تەمۇر (تۆمۈر) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5) پەرزەنتلەرنىڭ ياخشى خۇلقلىق، گۈزەل روخسارلىق بولۇپ يېتىلىشىنى ئۈمىد قىلىش مەزمۇنىدىكى ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملاردا، شۇ زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ گۈزەل ئېستېتىك قارىشلىرى ۋە ئەخلاق ئۇلچەملىرى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئارىغ (پاكىز)، چەچەك (چېچەك)، يىدلاغ (خۇش پۇراق)، ياچاقمۇر (ئۇياتچان، ھايالىق)، سىلىگ (مۇلايىم)، تۇزۇن (تۇز، مۇلايىم)، قۇتلۇغ (بەختلىك، بەختيار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

6) قەھرىمانلىقنى، بىلىملىكنى بۇيۇستە بىلىدۇرىدىغان

سۆزلەر بىلەن قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن، ئالپ (قەھرىمان)، باتۇر، بىلگە (بىلىملىك، ئالىم) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

7) رەڭلەرنىڭ نامىدىن ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن، قىزىل (قىزىلخان)، سارىغ (سارىغخان)، ئاق (ئاقخان) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئالىملار قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل ئىسىملارنىڭ قوللىنىلىشىنى ئۆز زامانىسىدىكى رەڭلەرنى مۇقەددەس بىلىش قارىشىنىڭ مەھسۇلى دەپمۇ قارايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىچىدە «چىشتانى، خايماۋادى، دۇشتا، دراماگۇپتاكى، دكسانىپت، راچا يۇمى، راتناقار، راتناراشى، راتناقۇشپى، راتناۋاچىر، سارتاۋاكى، سارىپۇترى، ماخابالى، ماخادۇى، ماخارادى، ماخاساتۇى ...» دېگەنلەرگە ئوخشاش بۇددا نوملىرىدىن كەلگەن سانسكرىتچە ئىسىملارمۇ ئاز ئەمەس. بۇ خىل ئىسىملار ھەققىدە بىزنىڭ ھازىر قولىمىزدا بار ئۇيغۇرچە لۇغەتلەردە «خاس ئىسىم، كىشى ئىسمى» دەپ كۆرسەتمە بېرىلگەندىن باشقا، مەنەن ئىزاھ بېرىلمەيدۇ. ئەمدى، مۇشۇ خىلدىكى ئىسىملارنىمۇ تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى يېشىپ كۆرسىتىش ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي مەنە دائىرىسىنى يەنمۇ ئىنچىكە شەرھلەشتە مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

قۇرۇلما (تۈزۈلۈش) جەھەتتىن تەتقىق قىلغاندا، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى «بىر تەركىبلىك ئىسىملار، قوش تەركىبلىك ئىسىملار ۋە كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار» دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، بىر تەركىبلىك ئىسىملار

بىر تەركىبلىك ئىسىملار دېگىنىمىز، بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: ياراق، قوچقار، تەرەك، ئۇتۇش دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بىر تەركىبلىك ئىسىملارنى ئۆز ئىچىدىن يەنە «تۇپ سۆز-لۈك كىشى ئىسىملىرى، ياسالما سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى ۋە تۇرلەنمە سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى» دېگەن تۇرلەرگە بۆ-لۈشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

تۇپ سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى: ئاي، چولپان، ئالىپ، ئارسلان، قاپلان...

ياسالما سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى: تۇرچى، ئىكىچى، تەمچى، ئۇمچى، قۇتلۇغ، يارۇق، يارۇغلۇ، قۇتاد، سوماچى، ئۆگۈردەي...

تۇرلەنمە سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى: تۇرمىش، ئۇدمىش، قاتمىش، يىغمىش، بەرمىش، توقتامىش، سانمىش، قۇتادمىش، ئۇدغۇرمىش، ئۆتەمىش، قۇرتۇلمىش، ئۆگمىش، ئۇتۇش، تۇ-توش، توقمىش...

ئىككىنچى، قوش تەركىبلىك ئىسىملار

مۇستەقىل مەنە ئاڭلىتىدىغان ئىككى سۆزدىن تۇزۇلگەن كىشى ئىسىملىرى «قوش تەركىبلىك ئىسىملار» دەپ ئاتىلىدۇ (بۇنى بەزى تىلچىلار «قوش ئىسىملار» ياكى «قوشما ئىسىملار» دەپمۇ ئاتايدۇ.) مەسىلەن: ئايبۇلدۇز، ئايكۇن، نومقۇلى، ئەربۇ-قا، ئايسىلىگ، بايتەمۇر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا قول-لىنىلغان بۇ خىل قوش تەركىبلىك ئىسىملارنى ئۆز ئىچىدىكى قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ يەنە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1) ئىككى ئىسىمنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكتۈرۈلۈ-شىدىن هاسىل بولغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار: كۈن تەڭ-رى، ئاي تەڭرى، ئايبۇلدۇز، ئايكۇن...

2) ئېنىقلاش ـ ئېنىقلىنىش ياكى بېقىنىش ـ بېقىندۇ-رۇش مۇناسىۋىتىدىكى ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن قوش تەر-

كىبلىك ئىسىملار: قۇتلۇق توڭا، قۇتلۇغ ئوغۇل، تەمۈر بۇقا، بۇيان قار (سائادەت قارى)، تۇيۇن قۇلى، نوم قۇلى، ئاي چە-چەك، يەتمىش قارا، ئالتۇن قارا، قۇموت چەچەك، ئىش بۇغا، ئىش قارا، ئىناق قۇلى...

3) كۆپىنچە خان جەمەتىدىكىلەر، يۇقىرى تەبىقە كىشى-لىرى ئۆز بالىلىرىغا قويىدىغان، ئەلنى ئىدارە قىلىش ئارزۇ-سى نامايان قىلىنىدىغان ئىسىملار ۋە پادىشاھ ئەۋلادلىرىغا-لا قوشۇپ ئېيتىلىدىغان «تەگىن»، «خان» قوشۇمچىلىرى بىلەن كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار(:بۇ خىلدىكى ئىسىملار ئۆز زامانىسىدا مۇئەييەن خاسلىققا ئىگە بولغان) ئەل ئالمىش، ئەل قۇتادمىش، ئەل باسمىش، ئەل ئەتمىش، ئەل ئىنانچ (ئەل ئى-شىنىدىغان)، ئەل ئاشمىش، ئەل ئەردەم (خەلقپەرۋەر)، ئەل تۇزمىش، ئەل يىغمىش؛ كۈل تەگىن، بۆرە تەگىن، بۇغراخان، بۆكەخان، توڭاخان ...

4) «شاد، يابغۇ، تارخان، تۇتۇق، ئىنال» قاتارلىق ئەمەل ـ مەنسەپ نامىلىرى ئەسلىي ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلە-دىغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار: ئاۋلۇچ تارخان، ئىت تار-خان، ئاسان تۇتۇق، باسقاق ئىنال، تەربى ئىنال، قاساق يابغۇ، سارقۇي شاد، ئىسىگ تارخان، قارا باقشى، قامبۇغدۇ تۇتۇق، مەڭلىك سەنگۈن ...

5) قەبىلە نامىلىرىنى ئادەم ئىسمى ئالدىغا قوشۇپ ئاتاش ئادىتى تۇپەيلىدىن هاسىل بولغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار: ئۇيغۇر ئۆتەمىش، ياغلاقار ئۇتۇش، قوغۇرسۇ بۇمىن... (بۇ يەر-دىكى «ئۇيغۇر، ياغلاقار، قوغۇرسۇ»لار قەبىلە نامى)

ئۈچىنچى، كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار

كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار دېگىنىمىز، ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تەركىب تاپقان كىشى ئىسىملىرىنى كۆرسىتىدۇ. مە-سىلەن، قۇتلۇق كۈل بىلگە، كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش، ئاي

تەڭرىدە قۇت بولمىش بىلگە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يازما ماتېرىياللار تەمىنلىگەن پاكىتلاردىن قارىغاندا، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كۆپ تەركىبلىك كىشى ئىسىملىرى-نىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قوش تەركىبلىك ئىسىملارنىڭ ئالدى - كەينىگە قەبىلە نامى، ئەمەل نامى، نەسەب نامى قاتار-لىقلارنى قوشۇش ياكى ھەممە ئېتىراپ قىلغان ئۇنۇۋان، ھۆرمەت نامىلىرىنى قوشۇپ ئاتاش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مەسە-لەن: ئەل يىغمىش ئىنال، مىڭ تەمۇر تۇتۇق («ئىنال»، «تۇ-تۇق»لار مەنسەپ نامى)، قاپاغان تەگىن قاغان، تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان («قاغان» خانلىق ھۆرمەت نامى)، بارغۇت ئەل قۇتادمىش، يابۇتقار ئەل ئەردەم («بارغۇت، يابۇ-تقار»لار قەبىلە نامى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما شەكلىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كۆپ تەركىبلىك ئە-سىملار نىسبەتەن ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ، بىر تەركىب-لىك ۋە قوش تەركىبلىك ئىسىملار بولسا، مۇتلەق كۆپ سان-لىقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ — قەدىمكى زامانلاردىمۇ كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىخچام، قىسقىراق بولۇشى ھەممە ياقلايدىغان ئومۇمىي ئەھۋال ئىكەنلىكىنى دەللىلەيدۇ دېپ قارايمىز.

2. ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دې-گىنىمىز، ئۇيغۇرلاردا ئىسلام دىنىنى ئەڭ دەسلەپ قوبۇل قىل-غان ئادەم — ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ساتۇق بۇغراخان ئۆزىگە «ئابدۇلكەرىم» (يەنى كارامەتلىك ئاللاھنىڭ بەندىسى) دەپ مۇسۇلمانچە ئات قويغاندىن كېيىن («تارىمدىن تامچە»، 27 - بەت، 1990 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى) بارلىققا كەلگەن ۋە قوللىنىلغان ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ.

مەلۇمكى، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارغا كىرگەندىن كېيىن، خۇددى باشقا فۇتۇھات (يەنى ئىسلام ئېچىلغان جايلار) غا ئوخ-شاشلا، ئالدى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئاڭ - ئىدېئولوگىيەسىدە يېپىپبڭى بىر دۇنيا ئاچقان: ئىلگىرىكى كۆز بىلەن كۆرگىلى، قول بىلەن تۇتقىلى ۋە ئۆزى ياسىۋالغىلى بولىدىغان «بۇد»قا چوقۇنۇش ئەقىدىسى ئەمەلدىن قېلىپ، ئاددىي كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغان، «بىرۇبار» (يەنى بىر ۋە بار) دەپ قارى-لىدىغان ئىلاھ — ئاللاھقا چوقۇنۇش ئېتىقادى بارلىققا كەل-گەن. ئىسلام چۈشەنچىسى بويىچە، ئاللاھنىڭ ئەلچىسى (ئۇ-نىڭدىن كېيىن يەنە ئەلچى كەلمەيدۇ دەپ قارىلىدىغان) مۇھەم-مەد ئىبنى ئابدۇللا مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭمۇ روھىي تايانچى، ئۇنىڭغا ئاسماندىن (ئاللاھ تەرىپىدىن) نازىل قىلىنغان (يەنى ۋەھىي ئارقىلىق چۈشۈرۈپ بېرىلگەن) دەپ قارىلىدىغان ئايەت-لەر جۇغلانمىسى «قۇرئان» (يەنى بۈيۈك ئوقۇشلۇق) بولسا، ئۇلارنىڭ مەنىۋى ئوزۇقى بولۇپ قالغان. ھاياتلىق ئالمىي، ياراتمىش ۋە يارالمىش ھەققىدىكى ھەرقانداق نوپۇزلۇق چۈ-شەنچىلەر ئەمدىلىكتە قۇرئان كەرىمنىڭ قۇرلىرىنى ئۆلچەم قىلىدىغان بولغان. قۇرئاندىكى ھەر بىر سۆزلەم «قۇرئاندا بار» بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئاجايىپ ئەزىزلىنىدىغان، قۇرئاندىن چە-قىدىغان ئەرەبچە كىشى ئىسىملىرى، شۇنىڭدەك «ئاللاھنىڭ سۈپىتى» دەپ ئاتالىدىغان سۈپەت سۆزلەر بولسا، ھەربىر مۇ-سۇلمان ئۈچۈن تالىشىپ ۋە ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدىغان مۇبارەك ئىسىملارغا ئايلانغان. بۇ خىل ئىسىملار ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، بۇرۇنقى بۇددا نوملىرىدىن چىقىدىغان سانسكرىتچە سۆزلۈك ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭلا ئەمەس، بەلكى تەدرە-جىي ھالدا، مۇتلەق كۆپچىلىك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلۈك ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭمۇ ئورنىنى ئالغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قە-

لىدىغان مىللەت سانلىدۇ. شۇڭا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كـ-
شى ئىسمىلىرى سوستاۋىدا ئىسلامچە ئىسمىلار كۆپ سانلىقنى
تەشكىل قىلىدۇ. بىراق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىستې-
مالىدىكى ئىسلامچە ئىسمىلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى
قوبۇل قىلغان دەسلەپكى مەزگىل ــ خاقانىيە دەۋرى ۋە ئۇ-
نىڭدىن كېيىنكى كۆپ ئەسىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چاغاتاي
ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە قوللىنىلغان ئىسلامچە ئىسمىلار قۇرۇلما
ۋە فونېتىكىلىق تەلەپپۇز جەھەتلەردە روشەن پەرقلىنىدۇ.
شۇڭا، بىز ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلـ-
رىنى «بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرى» ۋە «ھا-
زىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرى» دېگەن ئىككى تۈر-
كۈمگە بۆلۈپ شەرھلەيمىز.

بىرىنچى، بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرى

بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرى دېگىنىمىز، خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا كىرگەن IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ تاكى XX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىل-
لىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا (يەنى خاقانىيە تىلى دەۋرى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە) ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەرەبچە ھەرپلىك قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە چاغاتاي ئۇي-
غۇر يېزىقىدا يېزىلغان يازما ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۇ مەز-
گىللەردە ئىشلىتىلگەن ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرى ئا-
ساسەن ئەرەبچە ئىسمىلارنىڭ كۆچۈرمىسى بولۇپ، ھازىرقى
زامان ئۇيغۇرلىرى قوللىنىۋاتقان ئىسلامچە ئىسمىلاردىن مۇئەي-
يەن ئالاھىدىلىكلەر بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيت-
قاندا، بۇ پەرقلەر تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىسمىلاردىكى (ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشقا

ئىمكانسىز بولغان) «ئىتتقى، ئىزغى، ئەين، سە، ھە، زال، زات» قاتارلىق ھەرپلەر ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۇي-
غۇرچىدىكى مۇناسىپ ئۇزۇك تاۋۇشلار بويىچە تەلەپپۇز قىلىنـ-
غانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، «ف، د، ب، ھ، ئ» قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرىنىڭ ھەرقانداق بوغۇمىدا كېلىشىدىن قەتئىينەزەر ئەرەبچە ئىسمىلاردىكى شەكلى بىلەن ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، محمد (مۇھەممەد)، محمود (مەھمۇد)، احمد (ئەھمەد)، سەمەد، فاتىھە، فاتىمە، فازىل، فەزىلەت، مۇئمىن، نېئمەتۇللاھ، مۇئجىزى دې-
گەنلەرگە ئوخشاش.

2) ئەرەبچە ئىسمىلار ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرى قىلىپ قوللىنىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تا-
ۋۇشلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قا-
ئىدىسى بويىچە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلماي، مەزكۇر ئىسمىلارنىڭ قۇرۇلىشىدىكى تەلەپپۇز شەكلى بىلەن ئوخشاش ھالدا ئەينەن قول-
لىنىلغان. مەسىلەن: سەلىم، ئەمىن، كەرىم، دەۋلەت، نوئمان، ھۈسەين، ئوبەيدۇللاھ، كەمال، جەمال، سەتتار، جەففار، بەھا-
ئۇددىن، زەھىرۇددىن، نۇرۇددىن، شەمسۇددىن، ئابدۇلھەمىد، سەيفۇددىن، قەمەرۇددىن، بەدرۇددىن، مۇنىرۇددىن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسمىلىرىدا، ئەرەب ئەنئەنىسى بويىچە، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتا ـ بو-
ۋىلار ئىسمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئىبن» ياكى «بن» (بۇ تەر-
كىب كېيىنچە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلۇپ «بن» شەكلىدە ئىشلە-
تىلگەن) سۆزى قوشۇلۇپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: مەھمۇد ئىبنى ھۈسەين ئىبنى مۇھەممەد ياكى مەھمۇد بىنى ھۈسەين بىنى مۇھەممەد؛ ئەبۇ نەسر مۇھەممەد ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلۇق ياكى ئەبۇ نەسر مۇھەممەد بىنى تارخان بىنى ئۇزلۇغ

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «ئىبن» دېگەن سۆز ئەرەبچىدە «ئوغۇل» دېگەن بولىدۇ. ئەرەبچىدە، «ا» (يەنى ئەلىف) ھەرپى «ھەرپى ئىللەت» (ئىللەتلىك ھەرپ) گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق بولۇپ، بىر-كىملەردە كەلگەندە ئۇنى يازماي تاشلىۋەتسىمۇ بولىدۇ دەيدىغان قائىدە بار. شۇڭا، «ئەمىر» سۆزى قوش تەركىبلىك ئىسىملاردا كەلگەندە، كۆپىنچە «مىر» شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ (مەسلەن، مىرسۇلتان، مىركامال، مىرئادىل دېگەنلەرگە ئوخشاش .) شۇ ۋەجدىن، «ابن» (يەنى ئىبن) سۆزىدىكى «ا» (ئەلىف) ھەرپى ئىسىملار ئوتتۇرىسىدا كەلسە، يېزىقتا كۆپ ھاللاردا تاشلىۋېتىلىپ «بن» يېزىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا، سۆزلەرنى مۇناسىۋەتلىك تاۋۇشسىز تەلەپپۇز قىلىش ئادىتى بولمىغاچقا، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئوتتۇرىسىغا بىر «ئى» تاۋۇشى قوشۇلۇپ «بىن» قىلىپ ئىشلىتىلگەن. شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان «بىنى مۇھەممەد»، «بىنى ھەسەن» دېگەنلەر پارسچە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر-چىسىغا خاس ئىزافەت (يەنى تەڭسىز بىرىكمە)بولۇپ، مەنىسى «مۇھەممەدنىڭ ئوغلى»، «ھەسەننىڭ ئوغلى» دېگەن بولاتتى. بۇ يەردىكى مۇھىم بىر مەسىلە شۇكى، خۇددى ئەنئەنىۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بولغان «قاتىق»، «ئىسىغ»لار كېيىنكى چاغلاردا «قاتتىق»، «ئىسسىق» (يەنى يەنە بىر تاۋۇش تەكرار قوشۇلۇپ) تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولۇپ قالغانىدەك، «بىن» سۆزىمۇ ئىزافەت ياسىغاندا، جانلىق تىلدا «بىنى» دېيىلمەي «بىننى» دېيىلىدىغان بولۇپ قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىراق، قارايدىغان بولساق، ھازىر كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى «بىن» لىك ئىسىملار زامان ـ ماكان بىلەن ھېسابلاشماي، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا «بىننى» (يەنى بىر «ن» تاۋۇشى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ) تىرانسكرىپسىيە قىلىنماقتا. بۇ ھال ئۇيغۇر

تىلىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كەلسىمۇ، ئۆز زامانىسىدا ئەينەن قوبۇل قىلىنغان دەپ قارىلىۋاتقان ئەرەب ـ پارس تىلىنىڭ قائىدىسىگە خىلاپ كېلىدۇ. شۇڭا، كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى «بىن» لىك كىشى ئىسىملىرىنى «بىننى» قىلماي، «ئىبنى» ياكى «بىنى» دەپ ئەينەن تىرانسكرىپسىيە قىلغان دۇرۇس دەپ قارايمىز. بۇ ئۆزى كىچىك مەسىلە بولسىمۇ تېكىستشۇناسلار ئەھمىيەت بېرىپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە.

4) خۇسۇسەن زىيالىيلار ئارىسىدا، ئەدەبىي لەقەم، يەنى تەخەللۇس قوللىنىش ئادىتى بولغان. تەخەللۇسلار ئادەتتە سۆيەت سۆزلەردىن ياكى ئەرەبچە سۆيەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ئى» ئارقىلىق سۆيەتلەشتۈرۈلگەن ئىسىم سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، مەزكۇر تەخەللۇسلار شۇ كىشىنىڭ ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئېيتىلاتتى. مەسىلەن، ئەلىشىر نەۋايى (ناۋا قىلغۇچى ئەلىشىر)، مەھمۇد كاشغەرىي (قەشقەرلىك مەھمۇد)، مۇسا سايرامى (سايراملىق مۇسا)، ئوبەيدۇللا لۇتفىي (مەرھەمەتلىك ئوبەيدۇللاھ)، ھۇسەين سەبۇرىي (سەۋرىچان ھۇسەين) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5) يۇرت، جاي، ماكان ئىسمىنى ئۆزىگە تەخەللۇس قىلغاندا، ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە، مەزكۇر جاي ـ ماكان ئىسمىنىڭ سۆيەتلەشتۈرۈلگەن شەكلىگە ئەرەبچىدىكى ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى بولغان «ئەلىفلام» (يەنى «ال») نى قوشۇپ ئاتاش ئادىتى بولغان. مەسىلەن، ئەلفارابىي، ئەلخارەزمىي دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە شۇكى، ھازىر بەزى تىلچىلار مۇناقىش ئىسىملارنى «ئەل فارابى»، «ئەل خارەزمى» قىلىپ تىرانسكرىپسىيە قىلىۋاتىدۇ. مۇناقىش قىلىش تۇغرا ئەمەس. چۈنكى، مۇناقىش قىلىنسا، خۇددى «ئەلۇندا» سۆزى

بەزىلەر تەرىپىدىن «خوش ئەمىسە كۆچىلىك»، «خەير ئەمسە، ۋەتەن» دېگەن بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرگەندەك، «ئەلسالام» دېكى «ئەل»، «ۋەتەن، خەلق» مەنىسىدىكى «ئەل» بىلەن ئارىلىشىپ كېتىپ، ئۇقۇم قالايمىقانچىلىقىنى تۇغدۇرىدۇ. بىلىش لازىمكى، «ئەلفارابىي»، «ئەلخارەزمىي»لاردىكى «ئەل» ھېچقانداق بىر سىمانتىكىلىق ياكى گىراماتىكىلىق مەنىگە ئىگە تەركىب ئەمەس، ئۇ پەقەت ئەرەبچىدىكى ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى «ئەلسالام» نىڭ تەلەپپۇزلۇق شەكلى خالاس. شۇڭا، مەزكۇر ئىسىملار ئادەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسى بويىچە «فارابىي»، «خارەزمىي» دېيىلىۋېرىدۇ.

6) خۇسۇسەن زىيالىيلار ئارىسىدا، ئەرەبلەرنىڭ ئادىتى بويىچە مەلۇم شەخسنىڭ بۇۋاستە ئۆز ئىسمىنى ئەمەس، بەلكى شۇ كىشىنىڭ چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىغا «ئاتا، دادا» مەنىسىدىكى «ئەبۇ» سۆزىنى قوشۇپ، «پالانىنىڭ دادىسى» دەپ ئاتاش ئادىتىمۇ بولغان. ئەرەبلەردە بۇ خىل ئاتاش ئوبيېكتقا بولغان ھۆرمەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، فارابىنىڭ ئۆز ئىسمى «مۇھەممەد» بولۇپ، باشقىلار تەرىپىدىن كۆپىنچە «ئەبۇ نەسر» (يەنى نەسرنىڭ دادىسى) دەپ ئاتالغان، پەقەت ئىسىم - فامىلىسىنى تولۇق ئاتاش زۆرۈرىيىتى بولغاندىلا، ئاندىن «ئەبۇ نەسر مۇھەممەد بىنى تارخان بىنى ئۇزلۇغ فارابىي» دەپ ئاتالغان.

7) دادىسىنىڭ ئىسمى بىلەن بىللە ئاتالغان ئىسىملارنى قوش تەركىبلىك ياكى كۆپ تەركىبلىك ئىسىملاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن دادىسىنىڭ ئىسمىنى «ئوغلى» سۆزى بىلەن باغلاش ئادىتىمۇ بولغان. مەسىلەن، ناسىرۇددىن بۇرھانۇددىن ئوغلى (يەنى بۇرھانۇددىننىڭ ئوغلى ناسىرۇددىن)، قۇببۇددىن شاھ ئوغلى ھۈسەين (يەنى قۇببۇددىن شاھنىڭ ئوغلى ھۈسەين) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

8) يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەر ئىسىملىرىنىڭ ئالدى -

كەينىگە ئەمەل - مەنسەپ، ئۇنۋان، ھۆرمەت نامىلىرىنى، ئومۇمەن مەزكۇر شەخسنىڭ يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ كىشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان خاس سۆزلەرنى قوشۇپ ئاتاش ئادىتى بولغان. مەسىلەن، بابۇر شاھ، سۇلتان ساتۇق، ئەلىشىر بەگ، جەھانگىر مىرزا، ئەمىر ھەمزە، مەھمۇد ئىشان، سەئدۇللاھ باي، فەزلۇددىن قازى، ئابدۇللاھ ئىمام، فازىل مۇئەززىن، ھەسەن خاتىب، ئەھمەد مىراب دېگەنلەرگە ئوخشاش.

9) ئۆز زامانىسىدا، ھۆرمەت يۈزىسىدىن كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئېيتىلىدىغان «خان، بەگ» سۆزلىرى بىلەن مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئەركىلەتمە شەكلى بولغان «خانىم، خەنىم، بەگىم»لار جىنس ئايرىمىسىغا قاراپ پەرقلىق ئىشلىتىلگەن، يەنى «خان»، «بەگ» سۆزلىرى ئاساسەن ئەرلەر ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ ئاتالغان، «خانىم، خەنىم، بەگىم» سۆزلىرى بولسا، خوتۇن - قىزلار ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ ئاتالغان. مەسىلەن، ئەھمەدخان، مەھمۇدخان، مەنسۇرخان، كەرىم بەگ، جەمال بەگ (ئەرلەر ئىسىملىرى)، قۇتلۇق بىگار خانىم، ئاماننىسا خەنىم، خانزادە بەگىم، خەدىچە بەگىم،، فاتىھە سۇلتان بەگىم، رۇقىيە سۇلتان بەگىم (ئاياللار ئىسىملىرى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

10) خەلق ئىچىدە مۆھتەرەم سانىلىدىغان مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ئىسمى ئالدىغا كۆپىنچە «جانىاب» مەنىسىدىكى «ھەزرەت» سۆزىنى قوشۇپ ئاتاش، شۇنداقلا ئىسىملارنىڭ كەينىگە شۇ كىشىلەرنى تەرىپلەش يۈزىسىدىن مۇئەييەن ئىبارە ياكى دۇئا (تىلەك) نى قوشۇپ ئاتاش ئادىتىمۇ بولغان. مەسىلەن، ھەزرەتى ھەكىم بەگ، ھەزرەتى ئافاق خاجە، ھەزرەتى ئاتايى، ھەزرەتى لۇتفى، ھەزرەتى سەككاكى، ئابدۇررەھمان نۇرۇلمىللەت ۋەددىن (يەنى مىللەت ۋە دىننىڭ نۇرى)، مۇسا جارۇللاھ (ئاللاھ ئەمرىنى جارى قىلغۇچى)، سەباھى نەۋرە مەر -

قەدەھۇ نۇران (ئاللاھ ئۇنىڭ قەبرىسىنى نۇرغا پۈركىگەي)، جەلالۇددىن قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ (ئاللاھ ئۇنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي)، نۇرۇددىن رەزىياللاھ ئانھۇ (ئاللاھ ئۇنىڭ دىن رازى بولغاي)، ئابدۇلقادىر رەھمەتۇللاھ ئەلەيھى (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي) دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىل ئىسىملار خەلق ئېغىزىدا ئۇزاق زامان ئىشلىتىلىش جەريانىدا، ئەسلىدە ھۆرمەت ۋە تىلەك مەنىسىدە قوشۇلغان «ھەزرەت، رەزىياللاھ ئانھۇ، قەددەسە سىررەھۇ، رەھمەتۇللاھ ئەلەيھى» قاتارلىق سۆز - ئىبارىلەر بارا - بارا شۇ كىشىلەر ئىسىملىرىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ بار.

شۇ زامانىدىكى ئۇيغۇرلاردا ئىسىملارنى بۇ خىل ئاتاش ئادىتى ئەرەبلەرنىڭ ئەۋلىيا - ئەنبىيا ۋە مەشھۇر دىنىي زاتلارنى «ئىبراھىم خەلىلۇللاھ (يەنى ئاللاھنىڭ سىردىشى ئىبراھىم)، مۇھەممەد ھەبىبۇللاھ (يەنى ئاللاھنىڭ دوستى مۇھەممەد)؛ ئەلى كەرىمۇللاھ (يەنى ئاللاھنىڭ كارامىتى ئەلىي)، ئەبۇبەكرى سىددىق (يەنى ساداقەتمەن ئەبۇ بەكرى)» دېگەندەك مۇئىيەن تەرىپ، سۈپەت بىلەن ئاتاش ئادىتىدىن كەلگەن.

يۇقىرىدا، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، قۇرئان كەرىمنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىلگەن ئىسلامچە ئىسىملارنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا قوللىنىلغان مۇھىم ۋە ئاساسلىق شەكىللىرىنى تونۇشتۇردۇق. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، گەرچە بۇ مەزگىللەردە ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىسىملار ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسىگە ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كىشى ئىسىملىرىنى، خۇسۇسەن ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەر بىلەن قويۇلغان ئىسىملارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىستېمالىدىن پۈتۈنلەي چىقىرىپ

تاشلىغانمۇ ئەمەس. ئۇلار «تۇر، تۇران، تۇردى، توختى، تۇرسۇن، سېتىۋالدى، تىلۋالدى، تىلەك، تىلەش، چوڭ، كىچىك، كەنجى، پالتا، سۇپۇرگە، چاۋار..» دېگەندەك ئىسىملارنى ئەينى بىلەن ئىزچىل ئىشلىتىپ كەلگەندىن باشقا، يۇقىرىقىدەك ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملارنى ئىسلامىيەت تامغىسى بېسىلغان قوش تەركىبلىك ئىسىملارغا ئايلاندۇرۇپمۇ ئىشلەتكەن. مەسىلەن، مۇھەممەدتۇردى، مۇھەممەدتۇرسۇن، مۇھەممەدتوختى، روزىتوختى، ئاقنىياز دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دېگىنىمىز، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن كېيىن قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، ئېغىزدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان، 1953 - يىلى تۇنجى زۇلگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تۇنجى ئېلىپبەسى ۋاستىسى بىلەن، يېزىقتا ئاساسەن مۇقىملاشقان ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ. سان - سالماق جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ تەركىبىدە ئىسلامىيەتنىڭ تامغىسى بېسىلغان ئىسلامچە ئىسىملار يەنىلا كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. «ئىسلامچە ئىسىم» دېگەن سۆز كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. تار مەنىدىن ئېيتقاندا، كېلىش مەنبەسى ئەرەبچە بولغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارلا ئىشلىتىپ كەلگەن ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ؛ كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان ئىسىملارنىڭ ھەممىسى ئىسلامچە ئىسىملار بولۇپ، بۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار، «پەيغەمبەر» دەپ ئېتىراپ قىلىدىغانلار ۋە بەزى ئەھلى كىتابلار (زەبۇر، تەۋرات ۋە ئىنجىلنى مۇقەددەس كىتاب بىلىدىغانلار) نىڭ ئىسىملىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا ئۇچرايدىغان «داۋۇت،

ئەيسا، ياقۇپ، مۇسا، يۇنۇس، ئىسرائىل، ئىسھاق، ئىبراھىم، قەيسەر، زۇنۇن، يۇسۇپ» قاتارلىقلارنى «ئىسلامچە ئىسىملار ئە-مەس» دېيىشنىڭ ئىلمىي ئاساسى يوق دەپ قارايمىز.

ئەرەب - پارسچە ئىسىملاردىن ئىستىئارە ئېلىش يولى بى-لەن شەكىللەنگەن بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئۆزلىشىپ، ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان ھا-زىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىغا ئايلانغان. ئۇيغۇرلار قوللىنىۋاتقان ھازىرقى ئىسلامچە ئىسىملارنىڭ بۇرۇنقى ئىسلامچە ئىسىملاردىن فونېتىكىلىق تەلەپپۇزدىكى پەرقلىرى دەپ تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

1) ئۆز زامانىسىدا، ئەرەبچە شەكلى بىلەن ئوخشاش تەلەپ-پۇز قىلىپ ئىشلىتىلگەن ئىككى بوغۇملۇق ئىسىملار ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى ئاساسىدا ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىگە ئۇيغۇن شەكلىنى ھاسىل قىلغان. مەلۇمكى، ئۇيغۇرچىدا سوزۇق تا-ۋۇشلار تىل ئورنى بويىچە ماسلىشىدۇ، يەنى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش ماسلىشىپ كېلىدۇ. ئەگەر چەت تىل-دىن كىرگەن سۆزلەردە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇشۇ قائىدىسىگە مۇ-خالىپ كېلىدىغان ئەھۋال بولسا، ئۇلار ھامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۆزگەرتىلىپ، مۇناسىپ شەكىلگە كەلتۈرۈل-دۇ. ھالبۇكى، ئەرەبچىدىن كىرگەن كىشى ئىسىملىرىمۇ مۇشۇ جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشى-شى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئىسىملار ئۇيغۇرچىدا ئاساسلىق ئۇرغۇ چۈشىدىغان ئاخىرقى بوغۇم ئاسا-سىدا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەلەپپۇزىغا

مۇۋاپىق كېلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن، مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
ئەلى	ئېلى
سەلىم	سېلىم
ئەمىر	ئىمىر
رەھىم	رېھىم
كەرىم	كېرىم
جەلىل	جېلىل
ئەمىن	ئىمىن
ھەمىد	ھىمىت

دېمەك، يۇقىرىقىدەك ئىسىملاردا ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇم-دىكى سوزۇق تاۋۇش تار سوزۇق «ئى» تاۋۇشى بولغاچقا، باش بوغۇمدىكى تىل ئالدى سوزۇق «ئە» تاۋۇشى مۇناسىپ ھالدا «ئې» ياكى «ئى» گە ئۆزگەرتىلگەن. يەنە مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
كەمال	كامال
جەمال	جامال
ئەمان	ئامان
جەففار	جاپپار
قەھھار	قاھار
سەتتار	ساتتار
سەبۇر	سوپۇر
غەفۇر	غوپۇر

دېمەك، بۇلاردا ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشى بولغاچقا، باش بوغۇمدىكى تىل ئالدى سوزۇق «ئە» تاۋۇشى ئۆزگەرتىلىپ «ئا»، «ئو» تاۋۇشلىرى شەكىلدە تۇراقلاشقان.

2) ئەرەبچىدىكى «ئەلىفلام» بىلەن كەلگەن نۇرغۇن ساندىكى ئىزافەتلىك ئىسىملارمۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق قائىدىسى ئاساسىدا ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغان. بۇ خىل ئىسىملار كۆپ بوغۇملۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزىلىرىدە ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش تاساسلىق ئۇرغۇ چۈشىدىغان ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشقا ماسلاشتۇرۇلغان، تەكرارلىنىدىغان تاۋۇش تاشلىۋېتىلگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
سەيفۇددىن	سەيپىدىن
بەدرۇددىن	بەدرىدىن
نەسرۇددىن	نەسرىدىن
سەدرۇددىن	سەدرىدىن
شەمسۇددىن	شەمسىدىن، شەمشىدىن
رەئوف	رائوپ، راۋۇپ

بەزىلىرىدە، ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش ئىككىنچى بوغۇمدىكى ئۇرغۇ چۈشىدىغان بوغۇم سوزۇق تاۋۇشىغا ماسلاشتۇرۇلغان، تەكرارلىنىدىغان تاۋۇش تاشلىۋېتىلگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
بەھەئۇددىن	باھاۋۇدۇن، باۋۇدۇن
زىيائۇددىن	زىياۋۇدۇن

زەھىرۇددىن	زورىدۇن، زوردۇن
نۇرۇددىن	نۇردۇن

مۇتلەق كۆپ سانلىق ئىسىملاردا، «ئەلىفلام» تۇپەيلىدىن ئەسلىدە قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان«ل» تاۋۇشى تاشلىۋېتىلگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
ئابدۇلقادىر	ئابدۇقادىر
ئابدۇلقەييۇم	ئابدۇقەيۇم
ئابدۇلقەھھار	ئابدۇقاھار
ئابدۇلغەفۇر	ئابدۇغوپۇر
ئابدۇلكەرىم	ئابدۇكېرىم

بۇ خىل ئىسىملارنىڭ بەزىلىرىدە، فونېتىكىلىق يۇغۇرۇلۇش ھادىسىسى يۈز بېرىپ، ئەسلىدىكى تەلەپپۇز شەكلى بىلەن خېلى چوڭ پەرقلىنىدىغان ئىسىملار بولۇپ شەكىللەنگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
ئابدۇلھەمىد	ئابلىمىت
ئابدۇلھەفىز	ئابلىپىز
ئابدۇلئەزىز	ئابلىز
ئابدۇلئەھەد	ئابلەھەت، ئابلەت
ئابدۇلھەق	ئابلەق، ئابلاق
ئابدۇلھەي	ئابلەي

3) بەزى ئىسىملارنىڭ باش بوغۇمىدا مۇستەقىل بوغۇم بولۇپ كەلگەن «ئا، ئە، ئو» سوزۇق تاۋۇشلىرى ئۆزگىرىپ «ھا،

هه، هو» شەكلىدە تۇراقلىشىپ قالغان. مەسىلەن:

بۇرۇن	هازىر
ئاۋاز	ھاۋاز
ئەسەل	ھەسەل
ئوشۇر	ھوشۇر

4) كىشى ئىسىملىرى تەركىبىدە كەلگەن «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشى «ي» ئۈزۈك تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن ياكى چۈشۈپ قالغان. «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان بۇغۇم مەزكۇر تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇمغا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	هازىر
سەئدۇللاھ	سەيدۇللاھ («ئ» تاۋۇشى «ي»گە ئۆزگەرگەن)
نوئمان	نامان (ئالدىنقى «ئا» ئۇزۇن سوزۇق)
نىئمەتۇللاھ	نېمەتۇللاھ («ئي» ئۇزۇن سوزۇق)
مۇئمىن	مۇمىن («ئۇ» ئۇزۇن سوزۇق)
يەئقۇب	ياقۇپ («ئا» ئۇزۇن سوزۇق)

5) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «د» تاۋۇشى ئومۇمەن «ت» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	هازىر
مۇھەممەد	مۇھەممەت
سەمەد	سەمەت

داۋۇد	داۋۇت
ۋاھىد	ۋاھىت

6) «ب» تاۋۇشى بەزى ئىسىملاردا «پ» ياكى «ۋ» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن، بەزىلىرىدە بولسا، ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. نەتىجىدە، ئەسلىدىكى بىر ئىسىم ئىككى خىل تەلەپپۇز، ئىككى خىل شەكىل بىلەن ئوخشاشمىغان ئادەم ئىسىملىرى بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان بولۇپمۇ قالغان. مەسىلەن:

بۇرۇن	هازىر
ئابىد	ئابىت، ئاۋۇت
سابىت	ساۋۇت، سابىت
سابىر	ساۋۇر، سابىر
تالىب	تالىپ
غالىب	غالىپ
رەجەب	رەجەپ
قابىل	قاۋۇل

7) «ھ» تاۋۇشى بەزى ئىسىملاردا ئەينەن ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا، يەنە خېلى بىر بۆلەك ئىسىملاردا «خ» ياكى «ي» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن ياكى چۈشۈپ قالغان. نەتىجىدە، بىر ئىسىمنىڭ بىرقانچە خىل ۋارىيانتى مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	هازىر
ئەھەد	ئەخەت، ئەھەت
ئەھمەد	ئەھمەت، ئەخمەت، ئەمەت
ھەمىد	ھىمىت، خەمىت،يىمىت

ھەلىم	ھېلىم، خەلىم
مەھمۇد	مەھمۇت، مەخمۇت، مامۇت
زاھىد	زاھىت، زايىت

8) «ف» تاۋۇشى كىشى ئىسىملىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك «پ» تاۋۇشىغا ئۆزگەرتىپ قوللىنىلىدىغان بولغان. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
فاتىمە	پاتىمە
فاتىھە	پاتە (پاتەم، پاتگۇل)
مۇستەفا	مۇستاپا
فەيزۇللاھ	پەيزۇللاھ
فەزىلەت	پەزىلەت
رەفىقەت	رەپىقەت
فەرىدە	پەرىدە
زەفەر	زەپەر
سەفەر	سەپەر

9) بەزى رايونلاردا ئومۇملاشقان قوش تەركىبلىك ئىسىملار ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى داۋامىدا، كىشىلەر تەرىپىدىن بۇ خىل ئىسىمنىڭ ئۇزۇن، تەلەپپۇزغا بەك ئەپلىكى، شۇنداقلا بىر ئادەمنى ئۇنداق ئىككى ئىسىم بىلەن ئاتاشنىڭ ھېچبىر ئەھمىيەتسىزلىكى ھېس قىلىنغاچقا، بارا - بارا بىر تەركىبتىكى ئىسىملارنىڭ بوغۇمى قىسقارتىلىپ ئاتىلىدىغان بولغان. مەسىلەن:

بۇرۇن	كېيىن
مۇھەممەد روزى	مەتروزى

مۇھەممەد سالىھ	مەتسالى
مۇھەممەد تۇرسۇن	مەتتۇرسۇن
مۇھەممەد ياسىن	مەتياسىن
خاجە ئەھمەد	غوجامەت، غوجەمەت، غوجمەت
مۇھەممەد قۇربان	مەتقۇربان
روزىمۇھەممەد	روزىمەت

10) پارسچە ئىزافەتلىك ئىسىملاردىمۇ بوغۇم ئىخچاملاش ھادىسىسى يۈز بەرگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	كېيىن
يارى مۇھەممەد ←	يارمۇھەممەت، يارمەمەت، يارمەممەت، يارمەت
نۇرى مۇھەممەد ←	نۇرمۇھەممەت، نۇرمەممەت، نۇرمەمەت، نۇرمەت
شىرى مۇھەممەد ←	شىر مۇھەممەد، شىرمەممەت، شىرمەمەت، شىرمەت

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە دائىرىسى

دۇنيادىكى ھەرقانداق مىللەت كىشى ئىسىملىرىغا ئوخشاشلا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىمۇ مۇئەييەن مەنىگە ئىگە. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى ئاڭلىتىدىغان مەنە دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك تۇرلەرگە بۆلۈپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

1) ئەنئەنىۋى دىنىي ئېتىقاد تۇيغۇلىرىدىن، ئەجدادلار ئىبادەت قىلىپ كەلگەن مەنىۋى مەبۇد «ئاللاھ»غا بولغان چوقۇنۇش تۇيغۇسىدىن چىقىپ قويۇلغان ئىسىملار ۋە شۇ خىلدىكى ئىسىملارغا تەقلىد قىلىش ياكى ئۇلارنى ئاڭلىق - ئاڭسىز ھالدا دوراش بىلەن قويۇلغان ئىسىملار.

بۇ تۈردىكى ئىسىملارغا ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىشلىتىۋاتقان «ئابد» بىلەن باشلانغان ئىسىملار بىلەن «ئاللاھ» بىلەن ئاخىرلاشقان بىرىكمە ئىسىملار كىرىدۇ. مەسىلەن: ھەمدۇللاھ (ئاللاھنى ماختىغۇچى)، ھەبىبۇللاھ (ئاللانىڭ دوستى)، نېمەتۇللاھ (ئاللاھنىڭ نېمىتى)، سەيپۇللاھ (ئاللانىڭ قىلىچى)، ئابدۇسېلىم، ئابدۇقادىر، ئابدۇراخمان، ئابدۇقەيۇم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئادەتتە «سېلىم، قادىر، راخمان، قەيۇم» دېگەنلەر ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرى ياكى ئىسىملىرى بولۇپ، تۇپ ئۇقۇم جەھەتتە يەنىلا «ئاللاھ» دېگەن بولىدۇ؛ «ئابد» («ئا» قىسقا سوزۇق) بولسا، «قۇل، بەندە» دېگەن بولىدۇ، شۇڭا يۇقىرىدىكى «ئابد» بىلەن باشلانغان ئىسىملارنىڭ ھەممىسى «ئاللاھنىڭ قۇلى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. بىراق، مەن مۇشۇ چۈشەنچىدە بىر ئاز بىر تەرەپلىمىلىك، كەمتۈكلۈك بار دەپ قارايمەن. چۈنكى، ئەرەبچىدىكى «ئابد» دېگەن سۆزنىڭ «قۇل» دېگەندىن باشقا، «ئادەم، ئىنسان» دېگەن مەنىسىمۇ بار («ئەرەبچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، 809 ـ بەت، 1978 ـ يىل سودا نەشرىياتى نەشرى). شۇڭا، ئابدۇسېلىم (ئابدۇسەلىم)، ئابدۇقادىر (ئابدۇلقادىر)، ئابدۇراخمان (ئابدۇرراھمان)، ئابدۇقەيۇم (ئابدۇلقەييۇم)، دېگەن ئىسىملارنى «سالامەت ئادەم، قۇدرەتلىك ئىنسان، رەھىم ـ شەپقەتلىك ئادەم، ئۆلمەس ئىنسان» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ دەپ چۈشەندۈرسىمۇ بولىدۇ.

2) ئەجدادلار ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ئىسلام دىنىنى ئولۇغلاش تۇيغۇسى بىلەن قويۇلغان ئىسىملار.

بۇنىڭغا ئادەتتە «ئىسلام دىنى» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتۇپ كېلىدىغان «دىن» سۆزى بىلەن ئاياغلاشقان بىرىكمە ئىسىملار كىرىدۇ. مەسىلەن: نۇردۇن (يەنى نۇرۇددىن ـــ ئىسلام دىنىنىڭ

نۇرى)، مۇنىرىدىن (يەنى مۇنىرۇددىن ـــ دىنىنىڭ يورۇتقۇچىسى)، مۇيىدىن (مۇئىددىن ـــ دىنىنىڭ قوللىغۇچىسى)، بەدرىدىن (بەدرۇددىن ـــ دىنىنىڭ تولۇن ئېيى)، ھىلالىدىن (ھىلالۇددىن ـــ دىنىنىڭ ئورغاق ئېيى)، قەمەرىدىن (قەمەرۇددىن ـــ دىنىنىڭ ئېيى)، شەمشىدىن (شەمسۇددىن ـــ دىنىنىڭ قۇياشى)، سەيپىدىن (سەيفۇددىن ـــ دىنىنىڭ قىلىچى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى، ئىسلامىيەت چۈشەنچىسىچە، ئاللاھنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەلچىسى دەپ قارىلىدىغان مۇھەممەد پەيغەمبەرگە بولغان چوقۇنۇش تۇيغۇسى بىلەن قولۇلغان ئىسىملار.

بۇنىڭغا ئادەتتە تۆۋەندىكىلەر كىرىدۇ: (1) «مۇھەممەد» باش تەركىب قىلىنغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن: مۇھەممەتتۇردى، مۇھەممەتتۇرغۇن، مۇھەممەتقاسىم، مۇھەممەتياسىن، مۇھەممەتكېرىم دېگەنلەرگە ئوخشاش. (2) «مۇھەممەد» ئاياغ تەركىب قىلىنغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن: شاھمۇھەممەت، تاشمۇھەممەت، قۇلمۇھەممەت، يارمۇھەممەت دېگەنلەرگە ئوخشاش. (3) «مۇھەممەد» نىڭ قىسقارتىلمىسى بولغان «مەت» بىلەن كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن: تۇرمەت، شىرمەت، نۇرمەت، مەتباقى، خوجىمەت، موللامەت، مەتسېلىم، مەتقارى، مەتقازى دېگەنلەرگە ئوخشاش. (4) «مۇھەممەد»نىڭ ۋارىيانتلىرى بولغان «مەممەت، مەمەت» قاتارلىقلار ۋە شۇلار بىلەن كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن: مۇھەممەتئېلى، مەمەت ئېلى، مەمتىلى، مەمەتجان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) قۇرئاندا نامى ئاتالغان پەيغەمبەرلەر (مەيلى ئىسلامنىڭ، خىرىستىيانىنىڭ ياكى يەھۇدىينىڭ)، ئىسلامىيەت تارىخىدىكى خەلىپىلەر (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئىز باسارلىرى)، ئىمامىلار (دىنىي داھىيلار)، مەشھۇر غازىيلار (ئىسلام ئېچىش

يولدا شېهىت بولغانلار)، ئاتاقلىق ھەربىي قوماندانلار، ئىسلام رىۋايەتلىرىدىكى ئەۋلىيا ۋە ماشايىخلار قاتارلىقلارنى ئۇلۇغلاش يۇزىسىدىن ئۇلارنىڭ ئىسىم، لەقەب، ئۇنۋانلىرىدىن ئارىيەت ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن، ئەيسا (ئىيسا)، مەريەم، مۇسا، داۋۇت، ياقۇپ، ئايۇپ، ئىدرىس، ئىلياس، ئىسھاق، ئىسمائىل، ئىسرائىل، زېكىرىيە (زەكەريا)، ئېلى (ئەلى)، خالىد، نەبى، مۇستاپا، ھەمزە دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ ئىسىملار-نىڭ مەنىسى ئۇستىدە ئىزدەنگەن ئالىملار ئۇلارنى (يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە) «ئاللاھنىڭ بايلىقى، ئاچچىق، بوۋاق، سۆيۈملۈك دوست، ئاللاھ، تەھقىقلىگۈچى، ئۆگەنگۈچى، خۇدانىڭ كۈچى، كۈمۈش، ئاللاھ ئاڭلىدى، ئاللاھ جەڭچىسى، ئاللاھ ئەسلىگۈچى، ئەلا، مەڭگۈلۈك، پەيغەمبەر، تاللانغان، ئۆتكۈر» دېگەن بولىدۇ دەپ ئىزاھلايدۇ. («ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى توپلىمى»، 39 ـ بەت.)

5) پەرزەنتىنىڭ جېنى چىڭ بولۇشىنى، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى تىلەپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ياشار، يەھيا (ياشىسۇن)، تۇرسۇن، ئالماس، تۆمۈر، پولات، تۇرغان، تۇردى، تۇرغۇن، سېلىم (سەلىم ــ ئامان، ساق، سالامەت)، تاش، قەيۇم (قەييۇم ــ ئەبەدىي) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

6) پەرزەنتىنىڭ شوخ، جەسۇر ۋە باتۇر ئادەم بولۇشىنى تىلەش ئىستىكىدە قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: باتۇر (باھادۇر)، شىرزات (يەنى شىرزادە ــ شىر بالىسى)، ئارسلان، ئەسەت (ئەسەد ــ شىر)، قادىر (قۇدرەتلىك)، خەنجەر، شەمشەر، مەردان، جۇشقۇن، ئۇچقۇن، يالقۇن، كۈرەش، دولقۇن، ئۆركەش، قاينام، شىر، يولۋاس، غالىپ، زەپەر (زەفەر ــ غالىپ) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

7) بالىنىڭ پاك، ئەخلاقلىق، گۈزەل، بەختلىك، مۇھەببەتلىك ۋە ئىززەتلىك بولۇشىنى تىلەپ قويۇلغان ئىسىملار.

مەسىلەن: سالى (سالىھ ــ پاك)، تاھىر (پاكىز)، ئەسەت (ئەسئەد ــ ئەڭ بەختىيار)، مەسئۇد (مەسئۇد ــ بەختلىك)، سائادەت، بەختىيار، ھۆر، ھۆرۈلقا، پەرىزات، جەمىلە (گۈزەل)، زىبا (زىلۋا بوي)، زەرىپە (زەرىفە ــ يېقىملىق)، گۈلزار، گۈلشەن، گۈلبوستان، دىلدار، دىلبەر، دىلرابا، ئاي، شەمىس (كۈن)، قەمەر (ئاي)، رەيھان، چېچەك، ئانار، كۈمۈش، ئالتۇن، تىللا، شەپقەت، مېھرىبان، نادىر، نادىرە (ئاز ئۇچرايدىغان، قىممەتلىك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

8) پەرزەنتىنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتلىك، ئەقىللىق ئىنسان بولۇشىنى تىلەپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ئالىم، ئارىپ (بىلگۈچى)، ئىرپان (ئىرفان ــ ئىلىم)، مەرىپەت (مەئرىفەت ــ بىلىك)، مەرۇپ (مەئرۇف ــ بىلىم)، بىلگار (بىلىگ ئەر ــ ئالىم)، بەسىر (ئالىم، كۆزى ئۆتكۈر)، ئۆتكۈر، تۇيغۇن، زەكى (ئەقىللىق)، ئاقىل، ئاقىلە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

9) بالا تۇغۇلغان ۋاقىتنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن ئاي ـ كۈن ناملىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: مۇھەررەم، رەجەپ، سەپەر، جۇمە، ئازنە، ئادىنە، («جۇمە» مەنىسىدىكى «ئازنە» نىڭ ئەسلىي ئاتىلىشى)، باھار، نورۇز (نەۋرۇز)، روزى (روزا)، قۇربان، رامىزان، ھەيىت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

10) بالا تۇغۇلغان زامانىدىكى سىياسىي ھەرىكەتلەرنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: كومۇنار (كامۇنار)، مەدەنىيەت، ئازاد دېگەنلەرگە ئوخشاش.

11) بالا تۇغۇلغان چاغدىكى كونكرېت مۇھىتقا، خۇسۇسەن مەڭگۈ ئەستە تۇتۇشقا تېگىشلىك دەپ قارالغان بىرەر ئەھۋالغا قاراپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ئاسان (يەنى تۇغۇتى ئاسان بولغان)، زەخمەت (يەنى تۇغۇتى تەس بولغان)، غېرىپ (يەنى ياقا يۇرتتا ياكى سەپەر ئۇستىدە تۇغۇلۇپ قالغان)، يادىكار، يالغۇز ياكى يالغۇزەك (يەنى تۇغۇتنا ئانىسى ياكى تۇغۇتتىن بۇرۇن ئا-

تىسى قازا قىلىپ كەتكەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش. دەرۋەقە، يۇقىرىقىدەك ئىسىملارنىڭ مەنىسىنى جەزمەن ئاشۇ ئىسكوپكا ئىچىدە كۆرسىتىلگەندەك بىر خىل بولىدۇ دېگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

12) بالىنى كۆز تېگىشتىن، چاچراپ كېتىشتىن ساقلاش ئىستىكىدە قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: سېتىۋالدى، تىلىۋالدى، نىياز (يەنى ئاللاھقا ئاتالغان سەدىقە)، چاۋار، سۇپۇرگە، بوسۇغا، سامساق، پالتا، يانتاق، ئەخلەت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

13) ئېتىنىڭ نامىلارنى ئەتىۋارلاش يۈزىسىدىن قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ئوغۇز، ئۆيغۇر، تۇرا، تۇران، قارلۇق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

14) قەدىمكى قوش تەركىبلىك ئىسىملارنى ياكى شۇ ئۇسلۇبنى ساقلاپ قالغان ھالدا قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: يولبولدى، تويبولدى، ئىگەمبەردى، خۇدايبەردى، خۇدۇيۇمبەردى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

15) بۇرۇنقى ئىسلامچە ئىسىملاردا قوللىنىلىپ، كۆپىنچە خاس يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئەمەل، ئۇنۋان، دىنىي مەنسەپ ۋە ھۆرمەت نامىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن كەلگەن ئىسىملار. مەسىلەن: خان (خانگۇل، خانقىز)، پاشا (يەنى پادىشاھتىن كەلگەن)، سۇلتان، خەلىپەت (يەنى «خەلىفە»دىن كەلگەن)، خوجا، قازى، مەخسۇم، تۆرە (تۆرىخان)، ھاجى، ئاخۇن (ئاخۇنجان، ئاخۇنباي، ئاخۇنەك)، بۇۋى (يەنى «ببى» دىن كەلگەن.)

16) «ئانا، ئاتا، بوۋا» قاتارلىق قېرىنداشلىقنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ئانىخان (يەنى ئاناخان)، ئاتىخان، دادىخان، بوۋىخان (بابىخان)، ئاپىخان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە دائىرىسىنى يەنمۇ ئىنچىكىلەپ، تېخىمۇ كەڭرى چۈشەندۈرۈشىمۇ

مۇمكىن. بۇ يەردە، مۇھىم دەپ قارالغانلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىش يۈزىسىدىن شۇنچىلىك بايان بېرىش بىلەن كۇپايىلەنىدۇق.

§4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما تەركىبى

قۇرۇلما تەركىبى جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى خۇددى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىغا ئوخشاشلا «بىر تەركىبلىك، قوش تەركىبلىك ۋە كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار» دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) بىر تەركىبلىك ئىسىملار. خۇددى يۇقىرىدا تەبىر بەرگىنىمىزدەك پەقەت بىرلا سۆزدىن تەشكىل تاپقان، ھېچقانداق قوشۇمچە تەركىب قوشۇلمىغان ئىسىملار بىر تەركىبلىك ئىسىملار كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

شېرىن، نىگار، جۈرئەت، جاسارەت، زامان، خىزمەت، چوڭ،كىچىك، پولات، تۆمۈر ...

2) قوش تەركىبلىك ئىسىملار. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۆۋەندىكىدەك قوش تەركىبلىك ئىسىملار كۆپرەك ئۇچرايدۇ:

(1) تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى ئىككى سۆزدىن تۇزۇلگەن يىكى ئىككى ئىسىم تەڭداش مۇناسىۋەتتە قاتار تىزىلىپ كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن:

داۋۇتنىياز، روزىباقى، توختىنىياز، تاشتۆمۈر، سۇلتانقادىر، خوجائەخمەت (خوجەخمەت)، تاشپولات، ھەيدەر ئېلى، ئېلىيار، مىرەخمەت (ئەمىر ئەخمەت)، مىرسۇلتان (ئەمىر سۇل-

تان)، مۇھەممەتتۇرغۇن، مۇھەممەتساۋۇت، مۇھەممەتتۇردى...

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا قوللىنىلىۋاتقان خېلى بىر بۆلەك قوش تەركىبلىك ئىسىملارنىڭ مۇئەييەن قاتارتەرتىپى بار بولۇپ، بۇ خىل ئىسىملارنى قويۇش ۋە ئاتاشتا ئاشۇ تەرتىپكە رىئايە قىلىنىدۇ. ئالايلۇق، مۇھەممەتتۇردى، مۇھەممەتتۇرغۇن، مىرسۇلتان، مىركامال، مىرقادىر قاتارلىق ئىسىملارنى «تۇردىمۇھەممەت، تۇرغۇنمۇھەممەت، سۇلتان مىر، كامال مىر، قادىر مىر» قىلىپ ئىشلىتىش ئادىتى يوق.

(2) تەڭسىز مۇناسىۋەتتىكى، يەنى ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش ياكى بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن:

گۈزەلنۇر (گۈزەل نۇر)، ئەلانۇر، نۇرئىمان، ئايجامال (ئاي جامال)، ئىگەمقۇل (يەنى ئىگەمنىڭ قۇلى)، خوجامقۇل (خوجامنىڭ قۇلى)، ئاقنىياز (ئاق نىياز)، توقنىياز (توق نىياز، توختىنىياز) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئونىڭدىن باشقا، ھازىرقى ئۇيغۇرلار ئىشلىتىۋاتقان ئەرەبچە - پارسچە ئىزافەتلىك كىشى ئىسىملىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تەڭسىز مۇناسىۋەتتىكى قوش تەركىبلىك ئىسىملار كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، ئابدۇسېلىم، ئابدۇرېھىم، زىياۋۇللاھ، زىياۋۇدۇن، نۇرمەممەت (نۇرى مۇھەممەد ــ مۇھەممەدنىڭ نۇرى...)

(3) چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى سۆپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىسىملار. مەسىلەن:

دىلارا (دىل ئارا: دىلنى بېزىگۈچى، دىلنى زىننەتلىگۈچى)، دىلرەبا (دىلنى ئوۋلىغۇچى)، دىلدار (باتۇر، يۈرەكلىك)، نۇرسىمان (نۇرغا ئوخشايدىغان.)

(4) بىرىكمە خەۋەر شەكىللىك ۋە ئىگە - خەۋەر شەكىل-

لىك ئىسىملار. مەسىلەن:

تويبولدى، يولبولدى، قەلبىنۇر (يەنى قەلبى نۇر)، قەلبىگۈل (قەلبى گۈل.)

(5) «جان، خان، ئاخۇن، گۈل، نىسا، ھاجى، بۇۋى، قىز، قارى، قازى، پاشا، زاھ، ھاكىم، غازى، ئاي» قاتارلىقلارنى ئۆزىگە قوشۇمچە تەركىب قىلغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن:

تۇردىخان، تۇرسۇنقىز، تۇرسۇنئاي، توختىگۈل، نىيازخان، پالتاخۇن، ئايپاشا، مۇھەممەتجان، تۇرداجى، گۈلبۇۋى، نۇرغازى، كېرىم قارى، قازىھاجى، تۇرغۇنھاكىم ...

3) كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى سوستاۋىدا گەرچە «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش قۇتلۇغ بىلگە» دېگەنگە ئوخشاش قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا خاس كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار، شۇنىڭدەك «ئابدۇررەھمانھاجى رەھمەتۇللاھ ئەلەيھى» ياكى «ھەزرىتى يارى مۇھەممەد ئىشان قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ» دېگەندەك بۇرۇنقى ئىسلامچە ئىسىملارغا خاس بولغان كۆپ تەركىبلىك ئامىللار ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ، بىراق قوش تەركىبلىك ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «جان، ھاجى، ئاخۇن، گۈل، خان، نىسا، ئاي» دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچە تەركىبلەرنى قوشۇپ ئاتاش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار ئۇچرايلا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

مەمتىلاجى (يەنى مۇھەممەد ئەلىي ھاجى)، مەمتاۋلاخۇن (يەنى مۇھەممەد ئابدۇللاھ ئاخۇن)، نۇرمۇھەممەتجان، (نۇرى مۇھەممەد جان)، گۈلنىسايىم (يەنى گۈل نىسا ئايىم)، قەمبەرنىسايىم (يەنى قەمبەرنىسا ئايىم) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

سان - سالماق جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى سوستاۋىدا نىسبەتەن ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ.

§5. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەر كىشى ئىسىملىرى ۋە ئايال كىشى ئىسىملىرى

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىچىدە، گەرچە «بەختىيار، ئازات، مۇھەببەت، مۇنەۋۋەر، مۇھتەرەم، جامال، كەۋسەر» دېگەندەك ئۇخشاش ئەرلەر ئىسمىمۇ، ئاياللار ئىسمىمۇ بولۇپ كېلىۋېرىدىغان ئورتاق تەركىبلەر بولسىمۇ، بىراق ئەر كىشى ئىسىملىرى بىلەن ئايال كىشى ئىسىملىرى ئومۇمەن پەرقلىنىدۇ.

1. ئەر كىشى ئىسىملىرى

1) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قۇرئاندا چىقىدىغان پەيغەمبەرلەر ئىسىملىرى ئادەتتە پەقەت ئەرلەرگىلا قويۇپ ئىشلىتىلىدۇ. ئالايلۇق، مۇھەممەت، ئىبراھىم، ياقۇپ، داۋۇت، زەكەرىيا، يۇنۇس، يۇسۇپ، ئىيسا، ئىسمائىل، سۇلايمان قاتارلىق ئىسىملارنىڭ ئاياللارغا ئىسىم قىلىپ قويۇپ ئىشلىتىلگەنلىكى ئۇچرىمايدۇ (ئايرىم جايلاردا ئىشلىتىلىدىغان مۇسەخان، يەنى مۇساخان دېگەندەك ئاياللار ئىسىملىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا.)

2) هازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا، «جان، ئاخۇن، هاجى، شاھ، غازى، قازى، قارى» قاتارلىقلار قوشۇمچە تەركىب قىلىپ قوللىنىلغاندا، ئاساسەن ئەرلەر ئىسىملىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. مەسىلەن: تۇرسۇنھاجى، تۇردى ئاخۇن، ئوسمانجان، ئەخمەتشا دېگەنلەرگە ئوخشاش (بىراق، بەزى رايونلاردا، مەككە شەھىرىنى ھەج مەزگىلىدە تاۋاپ قىلىپ كەلگەن ئاياللارمۇ «هاجى» سۆزىنى ئۆز ئىسمىغا قوشۇمچە

تەركىب قىلىدۇ. مەسىلەن: رەيھانگۈلھاجىم، نۇرنىساھاجى دېگەنلەرگە ئوخشاش).

3) «ئابد، دىن، ئاللاھ، مۇھەممەت ياكى مەت» سۆزلىرى بىلەن كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار ئادەتتە ئەرلەرگىلا خاس بولىدۇ. مەسىلەن، ئابدىلىم (ئابدۇلھەلىم)، مۇنىرىدىن، ئىنايىتۇللاھ، مەتقاسىم، شىرمەت، مۇھەممەتتوختى، پەخرىدىن (فەخرۇددىن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) «ئابدۇگۇل» دېگەندەك قىسمەن ئىسىملارنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، ئەرلەر ئىسىملىرىدا، «گۇل، ئاي» دېگەندەك سۆزلەر، شۇنىڭدەك گۈزەللىكنى، خۇسۇسەن جىسمانىي گۈزەللىكنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ئىشلىتىلمەيدۇ.

5) كۈچ ـ قۇدرەتنى نامايان قىلىدىغان ئىسىملار ئومۇمەن ئەرلەرگىلا خاس. مەسىلەن: شىر، ئارسلان، باتۇر، قەھرىمان، قادىر، قۇدرەت ...

6) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، «خان» سۆزى ئومۇمەن ئەرلەر ئىسىملىرىغا، ئۇنىڭ I شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى بولغان «خانىم، خەنىم» سۆزلىرى بولسا، ئاياللار ئىسىملىرىغا قوشۇمچە تەركىب بولغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن، يۇنۇسخان، ئابدۇرەشىتخان، قۇتلۇق نىگارخانىم، ئاماننىساخەنىم دېگەنلەرگە ئوخشاش. بىراق، هازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا، «خان» سۆزىنىڭ ئۆزىمۇ تەدرىجىي هالدا ئاياللار ئىسمىغىلا خاس تەركىب، هەتتا ئەرلەر ئىسىملىرى بىلەن ئاياللار ئىسمىنى پەرقلەندۇرىدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالماقتا. ئۆز زامانىسىدا، ھەمىشە ئەرلەر ئىسىملىرىغا قوشۇمچە تەركىب بولغان مەزكۇر «خان» سۆزى هازىرقى پەقەت «دادىخان، بابىخان، ئاتىخان، ئابىخان» دېگەندەك قىسمەن ئەرلەر ئىسىملىرىدىلا قوللىنىلىدۇ.

2. ئايال كىشى ئىسىملىرى

1) ئۇيغۇر ئايال كىشى ئىسىملىرى ئادەتتە «خان» سۆزىنى ئۆزىگە قوشۇمچە تەركىب قىلىپ كېلىدۇ. بەزى ئىسىملاردا ئۇ ئىسىملەنگۈچىنىڭ ئايال كىشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىردىنبىر ئامىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: توختىخان، تۇردىخان، تۇرسۇنخان، نۇرخان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) ئايالار ئىسىملىرى ئۆزلىرىگە قوشۇمچە تەركىب قىلىپ كەلگەن «گۈل، قىز، ئاي، پاشا» ۋە چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن «ئايال» مەنىسىدىكى «نىسا» سۆزلىرى ئارقىلىقمۇ ئەرلەر ئىسىملىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: تۇرغۇنپاشا، تۇرسۇنئاي، تۇردىقىز، قەمبەرنىسا، قۇربانىنسا، تۇرنىسا، ئالىمنىسا دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) قەلب، چىراي، تەق - تۇرق جەھەتتىكى گۈزەللىكنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئومۇمەن ئايالار ئىسىملىرىدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: دىلنۇر، دىلىيار، نۇرگۈزەل، سەنەۋەر (سەنۇبەر)، مېھراي، مېھرىگۈل، نۇرجامال، قەددىگۈل، گۈلەندەم (يەنى گۈل ئەندەم ــ خۇش پىچىم، غۇنچە بوي) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) ئايالار ئىسىملىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن ئايال سىيغا بەلگىسى «ـ ئە / ـ يە»نى ئۆزلىرىگە قوشۇپ كېلىش بىلەنمۇ ئەرلەر ئىسىملىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەرلەر	ئايالار
ئابىت (يەنى ئابىد)	ئابىدە
كېرىم (كەرىم)	كەرىمە
رېھىم (رەھىم، رەخىم)	رەھىمە، رەخىمە
ھىممەت (ھەمىد)	ھەمىدە، ھىمىدە
ھېلىم (ھەلىم)	ھەلىمە، ھېلىمە

ھېكىم (ھەكىم)	ھەكىمە
لېتىپ (لەتىف)	لېتىپە، لەتىپە (لەتىپخان)
شېرىپ (شەرىف)	شەرىپە
قارى	قارىيە
شەۋقى	شەۋقىيە

§6. ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش ئادىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان خاس ئالاھىدىلىكلەر

ئۇيغۇرلاردا كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسمى ئالدىدا، دادىسىنىڭ ئىسمى كەينىدە ئاتىلىدۇ. بۇ رەسمىي سورۇنلاردا (مەسىلەن، ئەنگە ئېلىش، يوقلىما قىلىش، جەدۋەل تولدۇرۇش قاتارلىقلار)، شۇنداقلا زۆرۈرىيەت بولغاندا قوللىنىلىدىغان ئاتاش، يەنى رەسمىيەتلىك ئاتاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق كىشى ئىسىملىرى ئادەتتىكى سورۇنلاردا ئىختىيارىي ئاتاپ قوللىنىلغاندا، ھامان يەككە، يەنى ئۆز ئىسمىلا ئاتىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرىنى ئىختىيارىي ھالدا يەكە ئاتاشتا مۇئەييەن ئادەت بار. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش ئادىتىنى يېغىنچاقلاپ مۇنداق بەش تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، توغرىدىن ـ توغرا ئاتاش ياكى تۇز ئاتاش. بۇ خىل ئاتاش كۆپىنچە مۇناسىۋەتنى يېقىن بولغان تەڭتۇشلار ئارىسىدا ئىشلىتىلىدۇ. «تۇز ئاتاش» دېگىنىمىز، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قوشۇمچىسىز (يەنى نۆلۈك) شەكلى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: ئەخمەت، سەمەت، تۇردى...

ئۇنىڭدىن باشقا، ئوتتۇرىدا ياش پەرقى مەۋجۇت بولسىمۇ،

بىر - بىرىنى ئۆز ۋە يېقىن كۆرۈش مۇھىتى ۋە شەرتى ھا-
زىرلانغان ئەھۋالدىكى كىشىلەرمۇ بىر - بىرىنىڭ ئىسىملە-
رىنى تەكەللۇپسىز، تۇز ئاتاپ قوللىنىدۇ.

ئىككىنچى، ھۆرمەتلەپ ئاتاش. بۇ خىل ئاتاش ئادەتتە ئۆز-
ئارا ياش پەرقى بار كىشىلەر ئارىسىدا قوللىنىلىدۇ. ئۇيۇ-
غۇرلاردا، خۇسۇسەن ناتونۇش كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ھە دېگەن-
دىلا بىر - بىرىنىڭ ئىسمىنى توغرىدىن - توغرا ئاتاش ئادىتى
يوق. كىچىك ياشلىقلار چوڭ ياشلىقلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاشقا
توغرا كەلگەندە، ئۆزلىرىنىڭ چوڭلارغا بولغان ھۆرمەت ھېس-
سىياتى ۋە ئەدەپ تۇيغۇسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قارشى تەرەپ
ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا جىنس ئايرىمىسىغا قاراپ، «ئاكا،
ئاخۇن، ھەدە، ئاچا، ئايلا، تاغا، دادا، چوڭ دادا، ئانا، چوڭ ئانا»
سۆزلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. مەسىلەن: تۇرسۇن ئاكا (تۇرسۇن-
كا)، تۇرسۇن ئاخۇن (تۇسناخۇن)، تۇرسۇن ئاخۇن ئاكا (تۇ-
سناخۇنكا)، سەلىمە ئاچا (سەلماچا)، سەلىمە ھەدە (سەلمە-
دە)، سەلىمە ئايلا (سەلمايلا...) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

چوڭ ياشلىقلار كىچىك ياشلىقلارنىڭ ئىسمىنى ئاتىغاندا،
ئۆزلىرىنىڭ كىچىك ياشلىقلارغا بولغان ئىززىتىنى ۋە ئەدەپ
تۇيغۇسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قارشى تەرەپ ئىسمىنىڭ ئاخىر-
غا جىنس ئايرىمىسىغا قاراپ «جان، ئۇكا، ئىنى، ئۇكام، ئىنىم،
گۈل، سىڭلىم، بالام، قىزىم» سۆزلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «جان، خان» سۆزلىرىمۇ ھۆرمەتلەش ۋە
ئىززەتلەش يۈزىسىدىن ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئېيتى-
لىدۇ. بىراق، كىچىكلەر چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ «جان، خان» بە-
لەن ئاتاشقا توغرا كەلگەندە، ئادەتتە مەزكۇر «جان، خان»لارنىڭ
كەينىگە يەنە «ئاكا / ئاچا، ھەدە» سۆزلىرى قوشۇلىدۇ. مەسە-
لەن: تۇرسۇنجان ئاكا (تۇرسۇنجىنكا)، سەلىمەخان ئاچا، سە-
لىمەخان ھەدە (يېزىقتا)، سەلىمەخاچا، سەلىمەخانىدە

(ئېغىزدا) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھازىرقى، «\ جان، ئاخۇن، خان، گۈل \» قاتارلىق سۆز-
لەرنى ھۆرمەت - ئىززەت يۈزىسىدىن ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا
قوشۇپ ئاتاش تۇرلۇك رايون ۋە تۇرلۇك مۇھىتتا پەرقلىق
ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىمۇ مەلۇم. ئالايلۇق، خېلى كۆپ رايونلاردا،
خۇسۇسەن شەھەرلەردە «ئاخۇن» سۆزى چوڭ ياشلىقلارنىڭ
كىچىك بالىلارنى ئاتىشىدا ئىشلىتىلمەيدۇ (يەنى بۇ ھالدا،
«جان» سۆزىنى قوشۇپ ئاتاش ئومۇمىيراق.) بەزى رايونلاردا
(مەسىلەن، ئاقسۇدا) «گۈل» سۆزى «بېشىدا تاز چاقسى بار»
دېگەن ئۇقۇمغىمۇ ئىما قىلىدىغان ئاتالغۇ بولغاچقا، ئادەتتە
كىچىك قىزلارنىڭ ئىسمى ئاخىرىغىمۇ «خان» سۆزى قوشۇلۇپ
ئىززەتلەش تۇيغۇسى ئىپادىلىنىدۇ. مۇتلەق كۆپچىلىك
رايونلاردا، خۇسۇسەن شەھەرلەردە، قىزلارنىڭ ئىسمى ئاخىرىغا
«خان» قوشۇلمايدۇ، بەلكى «قىز» ياكى «گۈل» سۆزى قوشۇلۇپ
ئىززەتلىنىدۇ. ياشتا چوڭ (كەم دېگەندىمۇ ئۆيلۇك - ئوچاقلىق
بولغان) ياكى ياشانغان ئاياللارنىڭ ئىسمى ئاخىرىغا بولسا،
«خان» قوشۇلۇپ ھۆرمەت مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئىسىملەنگۈچى
شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپ، ھۈنەر نامىنى ياكى شۇ شەخس ئې-
رىشكەن ئۇنۋان ۋە شۇ ئاساستىكى شەرەپ نامىلىرىنى قوشۇپ
ئاتاشمۇ ھۆرمەتلەپ ئاتاش كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. بۇ خىل
ئاتاش ئادەتتە ياش پەرقىنى شەرت قىلمايدۇ. مەسىلەن، ئەخمەت
مۇئەللىم، قادىر دوختۇر، توختى تۆمۈرچى، سەلىمە ئىنژېنېر،
دىلدار دىكتور دېگەنلەرگە ئوخشاش. مۇناداق ناملارنىڭ بەزىلە-
رى ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئادەتمۇ بار.
مەسىلەن، شائىر لۇتپۇللا، رەسسام ئابدۇكېرىم، يازغۇچى ئە-
خەت، كومپوزىتور ئوبۇلھاشىم، پىروفېسسور خەمىت دېگەن-
لەرگە ئوخشاش.

زىيالىيلار تەبىقىسىگە خاس كىشىلەر ئادەتتە ھۆرمەتلە-
نىپ ئاتالسا، ئىسمىنىڭ كەينىگە «ئەپەندى، ئەپەندىم، خانىم» سۆزلىرىمۇ قوشۇلۇپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا، «ئوستا / ئۇستام» سۆزىنى ھۆرمەت مەنىسىدە ئىسىملارغا قوشۇپ ئاتاش ئادەتتە، قول ھۈنەر بىلەن شۇغۇللا-نغۇچىلارنى كۆرسىتىش دائىرىسىدىلا چەكلىنىدۇ. ھۆرمەتلىدىم دەپ كۆرگەنلا ئادەمنى «ئۇستام» دەپ ئاتاش ئادىتى يوق.

ئۇچىنچى، ئەركىلىتىپ ئاتاش. بۇ ئاساسەن چوڭ ياشتىكى-لەرنىڭ كىچىك ياشتىكىلەرنى، خوجىسەن بالىلارنى ئەزىزلەپ ئاتىشى بولۇپ، بۇنىڭغا يەنە ئامراقلىق، ئەركىلىتىش ۋە يېقىن كۆرۈش تۇيغۇسى مۇجەسسەملەنگەن بولىدۇ. ئەركىلىتىپ ئاتا-غاندا، ئادەتتە ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «- ئەم / - ئۇم / - ئىم / - ىم» شەكلىدىكى بىرىنچى شەخس ئىگىلىك (تەۋەلىك) قو-شۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلىدىكى ئىسىم	ئەركىلەتمە شەكلى
ئابدۇللاھ	ئابدۇللام
سەيدۇللا	سەيدۇللام
ھېيىت	ھېيىتەم
ئەخەت	ئەخەتەم - ئەختەم
قادىر	قادىرەم، قادىرىم
ياسىن	ياسىنەم، ياسىنىم
ئامىنە	ئامىنەم
خەلىچە (ئەسلى «خەدىچە»)	خەلىچەم، خەلچەم
پاتە («فاتىمە» - ئاچقۇچى)	پاتەم
غۇنچە	غۇنچەم
نۇر	نۇرۇم

تۆتىنچى، سەتلەپ ئاتاش. سەتلەش، چۈشۈرۈش، كۆزگە ئىلماسلىق ياكى ياراتماسلىق قاتارلىق تۇيغۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بۇ خىل ئاتاش ئادەتتە ياش پەرقى ۋە جىنس ئايرى-مىسىنى شەرت قىلمايدۇ. سەتلەپ ئاتىغاندا، ئومۇمەن ئى-سىملارنىڭ ئاخىرىغا «- ئاق / - ئەق / - ئەك / - ئوق / - ك» شەكلىدىكى قوشۇمچە ياكى «- ئەش / - ئۇش / - ئىش / ش» شەكلىدىكى قوشۇمچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلىدىكى ئىسىم	سەتلىمە شەكلى
تۇر	تۇراق، تۇرەك، تۇرەش
نۇر	نۇراق، نۇرەك، نۇرەش
تۇردى	تۇردىش، تۇردۇش،تۇردەش
مولا	موللاق، موللەك، موللەش
مۇسا	مۇساق
خوجا	خوجاق، خوجەك، خوجەش
پاتە	پاتەك، پاتەش
سارە	سارەك، سارەش
پاتىمە	پاتىمەك، پاتىمەش

بەشىنچى، قىسقارتىپ ئاتاش. كۆپ ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيەتتى جەريانىدا، ئۇيغۇرلاردا تەلەپپۇزغا بىئەپ كېلىدە-غان، ھازىر جاۋابلىققا يارىمايدىغان كۆپ تەركىبلىك ۋە قوش تەركىبلىك ئىسىملارنى قىسقارتىپ بىر تەركىبلىك قىلىپ ئا-تاشتەك بىر خىل خاس ئادەت شەكىللەنگەن. بۇ خىل قىسقار-تىپ ئاتاش ئادىتى نەتىجىسىدە، ئەسلىدىكى بىر ئىسىم بىر قانچىگە بۆلۈنۈپ، مۇئەييەن شارائىتتا، ئايرىم - ئايرىم كىشى ئىسىملىرى بولۇپمۇ خىزمەت قىلغان. مەسىلەن:

ئەسلىدىكى ئىسىم	قىسقارتما
ئوبەيدۇللاھ	ئەبەيدۇل، ئەبەي
ئابدۇللاھ	ئابلا، ئابدۇل
سەيپۇللا	سەيپۇل، سەيپى
ئابدۇرۇسۇل	رۇسۇل
ئابدۇسوپۇر	سوپۇر
ئابدۇكېرىم	كېرىم
ئەبۇلقاسىم	ئوبۇل، قاسىم
ھەمدۇللاھ	ھەمدۇل
سەيدۇللاھ	سەيدۇل

يۇقىرىقىدەك ئاتاش ئادەتلىرى ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ سوستاۋىدا بەزى ئالاھىدىلىكلەرنىمۇ شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

1) ھۆرمەتلەپ ئاتاش ئادىتى ئاز بولمىغان بىر تەرەپلىك ئىسىملارنى تەدرىجىي ھالدا قوش تەرەپلىك ئىسىملارغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. مەسىلەن:

ئەسلىدە	كېيىن
مۇھەممەد	مۇھەممەتجان
ئوسمان	ئوسمانجان
قەمەر	قەمەرگۇل، قەمەرنىسا
نوروز	نوروزاخۇن (نوروز ئاخۇن)
سارە	ساربخان، سارىگۇل
زەيتۇن	زەيتۇنگۇل، زەيتۇنئاي

2) ئەرەپلىتىپ ئاتاش ئادىتى تۇپەيلىدىن، ئەسلىدىكى بىر تەرەپلىك ئىسىملارغا ئەرەپلەشتۈرۈلگەن قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولۇپ، قېتىپ قالغان بىر قىسىم قاتما كىشى ئىسىملىرى مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، غۇنچەم، نۇرۇم، ھېيتەم، ئەختەم، ئايىم، سىيىتەم، پاتەم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) سەتلەپ ئاتاش ئادىتى تۇپەيلىدىن ھاسىل بولغان خېلى بىر بۆلەك كىشى ئىسىملىرى ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا بارا - بارا ئۆزىدىكى سەتلەشمەنسىنى يوقاتقان ياكى كىشىلەر تەرىپىدىن خۇسۇسەن ئوچۇق كۆڭۈل، چاقچاقچى، قوپال، سۆزگە قاش - كىرپىك چىقىرىپ تەكەللۇپ قىلىشنى بەك ياقتۇرۇپ كەتمەيدىغان يېزا خەلقى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. نەتىجىدە، بۇ خىل ئىسىملار خۇددى ئىسىملارنىڭ ئەركەلەتمە شەكلىگە ئوخشاشلا ئىشلىتىلىۋېرىدىغان بولۇپ كەتكەن. مەسىلەن، ئوسمان موللا، غوجە خۇدابەردى، تۇراق داۋۇت، ئەمەت نۇراق، تۇرە ناۋات دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) قىسقارتىپ ئاتاش ئادىتى سەۋەبىدىن، بىر قاراشقىلا ئېتىمولوگىيەسىنى كۆرسىتىپ بېرىش قىيىن بولغان بىر بۆلەك كىشى ئىسىملىرى شەكىللىنىپ، كىشىلەر ئىستېمالىغا سىڭىپ كەتكەن. مەسىلەن، سېتى («سېتىۋالدى»دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن)؛ ئوبۇل («ئەبۇلھەسەن ــ ھەسەننىڭ دادىسى؛ ئەبۇلقاسىم ــ قاسىمنىڭ دادىسى» دېگەندەكلەرنى قىسقارتىپ ئاتاشتىن شەكىللىنىپ قالغان بولۇشى ئېھتىمال)؛ زىياۋۇل («زىيائۇللاھ، زىياۋۇللاھ، زىياۋۇلھەق ــ ئاللاھنىڭ نۇرى» دېگەنلەرنىڭ قىسقارتىلمىسى ھەر ھالدا)؛ نۇرمەت («نۇرى مۇھەممەد»نىڭ قىسقارتىلما شەكلى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5) ئۇيغۇرلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاشتىكى ئۆزىگە خاس ئادەتلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ

سوستاۋىدا ھەم كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بو-
لۇپ كېلەلەيدىغان ھەم كىشى ئىسىملىرىنىڭ ھۆرمەت - ئىز-
زەت شەكلىنى ھاسىل قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان،
شۇنداقلا كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ باشقا يېڭى
بىر ئىسىم ياساش رولىنىمۇ ئويناىيدىغان كۆپ ۋەزىپىلىك تەر-
كىبلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئى-
سىملىرىدىكى بۇ خىل كۆپ ۋەزىپىلىك تەركىبلەرنىڭ مۇھىم-
لىرى دەپ «ئاخۇن، جان، ھاجى، خان، قىز، نىسا، گۈل» سۆز-
لىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئالايلۇق:

(1) ئەرلەرنى ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان «ئاخۇن، ھاجى، جان» سۆزلىرى، كېيىنچە مۇستەقىل ھالدىلا ئەر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئۆزى ياكى ئاساسىي گەۋدىسى قىلىپمۇ ئىش-
لىتىلىدىغان بولغان. مەسىلەن، ھاجى ياقۇپ، ھاجى ئەخمەت، ھاجى نۇرھاجى (ئاستى سىزىلغانلار ئىسىملەنگۈچىنىڭ ئۆز ئىسمى)؛ ئاخۇنباي، ئاخۇنھاجى، جانباي، جاناخۇن (يەنى جان ئاخۇن) دېگەنلەرگە ئوخشاش. قىز - ئاياللارنى ھۆرمەتلەپ ئا-
تاشتا ئىشلىتىلىدىغان «خان، قىز، گۈل، نىسا» سۆزلىرى بولسا، قىز - ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغانمۇ بولغان. مەسىلەن: خانگۈل، خانقىز، گۈل-
خان، گۈلقىز، نىساخان، نىساگۈل» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(2) «ئاخۇن، جان، ھاجى» سۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىستې-
مالدا، خۇسۇسەن يېزىق تىلى ئىستېمالىدا يېڭىدىن ئەر كىشى ئىسىملىرىنى ياسايدىغان قوشۇمچە بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلىدىكى ئىسىم	ياسالما ئىسىملار
ئەلىي / ئېلى مۇھەممەد	ئېلىجان، ئېلاخۇن (ئېلى ئاخۇن) مۇھەممەتجان، مەمتاخۇن(مۇھەممەتئاخۇن)

ئوسمان ئوسمانجان، ئوسمىناجى (ئوسمان ھاجى)

روشەنكى، يېزىق تىلى ئىستېمالىدا، يۇقىرىدىكى «ئېلى-
جان، ئېلاخۇن»لارنى «ئېلى» دېگەن ئىسىم بىلەن، «ئوسمان-
جان، ئوسمىناجى» دېگەنلەرنى بولسا، «ئوسمان» دېگەن ئىسىم بىلەن بىر ئىسىم دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئەمەلىيەت-
تە «جان، ئاخۇن، ھاجى» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق بىر - بى-
رىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئايرىم ئىسىملار بولۇپ ئۆزلىشىپ كەتكەچكە، بىرى يەنە بىرىگە تەڭ قىلىنسا، ئىسىم ئىگىسى نارازى بولىدۇ، قوشۇلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

شۇنىڭغا ئوخشاشلا، «گۈل، نىسا، قىز، خان» سۆزلىرىنىڭ ئايال ئىسىملىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ خىزمەت قى-
لىۋاتقانلىقىمۇ ئېنىق. ئالايلۇق، «تۇر، نۇر، تۇردى، تۇرسۇن، توختى، نىياز» قاتارلىق ئىسىملار ئادەتتە ئەرلەرگە قويۇلىدۇ. بىراق، مەزكۇر ئىسىملارغا «خان، گۈل، قىز، نىسا» سۆزلىرى قوشۇلسا، ئۇلار خوتۇن - قىزلار ئىسىملىرىغا ئايلىنىدۇ. مە-
سىلەن: تۇرخان (تۇخان)، تۇردىخان، تۇرسۇنخان، تۇرسۇنگۈل، توختىخان، توختىقىز، توختىگۈل، نىيازگۈل، نىيازخان دېگەن-
لەرگە ئوخشاش.

«ئاخۇن، جان» سۆزلىرى ئېغىز تىلىدا ھەرقانداق ئەر كىشىنىڭ ئىسمى ئاخىرىغا قوشۇپ ئېيتىلىۋېرىدۇ. ئوخشاشلا «خان، قىز، نىسا، گۈل» سۆزلىرىمۇ ئېغىز تىلىدا (ياش پەر-
قىگە قاراپ) خوتۇن - قىزلار ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇ-
لۇپ ئېيتىلسا بولىدۇ. بۇ ھالدا بۇلار پەقەت ھۆرمەت، ئىززەت، ئەدەپ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىنى يەككە ئا-
تىشدا چوڭغا ھۆرمەت، كىچىككە ئىززەت، دوستقا مۇھەببەت، رەقىبكە نەپرەت تۇيغۇسى ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى

مۇشۇ خىل كىشى ئىسىملىرىنى يەككە ئىشلەتكەندە، ئىسىم-لەنگۈچىگە بولغان ھېس - تۇيغۇسىنى قوشۇپ ئاتاش ئادىتى ئاخىرىغا كېلىپ، كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما تەركىبىدە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك خاس ئۆزگىچىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

§7. ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس، لەقەم ۋە فامىلە قوللىنىش مەسىلىسى

1. تەخەللۇس

«تەخەللۇس» چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ، ئۇ شۇ دەۋردە ئىشلىتىلگەن «لەقەب، مۇلەققەب» دېگەن سۆزلەر بىلەن بىرگە كىشىلەرنىڭ، خۇسۇسەن قەلەمكەشلەرنىڭ، زىيالىيلارنىڭ ئۆز ئىسىم - فامىلىسىدىن باشقا قوبۇلغان قەلەم ئىسمىنى كۆرسىتىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ خىزمەت قىلغان. شۇڭا، ئەلىشىر نەۋايى بەزى ئەسەرلىرىدە ئۆزىنى «ئەلىشىرۇل مۇتەخەللۇس بىننەۋائى (يەنى نەۋايى تەخەللۇسلۇق ئەلىشىر)» دەپ ئاتىسا («مەھبۇل قۇلۇب»)، يەنە بەزى ئەسەرلىرىدە «ئەلىشىرۇل مۇلەققەب بىننەۋائى (نەۋايى لەقەبلىك ئەلىشىر)» دەپ ئاتايدۇ («مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين».) ھېلىمۇ زىيالىيلار تىلىدا «تەخەللۇسى» دېگەن سۆزنى «ئەدەبىي لەقەبى» دەپ ئىشلىتىش ئادىتى بار.

ئىزدىنىپ قارايدىغان بولساق، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان تەخەللۇسلار ئومۇمەن قىلغاندا، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەردىن تەشكىل تاپقانلىقىنى بايقايمىز:

بىرىنچى، ئىسىم سۆزلەردىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، تەۋپىق (غالىبىيەت، مۇۋەپپەقىيەت)، قەلەندەر، گۈمنام، مەشرەپ، قايىنام ئۆركىشى، باغراش، كۆرۈكسىز، زۇلپىقار دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، سۈپەت سۆزلەردىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، لۇتفىي (مەرھەمەتلىك)، سەبۇرىي (سەۋرىچان)، تەجەللىي (جۇلالىق)، سۇزۇك، يارقىن، شەۋقىي (تەشنا بولغان)، تەشنائىي، ساباھىي (سەھەرچى)، ئۆتكۈر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، سۆز ئاخىرىغا «- ئى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق سۈپەتلەشتۈرۈلگەن يەر - جاي ناملىرىدىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، كاشغەرىي (قەشقەرلىق)، فارابىي (فارابلىق)، خارەزمىي (خارەزملىك)، خوتەنىي (خوتەنلىك)، يېڭىسارىي (يېڭىسارلىق)، ياركەندىي (يەركەنلىك)، لەمجىنى (لەمجىنلىك)، سايرامىي (سايرامليق)، ئارتۇجىي (ئارتۇشلۇق)، بەشكىرەمىي (بەشكىرەملىك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، سۈپەت ياكى سۈپەتداش سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «- ئى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن ھاسىل قىلىنغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، زەلىلىي، جەلىلىي، غەربىي، كاتىبىي، كەرىمىي، ئەزىزىي دېگەنلەرگە ئوخشاش. مەزكۇر سۆزلەرنىڭ «- ئى» سىز شەكىللىرىنىڭ ئۆزى ئەسلىدە سۈپەت ياكى سۈپەتداش سۆزلەر بولۇپ، مەنىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ھەممىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان، ئۇلۇغ، غۇربەتچى، يازغۇچى، كارامەتلىك، ئەزىز» دېگەن بولىدۇ.

ھازىرغىچە، تەخەللۇس قوللىنىش گويا زىيالىيلار تەبىقىسىگىلا خاس ئالاھىدە ئىمتىياز بولۇپ كەلگەن بولۇپ، ئاۋام خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇملىشالمىغان. بۇ بىر تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ پۇقرالارنىڭ تەخەللۇس قويۇشقا ھاجىتى چۈشمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن تەخەللۇسنىڭ تەرەققىي قىلىپ «فامىلە» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلەلمىگەنلىكىنى دەللىلەيدۇ.

2. لەقەم

«لەقەم» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «لەقەب» ئاتالغۇسىنىڭ جانلىق تىلدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ ئۆز-لەشكەن شەكلىدۇر. مەزكۇر ئاتالغۇ ھازىر خەنزۇ تىلىدىكى «绰号，外号» سۆزلىرىگە تەڭ قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە.

«لەقەم» مۇ، «تەخەللۇس» مۇ ئوخشاشلا كىشىلەرگە ئۆز ئىسىم - فامىلىسىدىن باشقا قويۇلغان ئىككىنچى بىر ئاتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەزكۇر ئىككى ئاتالغۇنىڭ تۇپكى ئۇقۇم جەھەتتىكى ئورتاقلىقى. ئەمما، «تەخەللۇس» خاس زىيالىيلارنىڭ، خۇسۇسەن قەلەمكەشلەرنىڭ «قەلەم ئىسمى» (笔名) نى كۆرسىتىدۇ؛ «لەقەم» بولسا، ھەرقانداق ئادەمنىڭ (مەيلى ئۇ زىيالىي بولسۇن ياكى دېھقان) ئۆز ئىسىم - فامىلىسىدىن باشقا قويۇلغان نامنى كۆرسىتىدۇ. «تەخەللۇس» ئاشۇ تەخەللۇس ئىگىسىنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلغان بولىدۇ. «لەقەم» بولسا، ئادەتتە باشقا كىشىلەر تەرىپىدىن قويۇلغان بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ كونكرېت ئۇقۇم جەھەتتىكى پەرقى. ئۇنىڭدىن باشقا، «لەقەم» ئۆزىنىڭ ئاممىۋى ئاساسىنىڭ كەڭ، ئۇقۇمچانلىقىنىڭ كونكرېت ۋە جانلىق بولۇشى بىلەنمۇ «تەخەللۇس»تىن پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان لەقەملەرنى مەنە دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

1) شۇغۇللىنىۋاتقان ھۈنەر - كەسىپىنىڭ نامىنى شۇ كەسىپنىڭ ئىسمى بىلەن بىرگە ئاتاش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن لەقەملەر. مەسىلەن:

قاسساپ، باققال، تۆمۈرچى، ياغاچچى، ناۋاي (نانۋاي)، مانتېپەز، ھارۋىكەش، كارۋان (ياكى كارۋانچى)، بۆكۈن (ياكى بۆكەن ــ كونىچە نەزىر - نۇزرەت ئىشلىرىدا گۇۋاھلىق بېرىدىغان تەقسىملىگۈچى).

2) كىشىلەرنىڭ چىراي شەكلى، تەق - تۇرقى، بەدەن ئەزالىرىدىكى دەرھال كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارغا قاراپ قويۇلغان لەقەملەر. مەسىلەن:

قارا، سېرىق، ساقال، بۇرۇت، كوسا، قاراقاش، ئۇزۇن (ياكى ئۇزۇنتۇرا)، توقماق (ياكى كالتەك: پاكار مەنىسىدە)، بۇرۇن (بۇرنى يوغان مەنىسىدە.)

3) كىشىلەرنىڭ مىجەز - خاراكتېرىگە قاراپ قويۇلغان لەقەملەر. مەسىلەن:

سەپرا، قىزىلمۇچ (ئاچچىقى يامان مەنىسىدە)، ياۋاش، ئالدىراڭغۇ، ئېغىر، مۆرىمەس، كاسكاس، مىس - مىس...

4) يەر - جاي ناملىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان لەقەملەر. بۇنىڭدا ئادەتتە بىر يۇرتقا باشقا يۇرتتىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار بولسا، ئۇلارغا ئاشۇ كەلگەن ئەسلى يۇرتىنىڭ نامىنى لەقەم قىلىپ قويۇش ئەھۋالى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

روزى خوتەن، مۇھەممەت يەركەن، ئوسمان ئوپال، ماناپ دولان...

5) ھايۋانات ياكى ئۇچار قاناتلار ناملىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان لەقەملەر. بۇ خىل لەقەملەر ئارقىلىق ئادەتتە، لەقەملەنگۈچىنىڭ شۇ ھايۋان ياكى ئۇچار قاناتقا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەلگىلىك بىر خۇسۇسىيىتى، مۇئەييەن ئالاھىدىلىكى مۇبالىغىلىك ھالدا ئىما قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت بۆرە، مۇسا يولۋاس، سەمەت موزاي، قادىر توشقان، تۇردى پاشا، ئاينۇر ئۆتۈلداق، ماينۇر تورغاي، تۇرسۇن قۇشقاچ، توختى توخۇ، مەتىمىن قاغا، ۋاھىتجان تۆگە، كامال كالا، غېنى تولكە...

ئۇنىڭدىن باشقا پۈتكۈل بىر نەسەبنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە، لەقەملەرنىڭ ئاخىرىغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لار / لەر» نى قوشۇپ ئاتاشمۇ بىر قەدەر ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئادەت. مەسىلەن:

كۆچەكلەر، كەنجەكلەر، دۆرەنلەر (يەنى دەۋر سۈرگەنلەر)، بۆكەنلەر...

ئۇيغۇرلاردا، بىر ئادەم ياكى بىر نەسەب كونكرېت بىر لەقەم بىلەن ئاتالغاندىن باشقا، بىر رايون، پۈتكۈل بىر يۇرت خەلقى ئورتاق بىر لەقەم بىلەن ئاتىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن: تارانچىلار، كاۋىلار، جاھىللار، چوماقچىلار..

ئۇيغۇرلاردا، «لەقەمنى خىزىر ئەلەيھىسسالام قويىدۇ» دەيدىغان بىر گەپ بار. بۇ سۆزدىن بىر ئادەمگە قويۇلغان لەقەم ئاشۇ لەقەملەنگۈچىنىڭ تەق - تۇرقى، مىجەز - خۇلقى، تىپىك ئالاھىدىلىكىنى ئوبرازلىق ۋە قايىل قىلارلىق ئىپادىلەپ بېرەلىسە، ئاندىن سىگدۇ ۋە ئومۇملىشالايدۇ، دېگەن مەنە چىقىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلاردا، خۇسۇسەن ئەرلەردە لەقەمسىز ئادەم يوق دېسىمۇ بولىدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا، لەقەملەنگۈچىنىڭ ئۆزىمۇ ئېتىراپ قىلغان لەقەملەر (مەيلى ئۇ ئۇچۇرۇش ياكى چۈشۈرۈش مەنىلىك بولسۇن) ئوخشاش ئىسىملىك كىشىلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش رولىدىن باشقا، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا يۇمۇر ۋە چاقچاققا ئىپ ئۇچى بولۇپ، ئولتۇرۇشنى قىزىتىش رولىنى ئويناپ كېلىۋاتقانلىقىمۇ ئەھمىيەت. بىراق، قىسمەن لەقەملەردە، لەقەم ئارقىلىق ئوبيېكتنى چۈشۈرۈش، كەمسىتىش خاھىشى ئېغىرراق بولغاچقا، ئاشكارا سورۇنلاردا ۋە لەقەملەنگۈچىنىڭ ئالدىدا ئېيتىلمايدۇ. مۇنداق لەقەملەر ئەمەلىيەتتە، بىراۋنىڭ دۇمبىسىگە باشقىلار تەرىپىدىن تۈيدۇرماي يېزىپ قويۇلغان خەتكە ئوخشىشىدۇ، خالاس.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلاردا لەقەم قويۇش ۋە لەقەم ئىشلىتىش ئادىتى فامىلە قويۇش ۋە ئىشلىتىشكە قارىغاندا ئىستېمال دائىرىسى كەڭ، ئاممىۋى ئاساسى چوڭقۇر بولۇپ كەلمەكتە. ھازىرغىچە، ئۆز ئەجدادىنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىغا ۋارىسلىق

قىلغانلار يوق دېيەرلىك. بىراق، ئاتا - بوۋىسىنىڭ لەقەملىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئەۋلادلار مىڭلاپ، ئون مىڭلاپ تېپىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئاشۇنداق خەلق ئىچىدە كەڭ دائىرىگە ئىگە بولۇپ كەتكەن لەقەملەرنى «ئەل ئىچىدىكى فامىلە» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

3. فامىلە

فامىلە — بىر ئائىلىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئورتاق قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان بىر جەمەت (家族) سىستېمىسىنىڭ نام بەلگىسى ياكى نەسەب نامى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار تا ھازىرغىچە فامىلە قوللىنىشىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىشقا ئاشۇرالمىغان ياكى ئومۇميۈزلۈك فامىلە قوللىنىشنى يولغا قويمىغان مىللەتلەر قاتارىغا كىرىدۇ. چۈنكى، بىز ھازىر ئۆز ئىسمىمىزغا قوشۇپ ئېيتىپ (يېزىپ) كېلىۋاتقىنىمىز فامىلە ئەمەس، ئۇ پەقەت دادىمىزنىڭ ئىسمى. ئۇ پۈتكۈل بىر جەمەتنىڭ ئەمەس، بەلكى پەقەت بىر ئائىلىنىڭلا يېرىم بەلگىسى، خالاس.

بىراق، ئۇيغۇرلاردا ئەزەلدىن تارتىپ فامىلە ئۇقۇمى بولمىغانمۇ ئەمەس. بەزى ئالىملار قەدىمكى دەۋر ئۇيغۇرلىرىدا قەبىلە ناملىرىنى ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇپ ئاتاش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىنى ۋە مەزكۇر قوشۇپ ئاتالغان قەبىلە نامىلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە فامىلە ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. مەسىلەن، قارلۇق ئەرۇۋز، بارغۇت كۇن، باسمىل سارىغ دېگەنلەرگە ئوخشاش (بۇ يەردىكى «قارلۇق، بارغۇت، باسمىل» دېگەنلەر قەبىلە نامى.) ئىسلامىيەتتىن كېيىن بولسا، يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ بولغان بەزى كىشىلەر مەخسۇس ئاتالغۇلارنى ئەجدادتىن ئەۋلادقىچە ئۆزگەرتمەي ئىزچىل ھالدا ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئىشلەتكەن. ئالايلۇق،

ئافاق خوجا ئەۋلادلىرى «خوجا» سۆزىنى ئۆزلىرىنىڭ فامىلە-سى ئورنىدا ئىشلەتكەن بولسا، قۇمۇل ۋاڭ جەمەتىدىكىلەر «غا-زىي» (ئىسلام غازاتچىسى) سۆزىنى ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىگە فا-مىلە قىلغان. مەسىلەن، مۇھەممەد شاھ غازىي (ئۆزى)، يارمۇ-ھەممەد غازىي (دادىسى)، باقى غازىي (بوۋىسى)، ئىبراھىم غا-زىي (ئۇلۇغ بوۋىسى) دېگەنلەرگە ئوخشاش. («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىللىق 2 ـ سان 11 ـ بەت) بىراق، بۇ پە-قەت قىسمەنلىك بولۇپ، مۇتلەق كۆپچىلىك يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى، زىيالىيلار ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا فامە-لە قوللىنىش ئومۇميۈزلۈك ئادەتكە ئايلانمىغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئا-سىيادىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان يېڭى ئەنئەنە بويىچە، ئۇيغۇرلاردىمۇ ئاتىسى ياكى بوۋىسىنىڭ ئىسمى ئاخىرىغا «ـ ئوۋ / ـ ئوپ» («ئوغلى، مەنىسىدە) ۋە «ـ ئوۋا» («قىزى، مەنىسىدە) قوشۇمچىلىرىنى قوشۇپ ئۇنى مۇقىم فا-مىلە قىلىش تەۋسىيە قىلىنغان ۋە بۇ تەشەببۇس ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە زىيالىيلار، سودىگەرلەر ۋە تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زاتلار ئارىسىدا خېلىلا كەڭ ھىمايىگە ئېرىشىپ، ئو-مۇملىشىش تۈسىنى ئالغان. بىراق، كونكرېت نىزام، ئېنىق بېكىتمە بولمىغاچقا، كەڭ ئاممىا، خۇسۇسەن دېھقانلار ئاممىسى بۇ ئىشنىڭ سىرتىدا قالغان. نەتىجىدە ئۇ تەشەببۇس ئاخىرقى ھېسابتا ئەملگە ئاشمىغان.

1949 ـ يىلىدىن كېيىن، خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت ـ ما-ئارىپ ھاياتىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ھۆكۈمەتنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىغا ئىزچىل كۆڭۈل بۆلۈشى ئارقىسىدا، خەلق-نىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت سەۋىيەسى ئۈزلۈكسىز ئېشىپ كەلدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، خەلق ئارىسىدا مۇقىم فامىلە قوللىنىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش تەشەببۇسى ۋە تەلىپى كۈنسېرى كۈچەيمەكتە.

نۇرغۇن كىشىلەر، خۇسۇسەن زىيالىيلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەتلىرىدىن دەپ تونۇلۇپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇنداق فامىلىسىز كېتىۋېرىشىنى بىر خىل نۇقسان ۋە كەمچىلىك دەپ ھېسابلىماقتا.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر كىشى ئىسمىشۇناسلىقى تەتقىقاتىمۇ يېڭى يۆكسىلىشلەرگە ئېرىشتى. بەزى تىلشۇ-ناسلار، تەزكىرىچىلەر مەخسۇس ئىزدىنىپ، ئۇيغۇر ئىسمىشۇ-ناسلىقىنىڭ تۈرلۈك ئەھۋاللىرى ھەققىدە نەتىجىلىك ئەمگەك-لەرنى ئېلان قىلدى. شۇ جۈملىدىن، ئومۇميۈزلۈك مۇقىم فا-مىلە قوللىنىش مەسىلىسى ھەققىدىمۇ ياخشى تەكلىپلەر ئوت-تۇرىغا قويۇلدى. بۇ خىل تەكلىپلەر ئاساسەن مۇنداق ئىككى نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ: بىرى، بىر ئائىلە، شۇنداقلا پۈتۈن جەمەتتىكىلەر مەسلىھەتلىشىپ بىر سۆزنى (مەيلى ئۇ ئادەم ئىسمى، تاغ ـ دەريا ئىسمى ياكى يەر ـ جاي نامى بولسۇن) ئۆزلىرىگە فامىلە قىلىپ بېكىتىش، يەنى بىر ئادەمنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى ئۇنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن فامىلىسىدىنلا تەركىب تاپقان بولۇش، يەنە بىرى بولسا، ئەرەبلەرنىڭ ئوچ ئىسىم (يەنى ئەلئىسمۇس سۇلەسا) قوللىنىش ئادىتىنى قوبۇل قىلىش، يەنى بىر ئادەمنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى «ئۆزىنىڭ ئىسمى + دادىسىنىڭ ئىسمى + فامىلە»دىن تەركىب تاپقان بولۇش دېگەندىن ئىبارەت. ئىخچاملىق زۆرۈرىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتىقاندا، بىرىنچى تەكلىپ نىسبەتەن مۇۋاپىق، ئەلۋەتتە.

دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك فامىلە قول-لىنىشنى يولغا قويۇش تەجرىبىسى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، بىر مىللەتتە ئومۇميۈزلۈك فامىلە قوللىنىش مۇئەييەن مەمۇرىي پەرمانسىز ئىشقا ئاشمايدۇ. ھالبۇكى، ئىسلاھات ئېلىپ كەلگەن مەدەنىيەت گۈللىنىشىنىڭ تۈرتكىسىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇ-مىيۈزلۈك فامىلە قوللىنىشتىن ئىبارەت بۇ زور ئىشى مۇناسە-

ۇەتلىك ئورگانلىرىمىزنىڭ ئېنىق بېكىتمە چىقىرىشى بىلەن پات پۈرسەتتە ئەملگە ئاشقۇسى.

§8. ئۇيغۇر كشى ئىسملىردا دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە نۆۋەتتىكى يۈزلىنىش

ئۆز تەركىبىنىڭ لېكسىكا ۋە سېمانتىكا جەھەتتە نسبەتەن مۇقىملىقى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، كشى ئىسملىرى قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر شۇ تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدۇ. كشى ئىسملىرى قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ئادەتتە، سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى، ھاكىمىيەتنىڭ ئالمىشىشى تۈپەيلىدىن دەرھال ئۆزگىرىدىغان سىياسىي ئاتالغۇغا ئوخشمايدۇ. ئۇ ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئەينەن يەتكۈزۈلگەن ياكى قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلغان، ئەما مەنىسىنى يوقاتمىغان ھالدا قوللىنىلىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇر كشى ئىسملىرى تەركىبىدىكى «توختى، تۇردى، تۇرسۇن، تويبولدى، يولبولدى» دېگەندەك ئىسملارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئەينەن ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى، «مۇھەممەد» قاتارلىق ئىسلامچە ئىسملارنىڭ مۇ ئون ئەسىردىن بۇيان ئىزچىل ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

ىراق، كشى ئىسملىرى گەرچە كشىلەرنىڭ سىياسىي قىياپىتىنى ئىپادىلەيدىغان سالاھىيەت نامى ئەمەس، بەلكى ىر ئادەمنى يەنە بىر ئادەمدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان نام بەلگىسى بولسىمۇ، ئوخشىمىغان زامان، ئوخشىمىغان دەۋر ۋە بۇ دەۋرلەردىكى ئالىم ـ ئەقىدىلەر كشى ئىسملىرىنىڭ ئومۇمىي سوستاۋىغا تەسىر كۆرسەتمەيمۇ قالمايدۇ. مۇنداقچە

قىلىپ ئېيتقاندا، كشى ئىسملىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىدە، شۇ مىللەت كىشىلىرى بېشىدىن كەچۈرگەن دەۋرلەر ۋە شۇ دەۋرلەردىكى سىياسەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئىزنالىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئالايلۇق، بۇددىزىم دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردا سانسكرىتچە ئىسملارنىڭ كۆپ قوللىنىلغانلىقى، ئىسلامىيەتتىن بۇيانقى ئۇيغۇرلاردا بولسا، ئەرەبچىدىن، خۇسۇسەن قۇرئان كەرىمدىن كىرگەن ئىسملارنىڭ كۆپ قوللىنىلىۋاتقانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۇق. ئەمدى، ئۇيغۇر جەمئىيىتى سوتسىيالىزم دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن بۇيانقى 50 نەچچە يىللىق ئەھۋاللارغا نەزەر سالىدىغان بولساق، يېڭى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىغا ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىغا بولغان تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ كشى ئىسملىرى سىستېمىسىدىمۇ زامانغا ماس ھالدىكى يېڭى يۈزلىنىشلەرنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋە كېلىۋاتقانلىقىنى بايقايمىز. بۇ خىل يېڭى يۈزلىنىشنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، بۇرۇنقى زامانلاردا «بالىنى كۆز تېگىشتىن ساقلايدۇ، پەرزەنت چاچراپ كەتمەيدۇ، سالامەت چوڭ بولىدۇ» دېگەن كونا چۈشەنچە بويىچە قويۇلىدىغان «يانتاق، چاۋار، سۇپۇرگە، پالتا، بوسۇغا، ئەخلەت» دېگەندەك ئىسملار تەدرىجىي ھالدا ئىستېمالدىن قالماقتا. ھازىر 30 ياشتىن تۆۋەن بولغان ياشلار، خۇسۇسەن شەھەر ياشلىرى ئىچىدە مۇنداق ئىسملىكلەر يوق دېيەرلىك.

ئىككىنچى، ئىسملارنىڭ ئىخچام بولۇشىنى ياقلاش ئۇمۇيۇزلۇك خاھىشقا ئايلانماقتا. ياشلاردا، خۇسۇسەن بالىلاردا قوش تەركىبلىك ۋە كۆپ تەركىبلىك ئىسملار تەدرىجىي ئازايماقتا. خېلى كۆپ رايونلاردىكى شەھەر بالىلىرى ئىچىدىن «روزىمۇھەممەتھاجى» دېگەندەك ئۇچ ئادەمنىك ئىسمىنى بىر

ئۆزىگە قويۇۋالغان بالىلارنى تاپماق تەس.

ئۇچىنچى، قىزلار ئىسىملىرىدا گۈزەل، ئاڭلاشقا يېقىملىق بولۇشنى كۆزلەش ئاساسىي كەيپىياتقا ئايلىنىپ، ئەرلەر ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «خان، گۈل، نىسا» سۆزلىرىنى قوشۇپلا خوتۇن - قىزلار ئىسىملىرىنى شەكىللەندۈرۈپ ئىشلىتىدىغان ئەنئەنە تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلاشماقتا. ھازىرقى 20 ياشتىن تۆۋەن قىزلار، خۇسۇسەن شەھەر قىزلىرى ئىچىدە «تۇخان (تۇرخان)، تۇرسۇنخان، نىيازخان، قۇۋانخان (قۇرباخان)، توختىخان، تۇدىخان (تۇردىخان)» دېگەندەك ئىسىملىكىلەر ناھايىتى ئاز دېيىشكە بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئىسىملارنىڭ چۈشىنىشلىك بولۇشىنى ياقلاش بارغانسېرى ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانماقتا. كىشىلەر نېمە مەنە بېرىدىغانلىقىنى ئۆزلىرى ياخشى چۈشەنمەيدىغان سۆزلەرنى بالىلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇشنى تازا راۋا كۆرمەيدىغان بولماقتا. «سەدىرىدىن، بەدىرىدىن، پەزلىدىن» دېگەندەك ئىسىملارنىڭ خۇسۇسەن بالىلار ئىسىملىرىدا كەم ئۇچرايدىغان بولۇپ كېتىۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

بەشىنچى، ساپ دىنىي ئۇنۇانلارنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ئادىتى تەدرىجىي يوقالماقتا. مەسىلەن، ئىمام، موللا، خەلىپەت، سوپى، قازى، قارى دېگەندەك ئىسىملارنىڭ بالىلاردا ئانچە كۆرۈلمەسلىكى بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

ئالتىنچى، ئەرەب - پارسچە ئىسىملارنى تاشلاپ، قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىن ئېلىپ ئات قويۇش خاھىشى كۈچەيمەكتە. مەسىلەن، پانتەكىن، ئەرتەكىن، ئەلپەر (ئالپ ئەر) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يۇقىرىقىلار قوللاشقا، تەرغىب قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئاكتىپ يۇزلىنىشلەر. ۋەھالەنكى، بەزى كىشىلەرنىڭ ئىسىم قوللىنىشىدا قىسمەن پاسسىپ يۇزلىنىشلەرمۇ بار. ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ

تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە:

بىرىنچى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەركىبىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان قوش تەركىبلىك ئىسىملاردىكى، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئۇزۇن ھېس قىلىپ، ئاللىقاچان قىسقارتىۋەتكەن سۆزلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يەنە ئاشۇ ئاتام زامانىسىدىكى ئۇزۇن، سۆزلەمە شەكلىگە قايتۇرۇپ ئىشلىتىش. مەسىلەن:

بۇرۇنقى قىسقارتما شەكلى	ھازىرقى شەكلى
مەتتۇرسۇن	مۇھەممەتتۇرسۇن
مەتتۇردى	مۇھەممەتتۇردى
مەتتوختى	مۇھەممەتتوختى
مەتروزى	مۇھەممەتروزى
مەمتىلى	مۇھەممەتئىلى
مەمتىمىن	مۇھەممەتئىمىن

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاتا - بوۋىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاندىن كېيىن، «تۇردى، توختى، تۇرسۇن»غا ئوخشاش ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملارنى تاشلىۋېتىشكە كۆزى قىيماي، ئۇلارنى يەنىلا ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. پەقەت ئۆزلىرىنىڭ «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۈممىتى» بولغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنلا مەزكۇر ئىسىملارنىڭ ئالدىغا «مۇھەممەد»نى قوشۇپ، قوش تەركىبلىك ئىسىم قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى، مەزكۇر «مۇھەممەد» دېگەن ئىسىم ئاشۇ قوش تەركىبلىك ئىسىملاردا پەقەت بىر قوشۇمچە تەركىب (虚名) ئىدى، خالاس. ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، مۇنداق قوش تەركىبلىك ئىسىملارنىڭ ئۇزۇن بولۇپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغان چېغىدا، مەزكۇر قوش تەركىبلىك

ئىسىملاردىكى رەسمىي ئىسىم (真名) يەنى ئاساسىي تەركىبنى تولۇق ساقلاپ قېلىپ، قوشۇمچە تەركىب بولغان «مۇھەممەد»نى «مەت»كە قىسقارتىپ ئاتاشنى راۋا كۆرگەن. روشەنكى، بۇ ئۇ قىلغە سىغىدىغان، ئاكتىپ بىر ئىجادىيەت بولغان. بۈگۈنكى كۈندە، بىزنىڭ ئۇنى كەينىگە قايتۇرۇپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قويۇشىمىز ھېچقانداق بىر ئاقىللىقنىڭ ئىپادىسى ئەمەس. بەلكى نۆۋەتتىكى ئىسىملارنى ئىمكان بار ئىخچام قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئومۇمىيۈزلۈك فامىلە قوللىنىشنى بالدۇرراق ئىشقا ئاشۇرۇش روھىغا خىلاپ كېلىدىغان تەتۈرلۈك، ئەلۋەتتە. شۇ ئا، ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر، زىيالىيلار باشلامچىلىق بىلەن ئۆز ئىسىملىرىدىكى قوشۇمچە تەركىبلەرنى ئاڭلىق ھالدا ئېلىپ تاشلىشى، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈر بولغان كىشى ئىسىملىرى ئىسلاھاتىغا ئەملىي ھەرىكىتى بىلەن ھەسسە قوشۇشى لازىم.

ئىككىنچى، ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى «- ئى» لەشتۈرۈش. مەسىلەن، قادىر نىيازىي، سەمەت ئەخمەتىي (ئەخمەدى)، تالىپ مۇھەممەتىي (مۇھەممەدىي)، كامىل نازىرىي، سادىر ھاۋازىي، ئەيسا نادىرىي، توختى قۇربانىي، تۇرسۇن دۆلەتىي، تۇراق يۇنۇسىي دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۆز زامانىسىدا، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرىگە تەخەللۇس قىلىپ ئىشلەتكەن يەر - جاي ئىسىملىرىنى «- ئى» قوشۇمچىسى بىلەن سۈپەتلەشتۈرۈپ (مەسىلەن، كاشغەرىي، خوتەنىي، تۇرپانىي، قىلىنىپ) قوللىنىش ئىلمىي ئىش بولۇپ، «- ئى» لەشتۈرۈلگەندىن كېيىنكى ئۇ ئىسىملار «قەشقەرلىك مەھمۇد، خوتەنلىك سايىت، تۇرپانلىق گايىت» دېگەندەك ئېنىق مەنىگە ئىگە ئىدى. ھازىرقى «توختى قۇربانى» دېگەندىكى «- ئى» قوشۇمچىسى نېمە ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ؟ زادى نېمە زۆرۈرىيەت بىلەن قوشۇلدى؟ ئاتىسىنىڭ ئىسمى «- ئى»لىك

بولغانلار «قەلەمكەش، زىيالىي، ئوقۇمۇشلۇق زات»لارنى كۆزەستەمدۇ - يا؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، قاچان ۋە قانداق سالاھەتكە ئىگە بولغان كىشى ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى «- ئى» لەشتۈرسە بولىدۇ؟ مەلۇمكى، 20 - ئەسىرنىڭ 30 -، 40 - يىللىرىدا زىيالىيلارنىڭ «ئوۋ / ئوۋا» قوشۇمچىسىنى دادىسىنىڭ ئىسمىغا قوشۇپ ئاتاشنى مودا قىلىشى كەم دېگەندىمۇ مەزكۇر قوشۇمچىنىڭ «ئوغلى / قىزى» مەنىسىنى ئۇقتۇرىدىغانلىقىنى مەنبە قىلغان. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ كەينىگە قوشۇۋېلىنىۋاتقان «- ئى» قوشۇمچىسىنىڭ ھېچقانداق بىر ئېنىق ئۇقۇمى ۋە كونكرېت مەنىسى يوق. شۇنداق ئىكەن، بۇ خىل بىھۇدە ئىشنى ۋاقتىدا تۈزەتكەن ياخشى دەپ قارايمىز.

قىسقىسى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي تەركىبى ئېنىق ھالدىكى دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى ياخشى، ئىلمىي يۈزلىنىشلەرنى قوللاش، راۋاجلاندۇرۇش لازىم. قىسمەن دەرىجىدىكى پاسسىپ، ئەھمىيەتسىز خاھىشلارنى بولسا ئاڭلىق ھالدا تۈزىتىش كېرەك.

ئومۇمەن، كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي ناملىرى تەتقىقاتى ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭمۇ تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماقالىدە، پەقەت لېكسىكولوگىيە ئىلمىنىڭ قائىدىلىرى ئاساسىدا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى ۋە مەنە دائىرىسىنى مەركىزىي نۇقتا قىلغان ھالدا ئومۇمىي بايان بېرىلدى. شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىدا قىلىشقا تېگىشلىك خىزمەتلەر ناھايىتى كۆپ. ئالايلۇق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دائىرىسىدە زادى قانچىلىك ئىسىم ئىشلىتىلىۋاتىدۇ؟ بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ (ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى) ئىسىملار

قايسىلار؟ بۇنى تېخى ھېچكىم ئىستاتىستىكا قىلىپ كۆرگەن يوق. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ قېيىن تۇغقان ئاتالغۇلىرى، شەرەم تۇغقان ناملىرىنى قېزىش، تولۇقلاش، ئىلمىيلەشتۈرۈش، ھەممە ئادەمنى ئۆزىنىڭ ئائىلە ـ نەسەب شەجەرىسىنى سىزىپ كۆرسىتەلەيدىغان قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئەمگەكلەردىن سانىلىدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى مۇھىم ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش. ھالبۇكى، بۇ جەھەتتە يەنىمۇ كۆپرەك كۈچ سەرپ قىلىشقا، ھەر تەرەپلىمىلىك ئىزدىنىشكە ئەرزىيدۇ.

ئوننىچى باب ئىستىلىستىكا ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى

§1. ئىستىلىستىكا ھەققىدە چۈشەنچە

«ئىستىلىستىكا» دېگەن ئاتالغۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر جۈملىسىدىن بولۇپ، ئۇ كېيىنكى چاغلاردا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئىزچىل ئىشلىتىلگەن «ئىلمىي بەلاغەت» (تىل يېتۈكلىكى ئىلمى) بىلەن «ئىلمىي فەساھەت» (تىل گۈزەللىكى ئىلمى) دېگەن ئاتالمىلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن خاس تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى بولۇپ قالغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئىستىلىستىكا» دېگەن بۇ سۆز ئومۇمەن قىلغاندا كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىدە ئىشلىتىلىمەكتە. كەڭ مەنىدە ئىشلىتىلگەندە، ئۇ «ئىستىلىستىكا ئىلمى» (修辞学) دېگەن ئۇقۇمنى، تار مەنىدە ئىشلىتىلگەندە بولسا ئىستىلىستىكىلىق پائالىيەت (修辞) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

مۇئەييەن بىر تىلدىكى مەۋجۇت تىل ماتېرىياللىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، شۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن ـ ئىستىلىستىكا ئىلمى (ئادەتتە قىسقارتىلىپ، «ئىستىلىستىكا» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىستىلىستىكىلىق پائالىيەت (يەنى ھەرىكەت) مەنىسىدە

يۇرىدىغان ئىستىلىستىكا ئادەتتە، «پاسسىپ ئىستىلىستىكا» (消极修辞) ياكى «ئادەتتىكى ئىستىلىستىكا» ۋە «ئاكتىپ ئىستىلىستىكا» (积极修辞) ياكى «ئالاھىدە ئىستىلىستىكا» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بەزى تىلشۇناسلار ئىستىلىستىكىنىڭ بۇ ئىككى تۈرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەتبىقلىغاندا، ئىخچام ۋە چۈشىنىشلىك قىلىش يۈزىسىدىن ئادەتتىكى ئىستىلىستىكىنى «تۈزەش» (سۆز - جۈملىلەرنى تۈزەش) دەپ، ئالاھىدە ئىستىلىستىكىنى بولسا، «بېزەش» (سۆز - جۈملىلەرنى بېزەش) دەپمۇ ئاتايدۇ.

ئادەتتىكى ئىستىلىستىكا سۆز - جۈملىلەرنى شۇ تىلنىڭ گىرامماتىكا ۋە ئىملا قائىدىسى ئاساسىدا تۈزەشنى ئۆزىگە ئاساسىي ئۆلچەم قىلىدۇ. ئادەتتىكى ئىستىلىستىكىدا، تىلنىڭ جەلپ قىلارلىق بولۇشى ئەمەس، بەلكى پىكىرنىڭ ھەم ئېنىق، ھەم توغرا ئىپادىلىنىشى، تىلنىڭ راۋان ۋە ئىخچام بولۇشى تۈپ نۇقتا قىلىنىدۇ. جۈملىلەردە پىكىرنى ئىپادىلەشكە قاتناشتۇرۇلغان سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىسى بويىچە ئىش كۆرۈلىدۇ، يەنى سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى نېمە بولسا، ئۇنىڭ كونتېكىستتىكى مەنىسىمۇ شۇ بولىدۇ. مۇناقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۆزنىڭ ئىچى بىلەن تېشى بىردەك بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا، پەن - تېخنىكىغا ئائىت ئەسەرلەر، ئەمىر - پەرمان، يولىيورۇق ۋە ھۆججەت خاراكتېرلىك ماقالىلاردا ئادەتتىكى ئىستىلىستىكا قوللىنىلىدۇ.

ئادەتتىكى ئىستىلىستىكا ئۆچۈن خىزمەت قىلىدىغان ۋاستىلەر «ئادەتتىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، سۆزلەرنى ئىملالىق يېزىش، گەپنى ئېنىق، روشەن تەلەپپۇزلۇق قىلىش.

سۆز - جۈملىلەرنى يازغاندا، ئىملا قائىدىسى بويىچە توغرا، چىرايلىق يېزىش لازىم. ئەگەر خەت سەت، خۇسۇسەن ئىملا خاتا بولۇپ قالسا، ئىپادىلىمەكچى بولغان پىكىر روشەن ئىپادىلەنمەيلا قالماستىن، بەلكى خاتا ئۇقۇم بېرىپ قويۇشى تۇرغانلا گەپ. ئالايلۇق، «ئەمدى، سىز قىلىڭ» دېگەن جۈملە «ئەمدى، سىز قىلىڭ» بولۇپ قالسا، «ئېلىۋېلىڭ» دېگەن سۆز «ئىلىۋېلىڭ»، «بىلىم» دېگەن سۆز «بېلىم» بولۇپ قالسا، روشەنكى باشقا ئۇقۇم ۋە چۈشەنچە بېرىپ قويىدۇ. سۆزلىگەندە، نۇتۇق روشەن ۋە توغرا تەلەپپۇزلۇق بولۇشى لازىم. دەرسخانا، مەجلىسخانا قاتارلىق رەسمىي سورۇنلاردا، رادىيو، تېلېۋىزىيە قاتارلىق تەشۋىقات مەيدانلىرىدا ئۆلچەملىك ئەدەبىي تەلەپپۇز بويىچە سۆزلەش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاڭلىغۇچىلار نۇقتىنى تولۇق بەھرىمەن بولالايدۇ.

ئىككىنچى، تىنىش بەلگىلىرىنى توغرا قوللىنىش.

يېزىق ۋە نۇتۇقتا تىنىش، توختاش بەلگىلىرىنى توغرا قوللىنىشمۇ سۆز - جۈملىلەرنىڭ توغرا ئىپادىلىنىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان مۇھىم ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق، «ئەخمەت ئەسكى ئادەم ئەمەس» دېگەن جۈملە «ئەخمەت ئەسكى، ئادەم ئەمەس» بولۇپ قالسا، پۈتۈنلەي ئەكسىچە ئۇقۇم ئاڭلىتىپ قويىدۇ. شۇڭا، ئادەتتىكى ئىستىلىستىكا گەپ - سۆزلەردە تىنىش، توختاش بەلگىلىرىنى توغرا ئىشلىتىشنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.

ئۈچىنچى، سۆزلەرنى دەل جايىغا قويۇپ ئىشلىتىش.

بۇ سۆزلەرنى گىرامماتىكا تەلەپ قىلغان بويىچە جاي - جايىغا قويۇپ ئىشلىتىشنى، شۇنداقلا پىكىردە تەكىتلەنمەكچى بولغان مۇھىم نۇقتا ۋە سۆز ئورامىنىڭ تەلىپى بويىچە، سۆز

تەرتىپىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالاي-لۇق، «ئوقۇتقۇچىلىق شەرەپلىك ئەمما جاپالىق خىزمەت» دېگەن جۈملە بىلەن «ئوقۇتقۇچىلىق جاپالىق ئەمما شەرەپلىك خىزمەت» دېگەن گەپ ئىنچىكە ئۇقۇم جەھەتتە بىر - بىرىگە ئوخشمايدۇ. ئالدىنقىسىدا «ئوقۇتقۇچىلىق جاپالىق خىزمەت» دېگەن ئۇقۇم ئاساسىي ئورۇندا تۇرسا، كېيىنكىسىدە «ئوقۇتقۇچىلىق شەرەپ-لىك خىزمەت» دېگەن ئۇقۇم نۇقتىلىق ئالغا سۈرۈلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، باش قۇردىن يېزىش، قۇر كۆچۈرۈش، مۇھىم نۇقتىلارنىڭ ئاستىغا تەكتىلەش بەلگىسى قويۇش قا-تارلىقلارمۇ ئادەتتىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر كاتېگو-رىيەسىگە كىرىدۇ.

ئالاھىدە ئىستىلىستىكا سۆز - جۈملىلەرنى شۇ تىلنىڭ گىرامماتىكا ۋە ئىملا قائىدىسى بويىچە تۈزەپ، پىكرىنىڭ راۋان، توغرا بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرگەندىن باشقا، يەنە خاس (ئالاھىدە) ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، پە-كىرنىڭ ئوبرازلىق، جانلىق، جەلپ قىلارلىق، تەسىرلىك بو-لۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى كۆرستىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئالاھىدە ئىستىلىستىكا تىلنىڭ ئوبرازلىق، جاذ-لىق، تەسىرلىك ۋە قىزىقارلىق بولۇشىنى ئۆزىگە ئۆلچەم قە-لىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، سۆز - جۈملىدىكى تىلنىڭ جەلپ قىلارلىق، ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك بولۇش - بولماسلە-قى ئادەتتىكى ئىستىلىستىكا بىلەن ئالاھىدە ئىستىلىستىكە-نىڭ تۈپكى پەرقى ھېسابلىنىدۇ.

ئالاھىدە ئىستىلىستىكىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ۋاستىلەر «ئالاھىدە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىشلىتىلىدىغان ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش، ئىدىيوم ۋە ماقال - تەمسىل-لەردىن پايدىلىنىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئالاھىدە ئىستە-

لىستىكىلىق ۋاستىلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ. سۆزلەرنىڭ پەش - چېكىتلىرىنى ئۆز ئورنىغا قويۇش، تىنىش بەلگىلىرى-نى توغرا ئىشلىتىش، سۆزلەرنى گىرامماتىكا ۋە مەنتىقە تەلە-پى بويىچە جاي - جايىغا قويۇپ ئىشلىتىش قاتارلىق ئادەتتە-كى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ھامان ئىملا قائىدىسى ۋە گىرامماتىكا قائىدىسى ئۇقۇمى بويىچە چۈشەندۈرۈلگەچكە، «ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر» دېگەندە ئادەتتە، ئالاھىدە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ (شۇڭا، تۆۋەندە بىزمۇ «ئالاھىدە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر» دېگەننى قىس-قارتىپ، «ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر» دەپ ئالىمىز.)

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئادەتتە، ئىپادىلەش رولى، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى ۋە ئىشلىتىلىش پىرىنسىپى قاتارلىق ئۈچ جەھەتتىن ئۆز ئىپادىسىنى نامايان قىلىدۇ. مەسىلەن، ئوخشىتىشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىنى ئال-ساق، ئىپادىلەش رولى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ قاتناشقان سۆز - جۈملە ئۇ بولمىغان سۆز - جۈملىگە قارىغاندا كونكـ-رېتلىققا ۋە ئوبرازچانلىققا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «گۈلدەك چىراي»، «سەدەپتەك چىش»، «غۇنچىدەك يوي» دېسەك بۇلاردا يوي، چىش ۋە چىرايىنىڭ گۈزەللىكى ئىپادىلەنگەن. بىراق، بۇ سۆزلەردە «يوي، چىش، چىراي» ئۆز نۆۋىتىدە «غۇنچە، سەدەپ، گۈل»گە ئوخشىتىلىش ئارقىلىق، ئىپادىلىمەكچى بولغان گۈ-زەللىك كونكرېتلىققا ۋە يارقىن ئوبرازغا ئىگە بولغان. بۇ مەزكۇر سۆزلەردىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە — ئوخشـ-تىشنىڭ رولىدۇر.

قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئوخشىتىش ئادەتتە، ئوخشىتىلغۇچى، ئوخشىغۇچى ۋە «دەك / تەك، كەبى، بەجايىكى، خۇددى، گويا، گويا كى، مىسلى، مىسالى» قاتارلىق خاس ئوخشىتىش سۆز ۋە قوشۇمچىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ.

مەسىلەن، «مۇزدەك سۇ»، «سۇتتەك ئايدەك»، «ئەل بىلەن ئۆلۈم بەجايىكى توي»، «ئۇنىڭ لەۋلىرى مىسالى گىلاس، ئويناق كۆز-لىرى گويا كى بۇلاق، كۆلكە ساداسى خۇددى بۇلبۇل نىداسى ئىدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىشلىتىلىش پىرىنسىپى جەھەتتىن، ئوخشىتىش جەزمەن مەنتىقىغە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. يەنى بىر نەرسىدىن، ئوخشىتىلغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى شۇ كونكرېتلىقتا مەلۇم نۇقتا بويىچە جەزمەن ئوخشاشلىقتا ئىگە بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، ئوخشىتىش ئىمكان قەدەر كىشىلەر ئۇچۇن ئەڭ چۈشىنىشلىك، ئادەم بىر قاراپلا (ياكى ئاڭلاپلا) دەرھال ئېنىق ھېس قىلالايدىغان بولۇشى لازىم. مەسىلەن، «ئۇنىڭ ئۇياتچان يۇزلىرى ئانارنى، نېپىز لەۋلىرى بولسا گىلاسنى ئەسلىتەتتى» دېسەك بولىدۇ. بىراق، بۇ جۇملىنى «ئۇنىڭ ئۇياتچان يۇزلىرى گىلاسنى، نېپىز لەۋلىرى بولسا ئانارنى ئەسلىتەتتى» قىلىپ يازساق ياكى ئېيتساق، پىكىر مەنتىقىغە سىغمىغاچ، كىشىلەر ئۇنى قوبۇل قىلالمايدۇ.

«ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ھەرقانداق مىللەتنىڭ تىلىدا بولىدۇ. بىراق، ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدا قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ.[1]»

ئۇيغۇر تىلىمۇ ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە باي بولغان تىللاردىن سانىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشىتىش، مۇبالىغە، سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، سىمۋول، قىسقارتىش، ئالماشتۇرۇش، چوڭقۇرلاشتۇرۇش، گەپلىشىش (دىيالوگ)، يانداشتۇرۇش، كۆچۈرۈش (مېتونومىيە)، ئۆستۈرۈش، سىلىقلاشتۇرۇش (ئېۋفېمىزم)، نەقىل كەلتۈرۈش،

① «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيەسى» (تىل - يېزىق قىسمى)، 433 - بەت.

تەكرارلاش، قاتار قىلىش، تەقلىد قىلىش، كىنايە قىلىش، يېپىشتۇرۇش، ئىستىئارە ئېلىش (مېتافورا)، رېتورىك سوراق، رېتورىك مۇراجىئەت قىلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىستىلىستىكا ئىلمى تىلدىكى مەۋجۇت تىل ماتېرىياللىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى يۇكسەلدۇرۇش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. ھالبۇكى، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇش، تىلنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش تەبىئىي ھالدا شۇ تىلدىكى مەۋجۇت تىل ماتېرىياللىرىدىن ئۇنۇملۇك ۋە ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىشنى تەقەززا قىلىدۇ. شۇڭا، بىز ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ياخشى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشىمىز، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلۈكلەرنى ۋە تۇراقلىق تەركىبلەرنى لېكسىكولوگىيە نۇقتىسىدىن بويىچە ياخشى ئۆگىنىشىمىز ۋە پىششىق ئىگىلىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئىستىلىستىكىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش مەقسىتىگە يېتەلەيمىز.

§2. لېكسىكولوگىيە بىلەن ئىستىلىستىكا ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتى

ئالدىنقى بايانلاردىن مەلۇم بولىدىكى، لېكسىكولوگىيە تىلدىكى سۆزلەرنى شەكلەن (تۈزۈلۈش جەھەتتىن) ۋە مەنەن (ئاڭلاتقان ئۇقۇم - مەنىسى جەھەتتىن) تۇرلەرگە ئايرىيدۇ، سۆزلەرنى چۇشەندۈرىدۇ. ئىستىلىستىكا ئىلمى بولسا، ئىستىلىستىكىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدىغان ئىستىلىستىكىلىق

ۋاستىلەر ئارقىلىق تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئۆستۈرۈش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. قارايدىغان بولساق، ئىستىلىس-تىكىلىق ۋاستىلەر دېگەنلىرىمىزنىڭمۇ ئەمەلىيەتتە پەقەت لېكسىكولوگىيە ئىلمىلا ۋايىغا يەتكۈزۈپ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەي-دىغان، ئىزاھلاپ كۆرسىتەلەيدىغان سۆزلۈكلەر ۋە لېكسىكىدىكى تۈراقلىق تەركىبلەردىن تەشكىل تاپقانلىقىنى كۆرىمىز. مانا بۇلار لېكسىكولوگىيە ئىلمى بىلەن ئىستىلىستىكا ئىلمىنىڭ ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە پەنلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

لېكسىكولوگىيە بىلەن ئىستىلىستىكا ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئىستىلىستىكا ئىلمى لېكسىكولوگىيەلىك تەتقىقاتنى ئۆزىگە كۆچلۈك ئۇل ۋە تەۋرەنمەس ئاساس قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. چۈنكى، تىل ماتېرىياللىرى، يەنى سۆزلۈك ئىستىلىستىكىنىڭمۇ ئاساسى هېسابلىنىدۇ. ئوخشىتىش، مۇبالىغە، سىلىشتۇرۇش ۋە جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر پەقەت سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئارقىلىقلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

كەرەم بىر بىناتەگ، ئاڭار هەلىم ئۇل ئول،
يا بوستانتەگ ئول هەلىم، كەرەم ئال گۈل ئول.

(كەك قورساقلىق گويا بىر بىنا بولسا، مۇلايىملىق ئۇنىڭ ئۇلىدۇر، ياكى مۇلايىملىق گويا بىر بوستان بولسا، كەك قورساقلىق ئۇنىڭدىكى قىزىل گۈلدۇر.)[1] دېگەن شېئىرىي مىسرالارنى ئالساق، بۇنىڭدا، «كەك قورساقلىق بىلەن مۇلايىملىق بىرى يەنە بىرىگە زىننەت بولىدىغان گۈزەل خىسلەتلەر» دېگەن ئۇقۇم ئىپادىلەنگەن. بۇ يەردە، مەزكۇر ئۇقۇم ئۇ-

① «ئەتەبەتۇل هەقايىق»، 46 ـ، 47 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى.

دۇللا ئىپادىلەنمەستىن، بەلكى ئىستىلىستىكىنىڭ مۇهىم ۋاستىلىرىدىن سانالمىدىغان ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەچكە، ئۇقۇم شۇنداق جانلىق، جەزبىلىك ۋە پاساھەتلىك چىققان. بىراق، بۇ سۆز ـ جۈملىلەردىكى «كەرەم» (كەك قورساقلىق) «هەلىم» (مۇلايىملىق)، «ئال گۈل» (قىزىل گۈل)، «ئۇل»، «بوستان»، «بىنا» قاتارلىق سۆزلەر لېكسىكا ۋە سىماتىكا جەهەتتىن كىشىلەرگە بىر قاراشتىلا تونۇشلۇق ۋە چۈشىنىشلىك بولمىغان بولسا ئىدى، ئۇ هالدا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئاشۇنداق پاساھەتلىك بولۇشى ئەسلا مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. دېمەك، سۆز ـ ئاتالغۇلار ئېنىق، ئۇقۇملۇق، روشەن مەزمۇنلۇق بولغاندىلا، ئاندىن ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ رولى تولۇق جارى بولىدۇ. شۇڭا، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تۇرلۇك مەنە ۋە تۇرلۇك تۈزۈلۈشكە ئىگە بولغان سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ياخشى ئۆگىنىش كېرەك. «ئىستىلىستىكىنىڭ بىناسى لېكسىكولوگىيە ئارقىلىق ئۆرە تۇرىدۇ» دېگىنىمىز ئەنە شۇ.

ئىككىنچى، ئىستىلىستىكا ئىلمىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە لېكسىكولوگىيەنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر تىلنىڭ لېكسىكىسىنى (سۆزلۈك سوستاۋىنى) بېيىتىش رولىنىمۇ ئويناىدۇ.

ئىستىلىستىكىدىكى ئوخشىتىش، مۇبالىغە، سىلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش ۋە قىسقارتىش قاتارلىق ۋاستىلەر يالغۇز ئىستىلىستىكىلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، سۆز ـ جۈملەلەرنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق ۋە پاساھەتلىك بولۇشىنى تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، لېكسىكولوگىيەدە ئۇلار يەنە سۆز ياساش، سۆزلەرگە يېڭىدىن يېڭى ئۇقۇم ـ مەنىلەرنى يۈكلەش، سۆزلۈكلەرنى كۆپەيتىش قاتارلىق روللارنى ئوينىاپ، لېكسىكا سوستاۋىنىڭ كۈنسايىن تەرەققي قىلىپ تۇرىدىغان تىل ئېھ-

تىياجىغا ماسلىشىپ مېڭىشنى ئەملىي كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بىز تۆۋەندە ئوخشىتىش، مۇبالىغە، قىسقارتىشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىنىڭ لېكسىكولوگىيەدىكى رولى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. ئوخشىتىشنىڭ لېكسىكىدىكى رولى

لېكسىكولوگىيەلىك تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، ئوخشىتىش ۋاستىسى لېكسىكىدا تۆۋەندىكىدەك ئاكتىپ روللارنى ئويناپىدۇ:

1) ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق لېكسىكىدا يېڭى سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، «باشچى، باشلىق؛ باش ماقالە، باش قۇر، باش يول، باش توخۇ، باش ئەتىياز» دېگەندە ئوخشاش ياسالما سۆز ۋە بىرىكمە سۆزلەر شۇ خىل شەيئىلەرنىڭ مەلۇم جەھەتتىكى رولىنى ئادەمنىڭ بېشىغا ئوخشىتىش ئاساسىدا، كېيىنچە ياسالغان سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2) ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق لېكسىكىدىكى بىر مەنىلىك سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىدۇ. ئالايلۇق، «باش» سۆزى ئەسلىدە «ئادەم بەدىنىنىڭ بويۇندىن يۇقىرى، ھايۋان بەدىنىنىڭ بويىندىن ئالدىنقى قىسمى، يەنى كۆز، قۇلاق، ئېغىز، بۇرۇن قاتارلىق ئەزالىرى ئورۇنلاشقان قىسمى، كاللا» دېگەن بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، كېيىنچە، ئاساسەن ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق ھازىرقى لۇغەتلىرىمىزدە ئىزاھلىنىۋاتقان 14 خىل مەنىگە ئىگە بولغان كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلانغان (قارا: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 1 ـ توم، 351 ـ 352 ـ بەتلەر).

3) ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىسى بارلىققا كېلىدۇ. كۆچمە مەنىگە ئىگە سۆزلەرنى تەھ-

لىل قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ كۆچمە مەنىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئوخشىتىش ۋاستىسىنىڭ رول ئويناشى بىلەن بارلىققا كەلگەنلىكىنى تونۇپ يېتىمىز. مەسىلەن، «تۈلكە» سۆزىنىڭ «ھىيلىگەر» مەنىسى، «ئاغرىق» سۆزىنىڭ «روھىي ئازاب، دەرد ـ ئەلەم، ئازاب ـ ئوقۇبەت» مەنىسى، «ئاشىق» سۆزىنىڭ «بىرەر نەرسىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان، ئۇنىڭغا بېرىلگەن كىشى» دېگەن مەنىسى قاتارلىقلار مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن كۆچمە مەنىلىرى ھېسابلىنىدۇ. (يۇقىرىقى ئەسەر، 111 ـ ، 113 ـ بەتلەر).

4) ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق ئىدىيوملار بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، «يېلى چېقىپ كەتمەك»، «يۈزىنى داپتەك قىلماق»، «تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەك»، «سۇغا چۈشكەن سوپۇندەك»، «بەز ماريغان مۇشۇكتەك»، «ئونقا چۈشكەن قىلدەك»، «ئۇۋىسى بۇزۇلغان ھەرىدەك»... دېگەندە ئوخشاش ئىدىيوملارنىڭ ھەممىسى ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن.

5) ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق تەمسىللەر بارلىققا كېلىدۇ. مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. مەسىلەن، «يىراق بولسا كىشىشەر، يېقىن تۇرسا چىشلىشەر»، «تالا مۇشۇكى ئۆي مۇشۇكىنى قوغلاپتۇ»، «بۆرىنىڭ تەڭ ئورتاق، قاغىنىڭ دەرەخ بېشىدا»، «تاما ـ تاما كۆل بولار»، «موزاينىڭ يۇگۇرۇشى سامانلىققىچە» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. مۇبالىغىنىڭ لېكسىكىدىكى رولى

مۇبالىغە تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، مۇبالىغە ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بىر بۆلەك ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇر تە-

لىغا ئەينەن ئۆزلەشكەن. مەسىلەن، «مەككار، دەججال، كاززاپ (كەززاب)، قەللاپ» دېگەنلەرگە ئوخشاش (يۇقىرىقىلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، «مەكر (مىكر)»، «دەجل (ئالداش)»، «كەزب (كۆز بوياش)»، «قەلب (ھىيلە قىلىش؛ ئۆزگەرتىش)» سۆزلىرىنىڭ مۇبالىغە شەكلى دېيىلىدۇ.) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، كەڭرى ئىستېمال قىلىنىۋاتقان خېلى بىر بۆلەك بىرىكمە سۆزلەرنىڭ، خۇسۇسەن ئىدىيوملارنىڭ ئەمەلىيەتتە مۇبالىغە ۋاستىسى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەنلىكىنىمۇ بايقايمىز. مەسىلەن، «كۆزى تۆت بولۇپ كەتمەك»، «مېڭىسىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتمەك» (ياكى چوققىسىدىن بۇس چىقىپ كەتمەك)، «قىلىنى قىرىق يارماق»، «تېرىقنى تاۋۇز قىلماق»، «مېڭىبىر جاپا»، «تاش يۈرەك»، «مۇز تەلەت» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دېمەك، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن بولغان مۇبالىغىمۇ تىلدا سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى ياساش، ماقال-تەمسىل، ئىدىيوم قاتارلىق تۇراقلىق تەركىبلەرنى شەكىللەندۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ.

3. قىسقارتىشنىڭ لېكسىكىدىكى رولى

قىسقارتىشمۇ ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ۋاستىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ لېكسىكىدىكى ئاساسلىق رولى بىرىكمە سۆزلەر ئىچىدىكى مەلۇم بىر سۆزنى قىسقارتىۋېتىش يولى ئارقىلىق ئەسلىدىكى بىرىكمە سۆزنىڭ مەنىسىگە باراۋەر مەنە ئۇقتۇرىدىغان ئىخچام سۆزلەرنى ياساشتا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئايەم» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، دەسلەپ «ئەيد ئەييامى» شەكلىدە بولۇپ، ئۇ سۆزمۇسۆز مەنىسى بويىچە «ھېيت كۈنلىرى» ئۇقۇمىنى يورۇتۇپ ئىشلىتىلگەن. كېيىنچە، مەزكۇر بىرىكمە سۆزدىكى «ئەيد» (يەنى ھېيت) سۆزى

قىسقارتىۋېتىلىپ «ئەييام ئا:يەم» دېسىمۇ يەنىلا ئاشۇ «ھېيت كۈنلىرى» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يېڭى سۆز بولۇپ قالغان، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدىكى«روزا» سۆزىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «روزى رەمەزان» شەكلىدە ئىشلىتىلىپ، «رامىزان كۈنى» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتاتتى. كېيىنچە، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى «رەمەزان» (يەنى رامىزان) سۆزىنى قىسقارتىۋېتىپ «روزى، روزا» دېسىمۇ ئوخشاشلا «رامىزان كۈنلىرى» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىۋېتىرىدىغان بولغان. ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدىكى «سەي قورۇيدىغان، سېپى بار قازان» ئۇقۇمىنى يورۇتۇپ ئىشلىتىلىدىغان «ساپلىق» سۆزى ۋە «دۆت» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «قاپاق» سۆزلىرىمۇ ئەسلىدىكى «ساپلىق قازان» ۋە «قاپاق باش» دېگەن بىرىكمە سۆزلەردىن قىسقارتىپ ياسالغان ۋە باشقىلار. دېمەك، ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدىكى قىسقارتىش ۋاستىسىمۇ لېكسىكا تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، سىمۋول، ئېۋفېمىزم (سىلىقلاشتۇرۇش)، كىنايە قىلىش، مېتافورا (ئىستىئارە ئېلىش) قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرمۇ ئىستېمال جەريانىدا، خاس مەنىلىك سۆزلەرنى ياساش، سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىسىنى ھاسىل قىلىش، كۆپ مەنىلىك سۆزلەردە مەنە بۆلۈنۈش ھادىسىسىنى شەكىللەندۈرۈش قاتارلىق روللىرى لېكسىكا سوستاۋىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، لېكسىكا تەتقىقاتى بىلەن ئىستىلىستىكا تەتقىقاتى بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان. لېكسىكا تەتقىقاتى ئىستىلىستىكا ئىلمىنى زۆرۈر ۋە مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىستىلىستىكا ئىلمىمۇ ئۆز سوستاۋىدىكى ۋاستىلىرى بىلەن لېكسىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشىدۇ. شۇنداق ئىكەن، بىز ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا

سكولوگىيەسىنى ئۆگىنىۋاتقان ۋە تەتقىق قىلىۋاتقان ۋاقىت-
مىزدا، ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدىن ساۋات چىقىرىشقا
ۋە ئۇنى ياخشى ئىگىلەشكىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

§3. لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدىكى رېئال مەسىلىلەرنى يورۇتۇش

ئىستىلىستىكا ئىلمى ئۆز ئالدىغا تەتقىقات دائىرىسى، ئۆزىگە خاس رولى ۋە ئۆزىگىلا تەئەللۇق خىزمەت ۋەزىپىسىگە ئىگە بىر پەن. بىراق، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ لېكسىكولوگىيە ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتلىرىدىن بىرى سانىلىدۇ-غان تارماق پەنمۇ ھېسابلىنىدۇ. لېكسىكا تەتقىقاتى بىلەن ئىستىلىستىكا تەتقىقاتى بىر - بىرىنى ئالغا سۈرىدۇ، بىر - بىرىنىڭ تەتقىقات مېۋىلىرىنى تولۇقلايدۇ، تاۋلايدۇ، تاكا-مۇللاشتۇرىدۇ. بىراق، ئىستىلىستىكا ئىلمىنىڭمۇ ئاداققىي ماتېرىيالى سۆز - ئىبارىلەر بولغىنى ئۈچۈن ئىستىلىستىكا-دىكى تۈپكى مەسىلە ئاخىرقى ھېسابتا، لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق ھەل بولىدۇ ۋە ۋاينغا يېتىدۇ.

لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق ئىستىلىستىكا ئىلمىغا دائىر مەسىلىلەرنى يورۇتۇش تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئەسلىي مەنىسى، ئىستېمال مەنىسى، كۆچمە مەنىسى قاتار-لىقلارنى تەپسىلىي يورۇتۇپ، ئۇلارنى ھەممە تىل ئەھلى تولۇق چۈشىنىدىغان ماتېرىيالغا ئايلاندۇرۇش، شۇ ئارقىلىق ئىستە-لىستىكىدىكى سۆزلەرنى جايىدا ئىشلىتەلمەسلىك ئىللەتلىرى-

گە خاتىمە بېرىش.

بىر تىل ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ لۇغەت بايلىقى گويا-كى غايەت زور خام ماتېرىياللار ئامبىرى بولۇپ، ئۇنىڭ دائىرىسى تولىمۇ كەڭ، ماتېرىيال سانى كۆپ، تەركىبى خىلمۇ خىل بو-لىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، شۇ تىللىق خەلق ئىچىدە، ئۆز تىلىنىڭ لۇغەت بايلىقىنى ياخشى بىلمەسلىك، ئۆز تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۇرلۇك مەنىلىرىنى تولۇق چۈشەنمەسلىك كەمچىلىكى ئەمەلىي تىل ئىستېمالى جەريانىدا، ئۇلارنىڭ تىلىدىكى ئۇقۇملارنى تازا ۋاينغا يەتكۈزۈپ ئىپادىلىيەلمەسلىك، گەپ - سۆزلەرنى چولتا ياكى تاققا - تۇققا قىلىپ قويۇش قاتارلىق نۇقسانلارنى سادىر قىلىشقا سەۋەب بولىدۇ. بارلىق تىل ئەھلىنىڭ ئالدى بىلەن يازغۇچى، شائىر، ئوقۇتقۇچى، سەنئەتچى، تەرجىمان قاتار-لىقلارنىڭ سۆزلەرنى تولۇق چۈشىنىپ، ئۇجۇر - بۇجۇرىگىچە مۇكەممەل بىلىپ ئىشلىتىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى قىلىدىغان لېكسىكا تەتقىقاتى ئاخىر-قى ھېسابتا، كىشىلەرنىڭ ئاشۇنداق سۆزلەرنى چۈشەنمىگەن-لىكتىن ئۇقۇملارنى دەل، توغرا ۋە پاساھەتلىك ئىپادىلىيەل-مەيدىغان كەمچىلىكلىرىنى تۈگىتىشىگە يارىدەم بېرىدۇ. مەسە-لەن، ئالدى بىلەن تۆۋەندىكى مىساللارغا قاراپ باقايلى (بۇ مە-ساللار «ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدىن ساۋات» قاتارلىق كىتابلاردىن ئېلىندى):

(1) شۇ پەيتتە، ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق كىشە-نىڭ شەپىسى كۆرۈندى.

(2) ئەزالارنىڭ پىكرى بىلەن گۈرۈچ تېرىپ بېقىشنى پىلانلىدۇق، بۇرۇن بۇ يەرلەرگە ھېچكىم گۈرۈچ تېرىپ باقمە-غانىدى.

(3) بۇگۈن ھاۋا سۇتتەك ئوچۇق.

(4) قىيىنچىلىق، پىشكەللىككە ئۇچراپ، روھىم چۈشۈپ

كەتكەن، بوشىشىپ قالغان چاغلىرىمدا، سىزنىڭ شۇ سۆزلىرىڭىز كۆز ئالدىمغا كېلىدۇ.

(5) روھىي زېمىنده، مۇشۇنداق مەخلۇقلارمۇ بولىدىكەن ـ ھە؟

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، يۇقىرىقى مىساللاردىكى ئاستى سىزىپ قويۇلغان تەركىبلەر نۇقسانلىق تەركىبلەر ھېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق، 1 ـ مىسالدىكى «شەپسى كۆرۈندى» دېگەن سۆز توغرا بولمىغان. بۇ ئىستىلىستىكىلىق خاتالىقنى شۇ كىشىنىڭ «شەپە» دېگەن سۆزگە بولغان چۈشەنچىسىنىڭ كەملىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇيغۇرچىدا «شەپە» سۆزى ئادەتتە «بىلىنەر ـ بىلىنمەس ئاۋاز، سادا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا مەزكۇر سۆز خەنزۇچىدىكى «动向، 动静، 声息» دېگەن سۆزلەرگە تەڭ قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئاياغ شەپىسى (脚步声) دېگەنلەرگە ئوخشاش. («ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، 1982 ـ يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى) ھالبۇكى، «ئاۋاز، سادا»نى «كۆرۈندى» دېگىلى بولمايدۇ، ئۇنى پەقەت «ئاڭلاندى» دېيىشلا مەنتىقىغە سىغىدۇ.

2 ـ مىسالدىكى «گۈرۈچ تېرىماق» دېگەن سۆز ئەنئەنىۋى چۈشەنچىگە خىلاپ ھالدا قوللىنىلغان. چۈنكى، «گۈرۈچ» دېگەن سۆز ئۇيغۇرچىدا سوقۇش ياكى ئاقلاش ئارقىلىق پوستى ئېلىپ تاشلانغان شال دانچىسىنى كۆرسىتىدۇ. «شال» بىلەن «گۈرۈچ» ئېنىق بولغان ئۇقۇم پەرقىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا، بۇ يەردىكى «گۈرۈچ تېرىماق» دېگەن سۆزنى «شال تېرىماق» دەپ ئۆزگەرتكەندىلا ئاندىن توغرا بولىدۇ.

3 ـ مىسالدىكى ھاۋانىڭ ئوچۇقلۇقىنىڭ «سۈت»كە مىسال قىلىنىشى كىشىنى گاڭگىرتىپ قويىدۇ. چۈنكى، «سۈت» دېگەن ئاپئاق، سۈيۇق جىسىم. ھالبۇكى، خۇددى «ھاۋا ئاپئاق

ئوچۇق ئىدى» دېگىلى بولمىغىنىدەك، ھەرقانداق ئەھۋالدا «سۈتتەك ئوچۇق ھاۋا» دەپ سۈپەتلىگىلى، تەسۋىرلىگىلى بولمايدۇ. ئايدىڭ كېچىنى «سۈتتەك ئايدىڭ كېچە» دەپ تەسۋىرلەش ئادىتى بار. پەقەت مۇشۇنداق ھالدىلا ئوخشىتىلغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى مۇۋاپىق ۋە مۇناسىپ كەلگەن بولىدۇ.

4 ـ مىسالدىكى «سۆزلىرىڭىز كۆز ئالدىمغا كېلىدۇ» دېگەن جۈملە داڭقان پۈتى بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىكى مەسىلە «كۆز ئالدىغا كەلمەك» دېگەن سۆزگە بولغان چۈشەنچىنىڭ مۇجمەللىكىدىن كېلىپ چىققان. مەنتىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، مۇ، ئادەتتە مۇئەييەن شەكىلگە ئىگە بولغان مەنزىرە ياكى مەلۇم ھالەتنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش مۇمكىن. شۇڭا، يۇقىرىقى جۈملىنى «سۆزلىرىڭىز ئېسىمگە كېلىدۇ (ياكى چۈشىدۇ)» قىلىپ ئۆزگەرتكەندىلا، ئاندىن ئىستىلىستىكىلىق پاساھەت ئۆلچىمىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

5 ـ مىسالدىكى «روھىي زېمىن» دېگەن سۆز كىشىگە توغرا چۈشەنچە بېرەلمەيدۇ. مەزكۇر سۆز چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن ئىزافەت (تەڭسىز بىرىكمە) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچى سۆزى (ئېنىقلانغۇچىسى) «روي» (يەنى «رەڭگىروي»دىكى «روي»)، ئىككىنچى سۆزى (ئېنىقلانغۇچىسى) «زەمىن» بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى توغرا تەلەپپۇزى «رويى زەمىن» شەكلىدە ئىدى. كېيىنچە، قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ «رويى زېمىن» شەكلىدە تۇراقلىشىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «يەر يۈزى» دېگەن بولىدۇ. دەرۋەقە، جانلىق تىلدا، «روھىم چۈشۈپ كەتتى» دېگەن سۆز بەزى جايلاردا، «رويىم چۈشۈپ كەتتى» دەپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. شۇ خىل تەسىردىن بولسا كېرەك، مەزكۇر «رويى زېمىن» سۆزى خېلى تونۇشلۇق، داڭلىق يازغۇچىلارنىڭ تىلىدىمۇ «روھىي زېمىن» شەكلىدە ئىشلىتىلمەكتە. بۇ قەتئىي تۈزىتىشكە تېگىشلىك.

دېمەك، سۆز - جۈملىلەردىكى ئىستىلىستىكىلىق نۇقسانلارنىڭ مەنبەسى تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، سۆز - ئاتالغۇلارغا بولغان چۈشەنچىنىڭ ئېنىقسىزلىقىدىن بولىدۇ. شۇڭا، لېكسىكا تەتقىقاتى كىشىلەرنىڭ تۇرلۈك سۆزلىملەرگە بولغان چۈشەنچە دائىرىسىنى كېڭەيتىش، بىلىش دەرىجىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئاخىرىقى ھېسابتا، شۇ تىلنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمىگە كاپالەتلىك قىلىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ دەپ قارايمىز.

2) لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق تەرجىمە تەسىرىدىن تىلدا پەيدا بولۇۋاتقان ئۆزۈن، سۆزلىمە سۆزلەرنى ئىخچام ھالەتكە كەلتۈرۈش، شۇنىڭ بىلەن ئىستىلىستىكىدىكى «ئۇقۇملارنى ئىخچام سۆزلەر بىلەن راۋان ئىپادىلەش» مەقسىتىگە يېتىش.

تەرجىمە ـــ ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا سوستاۋىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كېلىۋاتقان ساھە. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، تىلىمىزدا ئىشلىتىلگەن ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەمەلىيەتتە تەرجىمە ئارقىلىق ئۆزلەشكەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، خۇسۇسەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 50 نەچچە يىل مابەينىدە ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن ئەسلىي ياۋروپا تىللىرىغا تەئەللۇق بولغان سۆزلەر ۋە ئاز بولمىغان خەنزۇچە سۆزلەرمۇ تەرجىمە ئارقىلىق كىرگەن. ياخشى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، چەت ئەل تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ ئاساسەن مۇنداق ئىككى خىل يول بىلەن بولماقتا. ئۇنىڭ بىرى، چەت ئەل تىلىدىن سۆز - ئىبارىلەرنى بىۋاسىتە قوبۇل قىلىپ، ئەينى (تەلەپپۇز شەكلى) بىلەن ئىشلىتىش. يەنە بىرى، چەت ئەلچە سۆزنى مەزمۇنى بويىچە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق يېڭى سۆز - ئىبارە ھاسىل قىلىپ ئىشلىتىش. چەت ئەلچىدىن بىۋاسىتە قوبۇل قىلىپ، ئەينەن شەكىل بىلەن ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەر ھەققىدە ئالدىنقى بابلاردا توختالدۇق. ئەمدى، تەرجىمە ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان يېڭى سۆز - ئىبارىلەرگە نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇنىڭدىمۇ مەسىلە ئاز ئەمەس. ئۇنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىكى تەرجىمە ئارقىلىق ياسالغان سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ نىسبەتەن ئۇزۇن، سۆزلىمە بولۇپ قېلىشىدۇر. مەسىلەن:

ئەسلىسى	تەرجىمىدە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغىنى
吸尘器	چاڭ - توزان سۈمۈرۈش ماشىنىسى
推土机	توپا تۇرتۇش ماشىنىسى
推子	چاچ ئېلىش ماشىنىسى،
计算机	ھېسابلاش ماشىنىسى
花布	گۈللۈك رەخت
稻草人	شال پاخىلى ئادەم

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىقى سۆزلەرنىڭ تەرجىمىسىدە، ئىپادىلەنگۈچى شەيئىنىڭ ئۆزىدىن كۆرە خەنزۇچىدىكى خەت بەكرەك ئېتىبارغا ئېلىنىپ، خەتمۇخەت تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغانلىقتىن، ئاڭ مۇھىمى ئۇيغۇرچىدىكى قورال - ئەسۋابلارنى ئىپادىلەيدىغان ئەنئەنىۋى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار مۇتلەق ھېسابقا ئېلىنمىغانلىقتىن، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچىسى تولىمۇ ئۇزۇن ۋە سۆزلىمە بولۇپ قالغان. ئەمەلىيەتتە، يۇقىرىقى سۆزلەردىن «吸尘器» نى «توزان سۈمۈرگۈ»، «推子»نى «چاچ ئالغۇ»، «计算机»نى «ھېسابلىغۇ» دېيىش تامامەن مۇمكىن. كېيىنكى ئىككى سۆزنى

بولسا، ئۇنداق خەتمۇخەت تەرجىمە قىلىپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. چۇنكى، ئۇيغۇرچىدا «花布» دېگەن سۆزگە دەلمۇدەل كېلىدىغان «چىت» ئاتالغۇسى، «人草稻» سۆزىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان «قارانچۇق» سۆزى ئەسلىدىن بار.

خەتمۇخەت تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق سۆز - ئاتالغۇلارنى سۆرەلمەلەشتۇرۇۋېتىشنىڭ ئەڭ ئەجەللىك زىيىنى بىر تەرەپتىن، بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئېغىز تىلىدا ئۆزلىشىلەمەسلىكىگە سەۋەب بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن، يېزىق تىلىدا سۆز - جۈملىلەرنىڭ بەھۇدە ئۇزۇن بولۇپ كېتىشى نەتىجىسىدىن بولىدىغان پاساھەتسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىستېلىستىكىسىغا نۇقسان يەتكۈزىدىغان بۇ خىل ئىللەتنىمۇ ئۇيغۇر تىلى سۆز بايلىقىغا بولغان تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئەنئەنىۋى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرنىڭ تىل ئەمەلىيىتىدىكى نەتىجىلىرىنى كەڭ تەرجىمانلارغا ھەقىقىتى بىلەن تونۇتۇش ئارقىلىق تۇزەتكىلى بولىدۇ.

3) لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق جۈملە قۇرۇلمىسى ۋە تۇرلۇك تەركىبلەردىكى بوشۇشۇش ھادىسىسىنى ئاڭلىق تۇگىتىپ، سۆز - جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى مۇكەممەللەشتۇرۇش.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈملە قۇرۇلمىسىنى تارىخىي جەھەتتىن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش يالغۇز ئۇيغۇر تىلى سىنتاكسىسىنىڭ ۋەزىپىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ يەنە ئۇيغۇر تىلى ئىستېلىستىكىسىنىڭمۇ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. چۇنكى، ئىستېلىستىكا جۈملىلەرنى ئىمكان بار ئاز سۆز بىلەن تۇزۇپ، ئۇقۇملارنى ساز ئىپادىلەشنى تىلدىكى مۇھىم پاساھەت دەپ قارايدۇ.

تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقلىرى

بىلەن پۈتۈلگەن تاش ئابىدىلەر تېكىستلىرىدە، ئىدىقۇت دەۋرىگە ئائىت قول يازمىلاردا، قاراخانىيلار زامانىغا تەئەللۇق ئەسەرلەردە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەمگەكلەردە، جۈملە قۇرۇلمىسىدىكى زىچلىقنىڭ مۇكەممەللىكتە ۋايىغا يەتكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز، ئۇ تېكىستلەردىكى جۈملىگە تالىق سۆزلەردىن بىرەرنىمۇ چىقىرۋېتىشكە بولمايدۇ دېسە مۇبالىغە بولمايدۇ.

دەۋر تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا سوستاۋى مىسلىسىز دەرىجىدە بېيىدى، سۆزلەملەر ئاۋۇدى، جۈملە شەكىللىرىمۇ خىلمۇخىللىشىپ، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىمۇ كۈپ ئاشتى، بۇ ئەمەلىيەت. بىراق، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان بىر ئەھۋال شۇ بولماقتىكى، تىلىمىزنىڭ، خۇسۇسەن يېزىق تىلىنىڭ قۇرۇلمىسىدا روشەن ھالدىكى بوشۇشۇش ھادىسىسى پەيدا بولدى. بۇ يەردە بىز دەۋاتقان «بوشۇشۇش ھادىسىسى» جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرى قۇرۇلمىسىدىكى زۆرۈر ۋە ھەقلىق رەۋىشتىكى بوغۇم سانى ياكى سۆز مىقدارىنى كۆپەيتىش ئەمەس، بەلكى ئاخىرقى ھېسابتا، بىر پۈتۈن مەنىنى تۇتۇلۇقلا ئىپادىلەپ باردىغان بەھۇدە سەرپىيات ۋە سۆز ئىسراپچىلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مەلۇمكى، سۆز - جۈملىلەرنىڭ ئىخچاملىقى ئۇقۇمنىڭ ئېنىق بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئىخچاملىق نوقۇل ھالدىكى «قىسقا»لىقا ئەمەس، بەلكى زۆرۈر «زىچ»لىقا قارىتىلغان. جۈملىدىكى سەرپىيات ئاز بولسۇن، كۆپ بولسۇن، مەنە ئېنىق ئىپادىلىنىشى شەرت. شۇنداق ئىكەن، مەنىنى ئېنىق ئىپادىلىگىلى بولسىلا سۆز سەرپىياتىنى ئىمكانقەدەر ئازايتىش، جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ زىچلىقىنى ئاشۇرۇش، ئەھمىيەتسىز، پايدىسىز بوشۇشۇش ھادىسىسىنى يو-

قىتىش لازىم. بىلىش كېرەككى، زىچلىق يېزىق تىلىنىڭ مۇ-
هىم ئىستىلىستىكىلىق نورمىسى بولۇپ، ئۇ ئىپادىلىمەكچى
بولغان مەزمۇننى جۈملىگە ئىمكانقەدەر ئىخچام قۇرۇلما بىلەن
مۇجەسسەم قىلىشنى ئۆلچەم قىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلى جۈملە قۇرۇلمە-
سىدىكى بوشىشىش هادىسىسىنىڭ ئالامەتلىرى دەپ تۆۋەندە-
كىدەك بىر قانچە تەرەپنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

(1) باشقا تىلدىكى سۆزلەرنى ئۇيغۇرچىغا خەتمۇخەت تەر-
جىمە قىلىش نەتىجىسىدە، جۈملە تەركىبىگە ئورۇنسىز تەر-
كىبلەرنى قوشۇپ قويۇش. مەسىلەن، «مېنىڭ ساڭا قارىتا
پىكرىم بار» (我对你有意见)، «بۇ ئىش ئۇنىڭغا نىسبەتەن
پايدىلىق» (这件事对他有利) دېگەنلەرگە ئوخشاش. روشەن-
كى، بۇ جۈملىلەردىكى «قارىتا»، «نىسبەتەن» سۆزلىرى خەنزۇ-
چىدىكى «对» سۆزىنىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، بۇ يەردە زورمۇزور
كىرگۈزۈپ قويۇلغان ئورۇنسىز تەركىبلەر ھېسابلىنىدۇ.

(2) تۇرغۇن سۆزلەرنى بىھۇدە ھالدا شۇ سۆزنىڭ ئە-
سىمداش شەكلىگە كىرگۈزۈپ ئىشلىتىش. بۇ ئادەتتە، تۇرغۇن
سۆزلەرنى دەسلەپ پېئىللاشتۇرۇش، ئاندىن ئۇنىڭ ئىسىمداش
شەكلىنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىشنى كۆرسە-
تىدۇ. بۇنىڭدا، تۇرغۇن سۆزنىڭ ئۆزىگە بەزى تەركىبلەرنى
قوشۇشقا توغرا كېلىدىغان بولغاچقا، سەرپ قىلىنغان بوغۇم
سانى سۇنئىي ھالدا ئېشىپ كېتىپ، روشەن ھالدىكى بوشە-
شىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل بوشىشىش ھادىسىسى
كۆپىنچە مۇناسىق ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ
بىرى، تۇرغۇن سۆزلەردىن ھاسىل قىلىنغان پېئىل ئۇزىكىگە
ئىسىمداش قوشۇمچىسىنى قوشۇپ ئىشلىتىش. مەسىلەن،
«سۆھبەتلىشىش ئورنى»، «خۇلاسىلاش ئۇسۇلى»، «نىكاھلىنىش
ئەركىنلىكى»، «ھەرىكەتلىنىش نورمىسى» دېگەنلەرگە ئوخ-

شاش. روشەنكى، مەزكۇر بىرىكمىلەرنى «سۆھبەت ئورنى»،
«خۇلاسە ئۇسۇلى»، «نىكاھ ئەركىنلىكى»، «ھەرىكەت نورمىسى»
شەكلىدە، يەنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئەسلى بويىچە ئىشلىتىش
تامامەن مۇمكىن.

يەنە بىرى، تۇرغۇن سۆزلەرگە ھېچبىر زۆرۈرىيەت بول-
مىسىمۇ، ئىسىمداش سۆزلەرنى، خۇسۇسەن يارەمچى پېئىللار-
نىڭ ئىسىمداش شەكلىنى قوشۇپ ئىشلىتىش. مەسىلەن،
«ئالاقە قىلىش چارىسى»، «تىجارەت قىلىش ئورنى»، «سودا قە-
لىش ئۇسۇلى»، «زەربە بېرىش ئوبيېكتى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.
ئەمەلىيەتتە، بۇ بىرىكمىلەردىكى ئاستى سىزىلغان سۆزلەرنىڭ
ئارتۇقچە ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

(3) پېئىللارنىڭ ئاددىي ۋە ئېنىق دەرىجىدىكى شەكلىنى
خەۋەر قىلىپ ئىشلەتسىمۇ بولىدىغان جۈملىلەردە، ئەتەي مەج-
ھۇل شەكلىنى ئىشلىتىش. مەسىلەن، «شەھىرىمىزنىڭ سودا
ئىشلىرى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى»، «ئىشچى خىزمەتچىلەرنىڭ
مەدەنىيەت سەۋىيەسى ئۆستۈرۈلدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئە-
گەر كونكرېتست ئومۇمىي مەزمۇن ئوراملىنىڭ زۆرۈر تەلىپى
بولمىسىلا، بۇ جۈملىلەردىكى خەۋەرنى «تەرەققىي قىلدى،
ئۆستى» دېيىش كۇيايە.

(4) ئۆزىدىنلا خەۋەر شەكلىنى ھاسىل قىلىپ ئىپادىلەش-
كە بولىدىغان پېئىللارنى دەسلەپ ئىسىمداش شەكلىگە كىر-
گۈزۈپ، ئاندىن ئۇنى جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچىسى ئورنىغا ئۆتە-
كۈزۈپ، قوللىنىش. مەسىلەن، «تەرتىپكە سېلىش ئېلىپ بار-
دى»، «ئۆكۈنۈش ھېس قىلدى»، «كۆزىتىش قىلدى»، «دەم ئې-
لىش قىلدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر جۈمە-
لىلەرنى «تەرتىپكە سالدى، ئۆكۈندى، كۆزەتتى، دەم ئالدى»
قىلىپ ئىشلەتسىمۇ، ئۇقۇم ئېنىقسىزلىقى كۆرۈلمەيدۇ.

(5) سۆز ـ جۈملىلەرگە ئارتۇقچە تەركىبلەرنى قوشۇپ قويۇش. بۇ ئادەتتە، جۈملىدە مۇئەييەن بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئېيتىلىپ بولغان تۇرۇقلۇق شۇ سۆزنى ئىزاھلايدىغان ياكى ئۇنىڭ بىلەن ئۇقۇمداش بولغان يەنە بىر سۆزنى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا قوشۇپ قويۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «ئۇ شۇنچە يىراق ئارىلىقتا تۇرۇپمۇ، مېنى تونۇيالىدى» («ئارىلىق»سۆزى ئارتۇقچە)، «مەن ھېلىقى گەپنى شۇنچە پەس ئاۋازدا پىچىرلاپ دېسەممۇ، ئۇ ئاڭلاپ قاپتۇ» («پىچىرلاپ» سۆزى زىيادە) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(6) جۈملىدە ئوخشاش مەنىلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى بىھۇدە تەكرارلاش. بۇ ئادەتتە ئىپادىلىمەكچى بولغان ئۇقۇمنى كۈچەيتىش ياكى تولۇقلاش رولىغا ئىگە بولمىغان سۆزلەرنمۇ ھېچبىر ئەھمىيەتسىز ھالدا تەكرارلاپ ئىشلىتىش ئىللىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە ھەل قىلىشتا سالماق پوزىتسىيە تۇتۇش لازىم»، «شەيئىلەر ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ تۇرىدۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلى جۈملە قۇرۇلمىسىدىكى بوشىشىش ھادىسىسىگە ياتىدىغان ئالامەتلەرنى يەنمۇ تەپسىلىي قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن. بىز بۇ يەردە قىسقىچە قىلىپ، شۇنچىلىك كۆرسىتىش بىلەن كۇپايىلەنىدۇق.

خۇلاسە قىلغاندا، جۈملە قۇرۇلمىسىدىكى بوشىشىش ھادىسىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلىۋاتقان تۇرلۇك ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە، سىياسىي ۋە ئىلمىي ماقالىلەردە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان پاسسىپ ھادىسە. تىلىمىزنىڭ پاساھىتىگە ئېغىر نۇقسان يەتكۈزىدىغان بۇ خىل ئىللەتنى تەدرىجىي ئازايتىش ۋە ئاخىرقى ھېسابتا تۇپتىن يوقىتىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىسى. بىراق ئىستىلىستىكا تەتقىقاتىنىمۇ ئۆزىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتلىرىدىن بىرى ھېسابلايدىغان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ئۆز تەتقىقاتىنى ئەمەلىيەتكە چۆككەن ھالدا چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ خىل پاسسىپ ئامىللارنى تۇگىتىشكە ئەمەلىي ياردەم بېرەلەيدۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقىمۇ رېئال مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا زۆرۈر كۈچ قوشالايدۇ، ئەلۋەتتە. ھالبۇكى، بۇنداق بولۇشنى ئىستىلىستىكا ئىلمى بىلەن لېكسىكولوگىيەنىڭ ئورگانىك مۇناسىۋىتى بەلگىلىگەن دەپ قارايمىز.

ئون بىرىنچى باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر-نىڭ سىمانتىكىلىق توپى

لېكسىكولوگىيىدە سۆزلەر «بىر مەنىلىك سۆزلەر»، «كۆپ مەنىلىك سۆزلەر»، «مەنىداش سۆزلەر»، «ئاھاڭداش سۆزلەر»، «شەكىلداش سۆزلەر» ۋە «زىت ئۇقۇملۇق سۆزلەر» دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىلغاندىن باشقا، سۆزلەردىكى مەنە قاتلىمى، ئۇقۇم دائىرىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر بويىچە مۇئەييەن سۆز توپىنى ھاسىل قىلىدىغانلىقىغا قاراپ، يەنە «ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى»، «مۇقىم ماسلاشما ۋە ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر توپى»، «يۆلەنمە سۆزلەر توپى»، «قاتارلاشما سۆزلەر توپى»، «دەرىجىلەنمە سۆزلەر توپى»، «ئامىلداش سۆزلەر توپى» ۋە «مەنىداش سۆزلەر توپى» دېگەندەك تۈرلەرگىمۇ ئايرىلىدۇ. بىزمۇ بۇ بابتا، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى مۇشۇ رامكا بويىچە تۈرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈرىمىز.

§1. ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى

ئاڭلىتىدىغان تۈپ ئۇقۇمى جەھەتتە، بىر مەركىزىي نۇقتىلىق سۆزلەر گەۋدىسىنى ھاسىل قىلالايدىغان، ئايرىم تۇرغاندا، كونكرېت مەنە جەھەتتە مۇئەييەن دائىرىلىك خاس ئوبيېكتنىلا بىلدۈرىدىغان مۇستەقىل سۆزلەر سىمانتىكىدا «ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى» دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «ئاتا، ئانا، قىز، ئوغۇل، ئەر، ئايال، بالا ـ پەرزەنت، موما، بوۋا، يەڭگە، جىيەن، كېلىن، كۈيئوغۇل» دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، بۇلار تۈپ ئۇقۇم جەھەتتە، «ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداش» دېگەن بىر سىمانتىك ئۇقۇم نۇقتىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئەمما، ئۇلار كونكرېت مەنە جەھەتتە ئۆزىگە خاس بولغان بىر ئوبيېكتقا ئىگە بولۇپ، «ئاتا» دېسەك، ئاشۇ ئۇرۇق ـ تۇغقان ئاتەلمەرنىڭ ئىچىدىكى «پەرزەنتلەرگە دادا بولغۇچى»نىلا كۆرسىتىدۇ. «ئانا» دېسەك، ئۇ «پەرزەنتلەرنى تۇغقۇچى»نىلا كۆرسىتىدۇ، خالاس.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مۇئەييەن بىر تىلنىڭ لۇغەتىدە مۇستەقىل سۆزلەر قاتاردىن ئورۇن ئالالىغان ھەر قانداق بىر سۆز ئۆز نۆۋىتىدە، ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆز بولىدۇ. چۈنكى، ئۆزىگە خاس بولغان دائىرىدىكى مەلۇم بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرمىگەن سۆز ئايرىم سۆز ئاتىلىپ لۇغەتلەردىن ئورۇن ئالالىشى مۇمكىن ئەمەس. بىراق، لېكسىكولوگىيىدە «ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى» ئاتىلىدىغان سۆزلەر ئادەتتە، تۈپ ئۇقۇم جەھەتتە بىر نېگىز، بىر نۇقتا ئەتراپىغا ئويۇشالايدىغان بولۇشنى ئالاھىدە ئۆلچەم قىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن «ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى» دېگەن ئاتالغۇنى «بىر نېگىزداش ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى» دەپ چۈشىنىشكە ۋە شۇنداق ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ.

ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپىنى مەزكۇر توپتىكى سۆزلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، كونكرېت ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى. بۇ تۈرگە مەنسۇپ ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپىدا، ھەر بىر سۆز ئۇقۇم جەھەتتە كونكرېتلىققا ئىگە بولۇپ، مەزكۇر سۆز ئۇقۇم ئوبيېكتى قىلغان شەيئىنى كۆز بىلەن كۆرگىلى، قول

بىلەن تۇتقىلى بولىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، كونكرېت ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپىغا تەئەللۇق سۆزلەر ئىنسانىنىڭ تۇرلۇك سەزگۈ ئورگانلىرى ئارقىلىق ئېنىق سەزگىلى بولىدىغان، ئاتىسا ئېتى، تۇتسا سېپى بار كونكرېت نەرسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

باش — ئىگىك — بويۇن — يەلكە — قول — پۇت (پەدەن)

قوغۇنىنىڭ شاپىقى — قوغۇنىنىڭ ئېتى — قوغۇنىنىڭ ئۇرۇقى (قوغۇن)

بىلەك — بېغىش — ئالقان — بارماق (قول)

ئىككىنچى، ئابستراكت ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى. بۇ تۈرگە تالىق ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپىدا، ھەر قايسى سۆز ئۆزى ئۇقۇم ئوبيېكتى قىلغان شەيئىلەرنى كۆز بىلەن كۆرگىلى، قول بىلەن تۇتقىلى بولمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئابستراكت ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپىدىكى سۆز ئىپادىلىگەن شەيئى شەكىل جەھەتتە ھېچقانداق بىر كونكرېتلىققا ئىگە بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئالىي — ئوتتۇرا — تۆۋەن (دەرىجە)

ئەقلىي تەربىيە — ئەخلاقىي تەربىيە — جىسمانىي تەربىيە (تەربىيە)

دۇنيا قاراش — كىشىلىك قاراش — تۇرمۇش قاراش(قاراش)

ئۇچىنچى، بىر تۈپ سۆزدىن ياسالغان ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى — ئوقۇتقۇچى — ئوقۇتقۇزغۇچى — ئوقۇتۇتۇرغۇچى («ئوقۇماق» پېئىلىدىن ياسالغان)

ئۆگەتكۈچى — ئۆگەنگۈچى — ئۆگەتكۈزگۈچى — ئۆگەتۇرگۈچى («ئۆگەتمەك» پېئىلىدىن ياسالغان)

باشقۇرغۇچى — باشقۇرۇلغۇچى — باشلىق («باش» سۆزىدىن ياسالغان)...

تۆتىنچى، باشقا ـ باشقا سۆزلەردىن تۇزۇلگەن ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى. مەسىلەن:

قېرى — مېيىپ — كېسەل(ئاجىز)

كۆك — يېشىل — سېرىق — قارا — ئاق — سۆسۈن (رەڭ)

تەرەققىي قىلىش — توختاپ قېلىش — بۇرۇلۇش — چېكىنىش (ھالەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەشىنچى، زىت ئۇقۇملۇق سۆزلەردىن تۇزۇلگەن ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى. بۇنىڭغا، مۇتلەق زىت مەنىلىك ياكى نىسپىي زىت مەنىلىك سۆزلەردىن تۇزۇلگەن ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى كىرىدۇ. مەسىلەن:

سوغۇق — ئىلمان — قىزىق(تېمپېراتۇرا)

ئېگىز — ئوتتۇرا بوي — پاكار (بوي ـ تۇرۇق)

ئاچچىق — چۈچۈمەل — تاتلىق — قاۋسىق(تەم)

28. مۇقىم ماسلاشما ۋە ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر توپى

تىلدىكى سۆزلەر ئايرىم تۇرغاندا ئۇقۇم دائىرىسى، مەنە مۇناسىۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇئەييەن باغلىنىشقا ئىگە بولغان سېمانتىكىلىق سۆزلەر توپىنى شەكىللەندۈرگەندىن باشقا، بىرىكمە ھالىتىگە ئۆتكەندە، بىرىكمە ئىچىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىش ئىقتىدارى جەھەتتىمۇ خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان سۆز بىرىكمىلىرى توپىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئالايلۇق، «سۇ» سۆزى بىلەن «يېمەك (يېيىش)» كەلمىسى گەرچە كۇندىلىك ئىستېمالدا دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆزلۈكلەر بولسىمۇ، ئۇلارنى بىرىكتۈرۈپ «سۇ يېمەك» شەكلىدە

لمدىكى بىرىكمە ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ. ئوخشاشلا، «نان» سۆزى بىلەن «ئىچمەك (ئىچىش)» كەلىمىسىنى ئالساقمۇ شۇنداق. ھېس قىلىش تەس ئەمەسكى، بۇ سۆزلەردىن بىرىكمە ھاسىل قىلغىلى بولماسلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى ئۇلار ئارىسىدا ئۆز ئارا ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ بولمىغانلىقىدىن بولغان.

تىلشۇناسلىقتا، ئاڭلاتقان ئۇقۇمى بويىچە تەبىئىي ماسلىشىپ تۇرلۇك بىرىكمىلەرنى ھاسىل قىلالايدىغان سۆزلەر «ماسلاشما سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ماسلاشما سۆزلەر توپى ئۆزىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا، يەنە «مۇقىم ماسلاشما سۆزلەر توپى» ۋە «ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر توپى» دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

مۇقىم ماسلاشما سۆزلەر توپى دېگىنىمىز، ئۆز ئارا ماسلىشىپ بىرىكمە ھاسىل قىلغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكمە تەركىبىدىكى ئورنى ۋە تەرتىپى مۇقىم بولۇپ، ھەمىشە بىر سۆزدەكلا ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ كەتكەن سۆزلەر توپىغا ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن، «تۇخۇمدىن تۇك ئۇندۇرمەك» دېگەن بىرىكمىنى ئالساق، بىرىنچىدىن ئۇنى «توكنى تۇخۇمدا ئۇندۇرمەك» شەكلىدە كىرگۈزۈپ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇنى «تاشتىن تۇك ئۇندۇرمەك» قىلىپ ئۆزگەرتىشكىمۇ بولمايدۇ. ئۇ پەقەت ئاشۇ «تۇخۇمدىن تۇك ئۇندۇرمەك» شەكلىدە مۇقىم ئىشلىتىلىپ، «بىر ئىشتىن قەستەن پۇتاق چىقارماق»، «يوق يەردىن ئىش تېرىماق» ئۇقۇمىنى يورۇتۇپ كېلىدۇ؛ «كۆچ - قۇۋۋەت»، «بەخت - سائادەت» بىرىكمىلىرىنى ئالساقمۇ، ئۇلار «قۇۋۋەت - كۆچ»، «سائادەت - بەخت» شەكىللىرىدە ئىشلىتىلمەيدۇ. پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ مۇقىم تەرتىپىكە ئىگە ماسلاشما شەكىللىرى بىلەن «قۇدرەت»، «بەختىيارلىق» ئۇقۇملىرىنى يورۇتۇپ كېلىدۇ؛ «ئەر كۆركى ساقال، سۆز كۆركى

ماقال»، «يىراق بولسا كىشنىشەر، يېقىن بولسا چىشلىشەر» قاتارلىق ماقال - تەمسىللەرگە نەزەر سالىدىغان بولساقمۇ، ئۇلارنى ئۆزگەرتىپ «ئەر كۆركى بۇرۇت، سۆز كۆركى دۇرۇت»، «يىراق تۇرسا چىللىشار، يېقىن تۇرسا تىللىشار» شەكلىگە كىرگۈزۈپ ئىشلىتىش ئادىتى يوق. ئۇلار پەقەت ئاشۇ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا تەكرار - تەكرار ئىشلىتىلىپ مۇقىملىشىپ قالغان ھالىتى، شەكلى ۋە تەرتىپى بويىچە قوللىنىلغاندىلا، ئاندىن ماقال - تەمسىلنىڭ قىممىتى بىلەن ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزلىرى ئىپادىلەيدىغان سېمانتىك ئۇقۇمنىڭ پاساھىتىگە كاپالەتلىك قىلالايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇقىم ماسلاشما سۆزلەر توپىغا ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىدەك تۇراقلىق تەركىبلەر كىرىدۇ:

بىرىنچى، ئىدىيوملار. مەسىلەن، تۆت كۆز بىلەن كۆتمەك، ئېغىزى قۇلىقىغا يەتمەك، بېشىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتمەك، چوقىسىدىن بۇس چىقماق، ئاق كۆڭۈل، تاش يۈرەك، دىلى يۇمشاق، قۇلىقى يۇمشاق، ئايىغى يەڭگىل، گەدىنى قاتتىق، ئۆزۈن ئېغىز، شورا تۇمشۇق، ئۆزۈن قۇلاق، قولى قىسقا، قولى ئەگرى، دىمىقى ئوستۇن، بوسۇغىسى ئېگىز، تىلى قىسقا، يۈزى يورۇق، ئاق يول، ئالدى ئوچۇق...

ئىككىنچى، جۈپلەنمە سۆزلەر. مەسىلەن، باغ - بوستان، كېچە - كۈندۈز، تاغ - دەريا، ئەقىل - پاراسەت، تىنچ - ئامان، ئامان - ئېسەن، غەم - قايغۇ، پىكىر - خىيال، تالا - تۇز، تۇپ - يىلتىز، دەرد - ئەلەم، قېقىندى - سوقۇندى، قالماغان - قاتقان، ئاستىن - ئوستۇن، ئىلگىر - ئاخىر، ھېيت - ئايەم، ئىلىم - پەن، ھۇنەر - سەنئەت...

ئۈچىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن ئىزافەت (تەڭسىز بىرىكمە) لەر. مەسىلەن، تەركىدۇنيا (دۇنيادىن كېچىش)، خەلقئالەم (ئالەم خەلقى)، ئەھلىمەھەللە (مەھەللە ئەھلى)،

ئەھلىجامائەت (جامائەت ئىچىدىكى ئادەم)، ھاجىھەرەم (مەككە-
نى ھەج ۋاقتىدا زىيارەت قىلغان ئادەم)، رويىزبەمن (يەر يۈ-
زى)، پەيلىشەيتان (شەيتاننىڭ ئىشى، شەيتاننىڭ پەيلى)، بالا-
يىبەتتەر (ئېغىر بالا، ئەڭ يامان بەختسىزلىك)، سۈيىئىستېمال
(ئىستېمال سۈيى؛ مۇئەييەن مەقسەتكە ئىشلىتىلگەن قوللىنىلغان
ۋاستە)، ساھىبجامال (جامال ئىگىسى، رۇخسار ئىگىسى)، قەد-
لىئام (ئومۇمىي قىرغىن)، ئەكسىلئىنقىلاب (ئىنقىلابنىڭ تەتۈ-
رى)، قەدەمتەشرىپ (شەرەپلىك قەدەم)، ھالىئوقەت (كۈندىلىك
ئەھۋال)، ئابىھايات (تىرىكلىك سۈيى)، پادىشاھىئالەم (كائىنات پا-
دىشاھى، ئالەمنىڭ شاھى)، شاكىچىك (كىچىك پادىشاھ...)

تۆتىنچى، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن تەڭداش بىرىك-
مىلەر. مەسىلەن، بالايىئاپەت (ئەسلى: بەلايۇ ئافەت، يەنى بالا -
قازا ۋە ئاپەت)، باغۇ بوستان (باغ ۋە بوستان)، كېچەيۇ كۈندۈز
(كېچە ۋە كۈندۈز)، ئىنسۇ جىن (ئىنسان ۋە جىن)، تاغۇ دەريا
(تاغ ۋە دەريا)، ھاۋايىمەۋەس (ئەسلى: ھەۋايۇ ھەۋەس)...

بەشىنچى، بۈگۈنكى ئىستېمالىمىزدا قوللىنىلۋاتقان چاغاتاي
ئۇيغۇرچىسىغا تەئەللۇق ئەلفاظلىق تۈراقلىق جۈملە ۋە ئىبارىلەر.
مەسىلەن، بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم (ئەڭ شەپقەتلىك
ئاللاھنىڭ نامى بىلەن)، ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم (تىنچلىق - ئا-
مانلىق سىزگە يار بولسۇن)، ئەلھەمدۇلىللاھ (ھەمدۇ - سانا
ئاللاھقا خاستۇر)، ئەلھۆكمىللاھ (ھۆكۈم قىلىش ئاللاھقا
خاستۇر)، ئىنشائاللاھ (ئاللاھ خاھلىسا)، ماشائاللاھ (ئاللاھنىڭ
خالىغىنى)، ئەستاغپۇرۇللاھ (ئاللاھ مېنى مەغپىرەت قىلغاي)،
ئاللاھۇ ئەكبەر (ئاللاھ ئەڭ بۈيۈكتۇر)، ئاللاھ كەرىم (ئاللاھ
كارامەت ئىگىسىدۇر)، ئەلھايا مىنەلئىمان (ھايا قىلىش ئىمان-
نىڭ جۈملىسىدىندۇر)، ئەلقىساسۇ مىنەلھەق (قىساسنى ئاللاھ

ئېلىپ بېرىدۇ)...

ئالتىنچى، تۈراقلىق تەركىبلىك خاس ناملار ۋە كونا سۆز-
گە يېڭى مەنە يۈكلەپ ياسالغان تۈراقلىق بىرىكمىلەر. مەسە-
لەن، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى»، «شىنجاڭ گېزىـ
تى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، «تارىم ئۇنىۋېرسىتېتى»، «ئۇ-
رۇمچى كەچلىك گېزىتى»، غورىگىل تۇرمۇش كۆچۈرمەك،
ئارقا ئىشىكتىن ماڭماق، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسـ-
تى، قالدۇرۇق يەر، دېڭىزغا چۈشۈش، سېرىقنى تازىلاش،
ئۇچىۋۇرجەك قەرز، ئانا يۇرت...

يەتتىنچى، ماقال - تەمسىللەر. مەسىلەن، ھۇرۇن ئادەم
يەرگىمۇ يۈك؛ ئەزمە ئويلانغىچە، تەۋەككۈلچى مۇرادىغا يېتىپـ-
تۇ؛ بۆلۈنگەننى بۆرى يەر، ئايرىلغاننى ئېيىق؛ قارغا بالام ئاپـ-
چاق، كىرپە بالام يۇمشاق؛ بۆرىنىڭ تەڭ ئورتاق، قاغىنىڭ دە-
رەخ بېشىدا؛ بەتنىيەتنىڭ يولى تار؛ بالىلىق ئۆي بازار، بالـ-
سىز ئۆي مازار؛ ئىشچانغا ۋاقىت يەتمەس، ھۇرۇننىڭ ئەتىسى
تۇغمەس؛ سۆزنىڭ پىشىقى ياخشى، ئاشنىڭ ئىسسىقى؛
ئۆچكىنىڭ ئوچۇق تۇرسا ھېچ گەپ يوق، قوينىڭ ئېچىلىپ
قالسا، ھويت - ھويت؛ مېھمان ئەزىز، ساھىبخان لەزىز؛
تەقۋادا ھالال يوق، پەتىۋادا ھارام؛ بەرمەسنىڭ ئېشى پىشماس؛
سۇتتە ئېغىزى كۆيگەن قېتىقنىمۇ پۈۋلەپ ئىچەر؛ بارغا پەتە،
يوققا ئەتە؛ ئۆتكەنلەرگە سالاۋات...

سەككىزىنچى، ھېكمەتلىك سۆزلەر ۋە مەشھۇر سۆزلەر.
مەسىلەن، «بىزنىڭ تىلىمىز» دېمەك، «بىزنىڭ تارىخـ-
مىز» دېمەكتۇر (ياكۇب گىرىم)؛
دۇشمەن ھەرقانچە كىچىك، ئاجىز بولسىمۇ، ئۇنى مەـ-
ستىمەسلىك توغرا ئەمەستۇر (مەھمۇد كاشغەرىي)؛

پۇشايمانغا قالماي دېسەڭ، ۋاقتىنى زايا قىلما (يۇسۇپ خاس هاجىب)؛

ئادەم بولساڭ، خەلق غېمىنى يېمەگەننى ئادەم دېمە (ئەلىشىر نەۋايى)؛

ئىجاد يىللارنى قېرىتىدۇ (لۇتپۇللا مۇتەللىپ)؛

«مەن تۈرك» دېيىلگەن نەقەدەر سائادەتمەن ئىنسان - ھەي! (مۇستافا كامال ئاتاتۈرك...)

توققۇزىنچى، كىلاسسىك ئەسەر نامىلرى. مەسىلەن، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «خەمسەئى نەۋايى»، «قىسسەئى رابغۇزىي»، «تارىخى ھەمىدىي»، «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»، «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين»، «تارىخى كاشغەر»، «تەزكىرەئى ئەزىزان»، «تەزكىرەئى ساتۇق بۇغراخان»...

ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر توپى — تىلىمىزنىڭ ئۇزاق يىللىق ئىستېمال ئەمەلىيىتىدە، بەزەن سۆزلەر دائىم دېگۈدەك ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلىتىلىش ئارقىلىق مۇئەييەن تىل ئادىتىگە خاس بولغان ئۆزئارا ماسلاشما سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىرىنچىدىن، بۇ خىل ماسلاشما سۆزلەر ئىچىدىكى سۆزلەملەر قۇرۇلما جەھەتتە مۇقىم ماسلاشما سۆزلەرنىڭكىدەك مۇقىم ۋە ئۆزگەرمەس بولمايدۇ. ئالايلۇق، «ناخشا ئېيتماق» دېگەن بىرىكمە سۆزنى ئالساق، ئادەتتە ئۇنى «ناخشا ئوقۇماق»، «ناخشا توۋلىماق» قىلىپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ياتاقتا كىرسەم، ئۇلار ئىككىسى دۇتار بىلەن ناخشا ئوقۇشۇپ ئولتۇرغانىكەن، دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئىككىنچىدىن، بۇ خىل ماسلاشما سۆزلەرنىڭ ئىچىدىكى پېئىل ئىپادىلىگەن ئۇقۇم تۈرلۈك بىرىكمىلەر تەركىبىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «ناخشا ئو-

قۇماق» بىلەن «كىتاب ئوقۇماق»تىكى «ئوقۇماق»نى ئالساق، «ناخشا ئوقۇماق»تا، «مەلۇم شېئىرىي تېكىستنى يادا، ئۇنلۇك ۋە مۇئەييەن ئاھاڭ بىلەن ئوقۇماق»نى كۆرسەتسە، «كىتاب ئوقۇماق»تىكى «ئوقۇماق» بولسا، «كىتابنىڭ قۇرلىرىغا يېزىلغان تېكىستنى كۆز بىلەن كۆرۈپ تۇرۇپ، ئاۋازلىق ياكى ئاۋازسىز ئوقۇماق»نى بىلدۈرىدۇ.

لېكسىكولوگىيەدە، مانا مۇشۇنداق تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئۆزگەرتىشكە، ئالماشتۇرۇشقا بولمىغان، تۇرلۇك بىرىكمىلەردە ئۇقتۇرمىغان مەنىسى ئۇقۇم دائىرىسى جەھەتتە مۇئەييەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ماسلاشما سۆزلەر «ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر ئادەتتە، سۆزلىگۈچى ياكى يازغۇچى تەرىپىدىن ئاتايىن ماسلاشتۇرۇلغان بولىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەردىن شەكىللەنگەن سىمانتىك توپ — «ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر توپى» دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

چاچ ئالدۇرماق، باش ئالدۇرماق

نان يېمەك، غەم يېمەك، دەم يېمەك، مۇش يېمەك

كىنو كۆرمەك، چۆش كۆرمەك، بوش كۆرمەك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر بىلەن مۇقىم ماسلاشما سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۇپكى پەرق ئاساسەن مۇنداق ئىككى تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر تەركىبىدە جەزمەن بىر پېئىل سۆز بولىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن ئۇنى يەنە «پېئىللىق ماسلاشما سۆزلەر» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. ئىككىنچىسى، ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر پەقەت سۆز بىرىكمىسى بولۇشى مۇمكىنكى، ئۇنىڭ تەركىبىدە مۇقىم ماسلاشما سۆزلەرنىڭكىدەك پۈتۈن - پۈتۈن جۇملىلەر بولمايدۇ.

ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەرنى، شۇنداقلا ئۇلار شەكىللەنگەن

سېمانتىك توپنى تەتقىق قىلىش مۇئەييەن بىر تىلدىكى سۆز-لەردە يۈز بېرىدىغان مەنە - ئۇقۇم ئۆزگىرىشىنى چۈشىنىش ۋە بۇ جەھەتتىكى قانۇنىيەتلىك ئامىللارنى ئىگىلەش، كۆپ مە-نىلىك سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى بىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ھەقىقەتەنمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىكتۇر.

ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەرنى قۇرۇلما جەھەتتىكى خاس-لىقلىرىغا قاراپ «بىۋاستە ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر» ۋە «ۋاستىلىق ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر» دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ھېچقانداق بىر خاس قۇرۇلمىنى ئۆزىگە ۋاستە قىلمايدىغان ماسلاشما سۆزلەر «ۋاستىسىز، يەنى بىۋاستە ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر» دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

دەم ئالماق، جاۋاب ئالماق، دورا ئالماق، كۈن ئالماق

دەرس بەرمەك، رۇخسەت بەرمەك، ئەدەپ بەرمەك، ئىلھام بەرمەك... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ۋاستىلىق ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەر دېگىنىمىز مۇئەيـ-يەن بىر سۆز قۇرۇلمىسىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ماسلىشىپ كېلىدىغان ماسلاشما سۆزلەرگە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ؛ ئۇيان تارتىپ، بۇيان ئىتتە-رىپ؛ ئۇيان ئۆرۈپ، بۇيان چۆرۈپ (بۇلار «ئۇيان... بۇيان» قۇ-رۇلمىلىق ئالاھىدە ماسلاشما سۆزلەرگە كىرىدۇ).

ئۇنى دەپ، بۇنى دەپ؛ ئۇنى كۆرسىتىپ، بۇنى كۆرسە-تىپ؛ ئۇنى ئېلىپ، بۇنى ئېلىپ؛ ئۇنى يەپ، بۇنى ئىچىپ (بۇلار «ئۇنى... بۇنى...» قۇرۇلمىلىق ئالاھىدە ماسلاشما سۆز-لەر ھېسابلىنىدۇ).

ئادەتتە، بىر تىلدىكى سۆزلەرنى مۇتلەق ئەركىن ھالدا ئىختىيارىي ماسلاشتۇرۇپ ئىشلىتىش مۇمكىن ئەمەس دېيە-لمىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ماسلىشىشى يا

مۇقىم بولىدۇ يا ئالاھىدە بولىدۇ، خالاس. بۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش لازىم.

§3. يۆلەنمە سۆزلەر توپى

دۇنيادىكى تۈرلۈك شەيئىلەر ئارىسىدا بىر - بىرىگە يۆلە-نىش، ئوبيېكتىپ جەھەتتە بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز ئارا شەرت قىلىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ھالبۇكى، بۇ خىل شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆز - ئاتالغۇلارمۇ ھەمىشە شەي-ئىلەر ئارىسىدىكى ئاشۇ خىل ئۆزئارا بىر - بىرىگە يۆلىنىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدۇ. مانا مۇشۇنداق بىر - بىرىنى شەرت قىلىش ۋە ئۆز ئارا يۆلىنىش ئارقىلىق ئومۇمىي ئۇقۇم جەھەتتە تويۇنۇپ تۇرىدىغان سۆزلەر لېكسىكولوگىيەدە «يۆلەنمە سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇئەييەن ئۇقۇملۇق بىر قانچە يۆلەنمە سۆزلەردىن ھاسىل بولغان ئورتاق گەۋدە «يۆلەنمە سۆز-لەر توپى» بولىدۇ. مەسىلەن:

قانۇن — سوت ئورگىنى — سوتچى

تۈرمە — جىنايەتچى — جىنايى قىلمىش

ئېتىزلىق — زىرائەت — تېرىقچىلىق...

يۇقىرىقى سۆزلەرنى تەھلىل قىلىپ قارايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا يۆلەنمە سۆزلەر توپىنى ھاسىل قىلغانلىقى-نى كۆرىمىز. چۈنكى، «قانۇن»نىڭ مەۋجۇتلۇقى «سوت ئورگى-نى» ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ. «قانۇن»مۇ «سوت ئورگىنى»مۇ ئۆز نۆۋىتىدە «سوتچى» ۋە ئۇنىڭ شۇ ساھەدىكى پائالىيىتى ئارقىلىق ئۆزىنى نامايان قىلىدۇ. ئوخشاشلا، «ئېتىزلىق» بول-مىسا، «زىرائەت» بولمايدۇ. «زىرائەت» بولسا «تېرىقچىلىق» پا-ئالىيىتى ئارقىلىق رويابقا چىقىدۇ.

تۇپكى ئالاھىدىلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تىلدىكى ئۆز ئارا يۆلەنمىلىك مۇناسىۋەتتىكى سۆزلەر توپى كۆپىنچە ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ.

يۆلەنمە سۆزلەر توپىغا كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يۆلەنمىلىك مۇناسىۋەت ھەممىلا سۆزلەردە ئۆز ئارا ئوخشاش دەرىجىدە، يەنى قوش تەرەپلىك بولۇپ كېتەلمەيدۇ. ئەكسىچە، خېلى بىر بۆلەك يۆلەنمە سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى يۆلەنمىلىك مۇناسىۋەت پەقەت بىر تەرەپلىك بولىدۇ.

ئەگەر سۆزلەم A ئۇقۇم جەھەتتە سۆزلەم B گە يۆلەنسە، ئەمما سۆزلەم B بولسا، سۆزلەم A غا يۆلەنمىسە پەقەت A نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى مۆئەييەن ئۇقۇم دائىرىسى ئىچىدە چەكلەپ تۇرسا، مۇنداق مۇناسىۋەت بىرلا تەرەپلىك يۆلەنمە مۇناسىۋەت بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئوتتۇرىدىكى يۆلەنمىلىك مۇناسىۋەت ئۆزئارا ئەمەس، بەلكى بىرلا تەرەپلىك بولىدىغان سۆزلەر لېكسىكولوگىيەدە «بىر تەرەپلىك يۆلەنمە سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: (بىر تەرەپلىك يۆلەنمە مۇناسىۋەتنى «ن» بەلگىسى بىلەن ئىپادىلەيمىز)

يەڭگە ← ئاكا؛ ھاياتلىق ← ھاۋا

ئوقۇتقۇچى ← ئوقۇتۇش؛ ئوقۇغۇچى ← ئوقۇش

تىجارەتچى ← تىجارەت؛ ئالىم ← ئىلىم...

روشەنكى، قېرىنداش ئادەملەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، «يەڭگە» ئاكىنىڭ خوتۇنىنى كۆرسىتىدۇكى، «ئاكا» بولمىسا، «يەڭگە»نىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بىراق، «يەڭگە»نىڭ بولۇشى - بولماسلىقى «ئاكا»نىڭ مەۋجۇتلۇقىغا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. ئوخشاشلا، «ھاۋا» بولغاچقا «ھاياتلىق» بولغان. ئەمما، «ھاياتلىق»نىڭ بولۇش - بولماسلىقى «ھاۋا»نىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، ئەلۋەتتە.

بىرلا تەرەپلىك يۆلەنمە سۆزلەرنى ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى يۆلەندۇرگۇچى سۆز بىلەن يۆلەنگۈچى سۆزنىڭ سۆز تۈركۈم تەۋەلىكىگە قاراپ، ئۆز ئىچىدىن «ئىسىمداش ← ئىسىم، قۇرۇلمىلىق يۆلەنمە سۆزلەر»، «سۇپەت ← ئىسىم، قۇرۇلمىلىق يۆلەنمە سۆزلەر»، «ئىسىم ← ئىسىمداش، قۇرۇلمىلىق يۆلەنمە سۆزلەر» دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىپ شەرھلەشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

‹ئىسىمداش ← ئىسىم› قۇرۇلمىلىق يۆلەنمە سۆزلەر

سۇپۇرۇش ← سۇپۇرگە؛ يېزىش ← يازغۇچى؛

كۆزەت قىلىش ← جېسەكچى؛ ئوخلاش ← ئۇيقۇ؛

سۆزلەش ← گەپ - سۆز؛ تازىلاش ← تازىلىق...

‹سۇپەت ← ئىسىم› قۇرۇلمىلىق يۆلەنمە سۆزلەر

جۇشقۇن / چۇشكۇن ← كەيپىيات؛ كۆركەم / گۈزەل ← مەنزىرە؛

جاراڭلىق / جاراڭسىز ← تاۋۇش / ئاۋاز؛ چوڭ / كىچىك ← ھەجىم؛

ئېگىز / پاكار ← بوي - تۇرۇق؛ يىراق / يېقىن ← ئارىلىق...

‹ئىسىم ← ئىسىمداش› قۇرۇلمىلىق يۆلەنمە سۆزلەر

ساقچى ← ئامانلىقنى ساقلاش؛ دوختۇر ← داۋالاش؛

جەڭچى ← جەڭ قىلىش؛ ناخشىچى ← ناخشا ئوقۇش...

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، بىر تەرەپلىك يۆلەنمە سۆزلەرنى تەشكىل قىلىدىغان يۆلەندۇرگۇچى سۆز بىلەن يۆلەنگۈچى سۆز بىرلا تەركىب بىلەن چەكلەنمەسلىكى، ئىككى تەرەپ ئايرىم - ئايرىم بىر قانچە سۆزدىن تەشكىل تاپقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا، مەزكۇر توپتىكى يۆلەندۇرگۇچى سۆزلەر يۆلەنگۈچى سۆزنى ئايرىم - ئايرىم بىر قانچە تەرەپتىن ئۆزىگە يۆلەندۇرۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مانتا ← جىلىت
└ گۆش
└ ئۇن

كۆكتات قوروش ← كۆكتات
└ ياغ
└ قازان

هاياجانلىنىش ← كۆڭلى بۇزۇلۇش
└ كۆڭلى خۇش بولۇش
└ ئەنسىرەش

ئۆرىكەشلەش ← سۇ
└ دولقۇن
└ ئېقىش

ئوخشاشلا، بىر يۆلەنمە سۆزنىڭ يۆلەندۇرىدىغىنى بىرلا ئەمەس، بەلكى بىر توپ سۆز بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بېلىق ← بېلىقچىلىق
← بېلىق تۇتۇش
← قارماق

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق يۆلەندۇرگۈچى سۆزگە ئىگە بولغان بىر يۆلەنگۈچى سۆز بىلەن مەزكۇر يۆلەندۇرگۈچى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئومۇمىيلىق بىلەن قىسمەنلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر يۆلەنگۈچى سۆزنى يۆلەندۇرىدىغان تەركىب بىرلا سۆز ئەمەس، بەلكى بىر توپ سۆز بولسا، بۇ ھالدا مەزكۇر يۆلەنگۈچى سۆزنىڭ يۆلىنىدىغىنى ئاشۇ بىر توپ سۆزنىڭ ئىچىدىكى مۇئەييەن بىرىلا بولىدۇ، خالاس. مەسىلەن:

تۆت پەسىل ← باھار - ياز - كۈز - قىش؛
تۆت تەرەپ / ئەتراپ ← شەرق - غەرب - جەنۇب - شىمال؛
تۆت ئەمەل ← قوشۇش - ئېلىش - كۆپەيتىش - بۆلۈش؛
يەتتە قىتئە ← ئاسىيا - ئافرىقا - ياۋروپا - شىمالىي ئامېرىكا - جەنۇبىي ئامېرىكا - ئokيانىيە - ئانتاراكتىدا دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ خىلدىكى بىر يۆلەنمە — كۆپ يۆلەندۇرمىلىك يۆلەنمە

سۆزلەر تۈرلۈك تىللاردا ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، «تۆت نەزىر» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك ئۆلۈم مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزىدىغان «ئۈچ نەزىرىسى، يەتتە نەزىرىسى، قىرىق نەزىرىسى ۋە يىل نەزىرىسى»دىن ئىبارەت تۆت نەزىرىنىلا كۆرسىتىدۇ. ئەكسىچە، گەرچە باشقا مىللەتلەردىمۇ تۈرلۈك شەكىلدىكى نەزىر ئۆتكۈزۈش ئادىتى بولسىمۇ، مەزكۇر «تۆت نەزىر» ئۇلارنىڭ ھەر قانداق بىرسىنى كۆرسەتمەيدۇ.

بۇ خىلدىكى خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر يۆلەنمە — كۆپ يۆلەندۇرمىلىك يۆلەنمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

بەش ناماز / بەش ۋاقىت ناماز ← بامدات - پېشىن - دىگەر - شام - خۇپتەن؛

چاريار / چاھار يار ← ئەبۇ بەكرى - ئۆمەر - ئوسمان - ئەلى؛

چارۋا / چاھارپاي ← چارپاي / قوي - ئۆچكە - ئات - كالا - تۆگە - قوتاز...

ئىككى ھەرەم ← مەككە - مەدىنە؛

مىنەپتە كۇن ← دۈشەنبە - سەيشەنبە - چارشەنبە - پەيشەنبە - جۈمە - شەنبە؛

تۈركىي تىل ← تۈرك تىلى - ئۇيغۇر تىلى - ئۆزبېك تىلى - قازاق تىلى - قىرغىز تىلى - ئەزەربەيجان تىلى - تۈركمەن تىلى - چۇۋاش تىلى - قاراقالپاق تىلى - ياقۇت تىلى - تۇۋا تىلى - سالار تىلى - يۇغۇر تىلى... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يۆلەنمە سۆزلەر ئادەتتە، مۇئەييەن پىرىنسىپ بويىچە ئايرىلىدۇ. يۆلەنمە سۆزلەرنى ئايرىشنىڭ مۇھىم پىرىنسىپلىرى دەپ تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، B (يۆلەندۈرگۈچى سۆز) A (يۆلەنگۈچى) ئىپادلىگەن ئۇقۇمدا، چەكلىنىش ياكى سۇپەتلىنىشنىڭ مەركىزىي ئامىلى بولسا. مەسىلەن:

قىزىلگۈل ← گۈل؛ سەۋزە ← ئوتياش؛

گۈرۈچ ← ئاشلىق؛ لەغمەن ← تاماق؛

ئىككىنچى، B (يۆلەندۈرگۈچى سۆز) A (يۆلەنگۈچى) ئىپادلىگەن ئۇقۇمدا، چەكلەش ياكى سۇپەتلەش ئامىلى بولسا، شۇنداقلا يۆلەنگۈچى كۆرسىتىۋاتقان ئوبيېكتنىڭ خاس ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىسە. مەسىلەن:

ناتىق ← نۇتۇق / گەپ قىلىش؛ قارىلاش ← تۇخۇمدىن تۇك ئۇندۇرۇش؛ مۇڭدىشىش ← سىرداشىش؛ تەبەسسۇم ← كۈلۈش؛

ئۈچىنچى، B (يۆلەندۈرگۈچى سۆز) A (يۆلەنگۈچى) ئىپادلىگەن ئۇقۇمدا، چەكلەش ئامىلى ياكى سۇپەتلەش ئامىلىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى ئىگىلەپ، يۆلەنگۈچى كۆرسىتىۋاتقان ئوبيېكتنىڭ خاس ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل بولۇپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئات ھارۋىسى ← ئات؛ شاپتۇل چېچىكى رەڭ ← شاپتۇل چېچىكى؛

ئەتراپقا نەزەر تاشلاش ← ئەتراپ؛ ئەسلەپ ئۆتۈش ← ئەسلىمە؛

تۆتىنچى، B (يۆلەندۈرگۈچى سۆز) ئۇقۇم جەھەتتە، A (يۆلەنگۈچى) ئىپادلىگەن پائالىيەتنىڭ ھەرىكەت قوزغاتقۇچى ئامىلى بولۇپ ئىپادىلەنسە. مەسىلەن:

يۈرەك سوقۇشى ← يۈرەك؛ كۆرۈش ← كۆز؛

گەپ قىلىش ← ئېغىز؛ يول يۈرۈش ← ئاياغ؛ئۇت؛

بەشىنچى، B (يۆلەندۈرگۈچى سۆز) ئۇقۇم جەھەتتە، A (يۆلەنگۈچى) ئىپادلىيەدىغان ئۇقۇمنىڭ ئەمەلىيەتتە، مۇئەييەن

خاراكتېرنى ئىزاھلايدىغان تەركىب ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە. مەسىلەن:

خۇشال بولۇش ← كەيپىيات؛ قايتىپ كېلىش ← كېلىش؛

زوڭزىيىش ← ئولتۇرۇش؛ قېچىپ كېتىش ← كېتىش؛

روشەنكى، «خۇشال بولۇش» كەيپىياتنىڭ ئىچىدە، «خۇشاللىق كەيپىيات»نى بىلدۈرىدۇ؛ «قايتىپ كېلىش» بولسا، «كېلىش»نىڭ «كەينىگە يېنىش» خاراكتېرىنى ئالاھىدە ئىزاھلاپ تۇرىدۇ.

ئالتىنچى، B (يۆلەندۈرگۈچى سۆز) A (يۆلەنگۈچى) ئىپادىلىگەن ئۇقۇمدا، ئېنىقلاش خاراكتېرلىك تەركىب بولسا. مەسىلەن:

يەر تەۋرەش ← سىلكىنىش / تىترەش؛ يۈرىكى سېلىش ← ئالاقزادە بولۇش؛

كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ ← مەردانە؛ غەم ـ قايغۇلۇق ← خاپا؛

يەتتىنچى، B (يۆلەندۈرگۈچى سۆز) A (يۆلەنگۈچى) ئىپادىلىگەن ئۇقۇمدا، ئېنىقلىما خاراكتېرلىك تەۋەلىككە ئىگە تەركىبنىڭ ئاساسلىق قىسمى ياكى مۇھىم ئامىلى بولسا. مەسىلەن:

پولاتتەك ئىنتىزام ← پولات؛ تاغدەك پاكىت ← تاغ؛

بالىلىق ئۆي بازار ← بازار؛ بالىسىز ئۆي مازار ← مازار؛

سەككىزىنچى، A (يۆلەنگۈچى) ئۇقۇم جەھەتتە مۇئەييەن شەيئىگە تەئەللۇق ھەرىكەتكە تاقىلىدىغان ئەھۋالدا، B (يۆلەندۈرگۈچى سۆز) A (يۆلەنگۈچى) ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۆزى ياكى شۇ ھەرىكەت تەئەللۇق بولغان شەيئىنىڭ ھەممە ئامىلى بولسا. مەسىلەن:

ئاچچىقىنى بېسىۋېلىش ← ئاچچىق / غەزەپ؛

كۈنگەي ← قۇياش / كۈن؛

بىمەنە ← مەنىسىز / زاكون ئاساسى يوق؛

توققۇزىنچى، A (يۆلەنگۈچى) ئۇقۇم جەھەتتە، پاراللىل

تۇرىدىغان ئىككى خىل ھەرىكەتنى ياكى خاراكتېر ھالىتىنى كۆرسىتىدىغان ئەھۋالدا، B (يۆلەندۈرگۈچى سۆز) A (يۆلەنگۈچى) ئىپادىلەيدىغان ئىككى خىل ھەرىكەتنىڭ بىرسىنى كۆرسەتسە. مەسىلەن:

ئالىتوپىلاڭ ← پاراكەندىچىلىك
←ئالاقزادىلىك
پارلاق ← نۇرلۇق
←پارقىرايدىغان
مەغلۇبىيەت ← يېڭىلىش
← ئۇتتۇرۇپ قويۇش
گۈزەل ← كۆركەم
← رۇخسارلىق
ھاياجان ← يىغلاش
← كۆلۈش

§4. قاتارلاشما سۆزلەر توپى

بىر تىلدا شۇنداق سۆزلەر بولىدۇكى، ئۇلار ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا كىشىلەرگە تولىمۇ تونۇشلۇق بولغان تۇراقلىق سۆزلەر قاتارىنى ھاسىل قىلغان بولىدۇ. بۇ خىل تۇراقلىق قاتارغا ئىگە سۆزلەر يالغۇز مۇئەييەن بىر خىل شەيئىنى بىلدۈرۈش ئالاھىدىلىكى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇقۇم جەھەتتىمۇ بىر - بىرىگە يانداش بولغان سۆزلەردىن تەركىب تاپقانلىقى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. تىلدىكى مۇشۇنداق بىرلەشكەندە مۇئەييەن بىر خىل شەيئىنى كۆرسىتىدىغان، ئايرىم ئۇقۇم ئىپادىلەش جەھەتتە يانمۇيان تۇرۇشىدىغان سۆزلەر توپى ئادەتتە «قاتارلاشما سۆزلەر توپى» دەپ

ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

دۈشەنبە - سەيشەنبە - چارشەنبە - پەيشەنبە - جۈمە - شەنبە - يەكشەنبە؛

يانۋار - فېۋرال - مارت - ئاپرىل - ماي - ئىيۇن - ئىيۇل - ئاۋغۇست - سېنتەبىر - ئۆكتەبىر - نويابىر - دېكابىر؛

تۇنۇگۈن - بۈگۈن - ئەتە - ئۆگۈن - ئىندىن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

روشەنكى، بۇ خىل قاتارلاشما سۆزلەردە، ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان ھەر قانداق بىر سۆز ئۇقۇم جەھەتتە، كەينىدىكى سۆزنىڭ ئۆزىگە قاتار بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئوخشاشلا، ھەر قانداق بىر ئارقىدا تۇرغان سۆزمۇ ئۆز نۆۋىتىدە، ئالدىدىكى سۆزنىڭ ئۇقۇم جەھەتتە ئۆزى بىلەن مۇقىم تەرتىپتە قاتارلىشىپ تۇرۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ.

مۇتلەق كۆپ سانلىق قاتارلاشما سۆزلەر توپى ئۇزلۇكسىز دەۋر قىلىپ تۇرىدىغان ئۇقۇم چەمبىرىكى ھاسىل قىلىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قاتارلاشما سۆزلەر توپىنىڭ ئالدىدا تۇرغان كەلمىسى بىلەن ئاڭ ئارقىدا تۇرغان كەلمىسى ئەمەلىيەتتىكى تەبىئىي قاتارنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، مەزكۇر ئاڭ ئارقىدا تۇرغان سۆزدىن كېيىن يېڭى بىر دەۋر باشلىنىپ، ئۇ يەنە ئاڭ ئالدىدا تۇرغان سۆز بىلەن ئۇقۇم جەھەتتە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

قاتارلاشما سۆزلەر توپى ئالاهىده زىچ تەركىبلىك توپ بو-لۇپ، ئادەتتە، مەزكۇر توپتىكى ئالدىن - كېيىن تەرتىپ بويىچە قاتارلاشقان ئىككى سۆزنىڭ ئارىسىغا ھەر قانداق باشقا سۆزنى قىستۇرۇشقا بولمايدۇ. زىچ تەركىبلىك بولۇش، تۇراق-لىق قاتارغا ئىگە بولۇش ۋە ئۇزلۇكسىز دەۋر قىلىپ تۇرىدىغان ئۇقۇم چەمبىرىكى ھاسىل قىلىش ئەھمىيىتتە، مەزكۇر سۆز-لەر توپىنىڭ ئۇچ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

§5. دەرىجىلەنمە سۆزلەر توپى

مۇئەييەن بىر تۇردىكى شەيئىلەرنى بىلدۇرىدىغان، بىراق دەرىجە پەرقلىرى ئىپادىلىگەن ئۇقۇم ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان سۆزلەر توپى لېكسىكولوگىيەدە «دەرىجە-لەنمە سۆزلەر توپى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل سېمانتىكىلىق توپقا خاس بولغان سۆزلەردە، بىر سۆز بىلدۇرىۋاتقان شەيئىنىڭ يەنە بىر سۆز ئاڭلاتقان ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە ئۇنىڭغا تەۋە ئىكەنلىكى، بىراق مۇئەييەن دەرىجە ئارقىلىق يەنە ئۇنىڭدىن پەرقلىنىدىغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

دۆلەت - ئۆلكە - ۋىلايەت - ناھىيە - يېزا - كەنت - مەھەللە؛

ئاپتونوم رايون - ئاپتونوم ئوبلاست - ئاپتونوم ناھىيە - ئاپتونوم يېزا؛

كىلومېتىر - مېتىر - دېتسىمېتىر - سانتىمېتىر - مىللىمېتىر؛

كىتاب - باب - پاراگراف - ئابزاس - جۈملە - ئىبارە؛

يىل - ئاي - كۈن - سائەت - مىنۇت - سېكۇنت؛

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بىر تۇرگە خاس بولغان شەيئىلەر ئارىسىدا دەرىجە پەرق-لىرى بولىدىكەن، ئۇلارنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىلەنمە سۆز-لەرمۇ ھەمىشە پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتە بەزەن دەرىجە پەرقلىرىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجە سۆزلەرمۇ توپ - توپى بىلەن كونىرايدۇ ۋە يوقىلىدۇ. مەسىلەن، مىڭبېشى - يۈز بېشى - ئەللىكبېشى - ئونبېشى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يەنە بىرى، دەرىجىلەنمە سۆزلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ئۆزگىرىپ يۆلىنىش مۇناسىۋىتىگە ياتىدۇ. بىراق، ئۇ ئۆزىدە گەۋ-دىلىنىپ تۇرىدىغان كۆپ قاتلاملىق ۋە ئېنىق بولغان دەرىجە پەرقى بىلەن يۆلەنمە سۆزلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

§6. ئاملداش سۆزلەر توپى

مەلۇمكى، لېكسىكولوگىيە تىلدىكى مۇستەقىل سۆزلەر-دىن باشقا، تۇرلۇك شەكىلدىكى بىرىكمە سۆزلەر ۋە بىر سۆز ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان تۇراقلىق تەركىبلەرنمۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. لېكسىكولوگىيەدىكى «ئاملداش سۆزلەر توپى» دېگىنىمىز، ئادەتتە، مۇئەييەن بىر مۇستەقىل سۆزنىڭ سۆز تومۇرىنى نېگىز قىلىپ ياسالغان ياسالما سۆزلەر-نىمۇ، شۇنداقلا مۇئەييەن بىر سۆزنى ئۇقۇم مەركىزى قىلىپ شەكىللەنگەن بىرىكمە سۆزلەرنمۇ كۆرسىتىدۇ. ئالايلۇق:

بىر سۆز تومۇرىنى نېگىز قىلىپ شەكىللەنگەن ئاملداش سۆزلەر توپى:

ئىش — ئىشچى - ئىشچىلىق - ئىشچان - ئىشچانلىق - ئىشلىق - ئىشسىز؛

باش — باشچى - باشلىق - باشلانما - باشلانغۇچ؛

تاش — تاشچى - تاشلىق - تاشسىز؛

يەر ـــ يەرلىك ـ يەرسىز؛
بىر سۆز ئۇقۇم مەركىزى بولغان نېگىزداش سۆزلەر توپى:
ئىش ئورنى ـــ ئىش ھەققى ـ ئىش كۈنى ـ ئىش تۈرى ـ ئىش ۋاقتى؛
يەر شارى ـــ يەر مەيدانى ـ يەر ئاستى ـ يەر ئۈستى ـ يەر قاتلىمى ـ يەر يۈزى ـ يەر شارائىتى؛
تاش ـــ تاش يۈرەك ـ تاش يول ـ تاش كۆۋرۈك ـ تاش قورغان ـ تاش قەلئە ـ تاش ھەيكەل؛
كۆڭۈل ـــ ئاق كۆڭۈل ـ توز كۆڭۈل ـ يۇمشاق كۆڭۈل ـ قارا كۆڭۈل ـ ئوچۇق كۆڭۈل ـ ئالا كۆڭۈل؛
يۈرەك ـــ ئوت يۈرەك ـ تاغ يۈرەك ـ تاش يۈرەك ـ شىر يۈرەك ـ توخۇ يۈرەك؛
باش ـــ باش ئەتىياز ـ باش قۇر ـ باش ماقاله ـ باش شۇجى ـ باش يول ـ باش بەت ـ باش باھار دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§7. مەنبەداش سۆزلەر توپى

سۆز ـــ كەلمە بولۇش سۈپىتى بىلەن كېلىش يىلتىزى ئورتاق، شۇنداقلا ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇمىمۇ بىر مەنبەگە ئېگە بولغان سۆزلەر لېكسىكولوگىيەدە «مەنبەداش سۆزلەر توپى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:
شېئىر ـ شېئىرىيەت ـ شائىر ـ شائىرە ـ مۇشائىرە؛
ئىلىم ـ تەلىم ـ ئالىم ـ مەلۇم ـ مەلۇمات؛
كامالەت ـ كامىل ـ مۇكەممەل؛
قاتما ـ قاتتىق ـ قېتىق ـ قاتماق؛
شوق ـ شەۋق ـ تەشۋىق ـ تەشۋىقات؛
ھال ـ ئەھۋال ـ ئەھۋالات؛

يار ـ يارەن ـ ياران؛
بىلىك ـ بىلىش ـ بىلىم؛
ئەقىدە ـ ئېتىقاد؛
سوزۇق ـ سوزۇلما؛
ئوچۇق ـ ئېچىق؛
يېپىق ـ يوپۇق؛
ئەر ـ ئەرەن؛
ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنبەداش سۆزلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، كەڭ جۇغراپىيە پەيدا قىلغان شېۋە پەرقلىرى سەۋەبىدىن مۇئەييەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ كەتكەن. ئەمما، بىز لېكسىكولوگىيەنى ئېتىمولوگىيە (سۆزلەملەرنىڭ كېلىش مەنبەسى) ئىلمى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدىغان بولساق، مۇنداق سۆزلەرنىڭ مەنبەداشلىقى ئاسانلا ئايدىڭلىشىدۇ، ئەلۋەتتە. مەسىلەن:
ئاياق ـ ئاداق ـ ئازاق ـ ئېزىق؛
قۇدۇق ـ قۇزۇق ـ قوزۇق؛
يايلاق ـ يازلاق ـ يازلىق؛
ياي ـ ياز؛
پەر ـ پەي؛
پاي ـ پەي؛
دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§8. مەنە مەيدانى نەزەريىسى

سېمانتىكا ئىلمى نۇقتىسىدىن تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ سېمانتىكىلىق توپ ـ تۈركۈملىرى ھەققىدە توختالغان ۋاقتىمىزدا، مەنە مەيدانى ھەققىدىكى نەزەريە ۋە ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىپادىلىنىش ئەھۋالىدىن قىسقىچە بايان بېرىشنىڭ

زۆرۆرىيىتى بار.

سەممىيەت بىلەن ئېيتقاندا، سېماسىئولوگلارنىڭ تىلىدىكى مەنە مەيدانى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرى ۋە بايانلىرىدا يا ئۇنداق يا مۇنداق پەرقلەر ۋە ئىختىلاپلار مەۋجۇت.

كۆپ سانلىق سېماسىئولوگلار ئۇقۇم جەھەتتە مۇئەييەن مۇناسىۋەتكە ئىگە بولغان (ھەتتا ئۇ پەقەت تەسەۋۋۇرىدىلا بولسىمۇ) ھەر قانداق سۆزلەر توپىدا مۇقەررەر ھالدىكى بىر مەنە (ئۇقۇم) مەيدانى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. يەنە بەزى ئالىملار سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدا ئىپادىلىنىدىغان ھەر قانداق ئۇقۇم مۇناسىۋىتى ئەمەلىيەتتە بەلگىلىك دەرىجىدىكى مەنە مەيدانىنى شەكىللەندۈرىدىغان تەبىئىي مۇھىت سانىلىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. يەنە بەزى ئالىملار مۇئەييەن بىر ئورتاق مەنە - ئۇقۇم ئاساسلىغا ئىگە بولغان ھەر قانداق سۆز توپىدا، مەنە مەيدانى شەكىللىنەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ ۋە باشقىلار.

مېنىڭ قارىشىمچە، سۆزلەردىكى مەنە مەيدانى سۆز ئاملى ۋە مورفېمىلارنى ئەمەس، بەلكى ئاشۇ سۆز ئاملى ۋە مورفېمىلار ئۇقتۇرىدىغان ئۇقۇمنى ئۆز مەيدانىنىڭ ئۈل - ئاساسى قىلىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەنە مەيدانىنى ھاسىل قىلىدىغان نەرسە سۆزلەر ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇم - مەنىلەرنىڭ جۇغلانمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ مەندىن بىز يۇقىرىدا توختالىپ ئۆتكەن ئايرىم ئوبيېكتلىق سۆزلەر توپى، ماسلاشما سۆزلەر توپى، يۆلەنمە سۆزلەر توپى، قاتارلاشما سۆزلەر توپى، دەرىجىلەنمە سۆزلەر توپى، ئاملىداش سۆزلەر توپى ۋە مەنبەداش سۆزلەر توپى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇپلىرى بويىچە ئۆز ئالدىغا مەنە مەيدانلىرىنى ھاسىل قىلالايدۇ. ھەتتا ئوخشىمىغان

سېمانتىك توپقا خاس سۆزلەرمۇ ئارىلىرىدىكى تۈرلۈك مەنە - ئۇقۇم مۇناسىۋەتلىرىگە ئاساسەن ئوخشاشمىغان قاتلامغا ئىگە مەنە مەيدانلىرىنىمۇ ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

«ھەپتە»نىڭ مەنە مەيدانى مۇنداق بولىدۇ:

ئادەم بەدىنىنىڭ ئەزالىرى مەنە مەيدانى:

باش - بويۇن - قۇلاق - كۆز - بۇرۇن

↓

بىلەك - جەينەك - بېغىش - ئالقان - بارماق

↓

يۈرەك - ئۆپكە - جىگەر - ئۆت - ئۇچەي - ئاشقازان

↓

بەل - قورساق - يانپاش - ساغرا

↓

يوتا - تىز - پاچاق - پۇت - تاپان

بەزى تىلشۇناسلار سۆزلەرنىڭ سېمانتىكىلىق تۈرلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس بولغان مەنە - ئۇقۇم ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسلىنىپ، مەنە مەيدانىنىمۇ «مەنداش سۆزلەر مەنە مەيدانى»، «زىت سۆزلەر مەنە مەيدانى»، «ئومۇمىي گەۋدىلىك مەنە مەيدا-

نى»، «تارماق مەنە مەيدانى» ۋە «تەسۋىرىي مەنە مەيدانى» دېگەن-
دەك تۇرلەرگىمۇ ئايرىپ چۈشەندۈرىدۇ.
مەنە مەيدانى نەزەرىيەسىنى ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيىتىگە
تەدبىقلاپ تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر تىلشۇناق خاس سېماسىئولو-
گىيەسىنى يورۇتۇپ بېرىشتە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئون ئىككىنچى باب لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتـ ىدىن ئۆرنەكلەر

بۇ بابتا، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» ناملىق كىتا-
بىم قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئاشۇ
1995 - يىلىدىن تارتىپ، مۇشۇ 2010 - يىلىغىچە بولغان ئون
بەش يىل جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلشۇناق لېكسىكا تەتقىقاتىغا تا-
لىق يېزىلغان ئىلمىي ماقالىلىرىمدىن بىرقانچە پارچە تالـلاپ،
ئىلىم ئەھلىنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويۇلدى.
بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئايرىم سۆز - ئاتالغۇلار تەتقىقاتىغا
دائىر ماقالىلارمۇ، سۆز بىرىكمىلىرىگە ئائىت ماقالىلارمۇ،
شۇنداقلا لېكسىكا تەتقىقاتىغا دائىر نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي پائا-
لىيەتلەر خۇسۇسىدىكى ماقالىلارمۇ بار. بۇلار ئەمەلىيەتتە،
ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا تەتقىقاتى ساھەسىنىڭ ئون بەش يىلدىن
بۇيانقى نەتىجىلىرىنى، يۇزلىنىشلىرىنى مەلۇم جەھەتتىن
ئەكس ئەتتۇرۇش ئەھمىيىتىگىمۇ ئىگە، دەپ قارايمەن.
لېكسىكا ھەر قانداق بىر تىلنىڭ ئەڭ ئۆزگىرىشچان ۋە
جانلىق قىسمى بولغىنىدەك، ئۇنىڭغا تالىق تەتقىقاتىمۇ تىل
ساھەسىدىكى ئەڭ قىزىق نۇقتىلىق ۋە ئەڭ ھوسۇللۇق سورۇن
سانىلىدۇ. ھالبۇكى، مېنىڭ بۇ ماقالىلىرىم ئىلىم ئەھلىنى
ئۆز دەۋرىنىڭ تەتقىقات ئەھۋالىدىن مەلۇماتلىق قىلىپ، بۇ-
نىڭدىن كېيىنكى ئەمگەكلەر ئۈچۈن زۆرۈر تۈرتكە ۋە پايدىلىق
ماتېرىيال بولالىسا، ھاردۇقۇم چىقىدۇ.

هازىرقى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا تەتقىقاتىدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ رولى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى لېكسىكا جەھەتتىن تەتقىق قىلىش تىلىمىزنىڭ لۇغەت بايلىقىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ۋە ئۇنى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز ئۈچۈن ياخشى خىزمەت قىلىدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈز نۆۋىتىدە، ھەر بىر تىل ئىگىسىدىن تىل ماتېرىيالى بولغان سۆزلەملەرنى تولۇق چۈشىنىپ، توغرا ئىشلىتىشنى تەقەززا قىلىدۇ.

مەلۇمكى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ، خۇسۇسەن خاقانىيە تىلىنىڭ بىۋاستە راۋاجى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، زامانىنىڭ تەلىپى ۋە ئىسلامىيەت يولىغا چۈشكەن مەدەنىي هاياتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا تەركىبىگە نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە - پارسچە تۇپ سۆز، بىرىكمە سۆز ۋە قوشۇمچە سۆزلەر، هەتتا پۈتۈن - پۈتۈن جۈملىلەر قوبۇل قىلىنغان. مەزكۇر ئەرەبچە - پارسچە سۆز - جۈملىلەر ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ئۇزاق زامان ئىشلىتىلىش جەريانىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تاللىشى ۋە ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ شاللىشىدىن ئۆتەلمىگەنلىرى ئۆزلىشىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى يەنى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت خەزىنىسىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ خىل سۆزلەر ھېلىھەم بىزنىڭ تىلىمىزدا ئۆزىنىڭ ئاشۇ خورىماس هاياتىي كۈچىنى جارى قىلدۇرغان هالدا ئىستېمال قىلىنماقتا.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە قوبۇل قىلىنغان ئاشۇ ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەر گەرچە ئۇزاق دەۋرلىك ئىستېمال جەر-

يانى ئارقىلىق تىلىمىزغا ئۆزلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، نېمىلا دېگەنبىلەن ئۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۆز ئانا تىلىمىز بولىمىغانلىقى ئۈچۈن، «ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھەربىر ئۇيغۇر خۇددى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سۆزنى چۈشەنگەندەك چۈشىنىپ ئىشلىتىدىغان بولۇپ كەتتى» دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى تىلىمىزدىكى ئاشۇ كېلىش مەنبەسى ئەرەبچە - پارسچە بولغان ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدىكى قوللىنىلىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە بەلگىلىك خىزمەت كۆرسىتەلەيدۇ دەپ قارايمىز.

قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا تەتقىقاتى ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە جەھەتلەردە ئەھمىيەتلىك.

1. تىلىمىزدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە مەنسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا.

هازىرقى تىلىمىزدا شۇنداق بىر بۆلەك سۆزلەر بارکى، ئۇلار مەيلى جانلىق تىلدا بولسۇن ياكى ئەدەبىي تىلدا بولسۇن، تەلەپپۇز جەھەتتە يېقىن، مەنە - ئۇقۇم جەھەتتە بەزەن هاللاردا گويا بىر سۆزدەكلا ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ئۇستىدە ئىزدىنىپ قارىساقلا، بۇ خىل ئوخشاشلىقنىڭ ئىلمىي ئاساسى بارلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئالايلۇق:

«ئەتىۋار» بىلەن «ئېتىبار»

مەزكۇر «ئەتىۋار» بىلەن «ئېتىبار» سۆزى 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» دە ئىككى سۆز قىلىپ بېرىلگەن (تۆۋەندە مىسال قىلىپ ئېلىنغان سۆزلەرمۇ شۇنداق). بۇ ئىككى سۆزنىڭ مەنىلىرىنى ئىزاھلاشقا كەلسەك، 1982 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇي-

غۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»تە، «ئەتىۋار» سۆزىنىڭ ئاساسلىق مەنىسى «珍贵，贵重» دەپ، يەنە بىر مەنىسى«价值» دەپ ئىزاھلانسا، «ئېتىبار» سۆزىنىڭ ئاساسلىق مەنىسى «价值» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. (قارالسۇن: «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت» 740 ـ بەت). ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر «ئەتىۋار» بىلەن «ئېتىبار» سۆزلىرى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا «ئىئتىبار» تەلەپپۇزىدىكى بىرلا سۆز ئىدى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ «ئىئتىبار» سۆزى زىيالىيلار تىلىدا «ئېتىبار» («ئې» ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش) تەلەپپۇزىدا، جانلىق تىلدا بولسا «ئەتىۋار» («ئە» ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش) شەكلىدە تۇراقلىشىپ قالغان. ئىنچىكە سېلىشتۇرۇپ قارىساق، «ئەتىۋار نەرسە» بىلەن «ئېتىبارلىق نەرسە» بىرلا گەپ. «ئېتىبار»ىن سۆزىمۇ جانلىق تىلدا كۆپىنچە «ئەتىۋار»ەن» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. «ئەتىۋار» بىلەن «ئېتىبار» دىن ياسالغان باشقا سۆزلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرساقمۇ ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىنى چەتكە قاقمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

«ئار» بىلەن «ھار»

مەزكۇر «ئار» بىلەن «ھار» سۆزلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئار» (يەنى نومۇس، خورلۇق) دېگەن سۆزدىن كەلگەن. «ئا» نى «ھا» تەلەپپۇز قىلىش ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى. شۇ ئادەت تۈپەيلىدىن، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «ئەسىل، ئەسا، ئەرەبە، ئەقىق» سۆزلىرى بۈگۈنكى كۈندە «ھەسەل، ھاسا، ھارۋا، ھېقىق» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغان. «ئابدۇللا» نى «ھابلا» دەيدىغانلارمۇ خېلى بار. دېمەك، چاغاتاي ئۇيغۇرچە «ئار» سۆزى ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، زىيالىيلار تىلىدا «ئار» شەكلىدە تۇراقلاشقان بولسا، جانلىق تىلدا «ھا» ياكى «ھار» شەكلىدە ئومۇملاشقان. شۇڭا ئەدەبىي تىلدىكى «نى ئار، نى نومۇس» دېگەن گەپنى جانلىق تىلدا «نى

ھا، نى نومۇس» دەۋېرىدۇ. ئىنچىكە تەھلىل قىلساق، «ھار ـ سىنماق» بىلەن «ئار كەلمەك» ئىككىسى بىرلا گەپ بولۇپ، ئوخشاشلا «خورلۇق ھېس قىلماق» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتىدۇ.

«شان» بىلەن «شەن»

مەزكۇر «شان» بىلەن «شەن» سۆزلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «شەئن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بىرلا سۆز بولۇپ، «ئالىيجانابلىق، ئېسىللىق؛ ئالاقىدار ئىش» دېگەن مەنىلەرنى ئىپادە قىلاتتى. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا بۇ سۆز ھازىرقى «شان» ۋە «شەن» («ئە» تاۋۇشى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش) شەكلىدىكى ئىككى سۆز بولۇپ قالغان. ھازىر «شان» سۆزى «شەرەپ» بىلەن جۈپ سۆز ياساپ «شان ـ شەرەپ» شەكلىدە كەڭ ئىستېمال قىلىنىپ، «شەرەپ» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا «شانلىق» سۆزىنى «光辉的，光荣的» دەپ ئىزاھلايمىز. (يۈقىرىقى لۇغەت، 565 ـ بەت) «شەن» سۆزىگە كەلسەك، ئۇمۇ «شەرەپ، ئېسىللىق» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىدۇ. مەسىلەن، «بىراۋنىڭ شەنىگە داغ چۈشۈرمەك» دېگەنلىك، ئەمەلىيەتتە ئاشۇ «بىراۋنىڭ شەرىپىگە، ئابرۇيىغا داغ چۈشۈرمەك، ئۇنىڭ شەرىپىنى بۇزماق، ئابرۇيىنى چۈشۈرمەك» دېگەنلىك بولىدۇ. «پارتىيەنىڭ شەنىگە...» دېگەنلىك، «پارتىيەنىڭ شەرىپىگە، پارتىيەنىڭ شەرىپى ئۈچۈن...» دېگەنلىك بولىدۇ.

«شوق» بىلەن «شوخ»

«شوق» ۋە «شوخ» سۆزلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «شەۋق» ئاتالغۇسىغا تاقىلىدۇ. مەزكۇر «شەۋق» ئاتالغۇسى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا «كۈچلۈك ئارزۇ، تەقەززالىق؛ زوقلىنىش، قىزغىنلىق» مەنىلىرىنى ئىپادە قىلىدىغان سۆز بولۇپ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ فونېتىكلىق ئۆزگىرىش قىلىپ، بۈگۈنكى «شوق» ۋە «شوخ» شەكلىدىكى ئىككى سۆز بولۇپ تۇراقلاشقان.

هازىرقى تىلىمىزدا، «شوق» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «زەۋق» تىن ئۆزگەرگەن «زوق» سۆزى بىلەن جۈپلەنمە سۆز ياساپ «زوق - شوق» (مەسىلەن: زوق - شوق بىلەن كۆيۈلمەك) شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىپ، ئەمەلىيەتتە، «تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق، هاياجانلىق قىزغىنلىق» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتۇپ كېلىۋاتىدۇ.

«شوخ» سۆزىگە كەلسەك، ئۇ كۆپىنچە «شوخ بالا» شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ يەردىكى «شوخ» تىلىمىزدىكى «مۆرىمەس، مۆڭ» دېگەن ئۇقۇمغا نىسبەتەن ئېيتىلغان بولۇپ، «شوخ بالا» دېگىنىمىزدە، «كەپسىز بالا» دېگەن مەنىدىن باشقا، ئاساسلىقى «ئولتۇرغان يېرىدە هەپتە ئولتۇرىدىغان، تەپسە تەۋرىمەس بالا ئەمەس» بەلكى «هەممىگە قىزىقىدىغان، قىزغىن، زوقمەن بالا» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. شۇڭا، بەزەن جايلاردا «بالا بولسا شوخ بولسا، بولمىسا يوق بولسا» دەپ، ئەينەن «شوخ» شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

«تايىن» بىلەن «تەيىن»

«تايىن» بىلەن «تەيىن» سۆزلىرى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا «تەئيىن» شەكلىدىكى بىرلا سۆز ئىدى. ئۇ هازىرقى تىلىمىزدىكى «ئايان» سۆزىنىڭ ئەسلىي بولغان «ئەيان» بىلەن تۇمۇرداش بولۇپ، «تەئيىن» دېگەندە، «ئايان بولغان، ئېنىق؛ ئېنىق قىلىپ بېكىتىش؛ ۋەزىپىسىنى ئېنىق قىلىپ ئەۋەتىش» دېگەن مەنىلەرنى يورۇتاتتى. مەزكۇر «تەئيىن» ئۇزاق زامان ئىستېمال قىلىنىش ئارقىلىق، بۇگۈنكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق «تايىن» (ئا، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش) ۋە «تەيىن» (ئە، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش) سۆزلىرى بولۇپ تۇراقلاشقان. «تايىن» ۋە «تەيىن» سۆزلىرى هېلىمۇ ئۆز ۋاقتىدىكى «تەئيىن» نىڭ ئاساسلىق مەنىسى بولغان «ئايان، ئېنىق» ئۇقۇملىرىنى يورۇتقان هالدا ئىستېمال قىلىنماقتا. مەسىلەن، «تايىنى يوق

گەپ». بۇ «سۆزلىگۈچىنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكى ئېنىق بولمىغان گەپ» دېگەنلىك بولىدۇ؛ «مەسىلىھەتكىلار قەيەرگە تايىن تاپتى؟» دېگەنلىك «ئېنىق قارارغا كەلدىكىلارمۇ؟» دېگەنلىك بولىدۇ. «تەيىنلىمەك» دېگەن سۆزمۇ بىراۋنى بىر يەرگە «مۇئەييەن ئېنىق ۋەزىپە بىلەن ئەۋەتمەك» دېگەن بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

«دور» بىلەن «دەۋر»

تىلىمىزدىكى «دور» بىلەن «دەۋر» چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «دور» يېزىلىدىغان «دەۋر» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بىرلا سۆز بولۇپ، ئۇ ئاساسلىقى «ئايلىنىش، چۆرگىلەش؛ ۋاقىت، مەزگىل، زامان» مەنىلىرىدىن باشقا، «قېتىم، نۆۋەت» ئۇقۇملىرىنىمۇ ئاڭلىتاتتى. مەسىلەن: جام دەۋرىدىن خەلاس ئولماقنى زىنهار ئىستەمە (يەنى، قەدەھ نۆۋىتىدىن خالاس بولماقنى ‹قۇتۇلۇشنى، هەرگىز ئىزدىمە)؛ دەۋر ئاياغى، ساقىيا،تۇتقاندا لەئەلنىڭ قىل غەجەك (ئى ساقىي، نۆۋەت قەدەھىنى تۇتقان ۋاقتىڭدا، ئېغىزىڭنى غېجەك قىل، يەنى سايرىتىپ، گەپ قىلىپ تۇر) (ئەلىشىر نەۋايى: «خەزائىنۇل مەئانى» ‹مەنەلەر خەزىنىسى، 22 - بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، مەزكۇر «دەۋر» ئاتالغۇسى ئۇيغۇر ئەدەبىي ۋە جاڭلىق تىلىدا «دەۋر» ۋە «دور» شەكلىدە ئىككى سۆزگە تۇراقلىشىپ، «دەۋر» سۆزى خاسلا «ۋاقىت، زامان، ئايلىنىش» ئۇقۇمىنى، «دور» سۆزى (جانلىق تىلدا «دو» ياكى «دۆ» تەلەپپۇزىدىمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ) بولسا، «نۆۋەت، قېتىم» مەنىسىنى ئۇقتۇرىدىغان بولغان. مەسىلەن: ئاتوم دەۋرى (原子时代)، دورۇم (轮到我的次)، بۇ دور (这一次)، ئۆتكەن دور (上次) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، «دور» نىڭ سىپايىلاشتۇرۇش، قوشۇمچىسى «- ئەم» قوشۇلغان «دورەم» شەكلىمۇ «قېتىم، نۆۋەت» مەنىسىدە كەڭرى ئىستېمال قىلىنىدۇ.

مەسىلەن: (سېلىم) مۆجىزىلىك ماي بۇلاقلىرى توغرىسىدىكى خۇش خەۋەرنى ئادەملەرگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن، بۇ دورام كۈن پې-تىش تەرەپكە قاراپ يول ئالدى. (قەيۇم تۇردى: «بوغدا ئاتا» دىن)

«پېئىل» بىلەن «پەيل»

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «پېئىل» بىلەن «پەيل» سۆزلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «فېئىل» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بىرلا سۆز بولۇپ، ئاساسلىقى «ئىش، ھەرىكەت، قىلىق، ئادەت، پېئىل» ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرەتتى. مەسىلەن: فېئىلۇ قەۋل (يە-نى سۆز ۋە ھەرىكەت)؛ جوھۇد ئۆز دىنىدىن مەجبۇر، ھەسۇد ئۆز فېئىلىدىن رەنجۈر (يېشىمى: جوھۇد ئۆز دىنىدىن تېنىپلا يۈرىدۇ). ھەسەتخور بولسا، ئۆز ئىشىدىن رەنجىپلا يۈرىدۇ)[1] دې-گەنلەرگە ئوخشاش. مەزكۇر «فېئىل» ئاتالغۇسى ئۇيغۇر ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلىنىڭ ئۇزاق دەۋرلىك ئۆزلەشتۈرۈشى جەريانىدا، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ، «پېئىل» ۋە «پەيل» ئىككى سۆزگە تۇراقلاشقان. ھازىرقى ئۇيغۇرچىدا «پېئىل» سۆزى خاس گىرامماتىكىلىق ئاتالغۇ (مەسىلەن، يارەمچى پېئىل 助动词) قىلىپ ئىشلىتىلگەندىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «ئوبدان، ياخشى» مەنىسىدىكى «خۇش» سۆزى بىلەن بىرگە «خۇش پېئىل» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىپ، ئەمەلىيەتتە «ياخشى قىلىق، مۇلايىم مۇئامىلە، يارقىن ھەرىكەت» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتىدۇ. «فېئىل» دىن ئۆزگەرگەن يەنە بىر سۆز «پەيل» بولسا، بارا - بارا خاسلا «كۆڭۈل ھەرىكىتى، دىل پائا-لىيىتى» نى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇ بولۇپ قالغان. مەسىلەن، پەيلى يامان (性情凶暴)، پەيلىنى بۇزماق (发火)، پەيلىدىن يانماق) (息怒) «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت» 352 - بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

① «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 - يىل-لىق 1 - سان.

ئەلۋەتتە، بىز يۇقىرىقى سۆزلەر ئاشۇنداق ئەسلىدە بىرلا گەپ ئىدى، شۇڭا دەرھال ئەسلىگە ياندۇرۇپ بىرلا شەكىلگە كەلتۈرۈش كېرەك دېمەكچى ئەمەسمىز. چۈنكى، ئۇلار ئۇزاق يىللىق ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا كونكرېت تىل شارائى-تىدا مۇئەييەن پەرقلىق ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەردىن بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەنە شۇنداق ئايرىم - ئايرىم سۆزلەر بو-لۇپ لۇغەتلىرىمىزدىن ئورۇن ئالالىغان. بىراق، ئۇلاردىكى مەنبەداشلىقنى بىلىپ قويساق، مەزكۇر سۆزلەردىكى سېمانتى-كىلىق مەنە ئوخشاشلىقنى ياكى ئۇقۇم يېقىنلىقىنى توغرا شەرھلەشتە ئەسقاتىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىزدىكى بارلىق ئىسلامچە ئىسىملارغا مەنە ئېيتىپ، كىلىش مەنبەسىنى كۆر-سىتىپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، «سالىم، سەلىمە، سېلىم» لارنىڭ ھەممىسى «سەلەمە» دېگەن ئەرەبچە پېئىل سۆزدىن كەلگەن بو-لۇپ، مەنىسى «سالامەت، ساغلام، ساق» دېگەن بولىدۇ؛ «خە-مىت، ھىممەت، ئابلىمىت، ھىممىدە» لەر بولسا، «ھەمىد» ۋە «ھەمىدە»دېگەن بىر مەنبەلىك سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، مەنىسى «ماختاشقا سازاۋەر» دېگەن بولىدۇ؛ «ئەخمەت، ئەھمەت، ئەمەت» دېگەن ئىسىملار «ئەھمەد» دىن كەلگەن بولۇپ، مەنىسى «ماختاش-قا لايىق» دېگەن بولىدۇ؛ «مامۇت، مەھمۇد، مەخمۇت» لار بولسا، «مەھمۇد» تىن كەلگەن بولۇپ، مەنىسى «ماختالغان، مەدھىيىلەن-گەن، ماختاشقا مۇناسىپ» دېگەن بولىدۇ، «نامەت، نېغمەت»لەر بولسا، «نېئمەت» كەلىمىسىدىن كەلگەندۇر ۋەھاكازالار.

2. تىلىمىزدىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى ۋە مەنە كۆچۈش ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشتە

مەلۇمكى، لېكسىكا تىل ئاممىلىرى ئىچىدە ئەڭ ئۆزگە-رىشچان ۋە نازۇك كېلىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى،

يۇرت ـ ماكانىڭ ئوخشاش بولماسلىقى قاتارلىقلار ئۇنىڭ سوستاۋىدا ھەمىشە تۇرلۇك دەرىجىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى بار. لىققا كەلتۈرۈپ تۇرىدۇ. بەزى سۆزلەر دەۋر تەرەققىياتىغا ئە. گىشىپ ئۆزگە بەزەن يېڭى مەنىلەرنى يۈكلەپ ماڭىدۇ، بۇ سۆزلەردىكى مەنە كېڭىيىش ھادىسىسى؛ يەنە بەزى سۆزلەر بولسا، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى بەزى ئابستراكت مەنىلىرىنى يو. قىتىپ، قىسمەن كونكرېت مەنىسىنىلا ساقلاپ قالىدۇ، بۇ سۆزلەردىكى مەنە تارىيىش ھادىسىسى؛ يەنە بىر بۆلەك سۆزلەر بولسا، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مەنىسىنى پۈتۈنلەي ياكى ئاساسي جەھەتتىن يوقىتىپ، ئەسلىدىكى مەنىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا يېڭى مەنە ئاڭلىتىدىغان سۆزگە ئايلىنىپ كېتە. دۇ، بۇ سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى تىلىمىزدىكى مۇشۇ خىل ھادە. سىلەرنى ئېنىق شەرھلەش ۋە توغرا چۈشەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى «چوكان، خون، ئەپ. كەش» سۆزلىرىنى ئالايلۇق:

«چوكان» ئاتالغۇسى ئەدەبىي تىل لۇغىتىمىزدە ① 妇少، ② 枝嫩(柳树的) مەسىلەن: سۆگەت چوكىنى (柳树的嫩枝) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. (يۇقىرىدىكى ئەسەر 378 ـ بەت) ئەسلىدە، مەزكۇر «چوكان»ئاتالغۇسى پارسچىدىكى «چەۋگان» سۆزىدىن كەلگەن. «چەۋگان» سۆزى پارسچىدا «چو. گان» يېزىلسىمۇ، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئومۇمەن «چوكان» يېزىلىپ، پارسچىدىكىگە ئوخشاشلا «چەۋگان» تەلەپپۇز قىلىنىپ (چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا «ك» ھەرپى «گ» ھەرپىگىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ) ئىشلىتىلگەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مەزكۇر ئاـ تالغۇ تىلىمىزدا ئاشۇ يېزىلغىنى بويىچە «چوكان» (ئو، ئۇزۇن سوزۇق) تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆز بولۇپ قالغان.

«چەۋگان» سۆزىنىڭ پارسچىدىكى ئاساسلىق مەنىسى ئات توپى (马球) ئويۇنىدا ئاتىنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇپ، يەردىكى توپنى ئۇرۇپ ئويناىدىغان ئوچى ئىلمەك «ئۇزۇن تاياق» دېگەن بولاتتى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋردە ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن بۇ ئاتالغۇ ئۆز زامانىسىدا كىلاسسىك شائىرلىرى. مىزىنىڭ مەھبۇبلارنىڭ چېچىنى تەسۋىرلەشتە ئىشلىتىدىغان خاس ئاتالغۇسى بولۇپ خىزمەت قىلغان. مۇئەييەن پاكىتلاردىن قارىغاندا، ئۇ دەسلەپكى چاغلاردا گۈزەللەرنىڭ چېچىنىڭ ئو. زۇنلۇقىنىڭ مۇبالىغىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن:

مۇدەۋۋەر گۈيى سەمەن يا زەنەخدان،
مۇئەنبەر زۇلف يا چەۋگانمۇدۇر بۇ؟

ـــ«ئاتايى غەزەللىرى» دىن

يېشىمى:

بۇ يۇپيۇمىلاق تۇرغان كۈمۈش توپمۇ يا ئىگەك ئالمىچە. سىمۇ (سېنىڭ ئىگىكىڭمۇ)؟ بۇ خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغان سېنىڭ چېچىڭمۇ ياكى چەۋگانمۇ؟

كەس باشىمنى گۈيىتەك خەيلىڭ ئەداقى ئىچرە سال،
قويما سەرگەردان مېنى، ئى زۇلفى چەۋگانىم مېنىڭ.

يېشىمى:

ئەي، ئۇزۇن چاچ يارىم، بېشىمنى كېسىپ ئېتىڭنىڭ ئايـ غىغا تاشلاپ توپ قىلىپ ئويناسىڭمۇ ئويىنغىنىڭكى، مېنى مۇناق سەرگەردان قىلما. («ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» 182 ـ 183 ـ بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى)

كۆرۈپ يېتىش تەس ئەمەسكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تە. لىدا، سۆگەت دەرىخىنىڭ ئۇزۇن، يەر بېتىنى سۆيۈپ دېگۈدەك تۇرىدىغان ئەۋرىشىم تېلىنىڭ «چوكان» ياكى «چوكانتال» دەپ ئاتىلىشى مەزكۇر «چوگان (چەۋگان)» سۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇيـ

غۇر تىلىدىكى «ئۇزۇن» مەنىسىدىن كەلگەن.

نېمە ئۈچۈن ئۇزۇن چاچلىق قىزلار «چوكان» دەپ ئاتالمايدۇ، يېڭىلا ئەرگە تەگكەن ياش ئايال «چوكان» ئاتىلىدىغان بولغان؟

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك قارىشىدا، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ چېچى قانچە ئۇزۇن ۋە قانچە توم بولسا شۇنچە گۈزەل بولىدۇ. كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدىمۇ بۇ خىل قاراش مۇبالىغىلىك ئىبارىلەر بىلەن ئالغا سۈرۈلگەن. مەسىلەن:

سەبا زۇلفۇڭنى تاغىتتى مەگەر ھالى خەيالىمدا،
يازىلدى ئەژدەھا بولدى، ئورالدى ئەھرەمەن بولدى.

يېشىمى:

تاڭ شامىلى چېچىڭنى توزغىتىپ ئوينىغاندىدى، شۇئان ئۇ مېنىڭ خىيالىمدا، يېيىلغاندا گويا بىر ئەجدىھاغا ئايلاندى، تۇگۈلگەندە بولسا، گويا ئەھرەمەن دىۋىگە ئايلاندى. («ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» 194 ـ 195 ـ بەتلەر).

دېمەك، بۇ يەردىكى «ئەجدىھا» چاچنىڭ ئۇزۇنلۇقىدىن مۇبالىغە، رىۋايەتلەردىكى پاكار، دوغلاق، بەھەيۋەت دىۋە ئەھرەمەن بولسا چاچنىڭ يوغان، تومىلىقىدىن مۇبالىغىدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە، قىزلارنىڭ چېچىنى قىرىق تال قىلىپ ئۆششاق ئۆرۈۋالىدۇ. ئەمما، ئۇلار ئەرگە تەگكەندىن كېيىن «قىرىق تال» چېچىنى بۇزۇپ، پەقەت ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈۋالىدۇ. بۇ ئادەت ھازىرقى يېزا قىزلىرىمىز ئارىسىدا ھېلىھەم ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن :

(ئۇنىڭ) قىزى تويدىن كېيىنكى مۇشۇ بىرەر ئايدىن بېرى خېلىلا بوي تارتىپ يوغىناپ قالغان، بۇرۇنقى قارامۇتۇق چىرايى تېخىمۇ ئېچىلىپ، ئېقى ئاققا، قىزىلى قىزىلغا ئايرىلىپ قالغان، تېخى بىر ئاي بۇرۇن قىرىق تال قىلىپ ئۆرۈلىدىغان سۇمبۇل چاچلىرى ئەمدىلىكتە پىستە غولىدەك ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلۈپ، گۈدەك قىزلىق دەۋرىدىن بەختلىك چوكانلىق

دەۋرىگە ئۆتكەنىدى. (ئەخمەت تۇردى: «سەبىلەر پاجىئەسى» دىن)

روشەنكى، قىزلارنىڭ «قىرىق تال» چېچى ھەر قانچە ئۇزۇن بولسىمۇ ئۇلارنىڭ «چوكان» ئاتالمايدۇ، چېچى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلگەن ياش ئايالىلارنىڭ «چوكان» ئاتىلىشى، مەزكۇر «چوكان» سۆزىنىڭ يەنە بىر مەنىسى «ئۇزۇن توم چاچلىق» دېگەن بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

چاچنىڭ ئۇزۇن، كۆپ، توم بولۇشى ئايالىلارنىڭ كۆركى، مۇھىم بىر گۈزەللىك ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، «چوكان» سۆزى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالىدا يەنە «گۈزەل» دېگەن ئاتالغۇ ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. ئالايلۇق، يېشى خېلى چوڭىيىپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزىنى تاشلىۋەتمەي، ياسىنىپ چىرايلىق يۇرىدىغان ئايالالار «چوكانلىقى بار ئايال» دەپ تەرىپلىنىدۇ؛ ئانىلار ئۆزىنىڭ ئەمدىلا 6 ـ 7 ياشقا كىرگەن نازەسىدە قىزلىرىنى يۇيۇپ تاراپ، چىرايلىق ياساندۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، «مەن مانا بۇ قىزىمنى ياساپ چوكان قىلىۋەتتىم» دەيدۇ. بۇ يەردىكى «چوكان» سۆزى «گۈزەل، چىرايلىق» دېگەن بولىدۇ. يەنە خەلق ناخشىلىرىدا مۇنداق كەلگەن:

كېچىلەردە ئاي چىقتى،
تاڭ سەھەردە چولپان قىز.
سېنى دەپ يۈرەك كۆيدى،
ئاچ باغرىڭنى چوكان قىز.

ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردىكى «چوكان» سۆزى دەل «گۈزەل» ئاتالغۇسى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن.

يەنە، يېزا ياشلىرىمىزنىڭ تىلىدا، «قىز ئالماق» دېگەن سۆزدىن كۆرە، «خوتۇن ئالماق» دېگەن سۆز بىلەن «چوكان ئالماق» دېگەن سۆز ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇلار: «چو-

كان ئالمدىغان بولدۇم»، «دادام ماڭا چوكان ئېلىپ بېرەي دېدى» دېيىشىدۇ. ئېنىقكى، بۇ يەردىكى «چوكان» ھەرگىزمۇ «بىر قېتىم توي قىلىپ بولغان قىز» دېگەن مەنىنى ئەمەس، بەلكى «چىرايلىق قىز» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، پارسچىدىكى ئاساسلىقى «ئات توپى ئويناي-دىغان ئوچى ئىلمەك ئۇزۇن تاياق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «چەۋگان» ئاتالغۇسى ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، قىسمەن ھالدىكى «چۆگەن» (ch θ:g ə n) تەلەپپۇزىدىن باشقا، ئومۇمەن «چوكان» (cho:kan) تەلەپپۇزىدا ئۇزلىشىپ، ئۇزۇن يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، «ئات توپى تايىقى (چۆگەن تايىقى)»، «ئۇزۇن ئەۋرىشىم سۆگەت تېلى»، «ئۇزۇن چاچ»، «ئۇزۇن ۋە تومۇ-چاچلىق(ياش ئايال)»، «چىرايلىق قىز»، «گۈزەل»دېگەن مەنىلەرنى ئاڭلىتىدىغان كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلانغان.

تىلىمىزدىكى «خون» ئاتالغۇسى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «خانچە» (مەنىسى: تەخسە) سۆزىنىڭ ھازىرقى تىلىمىزغا «خونچا» (مەسىلەن، خونچىلاپ چاي تۇتماق) بولۇپ ئۆزلەشكەنگە قاراپ، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «خون» ئاتالغۇسىنىڭ ئەسلىي چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «خان» سۆزى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالايمىز. كېلىش مەنبەسى جەھەتتىن پارسچە بولغان مەزكۇر «خان» ئاتالغۇسى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى لۇغەتلىرىدە مۇنداق ئىزاھلىنىدۇ: ① داستىخان. مەسىلەن، تەڭرى تەئالا مەنىڭ بۇگۈنكى رىزىقىمنى سەنىڭ خانىڭگە ھازىر قىلىبتۇر. (قارالسۇن: ئەلىشىر نەۋايى: «تارىخى ئەنبىيا ۋە ھۆكەما»)؛② رىزىق، يېمەك، تائام. مەسىلەن، خان ئاچماق. (مەنىسى: داستىخان سېلىپ مېھمان قىلماق، زىياپەت بەرمەك) ③ تاماق شىرەسى. («ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 3 - توم 411 - 412 - بەتلەر. 1984 - يىلى، تاشكەنت نەشرى)

«خان» ئاتالغۇسىدىن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ ئۆزلەشكەن «خون» سۆزى ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا «بىر خون نان» ياكى «بىر خون مەزە (m ə :z ə)» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. «بىر خون نان» دېگەن سۆزگە كەلسەك، بۇ بەزى شېۋە رايونلىرىدا «بىر داستىخانلىق نان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، يەنە بەزەن جايلاردا، سانى 7 دىن 10 غىچە بولغان «بىر دەستە نان» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. مەيلى نېمىلا بولسۇن، مەزكۇر «خون» سۆزى ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى «تاماق شىرەسى» قاتارلىق بىر قاتار مەنىلىرىنى يوقىتىپ، كۈندىلىك تىرىكچىلىكىنىڭ بىرىنچى كاپالىتى بولغان «نان» قاتارلىقلارنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان بىر مىقدار سۆز بولۇپ تۇراقلاشقان. بۇ تىل تەرەققىياتىدىكى مەنە تارىيىش ھادىسىسىگە مىسال بولالايدۇ.

تىلىمىزدىكى «ئەپكەش» ئاتالغۇسى. «ئەپكەش» ئاتالغۇسى پارسچىدىكى «ئابكەش» سۆزىدىن كەلگەن. ئۇ «سۇ» مەنىسىدىكى «ئاب» بىلەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە «كەش» (مەسىلەن، ئەرەبە «ھارۋا» + كەش) نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بىرىكمە سۆز بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئۇ پارسچىدىكى ئاساسلىق مەنىسى بويىچە «سۇچى، سۇ توشۇغۇچى ئادەم» دېگەن ئۇقۇمدا ئىشلىتىلگەن. (قارالسۇن: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» 3 - بەت). بىراق، مەزكۇر ئاتالغۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى «ئابكەش» تەلەپپۇزىنى ئۆزگەرتىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تۇپ مەنىسىنمۇ يوقىتىپ، ئەمدى «سۇ توشۇيدىغان ئادەم» ئەمەس، بەلكى ئىككى ئۇچىدا چىلەك ياكى سوغىنى ئىلمىدىغان ئىلمىكى بار بالداق (يەنى سۇ توشۇيدىغان قورال) نى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇغا ئايلىنىپ

كەتكەن. دېمەك، بۇ سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسىگە مىسال بولالايدۇ.

3. بەزەن جۇغراپىيەلىك ناملارنىڭ مەنىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا

بىزدە چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا ئائىت ئاتالغۇلار بىلەن قو-يۇلغان جۇغراپىيەلىك ناملار ئاز ئەمەس. چاغاتاي ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر ئۇستىدىكى تەتقىقات بىزنىڭ بۇ خىلدىكى نامىلار-نىڭ ئىپادە قىلىنغان ئۇقۇم - مەنىلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىدا مىزغا ئىمكان بېرىدۇ. ئالايلۇق، تەكلىماكان، تارىم (دەريا سى)، يېڭسار، ئەسكىسا، تىلى ھىسار، پاينار، لەڭگەر... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تەكلىماكان. كىلاسسىكلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن يازما پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مەزكۇر «تەكلىماكان» ئاتالغۇسىنىڭ ئەسلىي چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «تەرك» (يەنى تاشلاش) بىلەن «مەكان» (يەنى ماكان، جاي) سۆزلىرىدىن تۇزۇلگەن ئۇيغۇرچە بىرىكمە سۆز «تەرك مەكان» (قارا: «تەۋارىخى مۇسىقىيىۇن» قولىيازما 34 - بەت تۆۋەندىن 5 - قۇر) بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «تاشلاندى ماكان»، «قۇم بېسىپ كەتكەنلىكتىن، تاشلۇۋېتىل-گەن جاي» دېگەن بولىدۇ. بۇ ھەقتە، ئارخېئولوگلىرىمىز مۇ-شۇ قاراشنى تەھقىقلەپ مەخسۇس ماقالىلەرمۇ يازدى.(«تەكلە-ماكان، ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدا»، «مىللەت-لەر ئىتتىپاقلىقى» 1987 - يىللىق 2 - سان).

يېڭسار. ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيەسى. بۇ ئەسلىي قەدىمكى ئۇيغۇرچە «ياڭى» سۆزى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇرچە «قەلئە، شەھەر» مەنىسىدىكى «ھىسار» سۆزىدىن تەركىب تاپقان بىرىكمە سۆز بولۇپ، مەنىسى «يېڭى شەھەر» دېگەن بولىدۇ.

ئەسكىسا. بۇگۈنكى قەشقەر شەھىرى يېنىدىكى بۇيۇك ئا-لىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەقبەرىسى ئورۇنلاشقان جاينىڭ نامى. بۇ ئەسلىي قەدىمكى ئۇيغۇرچە «ئەسكى» سۆزى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇرچە «ھىسار» نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئاتالغۇ «ئەسكى ھىسار» بولۇپ، ئىستېمال جەريانىدا تەلەپپۇز ئۆزگىرىشى بولۇپ، بۇگۈنكى «ئەسكىسا» بولۇپ قالغان، مەنە-سى «كونا شەھەر» دېگەن بولىدۇ.

تىلى ھىسار. قەشقەرنىڭ نامى تارىختا «كاشغەر»، «سۇلى (يەنى سۇلۇق، سۇيى مول جاي. خەنزۇچىغا 疏勒 قىلىپ تىرانسكرىپسىيە قىلىنغان) دەپ ئاتالغاندىن باشقا، يەنە «تىلى ھىسار» دەپمۇ ئاتالغانلىقى مەلۇم. ئالايلۇق، ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ھەزرەتى قۇببىدىن شاھ ئوغلى ھۈسەينىخان تەجەللى (1850 - 1930 - يىللار) ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى دوستى نەزەر-بەگ سەلىم ئاخۇن قازى ئوغلىغا بېغىشلاپ يازغان مەشھۇر «قارا ھەققىدە» ماۋزۇلۇق قەسىدىسىدە مۇنداق دېگەن:

ھەر قاچان مەۋلا نەزەر ئەيلەپ ئىنايەتتىن سەڭا،
قارا قۇل بولسۇن سەنىڭ ئالىڭدا بۇ تىلى ھىسار.

يەشمىسى:

پەرۋەردىگار ھەر زامان ساڭا نەزەر سېلىپ، ئىلتىپات كۆرسەتسۇن؛ بۇ قەشقەر ئەھلى ئالدىڭدا قارا خىزمەتكار بول-سۇن. (قارا: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» 638 - 639 - بەتلەر)

تارىخشۇناسلار «دەريا - ئېقىن» قەدىمكى تۈركىي تىلىدا «تىل» دېيىلىدىغانلىقىنى، شۇ قەبىلىلەرنىڭ ئۆز دەۋرىدە دەريا بويىدا ياشايدىغانلىقىنى، شۇڭا ئۇلار «دەريالىقلار ياكى دەريا بويىدا ياشىغۇچىلار» (يەنى «تىلى»، بۇ سۆز خەنزۇچە 铁勒 قىلىپ تىرانسكرىپسىيە قىلىنغان) دەپ ئاتالغانلىقىنى، ھازىر ئۇ سۆزنىڭ چۆڭاش تىلىدا ساقلىنىپ قالغانلىقىنى قەيت قە-

لمشدۇ (قاراڭ: ئابدۇرەھىم ھەببۇللاھ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1988 ـ يىللىق 4 ـ سان 79 ـ بەت). مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە بولغاندا، «تىلى ھىسار» دېگەن بۇ نامنىڭ مەنىسى: ① تىللىلار شەھىرى؛ ② دەريالىق شەھەر دېگەن بولىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ، تارىختىن بۇيان قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە قىزىل دەريا سى، شىمال تەرىپىدە بولسا تۇمەن دەريا سى ئوينىقالاپ ئېقىپ تۇرىدۇ.

پاينىاپ. قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بىر يەرنىڭ نامى. بۇ نامنىڭ ئەسلىي چاغاتاي ئۇيغۇرچە «تۆۋەن، ئاست، ئاياغ» مەنىسىدىكى «پايىن» سۆزى بىلەن «سۇ» مەنىسىدىكى «ئاب» نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئىزافەتلىك بىرىكمە «پاينى ئاب» بولۇپ، ئۇزاق زامانلار ئىستېمال قىلىنىش جەريانىدا، تەلەپپۇزدا بۇگۈنكى «پاينىاپ» شەكلىدە تۇراقلىشىپ قالغان. مەزكۇر «پاينىاپ» دېگەن نامنىڭ مەنىسى «سۇنىڭ (يەنى ئېرىق ـ ئۆستەڭنىڭ) تۆۋەنكى ئېقىمى»، «ئاياغسۇ» دېگەن بولىدۇ.

لەڭگەر. شىنجاڭدا بۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان جايلار خېلى بار. مەزكۇر لەڭگەرنىڭ ئەسلىي ئاتىلىشى چاغاتاي ئۇيغۇرچە «لەنگەر» بولۇپ، بۇ ئاتالغۇنىڭ ئورۇن ـ جاي نامى بولغاندىكى مەنىسى «يولۇچىلار قونۇپ ئۆتىدىغان قونالغۇ، ئۆتەڭ (ngətθ:)» دېگەندىن ئىبارەت ۋە باشقىلار.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە ساۋات چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي بىلىملىرىنى ئىگىلەش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا بولغان چۈشىنىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. ئىستېمالىمىزدىكى چاغاتاي ئۇيغۇرچە سۆز ـ ئىبارىلەرنى توغرا ئىشلىتىش ۋە جانلىق قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

ئومۇمىي تەتقىقاتىدا، خۇسۇسەن لېكسىكا تەتقىقاتىدا ئەمەلىي قىممەت ۋە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى» ئىلمىي ژۇرنىلى، 1992 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئۇيغۇرچە يەر - جاي ناملىرىنى خەنزۇچە ئاتاش ۋە يېزىشتا ئېنىق پىرىنسىپ بولۇشى لازىم

مەلۇمكى، بىر دىيارنىڭ ئىسمى ۋە شۇ جايدىكى شەھەر - قەلئە، يېزا - قىشلاق، مەھەللە - كوي، شۇنداقلا ئېرىق - ئۆستەڭ، تاغ - دالىلارنىڭ نامى ئەمەلىيەتتە، شۇ زېمىننىڭ تارىخىدىن گۇۋاھلىق بېرىدىغان يېقىلماس ئابىدە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كەڭ زىيالىيلار، ياش ئەۋلادلار ۋە پۈتكۈل خەلق ئارىسىدا، ئۇيغۇر يەر - جاي ناملىرى ئىلمى ۋە تەزكىرىشۇناسلىق ئىلمى بويىچە ئەقەللىي ساۋاتلارنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى بىلىم سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش تولىمۇ مۇھىم بىر ئىش. كۆرۈپ تۇ- رۇپتىمىز، مۇبارەك ژۇرنال «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» بۇ جە- ھەتتە مۇھىم ۋاستىچىلىك رول ئويناۋاتىدۇ. ئېھتىراملىق ئۇمىد شۇكى، يەنىمۇ غەيرەت قىلايلى، يەنىمۇ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتەيلى. چۈنكى، بۇ يولدا قىلىشقا تېگىشلىك زۆرۈر ۋە ئەھمىيەتلىك ئىشلار خېلى كۆپ. مەسىلەن، ئاپتونوم رايون- مىزدىكى يەر - جاي ناملىرىنى خەنزۇچە ئاتاش ۋە يېزىشتا ئې- نىق بىر قانۇنىي پىرىنسىپ تۈرغۇزۇشقا ئوخشاش.

مېنىڭچە دەسلەپكى قەدەمدە ئۆگىنىپ كۆزىتىشىمچە، شىن- جاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى يەر - جاي ناملىرىنى خەن- زۇچە ئاتاشتا كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل نامۇۋاپىق ئەھۋال مەۋجۇت:

بىرىنچى، توغرا ئاتىماسلىق. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان توغرا ئاتىماسلىق ئۇيغۇرچە يەر - جاي ناملىرىنى خەنزۇچە خەت بە-

لەن يېزىپ ئاتاشتا، مەنىسى ياخشى سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلەتمەس- لىك ئەھۋالىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئالتۇن زېمىن «تۇرپان»نىڭ ئىسمى 吐 خېتى بىلەن يېزىپ ئاتاۋاتقانغا ئوخشاش.

مەلۇمكى، خەنزۇچىدىكى خەتلەر مۇئەييەن ۋە ئېنىق مە- نىگە ئىگە مۇستەقىل سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇرچىدىكى يا- كى ئىنگلىزچىدىكى ھەرپلەرگە ھەرگىز ئوخشىمايدۇ. شۇڭا، مەيلى ئادەم ئىسمى بولسۇن ياكى يەر - جاي ناملىرى بولسۇن، ئۇنى خەنزۇچە خەت بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلغاندا، ھامان ياخشى ۋە ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەر تاللاپ يېزىلىدۇ. ئالايلۇق، دۇنيادا تۇنىس، تۇركىيە، تۇجىيا مىللىتى دەيدىغان دۆلەت ۋە مىللەت ناملىرى بار. مەزكۇر ناملار خەنزۇچىدا، ئايرىم - ئاي- رىم ھالدا 土耳其, 突尼斯 土家族 ۋە ئاتىلىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «تۇ»لارنىڭ ھېچبىرى خەنزۇچە吐 خېتى بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلىنمايدۇ. چۈن- كى، خەنزۇچىدىكى 吐 خېتىنىڭ ئاساسلىق مەنىسى «تۇكۇ- رۇش، قۇسۇش» دېگەن بولىدۇ. ھالبۇكى، تۇرپان شەھىرىنىڭ نامىنى «تۇكۇرۇش، قۇسۇش» مەنىسىدىكى خەت بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلساق تازا مۇۋاپىق ئەمەس.

مېنىڭچە، ھازىرقى زامانداكى مەيلى خەنزۇ زىيالىيلار ئۇ- چۇن بولسۇن ياكى ئۇيغۇر زىيالىيلار ئۈچۈن بولسۇن، باغرىدىكى ئەلۋەك سۈيى، ساپ ھاۋاسى ۋە تەڭداشسىز بايلىقى مول بىر گۈ- ھەر زېمىننىڭ نامىنى «تۇكۇرۇش،قۇسۇش» مەنىسىدىكى خەت بىلەن يېزىش ۋە ئاتاش تولىمۇ ئەيىبلىك ئىش، ئەلۋەتتە!

شۇڭا، مۇۋاپىق پۈرسەتتە ئادىل قارار چىقىرىپ، تۇرپان- نىڭ خەنزۇچە يېزىلىشىدىكى 吐 خېتىنى قەتئىي چۆرۈپ تاشلاش كېرەك! مېنىڭچە، ئۆزگەرتىشتىكى ئاسانلىقنى كۆزدە تۇتقاندا، 吐 خېتىنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا

«تۇپراق، زېمىن» مەنىسىنى بېرىدىغان 土 خېتىنى ئىشلە-
تىپ، 番土鲁 قىلىپ يازغان مۇۋاپىق.

ئىككىنچى، چالا ئاتاش. بۇ بىر جايىنىڭ نامىنى تولۇق ئاتا-
ماي ئۆزى خالىغانچە قىسقارتىپ يېرىم - يارتا ئاتاشنى كۆرسە-
تىدۇ. مەسىلەن، «قەشقەر»نى 喀什 دەپ ئاتاۋاتقانغا ئوخشاش.

قەشقەرنىڭ مۇبارەك نامى خەنزۇچە هازىرقى رەسمىي
ھۆججەت ۋە خەرىتىلەردە 喀什 دېيىلىپ ۋە يېزىلىپ كېلىۋا-
تىدۇ. مېنىڭچە، ئۇنى ھەقلىق ھالدا تولۇقلاپ ۋە توغرىلاپ
喀什噶尔 دەپ ئاتاش ۋە مۇشۇنداق يېزىش لازىم. مېنىڭ
مۇنداق دېيىشىمنىڭ ئاساسلىق دەللىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەلمىساقتىن تارتىپ ئاتىلىپ
كەلگەن ئاساسلىق نامى «كاشغەر» بولۇپ، بۇ نام تاكى مۇشۇ
ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە، ھەتتا ئاۋام خەلقىمىزنىڭ خەت -
چەكلىرىدىمۇ ئاشۇ ئەينەن تەلەپپۇزى بويىچە يېزىلىپ كەل-
گەن. مەسىلەن، «كاشغەر تۈركىستىنده بىتكەن ئىكى خەت»،
«شەھرى كاشغەردە دۇئالارى بەرەكاتىدا سىھھەت سەلامەت تۇر-
غان ئاكالارى موللا يەئقۇپ خاجەدىن...» دېگەنلەرگە ئوخشاش.
(قارالىڭ: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» 129 - بەت، قەشقەر ئۇيغۇر
نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشرى) روشەنكى، خەنزۇچىدىكى
喀什 دېگەن ئاتالغۇ دەل ئاشۇ «كاشغەر»دىكى «كاش»تىن كەل-
گەن. بىراق، مەزكۇر شەھەرنىڭ نامى «كاش» ئەمەس، بەلكى
«كاشغەر - قەشقەر»دۇر. شۇنداق ئىكەن، ئۇنى 喀什 دېمەي،
喀什噶尔 دەپ ئاتاش ۋە شۇنداق يېزىش لازىم. پەقەت شۇنداق
بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ ئىسىمشۇناسلىق، خۇسۇسەن يەر - جاي
ناملىرى ئىلمىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

2. خەنزۇ تىلىدا، شەيئىلەرنىڭ ئىسمىنى قىسقارتىپ ئا-
تاش ئادىتى بار. شۇ تۇپەيلىدىن «كاشغەر»دىن ئاھاڭ تەرجىمە-
سى قىلىنغان 喀什噶尔 ئاتالغۇسىنىڭ كېيىنچە، قىسقارتە-

لىپ 喀什 بولۇپ قالغانلىقى ئېنىق. بىراق، 喀什噶尔 دېگەن
سۆز تېگى - تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا خەنزۇچە ئاتالغۇ ئە-
مەس، بەلكى ئۇ ساپ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ «كاشغەر - قەشقەر»نىڭ
خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىنىڭ ئىمكانى بويىچە قىلىنغان ئاھاڭ
تەرجىمىسى، خالاس. شۇنداق ئىكەن، ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ
喀什噶尔 نى قىسقارتىپ ئاتاشتا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسى
ۋە ئۇيغۇر يەر - جاي ناملىرىنى ئاتاش ئادىتى بويىچە ئاتاش
كېرەك، ئەلۋەتتە. مەلۇمكى، ئۇيغۇرلاردا يەر - جاي ناملىرىنى
قىسقارتىپ ئاتاش ئادىتى يوق. شۇڭلاشقا، بىز خەنزۇچىدىكى
ھېچقانداق بىر يەر - جاي نامىنى قىسقارتىپ ئاتىمايمىز. ھەت-
تا تەرجىمە ئارقىلىق بەزىدە ئۇقۇم تەكرارلىنىپ كەتسىمۇ، ئۇ-
نى تەكرار، تولۇق ئاتايمىز. مەسىلەن، 黄河، 长江 دېگەنلەر-
نى «چاڭ دەريا سى، خۇاڭ ئۆستىڭى» دېمەي، «چاڭجياڭ دەريا-
سى، خۇاڭخې دەريا سى» دەپ ئاتىغىنىمىزغا ئوخشاش.

3. مېنىڭچە، بىراۋنىڭ نام - ئىسمىنى تولۇق ئاتاش ياكى
يېرىم - يارتا ئاتاش ئەمەلىيەتتە، ئاتىغۇچىنىڭ ئاتالغۇچىغا
بولغان مۇئىيەن ھېس - تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئالايلۇق،
ئەگەر بىراۋنىڭ ئىسمى «ئابدۇرېشىت» بولسا، ئۇنى پەقەت
阿布都热西提 دەپ ئاتاشلا، قائىدە بويىچە ئىنسانىي ئەدەپ
بىلدۈرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەكسىچە، ئۇنى 阿布都 دەپ
يېرىم - يارتا ئاتاش ئاتالغۇچىنى كۆزگە ئىلماسلىق، مەنسىت-
مەسلىك، ھەتتا قەستەن چۈشۈرۈش ۋە پەس كۆرۈش بولۇپ
سانىلىدۇ. شۇڭا، «ئۇرۇمچى»نى 乌鲁، «ئاقسۇ»نى 阿克 دې-
مەي، 乌鲁木齐 ۋە 阿克苏 دەپ ئاتايمىز. شۇنداق ئىكەن،
قەشقەر شەھىرىنىڭ نامىنىمۇ خەنزۇچىدا تەكەللۇمسىنى
كەلتۈرۈپ تولۇق قىلىپ 喀什噶尔 دەپ ئاتىشىمىز ۋە
شۇنداق يېزىشىمىز لازىم.

4. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا نەشر قىلىنغان چەت ئەل تە-

لىدىكى، خۇسۇسەن ئىنگلىز تىلىدىكى مەۋرىي خەرىتىلەردە، قەشقەرنىڭ نامى kashi دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىنغانلىقىنى كۆپ قېتىم ئۇچراتتۇق. بۇنىڭدىن (喀什噶尔 كاشغەر - قەشقەر) شەھىرىنىڭ نامى باشقىلارنىڭ ئېڭىدا تەدرىجىي ھالدا كاش (喀什) شەھىرى بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مېنىڭچە، بۇ ھەرگىزمۇ ياخشى ئىش ئەمەس. شۇڭا، قەشقەرنىڭ خەنزۇچە نامىنى ھەرقانداق كىتاب، ھۆججەت، خەرىتە ۋە ۋىۋىسكىلاردا ئوخشاشلا تولۇق ۋە توغرا قىلىپ 喀什噶尔 قىلىپ يېزىشنى يولغا قويۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا قەشقەرنىڭ نامىنىڭ كەمتۈك ۋە خاتا ئاتىلىشىنى تۈزەتكىلى بولىدۇ.

قەشقەرنىڭ نامى خەنزۇچىدا ھېلىھەم بەزىدە 喀什噶尔 قىلىپمۇ يېزىلىۋاتىدۇ. ئالايلۇق، بۇيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىسمى خەنزۇچىدا ئىزچىل ھالدا 麻赫穆德·喀什噶尔 قىلىپ يېزىلىۋاتىدۇ (قارالسۇن: «جۇڭگو بۇيۈك ئېنسىكلوپېدىيەسى»، تىل - يېزىق قىسمى 388 - بەت، جۇڭگو بۇيۈك ئېنسىكلوپېدىيەسى نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشرى). ئۇنىڭدىن باشقا، شۇبۇتسىيەلىك ئاتاقلىق ئۇيغۇرشۇناس گ.ياررىن ئەپەندى 1985 - يىلى يازغان «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق كىتاب ماۋزۇسى خەنزۇچىغا 重返喀什噶尔 دەپ تەرجىمە قىلىنىدى ۋە مەزكۇر كىتابتىكى «قەشقەر» دېگەن نامنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا ئېنىق ۋە تولۇق قىلىپ 喀什噶尔 شەكلىدە ئېلىنىدى (قارالسۇن: شۇ ناملىق كىتاب، خەنزۇچە، 1994 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى). دېمەك، «قەشقەر»نى تولۇق تەلەپپۇز قىلىش ۋە ئەينەن يېزىش پۈتۈنلەي مۇمكىن.

ئۇچىنچى، قالايمىقان ئاتاش، مەسىلەن، قەشقەر شەھرىدىكى «قىزىل كۆۋرۈكى»نى 七里桥، «ياۋاغ كۆۋرۈكى»نى 北大桥، «ئەسكىسار»نى بولسا 磐陀城 دەپ ئاتاۋاتقانلىقىغا ئوخشاش

ئىلىم ئەھلىگە مەلۇمكى، قەشقەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە غەربتىن شەرققە قاراپ ئاقىدىغان بىر دەريا بار. مەزكۇر دەريانىڭ ئىسمى بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن ياشاپ ئۆتكەن بۇيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي تۇزگەن قامۇس «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «قىزىل» دەپ خاتىرىلەنگەن. ھازىرقى قەشقەر خەلقىمۇ ئۇنى ئوخشاشلا «قىزىل دەريا» دەپ ئاتايدۇ. ئاتام زامانىدىن تارتىپ، مەزكۇر دەريا قەشقەر شەھرىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى بىلەن لەۋلىشىپ تۇرغاچقا، جەنۇب تەرەپتىن قەشقەر شەھرىگە كىرىدىغان خەلق بۇ دەريانىڭ ئۈستىگە كۆۋرۈك ياساپ، ئۈستىدىن ئۆتۈپ، شەھەرگە كىرىپ - چىقىپ كەلگەن. دەرۋەقە، ئۇ زامانلاردا مەزكۇر كۆۋرۈك ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، ئىسمى «قىزىل دەريا كۆۋرۈكى»، قىسقارتىلىپ «قىزىل كۆۋرۈكى» دەپ ئاتىلاتتى. كېيىنچە مەزكۇر ياغاچ كۆۋرۈك بۇزۇپ تاشلىنىپ، ئورنىغا زامانىۋى سېمونت كۆۋرۈك ياسالغان. بىراق، مەزكۇر سېمونت كۆۋرۈكنى «چىلىچياۋ» (يەتتە يول كۆۋرۈكى) 七里桥 دەپ ئاتاۋاتمىز. ئەمما، يەرلىك ئاھالىلەر بولسا يەنىلا ئاشۇ مىڭ يىللار بۇرۇنقى قەدىناس نامىنى ئەزىزلەپ «قىزىلنىڭ كۆۋرۈكى»، «قىزىل كۆۋرۈكى» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. مېنىڭچە، ئۇنى «قىزىل كۆۋرۈكى» دەپ ئاتاش تارىخقا ھۆرمەت قىلغان، شۇنداقلا ئىلىمگە ھۆرمەت قىلغان تۇغرا ئاتاش ھېسابلىنىشى كېرەك. چۈنكى، بىرىنچىدىن، قەدىمكى دەريا «قىزىل»نىڭ ئۈستىدە ئەسلىدىن كۆۋرۈك بار ئىدى ۋە ئۇ ئەلمىساقتىن تارتىپلا «قىزىلنىڭ كۆۋرۈكى» دەپ ئاتىلاتتى. شۇڭا، قەشقەر شەھرىدىكى قىزىل دەرياسىنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان سېمونت كۆۋرۈكنىمۇ ئوخشاشلا 柯孜尔桥 (قىزىل كۆۋرۈكى) دەپ ئاتىشىمىز كېرەك.

قەشقەر شەھرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن يەنە بىر دەريا

ئېقىپ ئۆتىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىسمى «تۇمەن دەريا‌سى» دەپ ئاتىلى‌دۇ. مەزكۇر دەريا ئوستىدىمۇ ئەسلىدە ياغاچ كۆۋرۈك بار بولۇپ، ئىسمى «تۇمەن دەريا كۆۋرۈكى» ياكى «يارباغ دەريا كۆۋرۈكى» دەپ ئاتىلاتتى. كېيىن ياغاچ كۆۋرۈك سېمونت كۆۋرۈككە ئالماشتۇرۇلغاندا، ئۇنى «بېيداچياۋ» (北大桥) دەپ ئاتىدۇق. هازىر شۇ بويىچە ۋېئىسكا ئىشلىنىپ كۆۋرۈك بېشىغا ئېسىلدى، هەتتا مەزكۇر كۆۋرۈك يېنىدىكى بازارمۇ «بېيداچياۋ بازىرى» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ.

مەلۇمكى، قەشقەر — نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا قەلئە سوقۇپ، سېپىل چۆرۈپ، تۆت تەرىپىگە دەرۋازا ئېچىپ، شىمالىي دەرۋازىسىنى «يارباغ (ياۋاغ) دەرۋازا»، جەنۇبىي دەرۋازىسىنى «قۇم دەرۋازا»، شەرقىي دەرۋازىسىنى «تۆشۈك دەرۋازا»، غەربىي دەرۋازىسىنى بولسا «توققۇزاق دەرۋازا» دەپ ئاتاپ كەلگەن قەدىمكى شەهەر. شەهەرنىڭ دەرۋازىلىرى هەققىدىكى مەزكۇر نامىلار يەرلىك ئاهالە ئارىسىدا هېلىھەم ئاشۇ ئەينى بويىچە قوللىنىلىۋاتىدۇ. شۇڭا، بۇ نامىلارنى خەنزۇچە ئاتاشتا، «ياۋاغ دەرۋازا»نى 门北، «ياۋاغ كۆۋرۈكى»نى بولسا 北大桥 دېمەي، يەرلىك ئاهالىسە بىلەن ئورتاقلاشقان هالدا، 雅巴格门 ۋە 雅巴格桥 دەپ ئاتاشلا هەم ئەقىلگە هەم ئىلمىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

قەشقەر شەهىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە بىر قەدىمكى قەلئە ئىزى بار. ئۇ جاي ئۇزاق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن باشلاپ «ئەسكى هىسار» (كونا قەلئە، كونا شەهەر) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۈگۈنكى زامانغا كەلگەندە، ئۇ ئۇيغۇر دېھقانلار تەلەپپۇزى بويىچە «ئەسكىسار، ئەسكىسا» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. بىراق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، «مەزكۇر جاي ئۇيغۇرچە ،ئەسكى هىسار، دەپ ئاتىلىشتىن بۇرۇن «پەنتو» دەپ ئاتالغانىكەن» دېگەن گەپ بىلەن، ئۇنى «ئەسكىسار» دېمەي، «پەنتو شەهىرى» (磐陀城) دەپ ئاتاپ ۋېئىسكا ئېسىپ قويۇلدى.

مېنىڭچە، قەدىمكى ئۇيغۇر ماكانى «ئەسكى هىسار»نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىكى ئاتىلىشى بولغان «ئەسكىسار» دېگەن نامنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنى خەنزۇچە «ئوكيا‌نۇس»لاردىنمۇ ئىزاھ مەنىسىنى تاپقىلى بولمايدىغان، قەدىمكى هىندى تىلىدىن كىرگەن ئاتالغۇ «پەنتو» سۆزى بىلەن «پەنتو‌چېڭ» (پەنتو شەهىرى) دەپ ئاتاشنى ئەملىدىن قالدۇرۇپ، يەنىلا بۇرۇنقى نامى بىلەن ئاتاشنى تەۋسىيە قىلىمەن. هالبۇكى، ئۇيغۇر يەر – جاي نامىلىرىنى خەنزۇچە ئاتاشتا، پەقەت شۇ جايدىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىل تەلەپپۇزى ئاساسىدا ئاهاڭ تەرجىمىسى قىلىشلا هەقىقىي يەر – جاي نامىلىرى ئىلمىگە مۇناسىپ توغرا ئاتاش بولۇپ هېسابلىنىدۇ. شۇڭا، قەدىمكى ئۇيغۇر ماكانى «يېڭىسار»نى ئەينى بويىچە ئاهاڭ تەرجىمىسى قىلىپ 英吉沙 دەپ ئاتىغان.

قەشقەر ۋىلايىتى يېڭىسار ناهىيەسىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى نامى «ياڭى هىسار» بولۇپ، ئۇ هازىرقى «ئەسكىسار» ئاتىلىۋاتقان ماكان «ئەسكى هىسار» بىلەن ئوخشاش بىر ۋاقىتتا نامالانغان قەدىمكى جايلاردىن هېسابلىنىدۇ. هالبۇكى، بۈگۈنكى «ئەسكىسار»نى «پەنتوچېڭ» دەپ ئاتايمىز دېگۈچىلەر مەزكۇر «ئەسكىسار» بىلەن قوشاق ماكان بولغان «يېڭىسار»نمۇ نەزەرگە ئېلىشى كېرەك. دېمەكچىمىزكى، ئۇيغۇر يەر – جاي نامىلىرىنى ئۇنداق بىرسىنى ئەينەن ئۇيغۇر تىلى تەلەپپۇزى ئاساسىدا، يەنە بىرسىنى بولسا، كونا هىندى تىلىدىن پايدىلىنىپ ئاتساق بولمايدۇ. بىز «يېڭىسار»نى خەنزۇچە 英吉沙 (يېڭجىشا) دەپ ئاتىغانىكەنمىز، ئەمدى مۇشۇ توغرا ئاتاش پىرىنسىپى بويىچە، «ئەسكىسار»نىڭ خەنزۇچىسىنمۇ ئۇيغۇرچىدىن ئاهاڭ تەرجىمىسى قىلىپ 爱斯吉沙 (ئەيسىجىشا) دەپ ئاتىشىمىز ۋە «پەنتوچېڭ» دېگەن نامنى

ئىسسىقىدىلا چۆرۈپ تاشلىشىمىز لازىم.

بۇ يەردە پىكىر شۇكى، بىز ئۇيغۇر يەر - جايلىرىغا يېڭىدىن ئات قويۇش ياكى بىرەر قەدىمكى نامنى ئۆزگەرتىشتە مەسلىنى ئالدى بىلەن ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويۇشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس قالىدىغان بۇ غوللۇق ئامانەت ئىشنى بېجىرىشتە، ئادالەت مەيدانىدا تۇرغان بولىمىز، ئەلۋەتتە!

(«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»نىڭ 1997 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئاپتورىنىڭ ئىسمىنى ئەينەن ئاتاش زۆرۈر

جاھانغا مەشھۇر قامۇس «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) دۇنيا مەدەنىيەت سورۇنىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ يۈزىنى يورۇق، يۈرىكىنى توق ۋە ئىقبالىنى ئوچۇق قىلىپ كېلىۋاتقان ئەسەر. ئۇنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ھازىرقى زامان «دىۋان» شۇناسلىرىنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنىڭمۇ مۇقەددەس بۇرچى. ھالبۇكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ئالدى بىلەن بۇ شاھ ئەسەرنىڭ نامىنى توغرا، ئاپتورىنىڭ ئىسمىنى ئەينەن ئاتاشنى ئىشنىڭ بېشى قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

كۆزىتىشىمچە، مەزكۇر ئەسەرنىڭ نامى بەزەن ھاللاردا «دىۋانى لۇغەتتىن تۈرك» «قاراڭ: «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى 1994 - يىللىق 12 - سان، 50 - ، 51 - بەتلەر) ، يەنە بەزەن ھاللاردا بولسا، «دىۋانى لۇغەتىت تۈرك» ۋە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» قىلىپ خاتا يېزىلىۋاتقان ۋە ئېيتىلىۋاتقاندىن باشقا، ئەسەر ئاپتورىنىڭ ئىسمى كۆپرەك «مەھمۇت قەشقىرى»، «مەھمۇت قەشقەرى» ۋە «مەخمۇت قەشقىرى» دەپ ئوچ خىل ئاتىلىۋاتىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىۋاتىدۇ.

مەلۇمكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۆز زامانىسىدا ئاپتور تەرىپىدىن قويۇلغان ماۋزۇسى «كاتتا لۇغەت» مەنىسىدىكى «دىۋان»، «تىللار» مەنىسىدىكى «لۇغات» ۋە «تۈركىي خەلقلەر» مەنىسىدىكى «تۈرك» سۆزلىرىدىن تۈزۈلگەن ئەرەبچە ئىزافەتلىك بىرىكمە بولۇپ، ئۇنىڭ توغرا تەلەپپۇزلۇق ئاتى-

لىشى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ چوڭقۇرلاشقان، مەزكۇر ئىزاھلىق بىر كىتاب تەركىبىدىكى «ئا» تاۋۇشلىرى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇلارنى قائىدە بويىچە ئۇزۇن سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش، يەنى Diwa:nu luga:tit Tü rk دېيىش لازىم. ئەگەر مۇنداق ئەينەن تەلەپپۇز قىلالمىساق ياكى يازالمىساق، خاتا يېزىپ ـ ئېيتىپ كۇلكىگە قالغۇچە، سەممىيلىك بىلەن مەزكۇر بىر كىتابنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يېشىمسى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ھەم چۈشىنىشلىك ھەم تىلىمىزغا ئەپ كېلىدىغان نامىنى قوللانساقمۇ بولىدۇ.

ئىلمىيلىك جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئاپتورىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىنى «مەھمۇت قەشقەرى، مەھمۇت قەشقىرى، مەخمۇت قەشقىرى» دەپ ئاتاشلارنىڭ ھېچقايسىسى توغرا ئەمەس. مېنىڭچە، ئۇنى «مەھمۇد كاشغەرى» دەپ ئەينەن ئاتاش ۋە ئاشۇ ئەينەن تەلەپپۇزى بويىچە يېزىش لازىم. مۇنداق دېيىشمىنىڭ دەللىلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، «قۇرئان كەرىم» نىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆزلەشكەن كىلاسسىك ئۇيغۇرچە كىشى ئىسمى «مەھمۇد» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا «مەھمۇت، مەخمۇت، ماخمۇت، مامۇت» قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى راست. بىراق، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەمەس، بەلكى بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن ئۆتكەن ئۇيغۇر. ئۇ ئۇلۇغ بوۋىمىزنىڭ ئۆز دادىسى تەرىپىدىن ئەزان توۋلاپ قويۇلغان ئىسمى «مەھمۇد» (مەنىسى: مەدھىيەلەشكە ئەرزىيدىغان؛ مەدھىيەلەنگۈچى). ئۇ بوۋىمىزنىڭ مۇبارەك ئىسمىنى پەقەت ۋە پەقەت «مەھمۇد» دەپ ئاتاشلا ئەقەللىي ئەخلاق مىزانىغا خاس ئىش قىلغانلىق، شۇنداقلا

بۇيۇك ئەجدادلارغا ھۆرمەت قىلغانلىق بولىدۇ. ئەكسىچە ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلمىغانلىقىمىز بولىدۇ.

ئىككىنچى، قەدىمىي شەھەر «كاشغەر» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تەلەپپۇزى بويىچە «قەشقەر» قىلىپ ئېلىنىۋاتقانلىقىمۇ ئەمەلىيەت. بىراق، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇدنىڭ ئۆزىگە تەخەللۇس قىلغىنى ھازىرقى «قەشقەر» ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىدىكى «كاشغەر» دۇر. شۇڭا، پەقەت «مەھمۇد كاشغەرىي» دەپ ئاتاشلا مەھمۇد ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى تەلەپپۇزىدىكى ئەينەن نامغا، يەنى تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇنىڭسىزمۇ، ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ ئەۋرىشىملىكى بىلەن مەشھۇر. ئۇيغۇر زىيالىيلىرى «ت، د، ك، ق، غ» تاۋۇشلىرىنى ھەر قانداق جاي ۋە ھەر قانداق چاغدا، ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئەينەن تەلەپپۇز قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە.

ئۈچىنچى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئاپتورىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىنى «مەھمۇد كاشغەرىي» دەپ ئەينەن تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلەتسەك، تۈركىي مىللەتلەرگە تەۋە باشقا قېرىنداشلارنىڭ «قەشقىرى، دېگەن تەخەللۇس (قاسقىر، (بۆرە) دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن» دەيدىغان بىمەنە تەسەۋۋۇرلىرىغا ئىلمىي جاۋاب بەرگەن بولىمىز.

تۆتىنچى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئاپتورىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىنى «مەھمۇد كاشغەرىي» دەپ ئەينەن ئاتاش ياكى ئاتاماسلىق ھەرگىزمۇ قىلسىمۇ بولىدىغان، قىلمىسىمۇ بولىدىغان كىچىك ئىش ئەمەس، بەلكى ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەزكۇر تەۋەررۇك ئەسەرگە ھەقىقىي ئىگىدارچىلىق قىلىش ۋە ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلىش ياكى قىلالماسلىقىغا بىرىپ تاقىلىدىغان جىددىي ۋە چوڭ ئىش. ئەمىسە، باشقىلار «يا

ئەسەرنىڭ نامىنى دۇرۇس دېيەلمەيسەن، يا ئاپتورنىڭ ئىسمىنى توغرا ئاتىيالمايسەن، بۇ ھالىڭ بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» قانداق قىلىپ سېنىڭ بولىدۇ؟» دېسە، نېمە دەيمىز؟!

شۇنىسى ئېنىقكى، كىلاسسىك نامىلار زامانىنىڭ ئۆزگىرىشىگە، جانلىق تىل ۋە شېۋە تەلەپپۇزىنىڭ غەيرىيلىشىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان نەرسە ئەمەس. شۇڭا، ھازىرقى دۇنيادا قېرىنداش تۈركىي مىللەتلەرلا ئەمەس، بەلكى پارسىلار- مۇ، ئەرەبلەرمۇ «مەھمۇد كاشغەرىي» دەپ ئاتاۋاتىدۇ. ھەتتا ئىنگلىزلار ۋە باشقا ياۋروپالىقلارمۇ M ε hmud kashg ε ri دەپ ئاتاپ يېزىپ كېلىۋاتىدۇ. مىڭ ئەپسۇس، پەقەت بىز ئۇيغۇرلار — مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھەقىقىي ئەۋلادلىرى ئۇنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئەينەن ئاتىيالمايۋاتىمىز. مېنىڭچە، بۇ ياراملىق ئەۋلاد بولۇش سالاھىيىتىمىز ۋە سالاپىتىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، خىجىل بولۇشقا، ئۇيۇلۇشقا، شۇنداقلا جەزمەن تۇ- زىتىشكە تېگىشلىك بىر ئىش!

ئەڭ مۇھىمى، ھەرقانداق تەلەپپۇزغا قادىر، ئەۋرىشىم تە- لىمىزنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى ئىمكانلا بېرىدىكەن، كىلاسسىك نامىلارنى جەزمەن ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشىمىز ۋە ئاشۇ ئەينەن تەلەپپۇز بويىچە يېزىش (تىرانسكرىپسىيە قە- لىش)نى تېكىستشۇناسلىق ساھەسىنىڭ ئىزچىل پىرىنسىپى قىلىشىمىز لازىم. ئەمەلىيەتتە، بۇ پىرىنسىپنى تېكىستشۇ- ناسلىرىمىز قوبۇل قىلىپ، شۇ بويىچە ئىش كۆرۈپمۇ كېلىۋا- تىدۇ. ئالايلۇق، ھازىرقى يەكەن (قەدىمكى ياركەند) دە ياشاپ، ئىجاد قىلىپ ئۆتكەن مەشھۇر كىلاسسىك نامايەندە ئۆمەر باقى يارکەندىنى ھېچكىم «ئۆمەر باقى يەكىنى» دەۋاتقىنى ۋە شۇنداق دەپ يېزىۋاتقىنى يوق. ھالبۇكى، نامى كۇندە نەچچە

قېتىم زىكرى قىلىنىپ تۇرىدىغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئاپتورىنىڭ مۇبارەك ئىسمىنىمۇ جەزمەن ئەينەن قىلىپ: «مەھمۇد كاشغەرىي» دەپ ئاتىشىمىز ۋە شۇنداق يېزىشىمىز ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈردۇر.

(«تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 1 - سا- نىدا ئېلان قىلىنغان)

ئىملادىكى ئىلىم

مۇبارەك ژۇرنال «تىل ۋە تەرجىمە» نىڭ 2007 - يىللىق 2 - سانىدىكى مۇھەممەدتۇرسۇن ئابدۇللا ئەپەندى يازغان «قەدىمىي شەھەر ‹يە:كەن› نامىنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا» ماۋزۇلۇق ماقالىنى ئوقۇپ، ئوبدانلا مەمنۇن بولدۇم. «ياركەند پەرزەنتلىرى ئۆز يۇرتى نامىنىڭ مەنتىقىسىز ئاتىلىۋاتقانلىقى ۋە ئۇلىمسىز يېزىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ يېتىپ، توغرىلىققا يۈزلەنىپتۇ، ئاخىر» دەپ سۆيۈندۈم. چۈنكى، ئەۋلادلىرىمىزنىڭ ئىملادىكى ئىلىمغا دىققەت نەزىرىنى ئاغدۇرغانلىقى ھەقىقەتەن مۇ ياخشى ئىش - تە!

شۇنداق، ئىملا دېگىنىمىز، مۇئەييەن بىر تىل - يېزىقنى ئىشلەتكۈچىلەر ئۈچۈن ئورتاق قائىدە قىلىپ بەلگىلەنگەن يېزىش نورمىسىغا ئېيتىلىدۇكى، ئۇ ئاداققىي جەھەتتە شۇ يېزىقنىڭ ئىگىلىرى ئۆزلەشتۈرۈپ ئىگىلىۋېلىشى زۆرۈر بولغان، شۇنداقلا جاھان ئىلىم ئەھلى ئېتىراپ قىلغان ئومۇمىيەتلىك ئىلىمنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغانلىقى بىلەن ئالاھىدە قىممەتلىكتۇر. شۇنداق بولغان ئىكەن، ئۇيغۇر يەر - جاي ناملىرىنىڭ ئىملاسى پەقەت ئىلىم ئەھلى ئېتىراپ قىلغان ۋە ئۇدۇم قىلىپ كېلىۋاتقان يەر - جاي ناملىرى ئىلمىنىڭ خاس قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ ئۆزىنىڭ قىممەتىنى ساقلاپ قالالايدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇ ئۆزىنىڭ قۇسۇر - كەمچىلىكلىرى بىلەن خەلقئالەم ئالدىدا ئەيىبلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ، خالاس. مېنىڭچە، «قەدىمىي شەھەر ‹يە:كەن› نامىنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا» سەرلەۋھىلىك ماقالە بايان قىلغان مەسىلە دەل مۇشۇ مەسىلىدۇر.

ئاپتور مەزكۇر ماقالىدە مۇنداق يازىدۇ: «بىز ئېغىز تىلىمىزدا ‹يە:كەن› دەۋاتقان بۇ شەھەر نامى چەت ئەللەرگە ‹ياركەند Yarkend› ياكى ‹ياركەنت Yarkent› دېگەن شەكىلدە تونۇلغان. مەن دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىزدەش تور بېكىتى google غا كىرىپ، Yarkend دېگەن سۆزنى كىرگۈزۈپ بېقىۋىدىم، بۇ ھەقتە، 80 نەچچە مىڭ 900 يۇز ئۇچۇر كۆرسەتتى Yarkent شەكلىدە كىرگۈزۈپ بېقىۋىدىم، 24 مىڭ ئۇچۇر كۆرسەتتى. Yeken دەپ كىرگۈزسەم، بۇ ھەقتە بىرمۇ ئۇچۇر كۆرسەتمىدى...».

مېنىڭچە، بۇ پاكىت ئاز دېگەندىمۇ مۇنداق بىر قانچە مۇھىم مەسىلىنى چۈشەندۈرىدۇ:

بىرىنچى، ھازىرقى ۋاقىتتا، «يەكەن» يېزىلىپ، يە:كەن (Ye:ken) تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقان بۇ ئۇيغۇر زېمىنىنىڭ ئەلىمساقتىن تارتىپ توغرا ئاتىلىشى «ياركەند» بولغانلىقى ئۈچۈنلا، كىلاسسىك قوليازما ئەسەرلىرىمىزدە ئىزچىل ھالدا «ياركند (ياركەند)» يېزىلىپ كەلگەن. شۇڭا، چەت ئەللىكلەرمۇ ئەينەن تىرانسكرىپسىيە قىلىپ Yarkend دەپ ئاتاپ ۋە ئەينەن يېزىپ كەلگەن.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ، 1953 - يىلى ئىشلەنگەن «ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئېلىپبەسى» ئېلان قىلىنىشتىن بۇرۇنقى ئەسەرلىرىدە، ئاۋام خەلق ئېغىز تىلىدا نېمە دەپ تەلەپپۇز قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، يېزىقتا «ياركند (ياركەند)» دەپ يېزىپ كەلگەن.

ئۈچىنچى، 1953 - يىلىدىن كېيىن ئىشلەنگەن بىر قاتار «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئىملا قائىدىلىرى» مىزنىڭ ئادەم ۋە يەر - جاي ناملىرىنى ئاۋام خەلقنىڭ ئېغىز تەلەپپۇزىدا قانداق بولسا، شۇنداق يازىدىغان قىلىپ قويۇشى ئەملىيەتتە، يېزىق - ئىملاشۇناسلىق ئىلمىغا مۇخالىپ ئېغىر خاتالىق

بولغان. بۇ خاتالىق ھامان بىر كۈنى سەممىيلىك بىلەن ئو-
مۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغۇسى.

تۆتىنچى، «يەكەن Ye:ken» نىڭ يېزىقتىكى ئىملالىق يېزىلىشى «ياركەند» بولغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ قايسى مىللەت-نىڭ تىلىدىن كەلگەن، قايسى سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن يا-سالغان ۋە قانداق ئۇقۇمغا ئىگە سۆز ئىكەنلىكى ئېنىق بىلە-نىپ تۇرىدىغان بولىدۇ.

بەشىنچى، كىلاسسىك شائىرىمىز موللا سىددىق يارکەندىي-نىڭ ئىسمى - تەخەللۇسىنى ئەينەن قىلىپ «موللا سىددىق يار-كەندىي» دېيەلەۋاتىمىز ۋە يېزىۋاتىمىزكى، ھېچكىم «موللا سىد-دىق يەكىنى» دېمەيدۇ. دېمەك، ئاۋام جامائەتتىن تارتىپ، زىيا-لىيلار ئاممىسىغىچە ھەممىمىز «يارکەند» نى ئەينەن تەلەپپۇز قىلالايمىز. ھالبۇكى، «يە:كەن» دېمەي ۋە «يەكەن» يازماي، ئەمە-لىي ئىستېمالىمىزدا «يارکەند» دەپ ئەينەن قوللانغاندىلا، زامانغا مۇناسىپ ئىلمىي ۋە ساپالىق ئىش قىلغان بولىمىز، ئەلۋەتتە.

يەنە دېسەك، بىر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ كىشى ئە-سىملىرى، ئىملاسى ۋە ئۇقۇم - مەنىسىنى ئىلمىيلىك دائە-رىسىدە دۇرۇس قوللىنىپ، توغرا شەرھلەشنى بىلمىسە، ئۆز-لىرىنىڭ ئادەم ۋە يەر - جاي ئىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىملا-سىغا ئىگە بولالمىسا، بۇ ھالدا مۇنداقلارنى مەدەنىيەتلىك خەلق، مەرىپەتلىك خەلق دېگىلى بولمايدۇ. ئەگەر بۇ گەپكە چىنپۇتسەك، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي نامىلە-رىدىكى ئىملاسىزلىق نۇقسانىنى ئىمكان بار تېز پۇرسەتتە تۈ-زىتىشىمىز، بۇ جەھەتتىكى ئىلمىسىزلىكنى پاتراق تۇگىتە-شىمىز لازىم.

دەرۋەقە، خەلقىمىزدە: «مۇسۇلمانچىلىق ئاستا - ئاستا» دېگەن گەپ بار. دېمەكچىكى، ئاستا - ئاستا ھېس قىلىۋاتە-مىز، خاتا بولغانلىقىنى ھېس قىلغانلىرىمىزنى يەنە ئاستا -

ئاستا تۈزىتىۋاتىمىز. مەسىلەن، ئاقسۇلۇق قېرىنداشلارنىڭ يېقىنقى زامانلاردا «ۋىنسۇ» دەپ خاتا ئاتىلىپ ئۆزلىشىپ قالغان قەدىمىي يەر نامىنى ھەقلىق يوسۇندا «ئونسۇ» دېگەن ئەسلىدە-كى توغرا ئاتىلىشىغا ئۆزگەرتكىنىدەك. مانا يارکەندلىك ئوغلانلارمۇ ئۆز يۇرتى نامىنىڭ چولتا ئاتىلىۋاتقانلىقىنى چوڭ-قۇر ھېس قىلىپتۇ. ئۇمىد شۇكى، بۇ خىل چولتا ئاتاش ۋە يېزىشمۇ پات ئاردىدا تۈزىتىلەر.

ئەمما، مۇنداق بىرنى تاپساق بىرگە، ئىككىنى ئۇچراتساق ئىككىگە ئايرىم مۇزاكىرە ئۇيۇشتۇرۇپ ئولتۇرماي، نەزەرىيەۋى ئاساسنى تۇرغۇزۇۋېلىپ، ھەممىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان بىر بېكىتمە ياكى ئىلمىي قارار ئارقىلىقلا ئومۇمىي ئىشنى توغرا-لىق ئىزغا چۈشۈرسەك تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. مېنىڭچە، نۆ-ۋەتتىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي نامىلىرىنىڭ ئىملاسىنى (ئۆلچەملىك يېزىلىش شەكلىنى) 1953 - يىلدىن بۇرۇنقى تەلەپپۇز شەكلىگە قايتۇرساقلا بۇ جەھەتتىكى ھەممە ئىشىمىز ھەل بولىدۇ. بۇ ھالدا، «ئەمەت / ئەخمەت، مەمەت / مەممەت، مامۇت / ماخمۇت / مەخمۇت» لارنىڭ يېزىقتىكى ئىملاسى بىر خىلغا قېلىپلىشىپ «ئەھمەد، مۇھەممەد، مەھ-مۇد» بولىدۇ. «يەكەن، قەشقەر، ئاتۇش، ئۇشتۇرپان، يېڭىسا، ئەكسىسا...» لارنىڭ ئىملاسى بولسا، توغرا ۋە ھەقلىق ھالدا، «يارکەند، كاشغەر، ئارتۇچ، ئۇچتۇرپان، يېڭىھىسار، ئەكسىھە-سار...» بولىدۇ. پەقەت مۇشۇنداق بولغاندىلا ئاندىن ئۇلار ئې-تنولوگىيەسى روشەن، مەزمۇنى ئېنىق، ئىملاشۇناسلىق ئىل-مىغا ئۇيغۇن بولغان كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي نامىلىرى بولىدۇ ۋە بۇ جەھەتتىكى ھەقلىق، دۇرۇس ئەمگەكلىرىمىز خەلقئارالىق ئىسىم - نامشۇناسلىق ئىلمى رېلىسىغا ئۇلانغان بولىدۇ، دەپ قارايمەن.

ئەڭ مۇھىمى، نۆۋەتتىكى ساپا مائارىپىنىڭ ئاداققىي

مەقسىتى ئومۇمىي خەلقنىڭ، ئالدى بىلەن زىيالىيلارنىڭ مە-
رىپەت سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. ھالبۇكى، ئۇيغۇر
غۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي ناملىرىنىڭ ئىملاسىنى
ئىلىمغا ئۇيغۇن قىلىپ توغرىلاش ئەملىيەتتە، مەرىپەتلىك ۋە
ساپالىق بولۇش ئۈچۈن ئېلىنغان راۋرۇس چوڭ بىر قەدەم بو-
لىدۇ.

(«تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2008 - يىللىق 2 -
سانىدا ئېلان قىلىنغان).

«تارىخى ھەمدىي» دىكى ئۇيغۇر تىلى تارىخىغا ئائىت پاكىتلار توغرىسىدا

«تارىخى ھەمدىي» — باي ناھىيەسىگە قاراشلىق سايرام رايونىدا ياشاپ ئۆتكەن ئالىم موللا مۇسا سايرامىي (1836 - 1917) تەرىپىدىن يېزىلغان بىر تارىخ كىتاب. بۇ كىتاب مىرزا ھەيدەر كوراگان تەرىپىدىن مىلادىيە 1551 - يىلى يېزىلغان «تارىخى رەشىدىي» دىن كېيىن، بىر ئۇيغۇر ئالىمى تەرىپىدىن يېزىلغان ئۆز يۇرتىمىزنىڭ تارىخى ھەققىدىكى ئېتىبارلىق بىر خاس ئەسەر بولۇپلا قالماستىن، ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تە-
لى، ئەدەبىياتى، سەنئىتى، ئەقىدە - ئېتىقادى، ئۆرپ - ئادە-
تى، پىسخىكىسى ۋە تۇرمۇش پەلسەپەسى قاتارلىق مىللىي ئا-
دەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىش، تەرەققىي قىلىش ۋە مۇكەممەللىشىش جەريانىنى ئۆز دەۋرىگە خاس ئۇسلۇب ۋە گۈزەل چاغاتاي ئۇي-
غۇر تىلى بىلەن شەرھلەپ بەرگەن قامۇس خاراكتېرلىك بىر شاھ ئەسەردۇر.

مەن «تارىخى ھەمدىي» نىڭ ئەسلىي قولىيازما نۇسخىسى-
نى قۇرمۇقۇر ئوقۇپ، مۇتالىئە قىلىش ۋە ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش پۇرسىتىگە مۇشەررەپ بولغان بىر ئۆگەنگۈچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇ ماقالەمدە مەزكۇر ئەسەردە ئەكس ئەتكەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىغا دائىر پاكىتلارنى، سۆز - كەلىمىلەر تەلەپپۇزى ۋە ئۇنىڭ يېزىق تىلىغا كۆچۈش جەريانىنى مىسال قىلىش ئارقىلىق قىسقىچە شەرھلەشكە تىرىشىمەن.

«تارىخى ھەمدىي»نىڭ يېزىلغىنىغا ئاز كەم يۈز يىل بول-
دى. (بۇ ماقالە 2004 - يىلى يېزىلغان — ت) بۇگۈن بىز بۇ

ئەسەرنى قولىمىزغا ئېلىپ ئوقۇيدىغان بولساق، ئالدى بىلەن بۇگۈنكى تىل ئىستېمالىمىزدىكى نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ۋە تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتە «تارىخى ھەمدىي» تىلى بىلەن روشەن پەرقلىنىدىغانلىقىنى، ئەڭ مۇھىمى، بۇ خىل پەرقنىڭ بەلگىلىك ئادەت ۋە مۇئەييەن قائىدە - قانۇنىيەت ئاساسىدا بولغانلىقىنى ئېنىق ھېس قىلىمىز. ھالبۇكى، تىلىمىزدىكى سۆز - كەلىمىلەردە، يۇز يىل مابەينىدە يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى تاپىرىخىي تەتقىقاتسىز ئىلمى ئاساسىدا ئېگىلىيەلمەيمىز، بۇنىڭ تىلىمىزنىڭ قوللىنىشچانلىقىنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئۆستۈرۈشكە نىسبەتەن ئەمەلىي پايدىسى ناھايىتى زور بولىدۇ.

«تارىخى ھەمدىي» دە كۆرۈلگەن ئۇيغۇر تىل تارىخىغا دائىر فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مۇھىملىرىنى تۆۋەندىكى ئوچ تەرەپتىن كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، «تارىخى ھەمدىي» دىكى يازما پاكىتلاردىن، تاكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، ئۇيغۇر تىلىدا «ئا، ئە» تاۋۇشلىرىنىڭ «ئې، ئى» لارغا ئۆزگىرىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بەرمىگەنلىكىنى كۆرىمىز.

مەلۇمكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىن كېيىن، «ئې، ئى» لارغا ئۆزگىرىپ كېتىشى ۋە بۇ خىل تىل ھادىسىسىنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسى ۋە ئىملاسىدىكى بىر چوڭ مەسىلە. بۇ مەسىلىنى تىل مەدەنىيىتى تارىخى نۇقتىسىدىن تۇرۇپ ئوبدان بىر تەكشۈرۈش، ياخشى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىق بىر ساۋاق ئېلىش لازىم بولىدۇ، بۇ جەھەتتە «تارىخى ھەمدىي» بىزنى تولىمۇ مۇھىم بولغان بىرىنچى قول ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىككىنچى، «تارىخى ھەمدىي» كۆرسەتكەن يازما پاكىتلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا تاكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى ئومۇمەن يۈز بەرمىگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

بىز قولىيازما «تارىخى ھەمدىي» نى ئوقۇساق، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «تۆت، پەس، نەس، تەس، سەل، پەم، نەپ، جۇپ، سۇس» قاتارلىق بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئەسلىدە «تۆرت، پەست، نەھس، تەرس، سەھەل، فەھم، نەپئ، جۇفت، سۇست» ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، «ئاقسۇدىن تۆرت مەنزىل يايدى دەگەن مەنزىلغە بارىپ، نۇزۇلى ئىجلال قىلدى» (ئاقسۇ

«كاشغەرنىڭ ئادەملەرىغە نەزەر قىلغاندا، زەمىنلەرى ئاز، غەللە - مەئىشەتلەرى ئۆز شەھرىغە كىفايە قىلمايدۇر. ھەر ھەفتەدە ئىكى مىڭ ئەشەك ئاشلىق يارکەنددىن كەم بولماي، كاشغەرغە داخىل بولادۇر. يايلاق - ئوتلاقى ئاز، چاھار پايلارى كەمچىندۇر» (قارىڭ: قولىيازما «تارىخى ھەمدىي»، 329 - بەت) (قەشقەرنىڭ نوپۇسىغا قارىغاندا، زېمىنى ئاز، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە يېتىشمەيدۇ. ھەر ھەپتىدە ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق يەكەندىن قەشقەرگە ئۇزۇلمەي كىرىپ تۇرىدۇ. قەشقەرنىڭ يايلاق - ئوتلىقى ئاز، چارۋىلىرى كەمچىلدۇر).

دېمەك، «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىن كېيىن، «ئې، ئى» لارغا ئۆزگىرىپ كېتىشى ۋە بۇ خىل تىل ھادىسىسىنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسى ۋە ئىملاسىدىكى بىر چوڭ مەسىلە. بۇ مەسىلىنى تىل مەدەنىيىتى تارىخى نۇقتىسىدىن تۇرۇپ ئوبدان بىر تەكشۈرۈش، ياخشى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىق بىر ساۋاق ئېلىش لازىم بولىدۇ، بۇ جەھەتتە «تارىخى ھەمدىي» بىزنى تولىمۇ مۇھىم بولغان بىرىنچى قول ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىككىنچى، «تارىخى ھەمدىي» كۆرسەتكەن يازما پاكىتلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا تاكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى ئومۇمەن يۈز بەرمىگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

بىز قولىيازما «تارىخى ھەمدىي» نى ئوقۇساق، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «تۆت، پەس، نەس، تەس، سەل، پەم، نەپ، جۇپ، سۇس» قاتارلىق بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئەسلىدە «تۆرت، پەست، نەھس، تەرس، سەھەل، فەھم، نەپئ، جۇفت، سۇست» ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، «ئاقسۇدىن تۆرت مەنزىل يايدى دەگەن مەنزىلغە بارىپ، نۇزۇلى ئىجلال قىلدى» (ئاقسۇ

بىلەن ئارىلىقى تۆت يول كېلىدىغان «يايدى» دېگەن جايغا بېرىپ، تەنتەنە بىلەن چۈشتى) (قارا: قوليازما 262 ـ بەت)، «پەست ـ بۇلەندلىك زەمىن» (ئېگىز ـ پەس يەر) (276 ـ بەت)، «نەھسىلىك ۋە شۇملۇق كۆتەرىلمەك» (300 ـ بەت)، «تەرس قىلماق» (270 ـ بەت)، «سەھل چاغلاپ» (281 ـ بەت)، «فەھم ئەتمەك» (274 ـ بەت)، «نەفئ ئالماق» (368 ـ بەت)، «كۆللى جاندارلارنى مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە بىر جۇفتىدىن سولاشلار (پۈتكۈل جانلىقلاردىن مەزكۇر باغقا بىر جۈپتىن سولىدى) (273 ـ بەت)، «دىنلەرى سۈست» (ئەقىدىسى سۇس) (306 ـ بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردىن ھازىرقى تىلىمىزدىكى «مەدەكار، كولماق، بەلەن، شايار، چارپاي» قاتارلىق سۆزلەرنىڭمۇ ئەسلىدە «مەردىكار، كورلاماق، بۇلەند، شاھيار، چاھارپاي» ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «ھەشەر ـ مەردىكار» (352 ـ بەت)، «زەمىننى نەيزە بويى مىقدارى كورلاتىپ» (273 ـ بەت) (يەرنى نەيزە بويى كولىتىپ)، «خىشتى پۇختا بىرلە بۇلەند ئىدى ھاتە تاملارنى قىلدۇردى» (273 ـ بەت) (پىششىق خىش بىلەن ئېگىز چۆرە تام سوقتۇردى)، «شاھيارىدىن قوزغالىپ، ئاقسۇ مۇزافاتى «ئاباد» دېگەن مەۋزىئىگە يەتىپ كەلگەن» (293 ـ بەت) (شايارىدىن چىقىپ، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى «ئاۋات» دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەن)، «بىر ئاي ـ قىرىق كۈنلۈك يەرلەرگە چاھارپايلارنى ئالىپ كەتەدۇر» (339 ـ بەت) (ئوتتۇز ـ قىرىق كۈنلۈك يەرلەرگە چاھارپايلىرىنى ئېلىپ كېتىدۇ) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىن چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان بىر مۇنچە سۆزلەرنى «تارىخى ھەمدىي» ئۆز سوستاۋىدىكى پاكىتلار ئارقىلىق قايىل قىلارلىق قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، بۇگۈنكى تىل ئىستېمالىمىزدىكى «ھويلا ـ ئارام»،

«ئەستايىدىل» ۋە «خاياناخا» سۆزلىرىنى ئالايلۇق:

«ھويلا ـ ئارام». بۇگۈنكى بازار ئىگىلىكى دەۋرىدە، «ھويلا ـ ئارام» سۆزى نىسبەتەن كەڭ قوللىنىشقا سازاۋەر بولغان بىر جۈپلەنمە سۆز ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ھويلا ـ ئارام ئىگىلىكى»، «ھويلا ـ ئارام ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش»، «ھويلا ـ ئارام ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق، دېھقانلارنىڭ ئىقتىسادىي قەد كۆتۈرۈشىنى تېزلىتىش» دېگەندەرگە ئوخشاش. ئۇنداقتا، «ھويلا ـ ئارام» سۆزى قانداق شەكىللەنگەن؟ بۇ تارىخنى بىزگە «تارىخى ھەمدىي» پاكىت بىلەن سۆزلەپ بېرىدۇ: «ئۇلار زىرائەت ۋە تارىلغۇ قىلماقنى بىلمەيدۇر. ئىمارەت، باغراق، ھويلايى ھەرەم، مۇۋە ـ يەمىشلەرى ھەم يوق» (388 ـ بەت) (ئۇلار زىرائەت ۋە تېرىقچىلىق قىلىشنى بىلمەيدۇ. ئۇي ـ ئىمارەت، باغچا، ھويلا ـ ئارام (خاس قورۇ، ۋە مېۋە ـ چۈشلىرىمۇ يوق).

دېمەك، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «ھويلا ـ ئارام» سۆزىنىڭ ئەسلى «ھويلايى ھەرەم» بولۇپ، كېيىنچە زىچ تەلەپپۇز قىلىنىش نەتىجىسىدە، دەسلەپ «ھويلا ھەرەم»، كېيىنچە بولسا ئاۋام خەلق تىلىدا «ھويلا ـ ئارام» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولۇپ قالغان.

سىمانتىكا ئىلمى بويىچە ئېيتقاندا، مەزكۇر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ھويلايى ھەرەم» بىرىكمىسى ئۇقۇم جەھەتتە، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «ھويلا ـ ئارام» سۆزى بىلەن ئومۇمەن جىپسا كېلىدۇ. يەنى «ھويلا» ئەسلىدە ئەرەبچە «ھەۋلە» بولۇپ، مەلۇم ئۆينى مەركەز قىلغان ۋە شۇ ئۆي ئىگىسىگە قاراشلىق ئىمارەتلىك دائىرىنى كۆرسىتىدۇ. «ھەرەم» سۆزىمۇ ئەرەبچە بولۇپ، «باشقىلارنىڭ، يات ئادەملەرنىڭ كىرىشى چەكلەنگەن يەر» دېگەن بولىدۇ. مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئاشۇ ئەسلى سۆز شەكلى ۋە ئۇلار ئاڭلاتقان ئۇقۇم ـ مەنىلەر بويىچە ئېيتقاندىمۇ، «ھويلا يى ھەرەم» يەنى «ھويلا ـ ئارام» سۆزىنى «مۇئەييەن شەخسنىڭ

ئۆي ـ ئىمارىتى مەركەز قىلىنغان تۆت ئەتراپتىكى شۇ شەخسكە تەئەللۇق بولغان ئىھاتىلىك يەر» دېگەن ئۇقۇمدا چۈشىنىش ۋە ئىشلىتىش تامامەن توغرا.

«ئەستايىدىل». بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتىدە: «چىن كۆڭلىدىن، كۆڭۈل قويۇپ، قېتىرقىنىپ، ھەممە تەرەپنى ھېسابقا ئېلىپ، ئەتراپلىق» دەپ ئىزاھلانماقتا. (قارالسۇن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى)، 82 ـ بەت، 1999 ـ يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى) بۇ تۈپ سۆزمۇ ياكى ياسالما سۆزمۇ ۋە ياكى بىرىكمە سۆزمۇ؟ ئۇنىڭ «ئەستا» ۋە «دىل» بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ بۇ سوئاللارنى «تارىخى ھەمدىي» يېشىپ كۆرسىتىدۇ: «ھەمە ئەمىر، لەشكەر، يىگىت، ئەسكەرلەر ئەزتاھىدىل مۇھارىبە ۋە مۇقاتىلەگە تۇردى» (تارىخى ھەمدىي 269 ـ بەت) (يېشىمى: بارلىق قوماندان ۋە ئەسكەرلەر ئەستايىدىل جەڭ قىلىشقا باشلىدى). «ئول ھەييى قەييۇم لانىيام دەرگاھى تەقەددۇسدىن ئىلتىجا ۋە ئىستىدائايى تەمامىلار بىرلە ئەزتاھىدىل يىغلادىلار» (323 ـ بەت) (يېشىمى: «ئولار» ئۇلۇغ ۋە مۇقەددەس ئاللاھۇتەئالاغا مۇتلەق يېلىنىپ، ئەستايىدىل يىغلاشتى).

دېمەك، ئەمدى ئوچۇق بولدىكى، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «ئەستايىدىل» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بىر سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىي شەكلى «ـ دىن ـ تىن» ئۇقۇمىدىكى «ئەز ـ» ئالدى قوشۇمچىسى، «ئاستى، تېگى» مەنىسىدىكى «تاھ» كەلىمىسى ۋە يۈرەك ئۇقۇمىدىكى «دىل» سۆزىدىن تەركىب تاپقان بىر ئالدى قوشۇلغۇچىلىق ئىزافەت (ئۆزلەشمە تەڭسىز بىرىكمە) سۆز «ئەزتاھىدىل» ئىكەن ۋە ئەسىرلەر داۋامىدىكى ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ، بۈگۈنكى تىلىمىزدىكى «ئەستايىدىل» كەلىمىسى بولغانىكەن.

«خاياناخا». بۇ سۆز ھازىرقى ئىزاھلىق لۇغىتىمىزدە: «ھېچبىر سەۋەبى يوق، بىكاردىن ـ بىكار، ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق؛ ئېھتىمال، ھەرقاچان، بەلكىم» دەپ ئىزاھلانماقتا. («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى)، 472 ـ بەت) بۇ سۆزمۇ «تارىخى ھەمدىي» دە ئەسلىدىكى شەكلى ۋە تەلەپپۇزى بىلەن كۆرۈنۈپ، ئۆزىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىنى بايان قىلىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

«مەھمۇدىن خاجەم ئاقسۇ تەرەپكە ئازىم بولۇپ، سايرامغا داخىل ئولدى. بۇ كەمىنە ھەم مۇلاقەت ھاسىل ئەتتى. خاھ ـ ناخاھ بىللە ۋە ھەمراھ بولۇپ قارا يۇلغۇنغا كەلدۇق» (يۇقىرىقى قولىيازما ئەسەر 294 ـ بەت) (يېشىمى: مەھمۇدىن خوجام ئاقسۇغا ئاتلانغاندا، سايرامغا چۈشتى. كەمىنە مەنمۇ كۆرۈشتۇم. خالاپ ـ خالىماي، بىللە ھەمراھ بولۇپ، قارا يۇلغۇنغا كەلدۇق).

دېمەك، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «خاياناخا» سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «خاھناخاھ» شەكلىدە ۋە «خاھناخاھ» تەلەپپۇزىدا بولۇپ، «خاھلاپ ـ خاھلىماي، ئىختىيارسىز ھالدا» ئۇقۇمىدا قوللىنىلغان. مەزكۇر «خاھناخاھ» سۆزى مۇشۇ بىر ئەسىرگە يېقىن بولغان ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ، يەنى باشتىكى بىر «ھ» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ، ئاخىرىدىكى بىر «ھ» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، بۈگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى «خاياناخا» سۆزى بولۇپ شەكىللەنگەن.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان 395 بەتلىك نادىر ئەسەر «تارىخى ھەمدىي» نى ئەستايىدىللىق بىلەن ئوقۇپ چىقىدىغان بولساق يۇقىرىقىدەك يۇزلىگەن، ھەتتا مىڭلىغان سۆز ـ كەلىمىلەرنىڭ مەزكۇر ئەسەر مەيدانغا كەلگەندىن بۇيانقى بىر ئەسىر ۋاقىت جەريانىدا، كۆپ تەرەپلىمىلىك، ئەمما قانۇنىيەتلىك ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى ئەمەلىي

مسال ـ پاكىتلار ئارقىلىق بىلىپ يېتىمىز. ھالبۇكى، بۇ خىل بىلىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىنى، ئۇنىڭ تارىختىن بۇيان باشتىن كەچۈرگەن ئۆزگىرىشلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھىلەش ۋە ئۇنى بۈگۈنكى تىل تەتقىقاتىمىز ۋە تىل ئىستېمالىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم ۋە زۆرۈردۇر.

شۇنداق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ئوقۇش ۋە ئۇلارنى تەتقىق قىلىشتىن ئاداققى مەقسەت، ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇلاردىن بۈگۈنكى تىل ئىستېمالى ئەمەلىيىتى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان ساۋاق ۋە زۆرۈر بىلىملەرنى تېپىپ چىقىشتىن ئىبارەت. ھالبۇكى، چوڭ ھەجىملىك نادىر ئەسەر «تارىخى ھەمدي» بىزنى بۇ جەھەتتە ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان يېپ ئۈچلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئالايلۇق، ئالىم موللا مۇسا سايرامي ئۆز ئەسىرىدە يەر ئىسمى «ئۇچتۇرپان» نىڭ تەلەپپۇز ئۆزگىرىشى قىلىپ، «ئۇشتۇرپان» بولۇش جەريانىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

«ئۇشتۇرپان قەدىم، كوھنا شەھەردۇر. ئىلگەرىكى ئاتى «ئۇچ» ئىكەن. مەنسۇرخان زەمانىلەرىدە، ئادەملەرى بىئەدەبلىك قىلىپ، ئىتائەتتىن چىققان توغرادىن كايىپ، ئەمرۇلئۇمەرا ئەمىرى جەببار بەردى بەگ دوختۇينى لەشكەرلەرى بىرلە ئەبەرىپ، ئۇچ ئەھلىنى قەتلى ئام قىلىپ، باقىمەندىسىنى يۇرت ـ يۇرتغا تارقاتىپ ئەتىپ، تۇرفاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ ئالىپ كەلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئاباد قىلغان ئەكەن. بۇ ۋەجھدىن كەنت ـ ئايماقلارى تۇرفان ئىسمى بىرلە مۇسەممادۇر. «ئۇچ» لەفزىغا «تۇرفان» لەفزىنى مۇنەززەم ئەتىپ، «ئۇچتۇرفان» دەپدۇر. بەلكى، ئەغلاتى ئامما بىلەن «ئۇشتۇرپان» ئاتاپدۇر» (يۇقىرقى قولىيازما ئەسەر 342 ـ بەت) (يېشىمى: ئۇشتۇرپان ـ قەدىمى بىر شەھەر بولۇپ، بۇرۇنقى نامى «ئۇچ» ئىكەن، مەنسۇرخان

زامانىسىدا خەلقى خانىنىڭ ئەمىر ـ ئىتائىتىدىن چىققانلىقى سەۋەبلىك، خان باش قوماندان، زالىم سەركەردە بەردى بەگ دوختۇينى قوشۇنى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ خەلقىنى ئومۇمىي قىرغىن قىلغان. قىلىچتىن ئېشىپ قالغانلىرىنى يۇرت ـ يۇرتقا تارقىتىۋەتكەن. كېيىن تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئاۋاتلاشتۇرغانىكەن. شۇڭا بۇ شەھەرنىڭ نامى تۇرپاننىڭ نامى بىلەن قوشۇپ ئاتىلىدىغان، يەنى «ئۇچ» سۆزىگە «تۇرپان» سۆزى قوشۇلۇپ «ئۇچتۇرپان» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. ھەر ھالدا كېيىنچە ئاۋاملارنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىشى نەتىجىسىدە، «ئۇشتۇرپان» بولۇپ قالغان).

ئالىم موللا مۇسا سايرامي بۇ يەردە، بىرىنچىدىن، ئەسلىدىكى «ئۇچتۇرپان»دىكى «چ» ھەرپىنىڭ ئاۋام خەلق تىلىدا «ش» تەلەپپۇز قىلىنىشىنى «ئاۋاملارچە خاتا تەلەپپۇز» (ئەغلاتى ئامما) دەپ ئاتايدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ خىل ئاۋام خەلق تىلىدىكى خاتا تەلەپپۇز قىلىش ئادىتىنىڭ كېيىنچە يېزىق تىلىغىمۇ كۆچۈپ، ئەسلىدىكى «ئۇچتۇرپان»نىڭ «ئۇشتۇرپان» قىلىپ يېزىلىدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مېنىڭچە، بۇ يەردە بايان قىلىنغان ئاشۇ بىر ئەسىر بۇرۇنقى «چ ← ش» ئۆزگىرىشى مەسىلىسىنى بۈگۈنكى تىل ئەمەلىيىتىمىزگە تەتبىقلاپ، ئۇنىڭدىن ئەھمىيەتلىك دەرس ۋە پايدىلىق ساۋاق چىقىرىشىمىزنىڭ زۆرۈرىيىتى بار.

دېمەكچىمەنكى، بۈگۈنكى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىمۇ «چ ← ش» ئۆزگىرىشى مەسىلىسى مەۋجۇت. ئالايلۇق، دېھقانلىرىمىز «قوناقلىققا سۇ ئاچتۇق» نى «قوناخلىققا سۇ ئاشتۇق» دەيدۇ. «قورساق ئاچتى» دىكى «ئاچتى» نىمۇ، «يانچۇقتا پۇل ئاشتى» دىكى «ئاشتى» نىمۇ ئوخشاشلا «ئاشتى» دەپلا تۇگىشىدۇ. بۇنى ئاز دەپ، تېلېۋىزورلىرىمىزدا «ھۇزۇر بېغىشلار ئىشكەنده ئۇ ـ

نى، «ئاق قوناخ» ماركىلىق شۇ ئېسىل مەينى» دېگەندەك «چ» نى «ش»، «ق» نى «خ» تەلەپپۇز قىلىشنى ئۆگىتىدىغان ئېلانلار كۆندىن - كۈنگە كۆپەيمەكتە. ئەڭ ئەجەللىك يېرى، بۇ خىل «چ» نى «ش» قىلىپ خاتا تەلەپپۇز قىلىش بەزى تىلچىلىرىمىز تەرىپىدىن ئوپۇل - توپۇل ئېتىراپ قىلىنىپ، ئەدەبىي تەلەپپۇز لۇغەتلىرىگە كىرگۈزۈلمەكتە. ئالايلۇق، 1997 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» دە «ئاچ - زار» نى «ئاش - زار» ئوقۇڭلار، «ئاچقۇچ» نى «ئاشقۇچ» دەڭلار، «ئاچ - يالىڭاچ» نى «ئاش - يالىڭاچ» تەلەپپۇز قىلىڭلار، «ئىچ كىيىم» (内衣) بىلەن «ئىش كىيىم» (工作服) نى ئوخشاشلا «ئىش كىيىم»دەڭلار، بۇغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «ر» ھەرپىنى تەلەپپۇز قىلماڭلار دەپ تەلىمات بېرىلگەن. (قارىڭ: شۇ ناملىق لۇغەت، 68 - ، 840 - بەتلەر).

تەبىئىيكى، مۇنداق كېتىۋەرسە، خۇددى بىر ئەسىر بۇرۇن «ئۇچتۇرپان» دېگەن ئىسىم ئاۋام خەلق تەلەپپۇزىغا بويسۇنۇپ «ئۇشتۇرپان» دېيىلىدىغان ۋە يېزىلىدىغان بولۇپ قالغاندەك، يۇقىرىدا بىز مىسال قىلىپ كەلتۈرگەن «چ» لىق سۆزلەر «ش» لىق، «ق» لىق كەلىمىلەر بولسا «خ» لىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋە ئاخىرى بېرىپ تەلەپپۇز بىلەن ئوخشاش يېزىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ.

بۇ يەردىكى مەسىلە شۇ: تىل مەدەنىيىتى دېگەن نېمە؟ بىر تىلدىكى سۆز - كەلىمىلەرنى ناخشا قىلىپ ئېيتقاندىمۇ ئېنىق ئۇققىلى بولىدىغان، بوغۇم - ھەرپلىرىنى ئوچۇق ئاڭلىنىشلىق قىلىپ، تولۇق ۋە راۋرۇس تەلەپپۇز قىلىش مەدەنىيەت بولامدۇ ياكى كەلىمىلەرنى تەلەپپۇز قىلىشتىمۇ ھۇرۇنلۇق قىلىپ، ھەرپ، تاۋۇشلارنى چۈشۈرۈپ قويۇش ۋە خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتىش مەدەنىيەت بولامدۇ؟ تىل - يېزىق ئوقۇ - ئوقۇتۇشىدىن مەقسەت دېھقاننى زىيالىيلاشتۇرۇشمۇ ياكى زىيالىينى دېھقانلاشتۇرۇشمۇ؟ سۆز - كەلىمىلەرنى تەلەپپۇز قىلىش ۋە يېزىلىشتا ئاۋام خەلقنىڭ، دېھقانلارنىڭ تىل ئادىتىنى ئاساس قىلىپ يۇرۇش ئىلىم ھېسابلىنامدۇ ياكى دېھقانلىرىمىزنىمۇ، ئاۋام خەلقىمىزنىمۇ يېتەكلەپ، تەربىيەلەپ، سۆز - كەلىمىلەرنى ئۆزگەرتىۋېتىمەي، ھەرپ - تاۋۇشلىرىمىزنى چۈشۈرۈۋېتىمەي، ساق، توغرا تەلەپپۇز قىلىدىغان قىلىش مەدەنىيەت سانىلامدۇ؟

ئۇيغۇر تىل مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلىپ كۈنسىزدىكى مۇشۇنداق گۈزەل دەۋرگە ئېرىشەلىگەنىكەن، بىز تىل ئەھلى، تىل - يېزىقلىرىمىزنى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئۈل - ئاساسى بىلىدىغان بارلىق زىيالىيلار، تىل تەرەققىيات تارىخىمىزدىن ساۋاق ئېلىپ، سۆز - كەلىمىلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە جۈملىلەرنى تېخىمۇ قائىدىلەشتۇرۇش مەسىلىسىدە، پارلاق دەۋرىمىزنىڭ قەدىمگە ماس كېلىدىغان بىر ئىلمىي ئۆلچەم، بىر مەدەنىي پىرىنسىپ بېكىتىپ چىقىشىمىز تولىمۇ لازىمدۇر.

تارىخىي ئەسەرنى زامانىۋى دەۋرىمىز ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش سەممىيىتى بىلەن «تارىخى ھەمدىي»نى ئوقۇساق، ئۇ ئۆزىنىڭ 395 بەتلىك كەڭ سەھىپىسىدىكى گۈزەل بايانلىرى ئارقىلىق گويا بىزگە ئەمەلىي ئۆرنەك كۆرسىتىدۇ. ئالىم مۇسا سايرامىي ئۆزىنىڭ بۇ شانلىق ئەسىرى ئارقىلىق گويا بىزگە شۇنداق دەرس بېرىدۇكى، سۆز - كەلىمىلەرنى توغرا، تولۇق تەلەپپۇز قىلىش ۋە سۆز - ئاتالغۇلارنى ئەسىر - لەر ئۆتسىمۇ ئۇنىڭ تومۇر - تۇپىنى ۋە ئېتىمولوگىيەسىنى بىر قاراشتىلا بىلىۋالغىلى بولغۇدەك قىلىپ يېزىش بولسا، شۇ تىل ئىگىسى ئۇچۇن ئانا مەدەنىيەتتۇر.

ھالبۇكى، يۇز يىللارنىڭ يالدامىسى بولغان «تارىخى ھە-

مەدىي»نى ئوقۇغان ۋە تەتقىق قىلغان ۋاقىتىمىزدا، ئۇنىڭدا ئەكس ئەتكەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىغا تالىق بىر باھا پاكىتلارغا ھەرگىزمۇ سەل قارىماسلىقىمىز لازىم.

(«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2004 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

«يوپۇ: غا» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» غا باھا

ئەزىزانە دىيارىنىڭ ئەتىۋارلىق كۆزىنكى «قەشقەر ئەدەبىياتى» نىڭ 2003 - يىللىق 2 - سانىنى بۇ يەردىكى ھەم پىكىر خادىملار قولىدىن چۈشۈرمەي، سۆيۈنۈپ كۆردۈق. «يوپۇ: غا نا-ھىيەسىگە بېغىشلانغان مەخسۇس سان» نى ئوقۇغىنىمىزدا، «ئۆرلە، ياشنا يوپۇغا، چۆمۈپ پارلاق زەر نۇرغا» دېگەن ياڭراق تەبرىك ۋە قۇۋناق تىلەككە چىن دىلىمىز بىلەن شېرىك بولدۇق. شۇنىڭدىن، «جۇڭگو قۇمۇق مەنزىرە ساياھەت ماكانى» دەپ ئاتالغان قەدىمىي دىيار يوپۇغا تامان ھايالسىز ئۇچقىمىز، «داۋا كۆلى» دىن داۋا ئېلىپ، يۇرت سېغىنىش بىمارلىقىمىزنى شىپا تاپقۇزۇپ، زەپەر قۇچقىمىز كەلدى!...

تەسىراتلىرىمىز ئارىسىدا، يوپۇغا ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەش ئىدارىسىدىن ئىبراھىمجان نىياز ئەپەندى يازغان «يوپۇغا» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا»ماۋزۇلۇق ماقالىنىڭ ۋەزنى خېلىلا سالماقنى ئىگىلىدى. ماقالە چىقارغان يەكۈنگە قەلبىمىز جور بولۇپ، قەلەمگە مۇنۇلارنى يېزىشنى جېكىلىدى:

مۇتالىئە قىلىشىمىزچە، مەزكۇر ماقالە ئومۇمىي بايان ئۇرانىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇنداق بۆلەككە بۆلۈنگەن. بىرىنچى بۆلەكتە، ئاپتور «يوپۇغا» دېگەن يەر نامى ھەققىدە، بۇ چاغقىچە ئېلان قىلىنغان بەس - مۇنازىرىلىك ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇن ھالقىلىرىنى ھېچبىر چالۋاقىماستىن، ئەينەن تىزىپ كۆرسەتكەن؛ ئۇلاردىكى مۇلاھىزە ۋە ھۆكۈم ئاساسلىرىنى بىر-مۇ - بىر يېشىپ كۆرسەتكەن. بۇ بۆلەكتىكى بايانداً، ئەڭ ئېـ-

غىرلىق باسىدىغان نۇقتا شۇكى، ئاپتور «يوپۇغا» دېگەن مۇبا-
رەك يەر نامى ھەققىدە: «بۇ نام «ياپرى»، «يوپرى» ياكى «يوپۇ-
رۇش» دېگەندەك سۆز - كەلىمىلەردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بو-
لۇشى مۇمكىن» دېگۈچىلەر قىياسىي ھۆكۈملىرىنىڭ ھەممە-
سىنىڭ مەزكۇر «يوپۇغا» دېگەن يەر نامىنى كېيىنكى چاغلاردا،
غايىبانە بىر «ر» تاۋۇشىنى قوشۇپ، «يوپۇرغا» دەپ ئاتايدىغان
ۋە يازىدىغان بولغاندىن كېيىنكى ئىش ئىكەنلىكىنى ئېچىپ
كۆرسەتكەن. روشەنكى، بۇ ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم بىر پاكىت! بىز
بۇ پاكىت ئاساسىدا شۇنى بىلىۋالالايمىزكى، «يوپۇغا» دېگەن بۇ
يەر نامىنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش تەلەپ-
پۇز قىلىنىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈنلا، كېيىنچە قىياس بىلەن
بىر «ر» تاۋۇشى قوشۇپ «يوپۇرغا» قىلىپ قويۇلغان (خۇددى
بىر مەزگىل «ھېيتگاھ» نى «ھېيتكار»، «كۇچا» نى «كۇچار»
قىلىپ قويغانغا ئوخشاش!)؛ ئەسلىدىكى «يوپۇغا» سۆزىنىڭ ھالدا
«يوپۇرغا» قىلىپ قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر يەر - جاي نام-
لىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ئۇستىدە ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ تە-
پەككۇر ئاسمىنىدا، قىياس - پەرەز بورىنى چىقىپ كەتكەن:
بەزىلەر بۇ «يوپۇرغا» دېگەن نام «ياپرى» سۆزىدىن كەلگەن دې-
سە، يەنە بەزىلەر «يوپرى» كەلىمىسىدىن كەلگەن، دېگەن. ھەت-
تا، يەنە بەزىلەر خېلىلا كەسكىن قىلىپ، مەزكۇر يەر نامى قو-
مۇل شېۋىسىدە «سۆرەم» ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان «يوپۇرغا»
سۆزىدىن كەلگەن، دېگەن. ئەمدى، «يوپۇغا» نامىنىڭ كېلىپ
چىقىشى توغرىسىدا» ماۋزۇلۇق بۇ ماقالە ئاپتورىنىڭ ئۆزى يو-
پۇغلىق بولۇش سالاھىيىتى بىلەن «يوپۇغا» دېگەن بۇ قەدىمىي
دىيار نامىنىڭ ئۆز خەلقى تەرىپىدىن ئەزەلدىن تارتىپ، ھېچ-
قاچان «يوپۇرغا» دەپ «ر» لىك ئاتالمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ
بەرگەنلىكىنىڭ ئۆزى ئەمەلىيەتتە، يۇقىرىقى قىياسلارنىڭ پۈت
باسمايدىغانلىقىنى كەسكىن جاكارلىغان.

ماقالىنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە، ئاپتور «يوپۇغا» نامىنىڭ
قەدىمىي قەبىلە ئىسمى «ياباقۇ» دىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى
تىلشۇناسلىق ئىلمى ئاساسىدا دەلىللەپ كۆرسەتكەن. بىزنىڭ-
چە، ئاپتورنىڭ بۇ يەردىكى بايانلىرى تىلشۇناسلىق ئىلمىغا تا-
مامەن ئۇيغۇن بولغان. ئەمەلىيەتتىمۇ، ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناس-
لىقى ھەققىدە ئەقەللىي بىلىمگە ئىگە ئادەملەر ئۆچۈن روشەن
بىر پاكىت شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بولغان خېلى
بىر بۆلەك سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى «ئا» تاۋۇشى ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، «ئو، ئۇ» تا-
ۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن. مەسىلەن، «خاتۇن، ئازۇق، چا-
رۇق، يارۇق» دېگەن سۆزلەرنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا «خوتۇن،
ئوزۇق، چورۇق، يورۇق» تەلەپپۇز قىلىنىپ ۋە يېزىلىپ، ئىش-
لىتىلۋاتقىنىغا ئوخشاش.

بىزنىڭ ماۋزۇيىمىزدىكى «ياباقۇ» ئاتالغۇسى ئۇچ بوغۇم-
لۇق سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىنقى ئىككى بوغۇمىدىكى «ئا» تا-
ۋۇشى ئارقا - ئارقىدىن «ئو» ۋە «ئۇ» تاۋۇشلىرىغا ئۆزگەرگەن-
لىكى ئۈچۈن ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ئو» نىڭ ئوزۇن سوزۇق
تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىشى تەبىئىي ۋە نورمال بىر ئىش. بۇ
يەردە يەنە بىر مەسىلە شۇكى، ئەسلىدىكى «ياباقۇ» نىڭ كې-
يىنچە «يوپۇغا» بولۇپ، ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئۇ» نىڭ «ئا»
تاۋۇشىغا ئۆزگىرىشىمۇ ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىدىكى فونېتىكە-
لىق ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن. مۇنداقچە قە-
لىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا، خۇددى باش بو-
غۇمىدىكى «ئا» تاۋۇشى «ئو، ئۇ» تاۋۇشلىرىغا ئۆزگەرگەنىدەك،
ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئو، ئۇ» تاۋۇشلىرىمۇ كېيىنچە «ئا» تا-
ۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كېتىدىغان ئەنئەنىۋى تىل ئادىتى بار.
ئالايلۇق، بۈگۈنكى تىل ئىستېمالىمىزدىكى «شوتا» سۆزى قە-
دىمكى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرلىرىدە «شاتۇ» شەكلىدە

ئىدى. مەسىلەن:

ئەسھابۇل كەھف بار تاغ ئەگىز بۇلەندلىكدە نەچە نەچە شا-تۇ مەسەللىك پايە بىلەن ئۇستىگە چىقادۇر.

يېشىمى: «غار ساھابلىرى» بار تاغ ئېگىز - يۇكسەك بو-لۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قانچىلىغان شوتا كەبى پەلەمپەيلەر ئار-قىلىق چىقىدۇ.(قارا: قولىيازما «تارىخى ھەمدي» 349 - بەت يۇقىرىدىن 5 - قۇر)

دېمەك، مانا بۇ پاكىت ئارقىلىق ھۆكۈم قىلالايمىزكى، قەدىمي قەبىلە نامى «ياباقۇ» دىن، كۇنىمىزدىكى «يوپۇغا» نا-مىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىشۇناسلىقىغا تامامەن ئۇيغۇن بولغان تەبىئي ئۆزگىرىشتۇر.

ماقالىنىڭ ئۇچىنچى بۆلىكىدە، ئاپتور ئەمەلي دالا تەجە-شۇرۇش خىزمىتى ئارقىلىق ئېرىشكەن خۇلاسە خاراكتېرلىك بايانىنى مۇنداق يازىدۇ: «پېشقەدەم يەرلىك كىشىلەر: «بۇرۇنقى چاغلاردا، بۇ جاي سۇيى ئەلۋەك، توغراق - يۇلغۇن، ئوت - چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن ئېسىل جايكەنتۇق. ئەڭ دەسلەپ بۇ جايغا ئۇچ ئائىلىلىك ئادەم كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان-كەن. بۇلار ئۆزلىرىنى «ياپاغۇ» دەپ ئاتىغاچقا، بۇ سۆز كېيىن-چە بۇ يۇرتنىڭ نامى بولۇپ قالغانكەن. ھەقىقي يوپۇغىلىقلار ئاشۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر، دەپ چۈشەندۇرگەن.»

مېنىڭچە، بۇ بايانلار ھەرقانداق بىر تىلشۇناس، ھەرقانداق بىر يەر - جاي ئاملىرى تەتقىقاتچىسى ئۈچۈن قىممەتلىك دەرستۇر. چۈنكى، ھەرقانداق بىر يەكۈن ئەمەلي تەكشۇرۇش ئارقىلىق شۇ جاي، شۇ يەرنىڭ ھەقدارلىرىنىڭ چۈشەندۇرۇش ۋە بايانلىرىنى ئۆزىگە ئۇل تېشى قىلىپ چىقىرىلغاندىلا، ئان-دىن ئۇ ئىلمي ئاساسقا ئىگە توغرا يەكۈن بولالايدۇ. ھالبۇكى، ئەجدادتىن - ئەۋلادقا يوپۇغىدا ياشاپ كېلىۋاتقان پېشقەدەم يۇرت ھەقدارلىرىنىڭ بايانى شۇنداق ئېنىق، شۇنداق قايىل

قىلارلىق بولغاچقا، ئەمدى بىز بۇ يەردە ئاشۇ بايانلارنى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىشۇناسلىق ئىلمىغا تەتبىقلىغان ھالدا، مەزكۇر «يوپۇغا» نامىنىڭ كېلىپ چىقىش جەريان خەرىتىسىنى «ياباقۇ ← ياپاغۇ ← يوپۇ:غا» قىلىپ كۆرسىتەلەيمىز.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، « «يوپۇ:غا» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» ماۋزۇلۇق ماقالە قاتلاملىرى ئېنىق، قۇ-رۇلمىسى مۇكەممەل، ئىلمىيلىك بىلەن ئەمەلىيلىك ئورگانىك بىرلەشتۇرۇلگەن ياخشى ئەسەر بولغان. بىز يۇقىرىقىدەك دە-لىللەر ئاساسىدا، ئۇنى «يوپۇ:غا» دېگەن يەر نامىنىڭ ئېتىمو-لوگىيەسى ھەققىدە ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا داۋاملاشقان بىر مەيدان بەس - مۇنازىرىگە ئاداققى چېكىت قويغان، شۇنداقلا ئانا يۇرتىمىزدا، يەر - جاي ناملىرى توغرىسىدا يېزىلىۋاتقان ئەسەرلەرگە ئۆرنەك بولغۇدەك بىر سەرخىل ئەسەر، دەپ با-ھالايمىز.

(«قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئىملاسى توغرىلاپ يېزىلىشقا تېگىشلىك ئىككى ئىسىم «قەدىر» ۋە «ئاللاھ»

بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىسىم - شە-رىپىنى ھازىرقى تىلىمىزدا ئۆز زامانىسىدىكىدەكلا ئەينەن ئا-تاش ۋە يېزىقتىمۇ ئەينەن ئىپادىلەپ يېزىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بايان قىلىپ يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئاپتورىنىڭ ئىسمىنى ئەينەن ئاتاش زۆرۈر» سەرلەۋھىلىك ماقالەم مۇبارەك ژۇرنال «تىل ۋە تەرجىمە»دە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن،ئوقۇر-مەنلەرنىڭ ۋە كەسىپداشلارنىڭ ئىلھامبەخش پىكىرلىرىگە مۇشەررەپ بولغان ئىدىم. ئەمدى، بۇ ماقالىدا، يەنە شۇ تۈرگە كىرىدىغان ئىككى ئىسىم ھەققىدىكى ئىزدىنىشىمنى تىل ئەھلى بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1. «قىدىرخان» ئەمەس «قەدىرخان»

16 - ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىي ھايا-تىدا مۇھىم رول ئوينىغان ئالىم قەدىرخان ياركەندىي (قىدىرخان ياركەندى) نىڭ ئىسمىنىڭ شۇ چاغقىچە «قىدىرخان» شەكلىدە ئېيتىلىپ ۋە يېزىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى مۇناسىپ سورۇنلاردا ئېغىزاكى كۆپ قېتىم بايان قىلدىم. نې-مە ئۈچۈندۇر ئەمەلىي ئاۋاز قوشۇشقا مۇيەسسەر بولالمىدىم. مەن بۇ ساھەدىكىلەرنىڭ «ئۇ زاتنىڭ ئىسمى ئەزەلدىن ئاشۇنداق ‹قىدىرخان› ئاتىلىپ كەلگەن» دېگەن ئىزاھاتىغا مۇتلەق قايىل ئەمەسمەن. چۈنكى، مېنىڭ ئىزدىنىشىم بويىچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا مۇنداق ئىككى خىل پېرىنسىپلىق

ئالاھىدىلىك مەۋجۇت: ئۇنىڭ بىرى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملە-رىنىڭ ھەر قاندىقى مۇئەييەن زامان تامغىسىنى ئەكس ئەتتۈر-گەن ھالدىكى ئېنىق ئۇقۇم، روشەن مەنىگە ئىگە. ئىككىنچى-سى بولسا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى (لەقەم بۇنىڭ سىرتىدا) ئادەتتە، ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. ئەگەر بۇ چۈشەنچە ئىلمىي ئاساسقا ئىگە دەپ قارالسا، بۇ ھالدا ماۋزۇيىمىزدىكى ئالىمنىڭ ئىسمىنىمۇ مۇشۇ ئەندىزە بويىچە، نوپۇزلۇق كىلاسسىك تېكىستلەردىكى يېزىلىش شەكلى ئاسا-سىدا تەھلىل قىلىمىز ۋە ئۇنىڭغا تەبىر بېرىمىز.

ئالىم قەدىرخان ياركەندىي ھەققىدىكى ۋەزىنلىك مەلۇمات 19 - ئەسىردە، خوتەنده ئىجاد بىلەن ياشاپ ئۆتكەن ئالىم ئىسمەتۇللاھ ئىبنى نىئمەتۇللاھ مۇئجىزىي يازغان نوپۇزلۇق كىلاسسىك ئەسەر «تەۋارىخى مۇسقىييۇن» (مۇزىكانتلار تارى-خى)دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

(ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ) ئون ئۇچىنچى پىرى قەدىر-خان ياركەندىدۇركىم، بۇ ئەزىزدەك بۇ فەندە مەھارەت كۆرسە-كەن ئۇستاد ئازدۇر. بۇ ئەزىز كۆپرەك ئەمىر نىزامىددىن ئە-لىشىر نەۋايى ھەزرەتلەرنىڭ غەزەلىياتلەرىدىن ئوقۇر ئەردى. ئالەم ئۆتۈپ مۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز كىشى كەلمەيدۇر ئەردى. ئىراقدىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن، خارەزم، سەمەرقەند، ئەند-جان، ئىستانبۇل، كەشمىر، بەلخ، شىيراز قاتارلىق يەراق شە-ھەرلەردىن مۇسقا ئۆرگەنگەلى كەلگەن شاگىردلارى بار ئەر-دى. رەبابنى بۇ ئەزىز كەشف قىلدى. ھەم شائىر ئەردى. «دىۋانى قەدىر»نى بۇ كىشى تەسنىف قىلدى. يەنە نازۇك نۇكتەلەر مۇ-سقا فەنى بارەسىده رىسالەلەرنگە دەرج قىلدى. جەنده كۆلا كە-يىپ يۈرۈر ئەردى. سۇلتان ئابدۇررەشىد خانكىم، مەئرۇف مەشھۇردۇر، قەدىرخانسىز تەئام شەراب تارتماس، ئۇيقۇغا بار-ماس ئەردى. قەدىرخان «ۋىسال» ئاتلىق بىر مۇقامنى ئىختىراۋ

قىلىپ شاگىردلارىغا ئۆرگەتتى. ئابدۇررەشىد خان پادىشاھدىن ئىكى يىلدىن كەيىن ئالەمدىن كەتتىلەر. (مۇئجىزى: «تەۋارىخى مۇسقىمىيۇن» قولىيازما، 23 ـ 24 ـ بەتلەر) يېشىمى:

(ئۇيغۇر مۇزىكا ئىلمىنىڭ) ئون ئۇچىنچى پىرى قەدىرخان يارکەندىدۇر. بۇ پەندە بۇ ئەزىزدەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئاز. بۇ ئەزىز كۆپرەك ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىي ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى. ئالەم ئۆتۈپ، ئۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز ئادەم بولمىغان دېيىشكە بولىدۇ. ئىراقتىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن، خارەزم، سەمەرقەنت، ئەنجان، ئىستانبۇل، كەشمىر، بەلخ، شىيراز قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. راۋاپنى ۋە ھەشتتار (سەككىز تارلىق چالغۇ)نى بۇ ئەزىز كەشپ قىلدى. ئۇ يەنە شائىر ئىدى. «دىۋانى قەدىر» (قەدىرخان شېئىرلىرى توپلىمى) مۇشۇ كىشىنىڭ ئەسىرى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدىكى رىسالىلىرىدە، چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. جەنىدە ـ كۆلا كىيىپ يۈرەتتى. داڭلىق سۇلتان ئابدۇرەشىدخان غىزادىمۇ، ئولتۇرۇپ ـ قوپۇشتىمۇ قەدىرخاندىن ئايرىلمايتتى. قەدىرخان «ۋىسال» ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن. ئۇ ئابدۇررەشىدخان پادىشاھ ۋاپاتىدىن ئىكى يىل كېيىن ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەزكۇر تېكىستتە، ماۋزۇيىمىزدىكى ئالىمنىڭ ئىسمى «قەدىرخان يارکەندي»دەپ ئوقۇلىدۇ. چۈنكى، ئەرەبچىدە شۇنداقلا چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، «قدير» شەكلىدە يېزىلغان كەلىمە ھەرگىزمۇ «قىدىر» تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ. يەنە دېسەك، كېلىش مەنبەسى ئەرەبچە بولغان مەزكۇر «قەدىر» سۆزىنىڭ مەنىسى «قۇدرەتلىك، قادىر» دېگەن بولىدۇ. مەسىلەن، ئىننەللاھە ئالە كۇللى شەيئىن قەدىر

(ئاللاھ ھەقىقەتەن ھەر نەرسىگە قادىردۇر) («قۇرئان كەرىم» (ئۇيغۇرچە، 357 ـ بەت، يۇقىرىدىن 8 ـ قۇر).

دېمەك، ماۋزۇيىمىزدىكى ئالىمنىڭ مۇبارەك ئىسمى «قۇدرەتلىك، قادىر» مەنىسىدىكى «قەدىر» بىلەن ئۆز زامانىسىدا، پادىشاھ جەمەتلىرى ۋە ئەركەكلەر ئىسىملىرىغا قوشۇپ ئېيتىلىدىغان «خان» سۆزىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشىدىن ھاسىل بولغان «قەدىرخان» بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ ئۇيغۇر ئىسمىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تۇپ قائىدىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەكسىچە بولسا، ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى، ئەرەبچىدە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدا «قىدىر» تەلەپپۇز قىلىنمىدىغان، «قدر» يېزىلىدىغان بىر كەلىمە بار بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «قازان، قۇم قازان» دېگەن بولىدۇ. (قاراڭ: «ئەرەبچە ـ خەنزۇچە لۇغەت» 1014 ـ بەت، سودا نەشرىياتى، 1978 ـ يىلى نەشرى، بېيجىڭ) ھالبۇكى، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئالىمىمىزنىڭ «قادىر، قۇدرەتلىك» مەنىسىدىكى ئىسمىنى «قەدىر» دەپ ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشقا تىل ئىمكانىمىز يېتىپ ئاشقۇدەك بار تۇرۇقلۇق، ئۇنى «قازان، قۇم قازان» مەنىسىدىكى «قىدىر» سۆزى بىلەن ئاتىساق، ئاڭلىق ـ ئاڭسىز ھالدا، ئالىم بوۋىمىزغا ھاقارەت قىلغان بولۇپ قالىمىز.

قىسقىسى، قەدىرخان يارکەندي ئۇيغۇر تارىخىدىكى گۈللەنگەن يارکەند خانلىقى دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، شائىرى ۋە مۇزىكىشۇناسى. ئۇ يارکەند خانلىقىنىڭ ئىككىنچى پادىشاھى سۇلتان ئابدۇررەشىد خانىنىڭ خانلىقىدا باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. ئەمەلىي خىزمەت ئارقىلىق سىياسىي جەھەتتە يارکەند خانلىقىنىڭ بىرلىكى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇ ئۇيغۇر شائىرلىرى مەۋلانا خۇلقى، ئايازى، ئاماننىساخان نەفسىي ۋە مىرزا مىرەك چالىشى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە يارکەند خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ گۈللى

نىشى ئۇچۇن بۇيۇك ھەسسە قوشقان. («تەۋارىخى مۇسقىيـ
يۇن» 84 ـ بەت، نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەنۋەر بايتۇر، خەـ
مەت تۆمۇر. مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 ـ يىلى).

روشەنكى، شۇ قەدەر بۇيۇك بىر ئالىم ۋە جامائەت ئەربابىـ
نىڭ ئىسمىنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش ۋە ئۇنى دۇرۇس يېزىش
ئىز باسقان كىشىنكى ئەۋلادلار ئۇچۇن ئىپتىقاندا، ئەڭ ئەقەللىي
بۇرچ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە!

2. «ئاللا» ئەمەس «ئاللاھ»

مەلۇمكى، بۇگۇنكى ئۇيغۇر مىللىتى مۇسۇلمان مىللەت
سانلىدۇ. ئاللاھ بولسا، پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ بۇيۇك
مەبۇدىدۇر. ئەرەبلەر «ئە»گىرەك تارتىپ، «ئەللاھ» تەلەپپۇز
قىلغاندىن باشقا، دۇنيادىكى يۇز مىليونلىغان مۇسۇلمانلارنىڭ
ھەممىسى ئوخشاشلا «ئاللاھ»دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. ئوخشاشلا
«ئاللاھ» (Allah) قىلىپ يازىدۇ. ئۆزبېكىستان ئەۋرىشىم تىلىدا،
يۇزدە ـ يۇز ئەينەن ئىپادىلەش ئىمكانىغا ۋە گۈزەل يېزىقىدا
ئەينەن يېزىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنى
«ئاللا» دەپىشى ۋە «ئاللا» قىلىپ يېزىشى ھەر نېمە دەپمۇ چۈـ
شەندۇرۇپ بولغىلى بولمايدىغان بىر نۇقسان، بىر ئەيىب. شۇـ
ڭا، بۇنى جەزمەن تۈزىتىش لازىم!

بۇ يەردە شۇنى ئېنىق بايان قىلىش لازىمكى، ئۇيغۇرلار
مۇسۇلمان بولغان تۇنجى كۈندىن باشلاپلا، «ئاللاھ» سۆزىنى
دۇنيادىكى ھەر قانداق بىر مۇسۇلمانغا ئوخشاشلا ئەينەن، توغرا
ۋە تولۇق تەلەپپۇز قىلغان ۋە قۇرئان كەرىمدىكىگە ئوخشاشلا
«اللە» شەكلىدە يېزىپ كەلگەن. مەسىلەن:

بۇ يەرگە يەتۇرسە بەندەسىن لۇتفى ئىلاھ،
تەھقىق بىلۇر ھەر كىشى كىمدۇر ئاگاھ،

كىم تاپماس ئۇنىڭ ئالىدا مەۋجۇد سۇئاھ،
ئول قالدى ۋە تەكرى قالدى الله، الله.

(ئەلىشىر نەۋايى: «مەھبۇبۇل قۇلۇب» قوليازما، 92 ـ
بەت)

يېشىمى: ئەگەر ئاللاھنىڭ مەرھەمىتى ئۆز بەندىسىنى بۇ
دەرىجىگە يەتكۈزسە، ئەگەر ئۇ بەندە ئۆزىنىڭ خۇدىنى يوقىتىپ
قويمىغانلا بولسا، شۇنى جەزمەن بىلىدۇكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇ
ئاللاھتىن باشقا ھېچكىم بولمايدۇ.

دەرۋەقە، «ئاللاھ» سۆزى كېيىنكى چاغلاردا ئۇيغۇر دېھـ
قانلار تىلىدا «ئاللا» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغانلىقى راست.
ئاندىن، «يېزىق تىلىنى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تىلغا يېـ
قىنلاشتۇرۇش» شوئارىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، 1953 ـ يىلىدىن
كېيىنكى ئىملادا «ئاللا» يېزىلىپ كېلىۋاتقانلىقىمۇ ئەمەلـ
يەت. بىراق، «ئاللاھ» سۆزىنى «ئاللا» دېيىش ۋە مۇشۇ دېگىنـ
مىز پېتىچە يېزىش بىلەنلا، بۇ يەردە بىر «ھ» تاۋۇشىنى چۈـ
شۈرۈپ قويۇۋاتقانلىقىمىزنىڭ خىجىللىقىنى يوشۇرۇپ قالغـ
لى بولمايۋاتقانلىقىنىمۇ نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك. ئالايلۇق،
ئۇيغۇرچىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئىگە ـ خەۋەر
بىرىكمىسى «ئاللاھۇ ئەكبەر» (ئاللاھ ئەڭ بۇيۇكتۇر)نى،
شۇنداقلا، ئېنىقلاش ـ ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى بىرىكمە
سۆز «ئاللاھۇ تەئالا» (تەڭدىشى يوق ئاللاھ)نى تەلەپپۇز قىلغاندا
ۋە يازغاندا، «ھ»نى تاشلىۋەتكىلى بولمايدۇ. ئادەتتە، ئالدىراپ
كەتكەندە، «بىسمىللا» دەپلا كېتىۋەرگەن بىلەن «بىسمىللاھىر
رەھمانىر رەھىم» (ئەڭ رەھىمدىل ئاللاھنىڭ ئىسمى بىلەن)
دېگەن يەرگە كەلگەندە، «ھ» تاۋۇشىنى تىلىمىز ئوچۇق ۋە تو ـ
لۇق تەلەپپۇز قىلىدۇ ۋە باشقىلار. دېمەكچىمەنكى، «ئاللاھ» كە ـ
لىمىسىنىڭ تىل ئىستېمالىمىزدىكى تۇراقلىق جۈملە ۋە بـ ـ

ربكمىلەردە نۇقسانسىز ئىشلىتىلىۋاتقانلىق ئەھمىلىيىتىمۇ، مەزكۇر ئىسىم سۆزدىكى «ھ» ھەرپىنى يېزىقتا تاشلىۋېتىشنىڭ ئەسلىدىنلا خاتا بولغانلىقىنى دەللىلەپ تۇرۇپتۇ.

شۇنداق ئىكەن، ئەگەر بۇ مۇھاكىمە تىل ئەھلى تەرىپىدىن توغرا كۆرۈلگەن تەقدىردە، يەنە بىر يېڭى ئىملا لۇغىتىنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرماي، «ئاللاھ» كەلىمىسىنى توغرا تە-لەپپۇز قىلىش ۋە نۇقسانسىز يېزىشنى، شۇنداقلا تەركىبىدە «ئاللاھ» سۆزى بولغان «ئەلھەمدۇلىللاھ» (ھەمدۇ - سانا ئاللاھقا مەخسۇستۇر)، «ئەلھۆكمۇلىللاھ» (ھۆكۈم چىقىرىش ئاللاھنىڭ ئىشىدۇر) قاتارلىق ئىگە خەۋەر بىرىكمىلىرىنمۇ، «ئەمرۇللاھ» (ئاللاھنىڭ ئەمرى)، «پەيزۇللاھ» (ئاللاھنىڭ پەي-زى)، «سەيپۇللاھ» (ئاللاھنىڭ قىلىچى)، ئابدۇللاھ (ئاللاھنىڭ بەندىسى) قاتارلىق ئىزافەتلىك بىرىكمىلەرنمۇ توغرا يېزىشنى ئومۇملاشتۇرۇشمىز كېرەك.

(«تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىزافەتلەر

ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن ئۇزاق تارىخىي دەۋرلىرىدىن ئېيتقاندا، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» ۋە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. چاغاتاي خانلىقى زامانىسىنى ئۆزىگە دەۋر بېشى قىلغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيەتتە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، خۇسۇسەن قارا خانىيلار دەۋرىدىكى خاقانىيە تىلىنىڭ بىۋاستە راۋاجى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇل ئاساسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوسىتىدىكى تەتقىقاتنى داۋاملىق چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قوللىنىلىشچانلىقىنى ئۆستۈرۈش ئەھمىيىتىدىن ئالغاندىمۇ، ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈردۇر. ماۋزۇيىمىزدىكى ئىزافەتلەر مەسىلىسى مۇشۇ تەتقىقات ساھەسىگە كىرىدىغان مۇھىم بىر نۇقتا ھېسابلىنىدۇ.

1. ئىزافەتلەر ۋە ئۇلارنى ئوقۇش - يېزىشنىڭ قائىدە ئاساسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تارتىپ ئىشلىتىلىپ كەلگەن، ئېنىقلانغۇچى سۆزى ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆزى كەينىدە كەلگەن ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭسىز بىرىكمە «ئىزافەت» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەلقئالەم: ئالەم خەلقى؛ رويى زەمىن: يەر يۈزى؛ سىراتۇلمۇستەقىم: توغرا يول دېگەنلەرگە ئوخشاش.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «ئىزافەت» بىلەن ھازىرقى تىلىمىزدىكى «تەڭسىز بىرىكمە» قۇرۇلما شەكلى جەھەتتىن تۇپتىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، مەزكۇر «ئىزافەت» دېگەن ئاتالغۇنى يەكلەپ تاشلىۋەتمەي، ئۇنى ئۆزىنىڭ سىنتاكسىسلىق ئۇقۇم دائىرىسىنى كۆرسىتىدىغان خاس تېرمىن قىلىپ ئىشلەتسەك بولىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوستاۋىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالتە ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئۆزلەشتۈرۈلگەن ۋە بۈگۈنكى ئىستېمالىمىزدىمۇ ئۇپرىماس ھاياتىي كۈچى بىلەن ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ئىزافەتلەر ئاز ئەمەس. بۇ خىل ئىزافەتلەرنى لېكسىكولوگىيە ئىلمىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە چۈشەندۈرۈش مەزكۇر سۆزلەرنىڭ تىل ئەمەلىيىتىدىكى قوللىنىشچانلىقىنى، يەنى بىلىپ ئىشلىتىش ۋە توغرا ئىشلىتىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش جەھەتتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزافەتلەر ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن ئەرەب-پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن، تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن بولسا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەنئەنىۋى تەڭسىز بىرىكمىلەردىن تۇپلۇق پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇلارغا دائىر ئاساسىي قائىدىلەر ھەققىدە مۇئاپىق بايان بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئىزافەتلەر ئۆزلىرىدىكى خاس ئالاھىدىلىكلەرگە قاراپ «ئەرەبچە ئىزافەت» ۋە «پارسچە ئىزافەت» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئادەتتە، تەركىبىدە ئەلىفلام (الـ) بولغان، يەنى ئېنىقلانغۇچى سۆز بىلەن ئېنىقلىغۇچى كەلمە ئەلىفلام

ئارقىلىق بىرىكىپ كەلگەن ئىزافەت «ئەرەبچە ئىزافەت» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «يول» مەنىسىدىكى «صراط» كەلىمىسى بىلەن «تۈز، توغرا، داغدام» ئۇقۇمىدىكى «مستقيم» سۆزىدىن تەركىب تاپقان ئەرەبچە ئىزافەت «صراط المستقيم» (سىراتۇل مۇستەقىم): «تېرىلغۇ مەيدانى» ئۇقۇمىدىكى «مزرع» كەلىمىسى بىلەن «مەرھەمەت» ئۇقۇمىدىكى «لطف» ۋە «ئىلاھ، ئاللاھ» ئۇقۇمىدىكى «اله» كەلىمىسىدىن تەشكىل تاپقان پارسچە ئىزافەت بولسا، «مزرع لطف اله» (مەزرەئى لۇتفى ئىلاھى) شەكلىدە بولۇپ، ئۇلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا «داغدام يول، توغرا يول» ۋە «ئاللاھنىڭ مەرھەمىتى تېرىلغان جاي» دېگەن بولىدۇ ۋە باشقىلار.

ئىزافەتلەر ھەققىدىكى قائىدە ئاساسلىرىنى ياخشى ئۆگىنىپ، ئوبدان ئىگىلەش بىزنى بۇ تۈردىكى سۆزلەرنى بىلىپ ئىشلىتىش، جايىدا ئىشلىتىش ۋە جانلىق ئىشلىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىزافەتلەرنىڭ تۈرلىرى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كېلىپ، ھازىرقى زامان تىلى ئىستېمالىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن، ئىملا، تەلەپپۇز ۋە ئىزاھلىق لۇغەتلىرىمىزدىن ئورۇن ئالغان، شۇنداقلا جانلىق ۋە يېزىق تىلى ئەمەلىيىتىدە قوللىنىلۇاتقان ئىزافەتلەرنى ئىستېمالىمىزدىكى ھالىتى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بەش تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئومۇمەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى تەلەپپۇزى بويىچە ئەينەن ئۆزلەشكەن ئىزافەتلەر:

خەلقىئالەم (خلق عالم): ئالەم خەلقى، پۈتكۈل خەلق

پادىشاھىئالەم (پادشاه عالم): ئالەمنىڭ پادىشاھى
تەركىدۇنيا (ترك دنيا): دۇنيا ئىشلىرىدىن ۋاز كېچىش.
ئەكسىلھەرىكەت (عكس الحركت): قارشى ھەرىكەت، تەتۇرلۇك.
ئەكسىلئىنقىلاب (عكس الانقلاب): تەتۇر ئىنقىلاب.
بەيتۇللاھ (بيت الله): ئاللاھنىڭ ئۆيى، مۇقەددەس ئۆي، كەبە.
ئەبەدىلئەبەد (ابدالابد): مەڭگۈگە.
بەيتۇلمۇقەددەس (بيت المقدس): مۇقەددەس ئۆي، كەبە.
مەردىمەيدان (مردميدان): جەڭگاھ ئىنسانى، جەڭ مەيدانىدىكى ئەركەك.
ئەھلىمەھەللە (اهل محله): مەھەللە ئەھلى، مەھەللە ئىنسانى.
جانجان (جان جان): جاننىڭ جېنى، ئەڭ ئېزىز.
مىراب (ميرآب): سۇ ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار.
مىراخور (ميرآخور): جەڭ ئاتلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار.
ئابىچەشمە (آب چشمه): بۇلاق سۇيى؛ كىلاسسىك ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن بىرسىنىڭ نامى: ئابىچەشمە مۇقامى.
ئابىزەمزەم (آب زمزم): زەمزەم بۇلىقىنىڭ سۇيى.
ئابىكەۋسەر (آب كوثر): جەننەتتىكى كەۋسەر بۇلىقىنىڭ سۇيى.
خەتمىقۇرئان (ختم قرآن): قۇرئاننى ئوقۇپ قۇرئان ئوقۇش.
شەيخۇلئىسلام (شيخ الاسلام): ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ يۇقىرى ئۇنۋان ۋە مۇشۇ ئۇنۋانغا مۇشەررەپ بولغان زات.
دارىلئاجىزىن (درالعاجزين): قېرى-چۈرىلەر يۇرتى، ئاجىزلار يۇرتى.

دارىلمۇئەللىمىن (دارلمعلمين): مۇئەللىم تەربىيەلەش يۇرتى.
دەردىسەر (دردسر): باش ئاغرىقى.
دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك (ديوان لغات الترك): تۈركى تىللار دىۋانى.
تارىخۇ رەۋزەتىسسەفا (تاريخ روضة‌لصفا): ساپالىق باغ تارىخى.
تارىخى رەشىدي (تاريخ رشيدى): ئابدۇرەشىدخان تارىخى.
تارىخى ھەمىدي (تاريخ حميدى): ئابدۇلھەمىدخان تارىخى.
تارىخىئەمنىيە (تاريخ امنيه) ئەمنىيەتلىك تارىخى، تىنچلىق تارىخى.
ماھىنۇر (ماه نور): نۇرلۇق ئاي.
سەددىچىن (سدچين): جۇڭگو سېپىلى.
ئىمانىكامىل (ايمان كامل): تولۇق ئىشەنچ.
ماھىتابان (ماه تابان): نۇر چېچىپ تۇرغان ئاي.
ماھىئەنۋەر (ماه انور): نۇرلۇق ئاي.
ئىمامىئەخپەش (امام اخپش): ئەخپەش ئىمام
ماھىپەيكەر (ماه پيكر): ئاي سۇرەتلىك؛ ئاي سۇپەت، گۈزەل.
ئىلمىنۇجۇم (علم نجوم): ئاسمانشۇناسلىق ئىلمى
ھەججىئەكبەر (حج اكبر): چوڭ ھەج، قىرىق يىلدا بىر كېلىدىغان بۇيۇك ھەج.
قەتلىئام (قتل عام): ئومۇمىي قىرغىن، قىرغىن.
ۋەلىئەھد (وليعهد): تەخت ۋارىسى.
ھەبىبۇللاھ (حبيب الله): ئاللاھنىڭ دوستى.
ۋەلىيۇللاھ (ولى الله): ئاللاھنىڭ ئىش

بېجىرگۈچىسى دېگەنلەرگە ئوخشاش.
ئىككىنچى، ئىزافەت قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمىغان، ئەمما تەركىبىدىكى سۆزلەردە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولغان ھالدا ئۆزلەشكەن ئىزافەتلەر:
رويىزىمىن: يەر يۈزى، دۇنيا؛ ئەسلىي: رەيىزەمىن (روي زمين).
تەختىراۋان: ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىدىغان چاغدا چىقىدىغان تەخت، جەسەت يۇيۇلىدىغان خاس تاختا؛ كونا جەمئىيەتتە مەرتىۋىلىك كىشىلەرنى يەلكىگە ئېلىپ كۆتۈرۈپ ماڭىدىغان جاھاز؛ ئەسلىي: تەختىرەۋان (تخت روان).
ئابىھايات: تىرىكلىك سۇيى، ھاياتلىق سۇ؛ ئەسلىي: ئابىھەيات (آب حيات)
ئابىناۋات: ناۋات سۇيى؛ بىر خىل قوغۇن ئىسمى؛ ئەسلىي: ئابىنەبات (آب نبات).
ئابىراۋان: ئاقار سۇ؛ ئەسلىي: ئابىرەۋان (آب روان).
ئاشىقبىقارار: تاقەتسىز ئاشىق. ئەسلىي: ئاشىقبىقەرار (عاشق بيقرار).
ئالمادىس: ھادىسىلەر دۇنياسى؛ ئېھتىمال. ئەسلىي: ئالەمىھادىسە (عالم حادثه)
تەركىجاھان: جاھاندىن كېچىش. ئەسلىي: تەركىجەھان (ترك جهان).
داربلئېيتام: يېتىملەر يۇرتى. ئەسلىي: داربلئەيتام (دارالايتام).
بالايىبەتتەر: ئەڭ زور بالا ـ قازا. ئەسلىي: بەلايى (بلا بتر).
زامانئاخىر: ئاخىرەت، ئاخىر زامان. ئەسلىي: زەمانى ئاخىر (زمان آخر).
زامانىئەۋۋەل: ئۇزاق ئۆتمۈش، بۇرۇنقى زامان.

ئەسلىي: زەمانىئەۋۋەل (زامان اول).
ئەھلىمۇمىن: مۇسۇلمان. ئەسلىي: ئەھلى مۇئمىن (اهل مؤمن).
دۇئايىبەت: قارغىش. ئەسلىي: دۇئايىبەد (دعابد).
دۇئايىسالام: تىنچلىق تىلىكى. ئەسلىي: دۇئايى سەلام (دعاسلام).
رەڭگىرۇخسار: چىراي، چېھرە رەڭگى. ئەسلىي: رەنگى رۇخسار (رنگ رخسار).
پەيلىشەيتان: شەيتاننىڭ پەيلى. ئەسلىي: فىئلى شەيتان (فعل شيطان).
پەدەربىزرۇك: بۇيۇك ئاتا. ئەسلىي: پەدەرى بۇزورك (پدربزورک).
پەۋقۇلئادده: ئادەتتىن تاشقىرى. ئەسلىي: فەۋقۇلئاده (فوق العاده).
پۇشتىپاناھ: ئارقا تېرەك. ئەسلىي: پۇشتى پەناھ (پشت پناه).
خۇدايىتائالا: تەڭداشسىز خۇدا. ئەسلىي: خۇدايى تەئالا (خدا تعالا).
سۇيقەست: يامان غەرەزلىك ھەرىكەت. ئەسلىي: سۇيى قەسد(سو قصد)
سۇيئىستېمال: يامان غەرەزلىك پايدىلىنىش؛ ۋاستە. ئەسلىي: سۇيىئىستىئمال (سو استمال).
ئەمرىمەرۇپ: مەشھۇر ئىش. ئەسلىي: ئەمرى مەئرۇف (امر معروف).
ئەھلىسەلىپ: كرىست بەلگىلىك قوشۇن. ئەسلىي: ئەھلى سەلىب (اهل صليب).
ئەھلىئىلىم: ئىلىم ئەھلى. ئەسلىي: ئەھلىئىلىم (اهل علم).

تەختسارا: يەر-زېمىننىڭ ئاستى. ئەسلىي: تەختسەرا (تخت سرا).
ئەرشئەلا: ئاسمانىڭ ئەڭ ئۈستى. ئەسلىي: ئەرشئەئلا (عرش اعلا).
جامادىيەلئاخىر: ھىجرىيە 6-ئاي. ئەسلىي: جەمادىيەلئاخىر (جمادى الآخر).
جامادىيەلئەۋۋەل: ھىجرىيە 5-ئاي. ئەسلىي: جەمادىيەلئەۋۋەل(جمادى الاول).
رەبىيەلئاخىر: ھىجرىيە 4-ئاي. ئەسلىي: رەبىئولئاخىر (ربيع الآخر).
رەبىيەلئەۋۋەل: ھىجرىيە 3-ئاي. ئەسلىي: رەبىئولئەۋۋەل (ربيع الاول).
مىرشاپ: يىگىت بېشى، يىگىتلەر ئەمىرى. ئەسلىي: مىرشاب (ميرشاب).
مىرشەپ: كېچىلىك جېسەكچىلەر باشلىقى. مىرشەب (ميرشب).
لەۋزى ھالال: راست گەپ. ئەسلىي: لەفزى ھەلال (لفظ حلال).
قازىكالان: باش قازى. ئەسلىي: قازىكەلان (قاض كلان)
ۋەلىدىزىنا: نىكاھسىز تۇغۇلغان بالا. ئەسلىي: ۋەلەدىزىنا (ولدزنا)
قازاىيقەدەر: پېشانىگە پۈتۈلگەن ئىش. ئەسلىي: قەزايى قەدەر (قضا قدر)
ئىسمىئەزەم: ئەڭ بۈيۈك ئىسىم. ئەسلىي: ئىسمى ئەزەم (اسم اعظم)
ئىسمىشېرىپ: ئۇلۇغ ئىسىم. ئەسلىي: ئىسمى شەرىف (اسم شريف)
ۋەلىئەزەم: باش ئىش بېجىرگۈچى. ئەسلىي: ۋەلىئى

ئەئزەم (ولى اعظم)
ۋەلىنېمەت: نېمەت ئىگىسى. ئەسلىي: ۋەلىنىئمەت (ولينعمت)
مەدىكار: ئىشلەمچى. ئەسلىي: مەردىكار (مردكار)
مىرغەزەپ: غەزەپ ئىگىسى. ئەسلىي: مىرغەزەب (مير غضب)
كالامىشېرىپ: ئۇلۇغ گەپ: قۇرئان. ئەسلىي: كەلامى شەرىف (كلام شريف)
تۆۋقىلەنەت: لەنەت چەمبىرىكى. ئەسلىي: تەۋقى لەئنەت (توق لعنت)
شاھىنشەزەم: ئۇلۇغ شاھ. ئەسلىي: پادىشاھى ئەئزەم (پادشاه اعظم)
كەبىتۇللاھ: ئاللاھنىڭ كەبىسى. ئەسلىي: كەئبەتۇللاھ (كعبة الله)
ئۇچىنچى، ئوتتۇرىدىكى ئىزافەت قوشۇمچىسى قالغان ھالدا زىچ يەملىشىپ كەتكەن ئىزافەتلەر:
ئا:داپ: سۇيۇق ئۇماچ. ئەسلىي: ئاردىئاپ (آرد آب)
ئابروي: يۈز ئىناۋىتى. ئەسلىي: ئابىروي (آب روى)
بۇ سۆزنى تۈركىيە تۈركلىرى «yüz suyu» (يۈز سۇيۇ) دەپ ئىشلەتمەكتە.
ئارامخۇدا: خۇدا بەرگەن ئارامىلىق. ئەسلىي: ئارامى خۇدا (ارام خدا)
ئارامخۇش: ياخشى ئارام. ئەسلىي: ئارامى خۇش (ارام خوش)
ئاسار ئەتىقە: قەدىمكى ئىزلار. ئەسلىي: ئاسارى (اثار عتيقه)
بايۇەچچە: بالا باي، بايىنىڭ ئوغلى. ئەسلىي: بايى بەچچە (باى بچه)

بەچىخەر: ئېشەكنىڭ بالىسى. ئەسلىي: بەچچەئى خەر (بچە خر)
پايناپ: ئېرىق-ئۆستەڭنىڭ ئەڭ ئاخىرى. ئەسلىي: پايىنى ئاب (پاين آب)
پەردىشەپ: قاراڭغۇلۇق پەردىسى: توسۇق. ئەسلىي: پەردەئى شەب (پرده شب)
پايتەخت: پادىشاھ تەختى بار جاي. ئەسلىي: پايى تەخت (پای تخت)
پېشايۋان: ئايۋاننىڭ ئالدى. ئەسلىي: پېشى ئايۋان (پيش ايوان)
تەرجىمەھال: ئەھۋال تەپسىلاتى. ئەسلىي: تەرجىمەئى ھال (ترجمه حال)
تەندۇرۇس: ساغلام بەدەن. ئەسلىي: تەنى دۇرۇست (تن درست)
ئەۋلىيائەزەم: ئەڭ بۇيۇك ئەۋلىيا. ئەسلىي: ئەئزەم (اوليا اعظم)
چۆلئىراق: ئىراقنىڭ چۆلى: ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئون ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى. ئەسلىي: چۆلى ئىراق (چول عراق).
خەزىنە دەپنە: كۆمۈپ قويۇلغان خەزىنە. ئەسلىي: خەزىنەئى دەفنە (خزينه دفينه)
دۇردانە: دانە مەرۋايىت. ئەسلىي: دۇررى دانە (در دانه)
شاكراپ: سۇيۇق شېكەر، ئۆتە تاتلىق سۇ. ئەسلىي: شەكەرى ئاب (شكر آب). بۇ ئىزافەت كېيىنچە مەنە كۆچۈش قىلىپ، «ئۆتە تۇزلۇق سۇ» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان بولۇپ قالغان.
رويىخەت: خەت يۇزى، تىزىملىك. ئەسلىي: رويى خەت (روی خط)

سەللىمازا: پۈتۈنلەي ساغلام. ئەسلىي: سەلىمۇلئەئزا (سليم الاعضا).
رويئاپ: سۇ يۈزى. ئەسلىي: رويى ئاب (روی آب)
ساھىبخانا: ئۆي ئىگىسى. ئەسلىي: ساھىبى خانە (صاحب خانه)
ساھىبخان: داستىخان ئىگىسى، مېھمان ئىگىسى. ئەسلىي: ساھىبى خانە (صاحب خان/ صاحب خوان).
ساھىبقىران: يېتەكچىلىك ئىگىسى. ئەسلىي: ساھىبى قىران (صاحب قران)
ساھىبتەدبىر: تەدبىر ئىگىسى. ئەسلىي: ساھىبى تەدبىر (صاحب تدبير)
سانائىنەپىسە: گۈزەل-سەنئەت. ئەسلىي: سەنائى نەفىسە (صنايع نفيسه)
ساھىبپەرمان: پەرمان چۈشۈرگۈچى. ئەسلىي: ساھىبى پەرمان (صاحب پرمان).
ساھىبجامال: جامال ئىگىسى، چىرايلىق. ئەسلىي: ساھىبى جەمال (صاحب جمال).
ساھىبكامال: كامالەت ئىگىسى. ئەسلىي: ساھىبى كەمال (صاحب كمال)
سىماپ: سۇيۇق كۈمۈش؛ سىماپ. ئەسلىي: سىمى ئاب (سيم آب).
سىمكار: ئىش ھەققى (工钱). ئەسلىي: سىمى كار (سيم كار)
سەپراس: تۈز سەپ. ئەسلىي: سەفاى راست (صف راست)
سەركار: ئىش بېشى، ئىش باشقۇرغۇچى. ئەسلىي: سەرى كار (سر كار).
گۈلنار: ئانار گۈلى. ئەسلىي: گۈلى نار (گل نار)
دىلنار: ئوت يۈرەك. ئەسلىي: دىلى نار (دل نار)

گۈلسۇرۇخ: قىزىل گۈل. ئەسلىي: گۈلى سۇرۇخ سروخ)
گۈلقەقە: پورەكلەپ ئېچىلغان گۈل. ئەسلىي: گۈلى قەھقەھ (گل قهقه).
گىرداب: سۇ قاينىمى، قاينام. گىردى ئاب (گرد لەپشىرىن: تاتلىق لەۋ. ئەسلىي: لەبى شېرىن (لب شيرين).
مويلاۋ: بۇرۇت. ئەسلىي: مويى لەب (موى لب).
مويسپىت: ئاق چاچ. ئەسلىي: مويى سەفىد (موى سفيد)
ۋەزىرئەزەم: باش ۋەزىر، بۈيۈك ۋەزىر. ئەسلىي: ۋەزرى ئەئزەم (وزير اعظم).
مەككە مۇكەررەمە: ئۇلۇغ مەككە. ئەسلىي: مەككەئى مۇكەررەمە (مكه مكرمه).
مەدىنە مۇنەۋۋەرە: نۇرلۇق مەدىنە. ئەسلىي: مەدىنەئى مۇنەۋۋەرە (مدينه منوره).
ساھىبماقام: ئەمەلدار، مەنسەپدار. ئەسلىي: ساھىبى مەقام (صاحب مقام) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
تۆتىنچى، ئالدى قوشۇلغۇچىلىق ئىزافەتلەر:
بىسمىللاھ(بسم الله): ئەرەبچە ئىزافەت ئىسمۇللاھ (اسم الله) بىلەن ئالدى قوشۇلغۇچى «بى» نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. مەنىسى: ئاللاھنىڭ ئىسمى بىلەن، ئاللاھنىڭ نامى بىلەن.
ئەزبىرايىخۇدا (ازبرأى خدا): پارسچە ئىزافەت «رەئيى خۇدا» بىلەن ئالدى قوشۇلغۇچى«بى» ۋە «ـ دىن، ـ تىن» رولىدىكى «ئەز» (از) نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. مەنىسى: ئاللاھنىڭ رايى بىلەن قەسەم قىلمەنكى؛ خۇدا ھەققى، جەزمەن.

پىسەبىللاھ (فى سبيل الله): ئەرەبچە ئىزافەت «سەبىلۇللاھ» (سبيل الله) بىلەن «ـ دا، ـ دە، ـ تا، ـ تە» رولىدىكى ئالدى قوشۇلغۇچى «فى» نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. مەنىسى: ئاللاھنىڭ يولىدا، خالىس، خالىسانە.
پىسۇللاھ: بۇ يۇقىرىدىكى دىنىي كەلىمە «پىسە بىللاھ» نىڭ جانلىق تىلىدىكى ئۆزلەشمە شەكلى بولۇپ، قەشقەر شېۋىسىدە كۆپ ئىشلىتىلىدۇ.
ئەستايىدىل: بۇ سۆز ئەسلىدە پارسچە ئىزافەت «تەھى دىل» (تەدل) بىلەن «ـ دىن، ـ تىن» رولىدىكى ئالدى قوشۇلغۇچى «ئەز» نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان «ئەز تەھىدىل» (از تەدل) شەكلىدىكى ئالدى قوشۇلغۇچىلىق پارسچە ئىزافەت بولۇپ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تىلىمىزغا ئۆزلىشىپ، بۈگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى «ئەستايىدىل» كەلىمىسى بولۇپ قالغان. سۆز مەنىسى «يۈرەكتىن چىقىرىپ، چىن يۈرەكتىن» ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان مەزكۇر «ئەستايىدىل» كەلىمىسىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى شەكلى ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامىنىڭ يىرىك ئەسىرى «تارىخى ھەمىدي» دە مۇنداق كۆرۈلىدۇ:
بەگقۇلى بەگ باشلىغ ھەمە ئەمىر، لەشكەر، يىگىت، ئەسكەرلەر ئەزتەھىدىل مۇھارەبە ۋە مۇقاتىلەگە تۇردىلەر. (بەگقۇلى بەگ باشلىق بارلىق ئەمىر، لەشكەر، يىگىت ۋە ئەسكەرلەر ئەستايىدىل جەڭ قىلىشقا باشلىدى) (قاراڭ: «تارىخى ھەمىدي»، قولىيازما، 269ـ بەت، يۇقىرىدىن 8ـ 9ـ قۇرلار). ئۇل ھەيىۋە قەيىۋم لانىيام دەرگاھى

تەقەددۇستىن ئىلتىجا ۋە ئىستىدئايى تەماملار بىرلە ئەزتەھىددىل يىغلادىلار. (ئۇ ئەبەدىلىك ئىگىسى پەرۋەردىگارنىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدىن كەمكۈتىسىز ئىلتىجا تىلەپ، ئەستايىدىل يىغلاشتى) (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 323 ـ بەت، يۇقىرىدىن 5 ـ 6 ـ قۇرلار)

بەشىنچى، جۈپلەنمە سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان ئىزافەتلەر:

روزا ـ رامىزان («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 561 ـ بەت). بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي: روزى رەمەزان (روز رمصان): رامىزان كۈنى.

سەدىقە ـ پىتىر («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 617 ـ بەت). بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي: سەدەقەئى فىتىر (صدقه فطر). رامىزان سەدىقىسى.

خەزىنە ـ دەپىنە: كۆمۈكلۈك خەزىنە. ئەسلىي: خزينه دەفينه (خەزىنەئى دەفىنە).

ھال ـ كۈن (قاراڭ، ئىزاھلىق لۇغەت. 1134 ـ بەت)، ئەسلىي: ھال كۈن (ھالى كۈن): كۈندىلىل ھال.

ھال ـ ئۇقەت. ئەسلىي: حالى اوقات (ھالى ئۇقەت): كۈندىلىك ئەھۋال.

رەڭگىروي: ئەسلىي: رەنگى روي (رنگ روى): چىراي، چېھرە، يۈز رەڭگى.

3. ئىزافەتلەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتنىڭ بۇگۈنكى تىل ئەمەلىيىتىدىكى رولى

بۇگۈنكى تىل ئىستېمالىمىزدىكى ئىزافەتلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەر بولغاچقا، تەتقىقات ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تەركىبىنى

ئوچۇقلاپ كۆرسىتىش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى تەرەققىيات جەريانىنى چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئالايلۇق، بۈگۈنكى تىلىمىزدا «چۈپرەندە» دېگەن بىر سۆز بار. بۇ سۆز «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە مۇنداق ئىزاھلىنىدۇ: «شاكال، شۆپۈك قاتارلىق كېرەكسىز، تاشلاندۇق نەرسىلەر؛ ئەخلەت؛ چۈپرەندە ئازگىلى» (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى)، 439 ـ بەت). ئەمدى ئىزدىنىپ قارايدىغان بولساق، مەزكۇر «چۈپرەندە» سۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «ياغاچ» مەنىسىدىكى «چوب» (مەسىلەن، چوپگەز) سۆزى بىلەن «رەندە» كەلىمىسىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان «چوبىرەندە» شەكلىدىكى پارسچە ئىزافەت ئىكەنلىكى كۆرۈلىدۇ. دېمەك، ئۆز زامانىسىدا «رەندىلەشتىن چىققان ياغاچ قىرىندىسى، پۈزەك» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىپ ئىشلىتىلگەن مەزكۇر «چوبىرەندە» بىرىكمىسى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، بۈگۈنكى تىلىمىزدىكى «چۈپرەندە» تەلەپپۇز قىلىنىپ، «شاكال ـ شۆپۈك؛ ئەخلەت» مەنىسىنى ئاڭلىتىدىغان بىر سۆزگە ئايلىنىپ قالغان. دەرۋەقە، بۇ سۆز بۈگۈنكى تىل ئىستېمالىمىزدا، «چۈپرەندە ئادەم» دەپمۇ ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى مەلۇم. بۇ ھال مەزكۇر ئىزافەتنىڭ بۈگۈنكى كۈندە «ياڕىماس، چاكىنا، ئېتىبارسىز» قاتارلىق مەنىلەرنى ئۆزىگە يېڭىدىن يۈكلىگەن بىر كۆپ مەنىلىك سۆز بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يەنە مىسال ئالساق، ھازىرقى تىلىمىزدا «ئەۋرەز»

دەيدىغان بىر سۆز بار. بۇ سۆز ئىزاھلىق لۇغەتلىرىمىزدە «ئۆينىڭ ئىچىگە يۇيۇنۇش ئۈچۈن ياسالغان ئۈستى يېپىق ئورا» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. (قارىڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، قىسقارتىلمىسى 97-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999-يىلى نەشرى). بۇ سۆزمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، «سۇ» مەنىسىدىكى «ئاب» سۆزى بىلەن «تۆكۈۋېتىلگەن، تاشلىۋېتىلگەن» ئۇقۇمىدىكى «رىز» كەلىمىسىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان «ئابرىز» شەكلىدىكى پارسچە ئىزافەت ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدا، «يۇيۇندى سۇ، يۇيۇندى سۇ ئازگىلى، يۇيۇندى سۇ يولى» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلغانلىقى مەلۇم. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئەگەر بىز مەزكۇر «ئابرىز←ئەۋرەز» سۆزىنىڭ ئۆز زامانىسىدا، «يۇيۇندى سۇ يولى، تۆكۈندى سۇ يولى» ئۇقۇمىدىمۇ قوللىنىلغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنىڭ بۈگۈنكى تىل ئىستېمالىمىزدىكى «مۇنچا ئۆيىنىڭ ئىچىگە يۇيۇنغان سۇنى ئېقىتىۋېتىش ئۈچۈن ياسالغان ئورا» دېگەن مەنىسىنى كېڭەيتىپ، ئۇنى 下水道 دېگەن بىرىكمە سۆزگە تەڭ قىلىپ ئىشلىتەلىسەك، بۇمۇ بىر نەتىجە بولىدۇ.

قىسقىسى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىزافەتلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كېلىپ ئۆزلەشكەن تەڭسىز بىرىكمىلەر بولۇپ، ئۇلارنى داۋاملىق قېزىپ، توپلاپ ۋە رەتلەپ لۇغەتلىرىمىزگە ئېلىشىمىز ۋە توغرا، تولۇق ئىزاھلاپ كۆرسىتىشىمىز لازىم. چۈنكى، بۇ خىل سۆزلەر يالغۇز «غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى» ۋە «كاشغىر خانىدانلىقى» كەبى تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە ئىشلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى بۈگۈنكى دەۋر تىل

ئىستېمالىمىزنىڭ باشقا ساھەلىرىدىمۇ ئۆزىگە خاس بولغان رول ۋە ئەھمىيەت بىلەن ئەسقاتىدۇ.

(«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»نىڭ 2005-يىللىق 1-سانىدا ئېلان قىلىنغان)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەلىفلام (ال ـ) ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىشى توغرىسىدا

ئەرەب تىلىنىڭ گىرامماتىكىسىدا، اداة التعريف (ئەداتۇت ـ تەئرىف) دەپ تەرىپلىنىدىغان ئەلىفلام (ال ـ) خەنزۇچىدا 确指冠词 دەپ، ئۇيغۇرچىدا بولسا، « ئالاھىدە بىلدۇرۇش قوشۇمچىسى» ياكى «ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى» دەپ ئىزاھلانماقتا. ھەمىشە ئىسىم ۋە سۈپەت سۆز تۈركۈمىگە تەۋە سۆزلەملەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىدىغان مەزكۇر ئەلىفلام ئەرەب تىلىدا ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى قوشۇمچە بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭ قانداق جايدا ئىشلىتىلگەنده، قانداق تىل شارائىتىدا قوللىنىلغاندا قانداق ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئۆزىگە خاس تەرىپلەر ۋە تەبىرلەر ئارقىلىق شەرھلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد بولغاندىن كېيىن، مۇقەددەس «قۇرئان كەرىم» بىلەن ھەدىس شەرىپىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىغا نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە سۆزلەملەر، بىرىكمىلەر ۋە جۈملىلەر كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن. بۇ خىل ئېتىمولوگىيەسى ئەرەبچە بولغان ئۆزلەشمە سۆز ـ جۈملىلەرنىڭ، خۇسۇسەن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەلىفلاملىق تەركىبلەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزىگە خاس

ئالاھىدىلىكلەر بىلەن ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل ئەلىفلاملىق تەركىبلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئۆزىنىڭ ئاشۇنداق ئۆزلەشمە تەركىب سۈپىتى بىلەن خېلىلا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىۋاتقانلىقىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، ئۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى ئاممىۋى بىلىمگە ئايلاندۇرۇش ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيەتلىك بىر ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ. مەن بۇ ماقالىدا، ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان مەزكۇر ئالاھىدە كۆرسىتىش قوشۇمچىسى ئەلىفلامنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىش ئەھۋالى ھەققىدە تەپسىلىي بايان بېرىشكە تىرىشىمەن.

1. ئەلىفلام (ال ـ) نىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەب تىل ـ يېزىقىدىن قىلىنغان ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى ئەلىفلام (ال ـ) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ:

‹1› خۇددى ئەرەب تىلىدىكىگە ئوخشاشلا ئالاھىدە كۆرسىتىش، تەكىتلەپ كۆرسىتىش ۋە ئالاھىدە بىلدۈرۈش ئۇچۇن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

اوز حال مقاميكى الحال بارچه مغنى لاغه معلوم دور (ئۆزھال مۇقامىكى، ئەلھال بارچە مۇغەننىلارغا مەلۇمدۇر): ئۆزھال مۇقامى بولسا، شۇ تاپتا پۈتكۈل مۇزىكانتلارغا مەلۇملۇق. (قاراڭ: «تەۋارىخىي مۇسىقىيىۇن»، (مۇزىكانتلار تارىخى)، قولىيازما قىسمى 12 ـ بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى. 1982 ـ يىلى نەشرى).

روشەنكى، بۇ مىسالدىكى «حال»(ھال) سۆزىگە قوشۇلغان ئەلىفلام مەزكۇر «ھال» نىڭ «شۇ تۇرۇق، شۇ

هال» نى بىلدۇرىدىغانلىقىنى گەۋدىلەندۇرۇش ئۈچۈن، ئالاھىدە قوشۇلغان قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ.

الآن بۇ تېلاب تافغانلار هم مذكور جان تافغان كرسنه يولباس مثال مانند بولدى (ئەلئەن بۇ تىلەپ تافغانلار هەم مەزكۇر جان تافغان گوروسنه يولباس مسال مانەند بولدى: شۇ تاپتا، بۇ تىلەپ تاپقانلارمۇ بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان ئاچ يولۋاستەك بولدى. (قاراڭ: «تارىخى ھەمدي» قوليازما نۇسخا. 259 ـ بەت، 1 ـ قۇر).

بۇ مسالدىكى « ۋاقىت، زامان» ئۇقۇمىنى بىلدۇرىدىغان «ئان» سۆزىگە قوشۇلغان ئەلىفلامۇ، مەزكۇر « ئان، ۋاقىت» نىڭ باشقا ھەرقانداق بىر ئان ئەمەس، بەلكى « شۇ ئان، شۇ تاپ، شۇ تۇرۇق» ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ بىلدۇرۇش ئۈچۈن قوشۇلغاندۇر.

القصه جناب بيك بجه اقسوداكى كلا امير لشكر لارغه بجه باتورنى جونك قيليب تافشورغان ايدى (ئەلقىسسه جەنابى بەگ بەچچە ئاقسۇداكى كۇللەن ئەمىر ـ لەشكەرلارغا بەچچە باتۇرنى چوڭ قىلىپ تافشۇرغان ئەدى: ھېكايەت، بەگە بەچچە ھەزرەتلىرى ئاقسۇدىكى بارلىق قوماندان ۋە لەشكەرلەرگە بەچچە باتۇرنى باشلىق قىلىپ تەينلىگەنىدى.) (يۇقىرىقى ئەسەر. 267 ـ بەت، 18 ـ قۇر).

فتاوى كتابلاريدا ذكر قيليب دور كيم بت نى اولوغلاب اعزاز قيلماق و زيارت قيليب دور قيلماق كتاب الله و سنت رسول الله و اجماع امت لار برله كفردور اى ياران عزيز الحزر الحزر (فەتاۋى كىتابلاردا زىكر قىلىپدۇركىم، بۇتنى ئۇلۇغلاپ ئىئزار قىلماق ۋە زىيارەت قىلىپ دەۋر قىلماق كىتابۇللاھ ۋە سۇننەتى رەسۇلىللاھ ۋە ئىجماۋ ئۈممەتلەر بىرلە كۇفردۇر، ئى يارانى ئەزىز،

ئەلھەزەر! ئەلھەزەر!): ئىسلامىي ھۆكۈم ـ پەتىۋا كىتابلىرىدا، « بۇتنى ئۇلۇغلاپ ئىززەتلەش ۋە زىيارەت قىلىپ، ئۇنى تاۋاپ قىلىش قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىس شەرىپ تەلىماتىنى ئالغان پۈتكۈل ئۈممەتلەر ئۈچۈن ئوخشاشلا كۇپۇرلۇقتۇر» دېيىلگەن. ئى ئەزىز دوستلار، بۇ ھالدىن ھەزەر قىلىش كېرەك! بەكمۇ ھەزەر قىلىش كېرەك! (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 377 ـ بەت، 6 ـ قۇر).

بۇ مسالالاردىكى « قىسسە، ھەزەر قىلىش» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلغان ئەلىفلام (ال ـ) مۇ ئالاھىدە كۆرسىتىش، ئالاھىدە تەكىتلەش ئۇقۇمىنى بېرىدۇ.

‹2› ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ۋە كۆپىنچە كىتاب ماۋزۇسى قىلىپ قوللىنىلغان نورمال ئەرەبچە ئىزافەتلەردە، ئېنىقلىغۇچى سۆزنىڭ ئالدىغا قوشۇپ ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: ئەلىشىر نەۋايى يازغان ئەسەرلەردىن:

غرايب الصغر (غەرايىبۇس سىغەر): بالىلىقتىكى ئاجايىپ ئىشلار.

نوادرالشباب (نەۋادىرۇش شەباب): ياشلىق نادىرلىقلىرى.

بدايع الوسط (بەدايىئۇل ـ ۋەسەت): ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى.

فوايدالكبر (فەۋايىدۇل كىبەر): قېرىلىق نەپلىرى.

حيرت الابرار (ھەيرەتۇل ئەبرار): ياخشىلار ھەيرانلىقى.

لسان الطير (لىسانۇت تەير): قۇشلار تىلى.

ميزان الاوزان (مىزانۇل ئەۋزان): ۋەزنلەر ئۆلچىمى.

تحفه‌الافكار (تۇھفەتۇل ئەفكار): مەجرۇھ سۇۋغىسى.

عين الحيات (ئەينۇل ھەيات): ھاياتلىق بۇلىقى.
منهاج النجات (منهاجۇن نجات): نىجاتلىقنىڭ داغدام يولى.
قوت القلوب (قۇۋەتۇل قۇلۇب): قەلبلەر قۇۋىتى.
محاكمة اللغتين (مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين): ئىككى تىلنىڭ مۇھاكىمىسى.
محبوب القلوب (مەھبۇبۇل قۇلۇب): قەلبلەر مەھبۇبى... دېگەنلەرگە ئوخشاش.
‹3› ئايەت، ھەدىس قاتارلىقلاردىن نەقىل قىلىنغان سۆۋەتلەش - سۆۋەتلىنىش مۇناسىۋەتلىدىكى بىرىكمىلەردە، سۆۋەتلىگۈچى ۋە سۆۋەتلەنگۈچى سۆزلەرنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
«عليكم بالسواد الاعظم» ايدى مصطى («ئەلەيكۇم بىسەۋادىل ئەئزەم» ئەيدى مۇستافا: پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: «سىلەر مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەر بىلەن بىر يولدا مېڭىڭلار» دېگەن. (تەجەللىي: «قارا ھەققىدە قەسىدە»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» 632 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى).
آيه كريمه ذلک فضل الله يؤتيه من يشاء و الله ذوالفضل العظيم (ئايە كەرىمە: زەلىكە فەزلۇللاھ يۇئتىھۇ مەن يەشاء ۋەللاھۇ زۇلفەزلۇل ئەزىم: ئۇلۇغ ئايەت: ئۇ ئاللاھنىڭ ئۆزى خالىغان بەندىسىگە قىلىدىغان ئىنايىتىدۇركى، ئاللاھ ئۇلۇغ ئىنايەت ئىگىسىدۇر). (قاراڭ: «تارىخى ھەمدي» قوليازما نۇسخا، 282 - بەت، 7 - قۇر).
آيه كريمه والدارالآخرة خير للزين يتقون افلا يعقلون (ئايە كەرىمە: ۋەددارۇل ئاخىرەت خەيرۇن لىللەزىينە

يەتتۇقۇن ئەفەلا يەئقىلۇنە؟: ئۇلۇغ ئايەت: تەقۋا مۇمىنلەر ئۈچۈن ئاخىرەت ياخشىدۇركى، ئەجەبا ئۇلار بۇنى ئىدراك قىلالماسمۇ؟) (قاراڭ: «تارىخى ھەمدىيە»، قولىيازما نۇسخا، 335 - بەت، 6 - قۇر) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
‹4› ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋەتلىدىكى بىرىكمىلەردە، گىرامماتىكىلىق ئىگىنىڭ ئالدىغا قوشۇپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:
الله اكبر (ئاللاھۇ ئەكبەر): ئاللاھ ئەڭ بۈيۈكتۇر.
الله ولى النعمه (ئاللاھۇ تەئالا): ئاللاھ نېمەت ساھىبىدۇر.
الحمد لله (ئەلھەمدۇلىللاھ): ھەمدۇ - سانا ئاللاھقا خاستۇر.
الحكم لله (ئەلھۆكۈمۇللاھ): ھۆكۈم قىلىش ئاللاھقا خاستۇر.
القصاصى من الحق (ئەلقىساسى مىنەلھەق): قىساس ئېلىش ئاللاھتىن بولىدۇ.
العهده على الراوى (ئەلھۇھىدە ئەلەر راۋى): مەسئۇلىيەت رىۋايەت قىلغۇچىدا بولىدۇ. (قاراڭ: «تارىخى ھەمدي»، قولىيازما، 307 - بەت، 18 - قۇر).
الحياء من الايمان (ئەلھەيا مىنەل ئىمان): ھايا قىلىش ئىماندىن كېلىدۇ؛
حب الوطن من الايمان (ھۇببۇل ۋەتەن مىنەل ئىمان): ۋەتەن سۆيگۈسى ئىماندىن كېلىدۇ؛
الاسلام بدأ غريبا سيعود كما بدأ (ئەلئىسلام بەدەئە غەرىبان سەيەئۇدۇ كەمە بەدەئە: ئىسلامىيەت غۇربەت ئىچىدە باشلانغان، ئۇ كەلگۈسىدە ئاشۇ ئۆزى باشلانغان

مۇھىتقا قايتىدۇ). (قارالڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 303 ـ بەت، 7 ـ قۇر).

كۆرۈڭلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى «ئىسلام، جەننەت، ۋەتەن سۆيگۈسى، ھايا، قىساس، ھۆكۈم، ھەمدۇ ـ سانا» قاتارلىق سۆزلەر مەزكۇر جۈملىلەرنىڭ گىراممىاتىكىلىق ئىگىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى ئەلىفلام (ال ـ) قوشۇلۇپ كەلگەن.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە، جۈملىنىڭ ئىگىسى ئورنىدىكى مەزكۇر ئەلىفلاملىق سۆزلەرنىڭ ئالدىغا يەنە ئۇنىڭ جۈملە بېشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىر «و» (ۋاۋ) ھەرپىنىڭ ھەمىشە قوشۇلۇپ كەلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

والتوفيق من الله (ۋەت تەۋفىق مىنەللاھ):

مۇۋەپپەقىيەت ئاللاھتىن كېلىدۇ؛

ولعياذ بالله (ۋەل ئىياز بىللاھ): پاناھگاھ (باشپاناھ) ئاللاھتۇر. (قارالڭ: «تارىخى ھەمدي» قوليازما نۇسخا، 380 ـ بەت، 13 ـ قۇر)؛

ولله ولى التوفق (ۋەللاھۇ ۋەلىيۇت تەۋفىق): ئاللاھ مۇۋەپپەقىيەت ئىگىسىدۇر؛

ولله الموفق ولمعين (ۋەللاھۇ مۇۋەففىق ۋەل مۇئىين): ئاللاھ مەدەتكار ۋە غەمخوردۇر. (قارالڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 328 ـ بەت، 9 ـ قۇر) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

‹5› «نەتىجىدە، ئاقىۋەتتە» قاتارلىق ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان يەكۈنلىگۈچى سۆز ـ كەلىمىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

الحاصل اقسو كوجا اوش‌طورفان غجەليک بيک بجه تسرفيغه داخل اولدى (ئەلھاسىل ئاقسۇ، كۇچا،

ئۇشتۇرفانغاچەلىك بەگ بەچچە تەسەررۇفىغا داخىل ئولدى: قىسقىسى، ئاقسۇ، كۇچا، ئۇچتۇرپانغىچە بولغان جايلار بەگ بەچچەنىڭ قول ئىلكىگە ئۆتتى.) (قارالڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 264 ـ بەت، 12 ـ قۇر).

حاصل الكلام امير خدايدادنينک اولادو احفادلارى نينک عزت و حرمتى خان لارنينك حضوريدا مذكور بولغان درجه و مرتبەدا ايديلار (ھاسىلۇل كەلام ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئەۋلاد ۋە ئەھفادلارىنىڭ ئىززەت ۋە ھۆرمەتى خانلارنىڭ ھوزۇرىدا مەزكۇز بولغان دەرەجە ۋە مەرتەبەدە ئىدىلەر: گەپنىڭ قىسقىسى، ئەمىر خۇدايداد ئەۋلادلىرىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى خانلارنىڭ ھوزۇرىدا، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك يۈكسەك ئىدى.) (مولا مۇسا سايرامي: «تارىخى ئەمنىيە» دىن. قارالڭ: «چاغاتاي تىلى» 181 ـ بەت. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى)

عاقبت الامور بو ايكى دريايى لشكر خون اشام لار ارالاريندا بير منزلدين زياده مسافت قالمادى (ئاقىبەتۈل ئۇمۇر، بۇ ئىكى دەريايى لەشكەرى خۇن ئاشاملارنىڭ ئارالاردا، بىر مەنزىلدىن زىيادە مۇسافەت قالمادى: نەتىجىدە، بۇ ئىككى تەرەپ قان تۆكۈشكە تەييار لەشكەرلەرنىڭ ئارىسىدا، بىر مەنزىلدىن ئارتۇق يول قالمىدى.) (قارالڭ: يۇقىرقى ئەسەر، 183 ـ بەت)

آخرالامور منصب دارلارنى ختن غه اليب باريب مخفى قيلغان خزينەلارينى بر بر آجيب جريک لار حقى ديب اليب آلديدا قويدى (ئاخىرۇل ئۇمۇر، مەنسەبدارلارنى خوتەنغە ئالىپ بارىپ، مەخفى قىلغان خەزىنەلەرنى بىر ـ بىر ئاچىپ، ‹چەريكلەر ھەققى› دەپ، ئالدىدا قويدى:

ئاقىۋەتتە مەنسەپدارلارنى خوتەنگە ئاپىرىپ، كۆمۈپ قويغان خەزىنىلىرىنى بىرمۇبىر ئېچىپ، «بۇ چېرىكلەرنىڭ ھەققى» دەپ، ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى مەنسەپدارلارنىڭ ئالدىدا قويدى. («تارىخى ھەمدي»، قولىيازما، 276 - بەت، 15- قۇر).

آخرالامور زونكتونک دارين غه انكلانيب اليب جيقيب تولا سوز سورادى (ئاخىرۇل ئەمر، زوڭتوڭ دارىنغا ئاڭلانىپ، ئالىپ چىقىپ، تولا سۆز سورادى: ئاخىرىدا، زوڭتوڭ غوجامغا ئاڭلىنىپ قېلىپ، ئېلىپ چىقىپ، نۇرغۇن سوراق قىلىندى) (يۇقىرىقى ئەسەر، 305- بەت، 9 - قۇر) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

‹6› دۇئا-تىلەك جۈملىلىرىدە قوللىنىلىدۇ. يەنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، مۆھتەرەم ئۇلۇغ زاتلار تىلغا ئېلىنغاندا ھەمىشە ئۇ ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ئىسىم- نامىدىن كېيىنلا بەلگىلىك ياخشى تىلەك ۋە ئېھتىرام ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان دۇئا-تىلەك سۆزلىرىنى ئېيتىش ئادىتى بار. بۇ خىل دۇئا-تىلەك ئۇقۇمىدىكى جۈملىلەردە دائىم دېگۈدەك ئەلىفلام (ال-) ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

محد رسول الله عليه السلام (مۇھەممەد رەسۇلۇللاھ ئەلەيھىسسەلام): مۇھەممەد ئاللاھنىڭ ئەلچىسى (ئامان-ئېسەنلىك ئۇنىڭغا يار بولسۇن)؛

عباس رضى الله عنه (ئابباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ: ئابباس (ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي)؛

خديجه ام المسلمين رضى الله عنها (خەدىچە ئوممۇل مۇسلىمىن رەزىيەللاھۇ ئانھا: خەدىچە پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ ئانىسى (ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي)؛

عبيدالله لطفى رحمةلله عليه (ئوبەيدۇللاھ لۇتفي رەھمۇتۇللاھ ئەلەيھى: ئوبەيدۇللاھ لۇتفي (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن)؛

حسين بهادرخان خلد الله تعالى ملكه و سلطنته و افاض على العالمين بره و مكرمته (ھۇسەين بەھادىرخان خەللەدەللاھۇ تەئالا مۇلكەھۇ ۋە سەلتەنەتۇھۇ ۋە ئەفازە ئەلەل ئالەمىين بىررەھۇ ۋە مەكرۇمەتۇھۇ): ھۇسەين بايقارا باھادىرخان (تەڭداشسىز ئاللاھ ئۇنىڭ پادىشاھلىقىنى ۋە سەلتەنىتىنى مەڭگۈلۈك قىلغاي، شۇنداقلا خەيرى ئېھسان، ئەجىر ئىنايەتلەرنى ھەر ئىككى ئالەمدە مول قىلغاي) (قارالڭ: «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» قولىيازما، 23- بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

‹7› ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن پېئىل جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: سبحان الله الكريم (سۇبھانەللاھۇل كەرىم): كارامەتلىك ئاللاھنى مەدھىيىلەيمىز؛

بارك الله العظيم (بارەكەللاھۇل ئەزىم): ئۇلۇغ ئاللاھ مۇبارەك قىلسۇن؛

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم (ئەئوزۇ بىللاھى مىنەش شەيتانىررەجىم): مەن ئاللاھتىن لەنىتى شەيتانىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن پاناھلىق تىلەيمەن؛

نعوذ بالله من زلک (نەئوزۇ بىللاھى مىن زەلىكە: ئاللاھ بىزنى ئۆز پاناھىدا ئۇنىڭدىن ‹ياكى ئۇنداق ئىشلاردىن› ساقلىغاي) (قارالڭ: «تارىخى ھەمدي»، قولىيازما، 276 - بەت، 5- قۇر)؛

نعمل فى سبيل الله (نەئمۇلۇ فىيسەبىللاھ): ئاللاھ يولىدا خالىس ئىش قىلىمىز؛

ان شاء الله (ئىن شائە ئاللاھ): ئاللاھ خالىسا؛

ما شاء الله (ما شائه ئاللاه): ئاللاهنىڭ خالىغىنى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

‹8› «على(ئەله)، من(مىن)، الى(ئىله)، بى، فى، ك (كه)» قاتارلىق ئالدى قوشۇلغۇچىلىق تەركىبلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ايشيكى دا تورسا يورت اهلى قول قاووشتوروب،
خذمت دا بولسا ملا قلندر على الدوام.

يوهاى نفسى تويماس انينك مونجه يركا هم،
ايل حقى نى الورغه قويار نجه يركا دام.

(ئىشىكىدە تۇرسا يۇرت ئەھلى قول قاۋۇشتۇرۇپ، خىزمەتىدە بولسا مۇللا، قەلەندەر ئەلەد دەۋام. يۇھاي نەفسى تويماس ئانىڭ مۇنچە يەرگە ھەم، ئەل ھەققىنى ئالۇرغا قويار نەچە يەرگە دام: ئۇنىڭچە بولسا، پۇتكۇل يۇرت ئەھلى ئۇنىڭ ئىشىكىدە تەلمۇرۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرسا، ئالىم-زىيالىيلارمۇ، قەلەندەر-گادايلارمۇ ئوخشاشلا ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلسا؛ ئۇنىڭ بالا نەپسى شۇنچە زور زىمىنگىمۇ تويمايدۇ، خەلقنىڭ ھەققىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، يەنە نەچچە يەرگە توزاق-دام قۇرىدۇ.) (سەبۇرى: «تەرجىئە بەند»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» 568 - بەت، 1980 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى):

عالم كى بولسا علم دا بى مثل بى بدل،
افلاتون اولسا اليدا بير طفل فى المثل.
بير فكر ايله متالعه قيلسا همه كتاب،
بير نقطه بيرله قيلسا جهان مشكلى نى حل.

(ئالىمكى بولسا، ئىلمده بىمىسل، بىبەدەل، ئەفلاتون ئولسا، ئالدا بىر تىفل فىلمەسەل، بىر فىكر ئىله مۇتالەئە قىلسا ھەمە كىتاب، بىر نۇقتا بىرله قىلسا، جەھان مۇشكۇلىنى ھەل: ئالىم بولسا، (ئۆزىچە) مىسلىسىز ۋە تەڭداشسىز بولسا، ئەپلاتون ئۇنىڭ ئالدىدىكى مىسالى بىر گۆدەك بالا بولسا، بىر تۇرۇشتىلا پۈتكۈل كىتابلارنى ئوقۇپ مۇتالىئە قىلىۋەتسە؛ جاھاندىكى مۇشكۇلاتلارنى بىر چېكىت بىلەنلا ھەل قىلىۋەتسە) (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 560- بەت):

بالعاقبت بيك بجه نينك يكيتى غالب ليق قيلدى
(بىل ئاقىبەت بەگە بەچچەنىڭ يىگىتى غالىبلىق قىلدى: نەتىجىدە، كىچىك بەگنىڭ يىگىتى يېڭىپ چىقتى.) (مۇسا سايرامي: «تاريخى ھەمدي»، قولىيازما، 266- بەت، 12- قۇر):

بال‌آخر بيلديكيم دين محمددين يانماس ايكان (بىل ئاخىر بىلدىكىم، دىنى مۇھەممەددىن يانماس ئەكەن: ئاقىۋەتتە، ئۇنىڭ ئىسلام دىنىدىن ھەرگىز ۋاز كەچمەيدىغانلىقىنى بىلىپ يەتتى. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 334- بەت، 15- قۇر):

فى الحقيقه فاعل حقيقى مالك حيى قديم جل سلطان اوزى دورلار (فىلھەقىقە فائىلى ھەقىقي مالىكى ھەييى قەدىم جەللە سۇلتانەھۇ ئۆزىدۇرلار): ھەقىقەتتە بولسا، ئۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى رويابقا چىقارغۇچى جالالەتنىڭ سۇلتان ئاللاھنىڭ ئۆزىدۇر. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر. 309- بەت، 3- قۇر):

مغولستان قصد و تسخيرى كونكول لاريدا كالنقش فى الحجر ايدى (موغۇلستان قەسد ۋە تەسخىرى

كۆڭۈللەرنىڭ نەقىش قىلىشىدىن ھەجەر ئەدى): موغۇلستاننى ئۆز تەسەررۇپىغا كىرگۈزۈش ئۈنۈمىنى كۆڭلىدە تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك ئىش ئىدى. (قاراڭ: «چاغاتاي تىلى» 181 ـ بەت، 15 ـ قۇر. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

‹9› «ھو (ھۇۋا)، الذى (ئەللەزى)» قاتارلىق ئالماشلىق زىچ بىرىكمىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

الله هوالصبور (ئاللاھۇ ھۇۋاسسەبۇر): ئاللاھ ئۇ سەۋر قىلغۇچىدۇر. (قاراڭ: «تارىخى ھەمدي»، قولىيازما، 271 ـ بەت، 13 ـ قۇر)؛

هو الله هو (ھۇۋا ئاللاھ ھۇۋا): ئىلاھ پەقەت ئاشۇ ئاللاھتۇر (بۇ جۈملە ھازىرقى سوۋېتلار تىلىدىكى «ھۇ ئاللاھ ھۇ» نىڭ ئەسلىي ھېسابلىنىدۇ)؛

2. ئەلىف-لام (ال) نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىۋاستە راۋاجى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۈنۈمگە تەركىبىدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ نۇرغۇن ئامىللىرى ساقلانغان ھالدا، كەڭ قوللىنىلىۋاتىدۇ. ماۋزۇيىمىزدىكى ئەلىف-لام (ال) بولسا، ئاشۇ خىل ئېلېمېنتلارنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئەلىف-لامنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تۈپلۈك پەرققە ئىگە. ئۇ بولسىمۇ، مەزكۇر ئەلىف-لام (ال) نىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا خۇددى ئەرەب يېزىقىدىكىگە ئوخشاشلا ئەينەن يېزىلىدىغانلىقى،

ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا بولسا، ئەينەن يېزىلمايدىغانلىقى، پەقەت ئۈنۈمگە تىرانسكرىپسىيەسى يېزىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت.

مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئېتىمولوگىيەسى ئەرەب تىلى بولغان مەزكۇر ئەلىف-لام (ال) چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا خۇددى ئەرەب يېزىقىدىكىگە ئوخشاشلا (ال) قىلىپ يېزىلىدۇ. ئەمما، ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۈنۈمگە (ال) دېگەن ئەينەن ھەرپلىك شەكلى ئەمەس، مەزكۇر ئەلىف-لامنىڭ كونكرېت سۆزلەملەر بىلەن بىرىكىش نەتىجىسىدە ھاسىل قىلغان تەلەپپۇزى (تىرانسكرىپسىيەسى) يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا	ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا
الحمد لله	ئەل ھەمدۇ لىللاھ
محبوب القلوب	مەبۇب ـ ـۇل قۇلۇب
السلام عليكم	ئەس ـ ـسەلامۇ ئەلەيكۇم

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

روشەنكى، بۇ تەركىبلەردىكى ئاستى سىزىلغان «ئەل ـ ـ، ـۇل، ئەس ـ ـ» دېگەنلەر چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «ال ـ ـ» يېزىلغان ئەلىف-لامنىڭ كونكرېت بىرىكمە ئىچىدىكى تەلەپپۇز شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن چىقتىكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا ئەلىف-لامنىڭ ئەسلىي يېزىق شەكلى ئەمەس، بەلكى ئۈنۈمگە سۆزلەملەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەندىكى تەلەپپۇز شەكلى ئىپادىلەنگەچكە، ئۈنۈمگە مەزكۇر كونكرېت سۆزلەملەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن چاغدا ئاڭلىتىدىغان گىراممماتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق مەنىسىنى ئېنىق بىلىش ئۈچۈن، بىزدە مۇناسىۋەتلىك تىل بىلىمى

بولۇشى لازىم بولىدۇ. بۇ ھال مەزكۇر ئەلىفلامنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا قوللىنىلىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىپ، خەلق ئاممىسىغا ئۇنىڭغا تالىق تىل بىلىملىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشنى تەقەززا قىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئەلىفلامنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە كۆرۈلىدۇ:

‹1› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن بەزى سۆزلەردە، ئەلىفلام (ال-) نىڭ ئايرىم ئوقۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدىغان (ئەل-) خۇددى ئەرەب تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا ئالاھىدە كۆرسىتىش، ئالاھىدە ئىپادە قىلىش ئۇقۇمىنى يورۇتقان ھالدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەلقىسسە. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا (القصه) شەكلىدە يېزىلىدىغان بولۇپ، ئۇ ھەرقانداق بىر قىسسە-ھېكايىنى ئەمەس، سۆزلىگۈچى تەرىپىدىن ئاڭلىتىلىۋاتقان مۇئەييەن بىر قىسسە ياكى ھېكايىنى كۆرسەتكەن ھالدا ئىشلىتىلەتتى. مەزكۇر «ئەلقىسسە» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئاساسەن شۇ ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا ئۇ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە: «ھېلىقى قىسسە (ھېكايە) نىڭ ئۆزىگە كەلسەك» دېگەن مەنىدىكى باغلىغۇچى سۆز، دەپ ئىزاھلانغان ۋە «ئەلقىسسە، شۇنىڭدىن كېيىن، شاھ خىسراۋ شەھەرگە قايتىپ، ئىككى ئاغچىسىنى قويۇپ بەردى» دېگەن جۈملە مىسال قىلىنغان. (قاراڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى) 90-بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىلى نەشرى).

ئەلمىساق. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا (ال-ميثاق) يېزىلىپ، «ئەلمىيساق» ئوقۇلىدىغان بۇ سۆز چاغاتاي

ئۇيغۇر تىلىدا، ئەرەبچىدىكى «يوم الميثاق» (يەۋمۇل-مىساق: مىساق كۈنى، ئەھدە كۈنى، تارىخ باشلانغان چاغ) بىرىكمىسىنىڭ قىسقارتىلمىسى سۈپىتىدە، «ئەڭ بۇرۇنقى زامان» ئۇقۇمىنى يورۇتۇپ ئىشلىتىلەتتى. مەزكۇر «ئەلمىساق» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، خۇددى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا، ھەرقانداق بىر كۈن، ھەرقانداق بىر چاغنى ئەمەس، بەلكى «ئىنتايىن قەدىمكى زامان، ئەڭ بۇرۇنقى ۋاقىت، تارىخ باشلانغان چاغ» ئۇقۇمىدىكى سۆز قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە. شۇڭا ئۇ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە، «ئىنتايىن قەدىم زامان، ئەڭ بۇرۇنقى ۋاقىت» دەپ ئىزاھلانغان ۋە «بۇ بىزنىڭ مىللىتىمىز ئىچىدە ئەلمىساقتىن تارتىپ بار ئادەت» دېگەن جۈملە مىسال قىلىنغان. (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 90 - بەت) شۇڭلاشقا، ھازىرقى تىل ئىستېمالىمىزدا قوللىنىلىۋاتقان «ئەلمىساق» سۆزىدىكى «ئەل-» نى ھېلىھەم ئالاھىدە كۆرسىتىش ئۇقۇمىنى يوقاتمىغان تەركىب دەپ قارايمىز.

ئەلھال. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، (الحال) يېزىلىپ، «ئەلھال» ئوقۇلىدىغان بۇ سۆز ئەلىفلام (ال-) نىڭ ئالاھىدە كۆرسىتىش رولى ئاساسىدا، «شۇ تۇرۇق، ھازىرقى ھال، شۇ تاپ، ھازىر» ئۇقۇمىدا ئىشلىتىلەتتى. مەزكۇر «ئەلھال» سۆزى ھازىرقى تىلىمىزدىمۇ «ھازىر، مۇشۇ پەيتتە» (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 91-بەت) ئۇقۇمىنى يورۇتقان ھالدا ئىشلىتىلىۋاتقاچقا، «ھال» سۆزىگە قوشۇلۇپ كەلگەن (ئەل-) نى يەنىلا ئالاھىدە كۆرسىتىش رولىنى ساقلاپ قالغان قوشۇمچە تەركىب دەپ ھېسابلىساق دۇرۇس بولىدۇ.

ئەلئاجايىب. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا (العجايب) يېزىلىپ، «ئەلئەجايب» ئوقۇلاتتى. «ئەجايىب» قا قوشۇلغان (ئەل-) ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئالاھىدە كۆرسىتىش رولىغا ئىگە قوشۇمچە ھېسابىدا ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن: تۇرمۇش دېگەن ئەل ئاجايىب بىر ژۇرنال، بۇ ژۇرنالدا باش ماقالە بىلىم ئال.

ئەلھاسىل. «ھوسۇل» سۆزى بىلەن تومۇرداش بولغان «ھاسىل» كەلىمىسىنىڭ ئەلىفلاملىق شەكلى بولغان «ئەلھاسىل» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا (الحاصل) شەكلىدە يېزىلىپ، ئەلىفلام (ال-) نىڭ ئالاھىدە كۆرسىتىش رولىنىڭ كۈچى بىلەن «گەپنىڭ پوسكاللىسى، خۇلاسە قىلغاندا، نەتىجىدە» ئوقۇملىرىنى يورۇتۇپ ئىشلىتىلەتتى. بۇ سۆزنىڭ ھازىرقى تىل لۇغەتلىرىمىزدىمۇ «ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يىغىپ ئېيتقاندا، قىسقىسى» دەپ ئىزاھلىنىۋاتقانلىقىغا ئاساسلىنىپ، (قارالسۇن: يۇقىرىقى لۇغەت، 91- بەت) مەزكۇر «ھاسىل» سۆزىگە قوشۇلغان (ئەل-) نى ھېلىھەم ئالاھىدە كۆرسىتىش رولىنى ساقلاپ قالغان ھالدا ئىشلىتىلىۋاتقان تەركىب دەپ چۈشەندۇرسەك بولىدۇ.

‹2›چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن بەزى ئەلىفلاملىق قاتما سۆزلەردە، مەزكۇر ئەلىفلامنىڭ ئايرىم ئوقۇلۇشى بولغان (ئەل-) ئۆزىنىڭ ئەرەب تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالاھىدە كۆرسىتىش، ئالاھىدە ئىپادىلەش ئۇقۇمىنى يوقاتقان، ئەمما ئۇنىڭغا قوشۇلغان سۆز بولسا، ئۆزىنىڭ لۇغەت مەنىسىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان ھالدا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەلھەق. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا (الحق) يېزىلىپ، (ئەلھەق) تەلەپپۇز قىلىناتتى ۋە «ھەق»

كەلىمىسىنىڭ ئالاھىدە كۆرسىتىشلىك شەكلى سۈپىتىدە «دۇرۇس، راست، توغرا: ھوقۇق: نېسىۋە، ئۇلۇش: ئاللاھ» مەنىلىرىدە قوللىنىلاتتى. مەزكۇر «ھەق» سۆزىنىڭ ئالدىغا قوشۇلغان (ئەل-) ئىستېمال جەريانىدا، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئالاھىدە كۆرسىتىش، ئالاھىدە ئىپادىلەش رولىنى ۋە ئوقۇمىنى يوقىتىپ، ئۆزى قوشۇلغان «ھەق» سۆزىگە ھېچقانداق بىر قوشۇمچە مەنە يۈكلىيەلمەيدىغان بولۇپ قالغان. شۇڭلاشقا، مەزكۇر «ئەلھەق» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن ئەلىفلاملىق بىر قاتما سۆز سۈپىتىدە، ھازىرقى لۇغەتلىرىمىزدە «راست، شۇنداق، ھەقىقەتەن» دەپ ئىزاھلانماقتا. مەسىلەن: «ئالىم بولساڭ، ئالىم سېنىڭكى» دېگەن گەپ ئەلھەق راست ئىكەن. (قارالسۇن: يۇقىرىقى لۇغەت. 91- بەت).

ئەلھايا. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا (الحياء) يېزىلىپ، «ئەلھەيائ» ئوقۇلاتتى. ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، بۇ سۆز مۇئەييەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ «ئەلھايا» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغاندىن باشقا، «ھايا» سۆزىگە قوشۇلغان ئەلىفلام ئۆزىنىڭ ئالاھىدە كۆرسىتىش، ئالاھىدە ئىپادىلەش رولىنى يوقاتقان. شۇڭا، مەزكۇر «ئەلھايا» سۆزى ھازىرقى لۇغەتلىرىمىزدە، «ھايا» سۆزىنىڭ ئىسىمداش شەكلى بىلەن «ھايا قىلىش» دەپلا ئىزاھلانماقتا. (قارالسۇن: يۇقىرىقى لۇغەت 91- بەت).

ئەلۇدا. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا (الوداء) يېزىلىپ، «ئەلۇدائ» ئوقۇلىدىغان بۇ سۆزدىكى ئەلفلام (ال-) ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ئۆزىنىڭ ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىلىك رولىنى يوقىتىپ قويغاچ، مەزكۇر «ئەلۇدا» كەلىمىسى ئەمەلىي ئىستېمالدا « ۋىدا» سۆزى بىلەن ئوخشاش ئۇقۇم، ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان

بىر سۆزلەمگە ئايلىنىپ قالغان. شۇڭلاشقا، ھازىرقى تىل لۇغەتلىرىمىزدە، «ۋىدالاشماق» مۇ، «ئەلۋىدالاشماق» مۇ ئوخشاشلا «مەڭگۈلۈك ئايرىلماق، مەڭگۈلۈك خوشلاشماق» دەپ ئىزاھلانماقتا. مەسىلەن: دادىسى «چوقۇم ئۆچ ئېلىڭلار» دېگىنىچە جاھان بىلەن ئەلۋىدالاشتى؛ دېدى خەلقىم شۇڭا چوڭقۇر يۇرەكتىن «ئەلۋىدا ئوغلۇم! ياشايدۇ بىز بىلەن روھىڭ ئەمەس بىزدىن جۇدا ئوغلۇم» (قاراڭ: يۇقىرىقى لۇغەت، 91ـ 1275ـ بەتلەر)

‹3› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن بەزى قاتما سۆزلەردە ئەلىفلامنىڭ ئايرىم ئوقۇلۇشى بولغان (ئەلـ) ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئالاھىدە كۆرسىتىش قوشۇمچىلىق رولىنى يوقىتىپ، ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن سۆزگە «(سىلەر) قىلىڭلار» دېگەن ئۇقۇمنى يۈكلىگەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەلھەزەر. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا (الحذر) يېزىلىپ، «ئەلھەزەر» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولۇپ، ئەمەلىي ئۇقۇمدا «ھەزەر قىلىش» سۆزىنىڭ ئالاھىدە تەكىتلەنگەن شەكلى قىلىپ قوللىنىلغان.

مەزكۇر «ئەلھەزەر» سۆزى ھازىرقى تىلىمىزدا «ھەزەر قىلىڭلار، ساقلىنىڭلار» دېگەن بولىدۇ، دەپ ئىزاھلاپ ئىشلىتىلمەكتە. (قاراڭ: يۇقىرىقى لۇغەت91 ـ بەت).

‹4›ئەلىفلامنىڭ ئايرىم ئوقۇلۇشى بولغان (الـ) كېيىنكى چاغلاردا ساپ ئۇيغۇرچە سۆز «ئەل ـ يۇرت» تىكى «ئەل» سۆزى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلىدىغان، ھەتتا «كۆپچىلىك» ئۇقۇمىدىكى «ئەل» سۆزىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلىتىلىدىغان بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەلكۇن. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا (الكون) يېزىلىپ، «ئەلكەۋن» ئوقۇلۇپ، «كائىنات، ئالەم» ئۇقۇمىنى يورۇتۇپ ئىشلىتىلەتتى. ھالبۇكى، بۇ سۆز ئىستېمال جەريانىدا، تەلەپپۇز جەھەتتە مۇئەييەن ئۆزگىرىش ياساپ، «ئەلكۇن» دېيىلىدىغان بولۇپ قالغاندىن باشقا، ئەسلىدىكى ئەلىفلام (الـ) نىڭ ئايرىم ئوقۇلۇشى بولغان (ئەلـ) قوشۇمچىسى ساپ ئۇيغۇرچە كەلمە بولغان «ئەل ـ يۇرت» تىكى «ئەل» دەپ قارىلىپ، «ئەلكۇن» دېگەندە، «جامائەت، خالايىق، يۇرت ئەھلى، خەلقىمىز» ئۇقۇمىنى يورۇتىدىغان سۆز بولۇپ قالغان. مەسىلەن: ئەگەر بۇ ئىشنى ياخشى ئورۇندىمىساڭ، ئەلكۇننىڭ ئالدىدا خىجالەتچىلىكتە قالىمىز. (قاراڭ: يۇقىرىقى لۇغەت 90ـ بەت).

ئەلجامائەت. بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «الجماعت» يېزىلىپ «ئەلجەمائەت» تەلەپپۇز قىلىناتتى ۋە ئادەتتە «جامائەت، ئىنسانلار توپى، قەبىلە» ئۇقۇمىنى يورۇتقان ھالدا ئىشلىتىلەتتى. بىراق ئىستېمال جەريانىدا، مەزكۇر «جامائەت» سۆزىنىڭ ئالدىغا قوشۇلغان ئالاھىدە كۆرسىتىش قوشۇمچىسى (الـ) ساپ ئۇيغۇرچە كەلمە بولغان «ئەل ـ يۇرت» تىكى «ئەل» دەپ قارىلىدىغان بولۇپ قالغان. نەتىجىدە، بۈگۈنكى كۈندىكى «ئەل ـ جامائەت» سۆزى شەكىللەنگەن. مەسىلەن، ئۇزاق يىل كېسەل ئازابىنى تارتقان ئۆمەر ئاكىنى ئەل ـ جامائەت يىغىلىپ يوقلىدى. (قاراڭ: يۇقىرىقى لۇغەت، 90 ـ بەت)

‹5› چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن ئىگە ـ خەۋەر بىرىكمىسى شەكلىدىكى جۈملىلەردە، ئەلىفلام (الـ) نىڭ ئايرىم ئوقۇلۇشى بولغان (ئەلـ) ئىگىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، ھېلىھەم ئالاھىدە كۆرسىتىش

قوشۇمچىسى رولىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەلھەمدۇلىللاھ (جۈملە ئاخىرىدىكى «ھ» چۈشۈرۈپ قويۇلماسلىقى لازىم). بۇ ئىگە - خەۋەر قۇرۇلمىلىق جۈملە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «الحمد لله» دەپ يېزىلىپ، «ئەلھەمدۇ لىللاھ» دەپ ئوقۇلىدۇ. جۈملىنىڭ ئىگىسى «ھەمدۇ» (ھەمدۇ - سانا، ماختاش)، خەۋىرى «لىللاھ» (ئاللاھقا خاستۇر) بولۇپ، بۇ يەردە ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە، ئىگىنىڭ ئالدىغا ئالاھىدە كۆرسىتىش قوشۇمچىسى «ئەلىفلام» (ال-) قوشۇلغان خالاس. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى مەزكۇر ئەرەبچە جۈملىنى ئۆز سوستاۋىغا قوبۇل قىلىپ يېزىقتا ئەينەن يېزىپ، ئۇيغۇر ئاممىسىغا ئۆزلەشتۈرۈۋەتكەن. ئەمدى، ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئەلىفلام ئەرەبچىدىكى بىلەن ئەينەن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئايرىم ھالدىكى تەلەپپۇزى بولغان «ئەل-» يېزىلىدۇ، بۇ يەردىكى «ئەل-» ساپ ئۇيغۇرچە سۆز «ئەل - يۇرت» تىكى «ئەل» ئەمەسلىكى ناھايىتى ئېنىق. شۇنداق ئىكەن، گىراماتىكا كىتابلىرىمىزدا، بۇ خىل بىرىكمىلەردىكى «ئەل-» نىڭ ئەمەلىيەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا ئالاھىدە كۆرسىتىش قوشۇمچىسى رولىنى ئۇيناۋاتقانلىقىنى ئىزاھلاپ ئۆتۈشىمىز لازىم.

ئەلھەمدۇ لىللاھ (يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان لۇغەتنىڭ «ئەلھەمدۇلىللا» يېزىشى توغرا ئەمەس) بۇمۇ ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئىگە - خەۋەر قۇرۇلمىلىق جۈملە بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «الحكم لله» شەكلىدە يېزىلاتتى. خۇددى «الحمد لله» قۇرۇلمىلىق جۈملىنىڭ ئىگىسى «ئەلھەمدۇ» دەپ ئاخىرقى بوغۇمى «-ئۇ» لۇق تەلەپپۇز قىلىنغانىدەك،

«الحكم» سۆزىمۇ «ئەلھەكمۇ» دەپ ئوقۇلىدۇ. بۇ يەردىكى «حكم» (ھۆكۈم) مەزكۇر جۈملىنىڭ ئىگىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى «ال-» (ئەلىفلام) قوشۇلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، مەزكۇر ئەلىفلامنىڭ ئايرىم ھالدىكى تەلەپپۇزى بولغان «ئەل-» ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۇ خۇددى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكىگە ئوخشاشلا ئالاھىدە كۆرسىتىش رولىدىكى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ، «ئەلھۆكمۇ لىللاھ» دېگەن بۇ ئىگە - خەۋەر بىرىكمىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى خۇددى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا «ھۆكۈم قىلىش ئالاھنىڭ ئىشىدۇر، ھۆكۈم قىلىش ئاللاھ تەرىپىدىن بولىدۇ» دېگەن بولىدۇ.

ئەلقىساسۇ مىنەلھەق. بۇمۇ ئەرەب تىلىدىن كىرگەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشىدىن ئۆتكەن ئىگە - خەۋەر قۇرۇلمىلىق جۈملە ھېسابلىنىدۇ. بۇ جۈملىنىڭ ئىگە قىسمىدىكى «ئەل-» ئەلىفلامنىڭ ئايرىم ھالدىكى ئوقۇلۇشى بولۇپ، «قىساس» سۆزى بۇ جۈملىنىڭ ئىگىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى «ال-» (ئەلىفلام) قوشۇلغان. «قىساس» سۆزىگە قوشۇلغان «-ئۇ» مۇ مەزكۇر سۆزنىڭ جۈملە ئىگىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، قوشۇلغان قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ. بۇ جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى «من» بولسا، «-دىن، -تىن» ئۇقۇمىدىكى ئالدى قوشۇلغۇچى سانىلىدۇ. ئۇنىڭغا قوشۇلغان «ئەل-» بولسا، جۈملە ئاخىرىدىكى «ھەق» نىڭ «ئاللاھ» نى كۆرسىتىدىغان سۆز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان ئالاھىدە كۆرسىتىش قوشۇمچىسى ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، «القصاص من الحق» قىلىپ يېزىلىدىغان بۇ

«ئەلقاسۇ مىنەلھەق» «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (90 ـ بەت) دە ئىزاھلاپ كۆرسىتىلگەندەك «قىساس ئېلىش ھەق ۋە قىلىشقا تېگىشلىك ئىش دېگەن مەنىدىكى ئىملىق سۆز»لا ئەمەس، بەلكى ئالدى بىلەن، «قىساس ئېلىش ئاللاھ تەرىپىدىن بولىدۇ» دېگەن مەنىدىكى ئېنىق ئۇقۇملۇق بىر جۈملىدۇر.

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم. بۇمۇ ئەرەب تىلىدىن كىرگەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشىدىن ئۆتكەن ئىگە ـ خەۋەر قۇرۇلمىلىق بىر جۈملىدۇر. بۇ جۈملە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، «السلام عليكم» يېزىلىپ، «ئەسسەلامۇ ئەلەيكۇم» ئوقۇلاتتى. كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، بۇ يەردىكى «ئەس ـ» ئەلىفلام (ال ـ) نىڭ «سەلام»دىكى «س» ھەرپى بىلەن بىرىكتۈرۈلۈپ ئوقۇلغاندىكى تەلەپپۇزلۇق شەكلى بولۇپ، جۈملىدە ھېچقانداق بىر سېمانتىك ئۇقۇم ئاڭلاتمايدۇ. «سەلام» سۆزىنىڭ ئەرەب تىلىدىكى، شۇنداقلا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى ئوخشاشلا «تىنچلىق، ئامانلىق» دېگەن بولىدۇ، ئۇ (يەنى «سەلام» سۆزى) بۇ جۈملىنىڭ ئىگىسى ھېسابلىنىدۇ. جۈملە خەۋىرى بولغان «ئەلەيكۇم» نىڭ مەنىسى (سىزگە ياكى سىلەرگە يار بولسۇن» دېگەن بولىدۇ. دېمەك، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەسسەلامۇ ئەلەيكۇم» دىن قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ شەكىللەنگەن «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان خەلقئارالىق جۈملە بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى « تىنچلىق ـ ئامانلىق سىزگە (سىلەرگە) يار بولسۇن» دېگەن بولىدۇ. شۇڭا بۇ جۈملىنى بىر مۇسۇلمان يەنە بىر مۇسۇلمان بىلەن ئۇچراشقان چاغدىمۇ، شۇنداقلا

ئايرىلىدىغان (خەيرلەشكەن) چاغدىمۇ ئىشلىتىدۇ ۋە ئىشلەتسە بولىدۇ.

‹6› ئەسلىدە، ئەرەب تىلىدا پېئىل جۈملىسى بولۇپ، تىل ئىستېمالى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن بەزى قاتما جۈملىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەستەغپۇرۇللاھ، نەئۇزۇبىللاھ، سەدەقاللاھۇلئەزىم، سەدەقە رەسۇللاھۇلكەرىم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەستەغپۇرۇللاھ. بۇ سۆز يەنە «ئەستەغپۇرۇللاھ ئەلئەزىم» دەپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «استغفر الله العظيم» يېزىلىپ، «ئەستەغفۇرۇللاھ ئەلئەزىم» ئوقۇلىدىغان بۇ سۆز پۈتۈن بىر پېئىل جۈملىسى بولۇپ، مەنىسى « ئۇلۇغ ئاللاھتىن مېنى مەغپىرەت قىلىشنى تىلەيمەن؛ ئۇلۇغ ئاللاھ گۇناھىمنى مەغپىرەت قىلغاي» دېگەن بولىدۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر دىنىي زاتلىرىنىڭ تىلىدا، مەزكۇر «ئەستەغپۇرۇللاھ» قاتما جۈملىسى ھېلىھەم مۇشۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

نەئۇزۇ بىللاھ. بۇ سۆز يەنە «نەئۇزۇ بىللاھ مىنەش شەيتانىر رەجىم» دەپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «نعوذ بالله» ۋە «نعوذ بالله من الشيطان الرجيم» دەپ يېزىلىدىغان بۇ پېئىل جۈملىلەرنىڭ مەنىلىرى «ئاللاھ بىزنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي»، «ئاللاھ بىزنى لەنىتى شەيتاندىن ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي» دېگەن بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، مەزكۇر «نەئۇزۇ بىللاھ» جۈملىسى يەنە باشقا ئۇقۇملارغىمۇ ئىما قىلىدىغان ئىملىق سۆز قىلىپ ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ئاساسلىقى «ئاللاھ بىزنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي» دېگەن ئۇقۇملۇق قاتما جۈملە قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. (قارالسۇن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى 1108 ـ بەت).

سەدەقاللاھۇل ئەزىم. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «صدق الله العظيم» قىلىپ يېزىلىدىغان بۇ پېئىل جۈملىسىنىڭ مەنىسى «ئۇلۇغ ئاللاھ توغرا ئېيتتىدۇ» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرىنى ئوقۇغاندا ياكى ئوقۇپ بەرگەنىنى تىڭشىغاندا، ئايەت ياكى قۇرئاندىن ئېلىنغان نەقىل ئاخىرلاشقاندا، مەزكۇر جۈملىنى ئېيتىپ تەستىقلايدۇ.

سەدەقە رەسۇلۇللاھ ياكى سەدەقە رەسۇلۇللاھۇلكەرىم. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «صدق رسول الله» ۋە «صدق رسول الله الكريم» يېزىلىدىغان بۇ جۈملىلەرنىڭ مەنىسى «جانابى مۇھەممەد پەيغەمبەر توغرا ئېيتتىدۇ» دېگەن بولىدۇ، بۇلار ھەدىس شەرىپ (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ شاراپەتلىك سۆزلىرى)تىن نەقىل كەلتۈرۈلگەنىدە، ئاڭلىغۇچى ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانلىقىدىن سۆيۈنۈپ تۇرۇپ، تەستىقلاپ ئېيتىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «بى، فى» قاتارلىق ئالدى قوشۇلغۇچىلىق سۆزلەردىمۇ ئەلىفلام (ال_) ۋە ئۇنىڭ كونكرېت سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەندىكى تەلەپپۇزلۇق شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

بسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم. ئەرەبچىدە، شۇنداقلا چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «بسم الله الرحمن الرحيم» دەپ يېزىلىدىغان بۇ ئەلىفلاملىق تۇراقلىق بىرىكمە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خۇددى «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» غا ئوخشاشلا ئىشلىتىلىش چاستوتىسى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان ئاتالغۇ ھېسابلىنىدۇ. بۇ بىرىكمە ئالدى قوشۇلغۇچى «بى» بىلەن «ئاللاھ، رەھمان،

رەھىم» سۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە كۆرسىتىش قوشۇمچىسى ئەلىفلام (ال_) نىڭ ئەرەب تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قائىدىسى بويىچە بىرىكتۈرۈلۈشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ لۇغەت مەنىسى «ئىنتايىن شەپقەتلىك ئاللاھنىڭ نامى بىلەن» دېگەن بولىدۇ. (مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ جۈملىدە، «باشلايمەن» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىدىغان سۆز يوقتۇر) لۇغەتلىرىمىزدە ئىزاھلىنىپ ۋە جانلىق تىلىمىزدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «بىسمىللاھ» ۋە «بىسمىل قىلماق» دېگەن سۆزلەر مەزكۇر «بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم» نىڭ قىسقارتىلمىلىرى سانىلىدۇ.

فىيسەبىللاھ ياكى پىيسە بىللاھ. دىنىي زاتلىرىمىز تىلىدا تەكەللۇمىنى كەلتۈرۈپ «فىيسەبىللاھ» دەپ ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ ئالدى قوشۇلغۇچىلىق بىرىكمە ئەرەبچە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئوخشاشلا «فى سبيل الله» يېزىلىدۇ. «_دا، _ده، _تا، _ته» ئۇقۇمىدىكى «فى» ئالدى قوشۇلغۇچىسى بىلەن «يول» مەنىسىدىكى «سەبىل» ۋە «ئاللاھ» سۆزىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشىدىن ھاسىل بولغان بۇ تۇراقلىق تەركىب ھازىرقى ئۇيغۇر دىنىي زاتلىرىنىڭ لۇغىتىدە «ئاللاھنىڭ يولىدا، خالىس ئاللاھ ئۈچۈن، مۇتلەق خالىس» ئۇقۇمىنى يورۇتۇپ قوللىنىلماقتا. جانلىق تىلىدا خۇسۇسەن دېھقانلار تىلىدا بۇ سۆز يەنە بىر ئاز فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلغان ھالدا «پىسىۋىللاھ» دەپمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

3. ئەلىفلام (ال_) لىق تەركىبلەرنى توغرا ئىزاھلاش زۆرۈر

ئانا تىلىمىزنى ئۆزىمىز تەتقىق قىلىشتىن مەقسەت

تىلمىزنىڭ ئەمەلىي قوللىنىلىشچانلىقىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈندۇر. تىلمىزنىڭ ئەمەلىي قوللىنىلىشچانلىقىنى ئۆستۈرۈش بولسا، لۇغەت فوندىمىزدىكى سۆزلەملەرنى، سۆز بىرىكمىلىرىنى ۋە بارلىق تۈراقلىق تەركىبلەرنى مۇناسىۋەتلىك تىل ۋە لۇغەت كىتابلىرىمىزدا توغرا ئىزاھلاپ كۆرسىتىشىمىزنى تەقەززا قىلىدۇ. ئەمدى، ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان قوشۇمچە ئەلىفلام (ال-) نىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىش ئەھۋالىنى نىسبەتەن تەپسىلىي تەتقىق قىلىشىمىزدىن مەقسەت، بۈگۈنكى كۈندە تىلىمىزدا ئىشلىتىلۋاتقان ئەلىفلاملىق سۆزلەم، بىرىكمە ۋە جۈملىلەرنى ئالدى بىلەن لۇغەت كىتابلىرىمىزدا توغرا ئىزاھلاش، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئەمەلىي تىل ئىستېمالىمىزدىكى قوللىنىلىشچانلىقىنى توغرا يول بىلەن يۈقىرى سەۋىيەگە كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت.

بىز ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن ئەلىفلاملىق سۆز، بىرىكمە ۋە جۈملىلەر ھەققىدە مورفولوگىيەلىك ۋە سىنتاكسىسلىق ساۋاتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن نەزەر سالىدىغان بولساق، مەزكۇر تەركىبلەرنىڭ لۇغەتلىرىمىزدىكى ئىزاھ - چۈشەندۈرۈشلىرىدە تۆۋەندىكىدەك نۇقسانلارنىڭ بارلىقىنى تونۇپ يېتىمىز:

بىرىنچى، ئىگە - خەۋەر قۇرۇلمىلىق ئۆزلەشمە جۈملىلەردە، ئەلىفلاملىق ئىگە سۆزنىڭ ئاخىرى جەزمەن «-ئۇ» سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. لۇغەت كىتابلىرىمىزدا، مەزكۇر تۈرگە كىرىدىغان جۈملىلەردىن «ئەلھەمدۇ لىللاھ، ئەلقىساسۇ مىنەللاھەق، ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» قاتارلىقلاردا ئەلىفلاملىق ئىگە سۆزلەر بولغان «ئەلھەمدۇ، ئەلقىساسۇ،

ئەسسالامۇ» لارنىڭ ئىملاسى قائىدىگە ئۇيغۇن ۋە توغرا يېزىلغان بولسىمۇ، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى) دا، «ئەلھۆكمۇ لىللاھ» يېزىلىشقا تېگىشلىك جۈملە «ئەلھۆكمى لىللا» قىلىپ، پۈتۈنلەي خاتا يېزىلغان (قارالسۇن: شۇ نامىلىق لۇغەت، 91-بەت، تۆۋەندىن 12- قۇر).

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن قائىدە بويىچە ئېيتقاندا، «ئەلھۆكمۇ» مەزكۇر ئىگە - خەۋەر قۇرۇلمىلىق جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ھۆكۈم قىلىش، ھۆكۈم چىقىرىش، ھۆكۈم» دېگەن بولىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئىملاسىنى توغرا يازماي «ئەلھۆكمى» قىلىپ قويساق، «ئەلنىڭ ھۆكمى» دېگەن خاتا چۈشەنچىنى بېرىپ قويىمىز - دە، پۈتۈن جۈملىنىڭ ئەسلىيي ئۇقۇمى ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كېتىدۇ. بۇ يەردىكى «لىللاھ» سۆزى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، مەنىسى «ئاللاھنىڭ ئىشى، ئاللاھقا خاس، ئاللاھ قىلىدۇ» دېگەن بولىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ پەرۋەردىگارى بولغان ئاللاھنىڭ مۇبارەك نامىنى «ئاللا - كاللا» دېكى «ئاللا» بىلەن ئوخشاش قىلىپ يېزىش ۋە دېيىش تولىمۇ بولمىغۇر ئىش. شۇڭا، بۇ يەردىكى «لىللاھ» سۆزىنى «لىللا» قىلىپ يېزىشمۇ پۈتۈنلەي خاتا بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىككىنچى، كۆپ سۆزلەملىك ئەلىفلاملىق قۇرۇلمىلارنىڭ گىراممىاتىكىلىق شەكىل تەۋەلىكىنى توغرا ئىزاھلىماسلىق.

«ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دېكى ئۆلچەم قىلىپ ئېيتقاندا، بىر سۆزلەملىك ۋە ئىككى سۆزلەملىك بولغان ئەلىفلاملىق قۇرۇلمىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدىكى رېئال ئەھۋالى بويىچە بىر تۈپ

سۆز قاربلىپ «ئىسىم، باغلىغۇچى، رەۋىش ۋە يۆكلىمە» قىلىپ ئىزاھلىنىشى توغرا بولغان. ئالايلۇق، بىر سۆزلەملىك ئەلىفلاملىق قۇرۇلمىلاردىن «ئەسسالام (السلام)، ئەلكۇن (الكون)، ئەلمىساق (الميثاق)، ئەلھايا (الحيا) قاتارلىقلار، ئىككى سۆزلەملىك ئەلىفلاملىق قۇرۇلمىلاردىن «ئەكسىلھەرىكەت (عكس الحركت)، ئەكسىلئىنقىلاب (عكس الانقلاب)» قاتارلىقلارنىڭ ئىسىم، «ئەلقىسسە (القصه)، ئەلھاسىل (الحاصل)» سۆزلىرىنىڭ باغلىغۇچى، «ئەلھەق (الحق)» سۆزىنىڭ بولسا «يۆكلىمە» دەپ ئىزاھلىنىشى ئەلۋەتتە توغرا. شۇنداق بولغاندا، «ئەلۋىدا (الودا)» سۆزىنىمۇ بىرىنچى ئۇقۇمدا، ئىسىم (ئى) دەپ ئىزاھلاش لازىم. چۈنكى، «ۋىدالاشماق» مۇ «ئەلۋىدالاشماق» مۇ، ئوخشاشلا «مەڭگۈلۈك خوشلاشماق» دېگەن بولىدۇ.

بىراق، مەزكۇر لۇغەتتە، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەلقىساسۇ مىنەلھەق، ئەلھەمدۇ لىللاھ، ئەلھۆكمۇ لىللاھ» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ «ئى» (ئىسىم) ۋە «ئىم» (ئىملىق سۆز) دەپ ئىزاھلىنىشى مۇتلەق توغرا بولمىغان. چۈنكى، بۇ قۇرۇلمىلارغا ئوخشىمىغان قارىساقمۇ، سولدىن قارىساقمۇ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ بىر تۈپ سۆز ئەمەسلىكى بىلىنىپلا تۇرىدۇ. ئالايلۇق، «ئەلقىساسۇ مىنەلھەق» تە «قىساس» سۆزى بىلەن «ھەق» سۆزىنىڭ ئايرىم - ئايرىم سۆزلەم ئىكەنلىكى ۋە قۇرۇلمىنىڭ مۇئەييەن قائىدە بويىچە بىرىككەن بىرىكمە ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ. «ئەلھەمدۇ لىللاھ» قا كەلسەك، خەلقىمىز ئىچىدە «ئەلھەمدۇنى بىلەمسەن؟»، «لىللاھ گەپ قىل» دەپ ئايرىم - ئايرىم ئىشلىتىش ئادىتى بار، يەنە دېسەك، «ئەسسالام»نى تۈپ سۆز بىلىپ، ئايرىم

ئىزاھلىغان ئىكەنمىز، ئۇنىڭغا بىر «ئەلەيكۇم» قوشۇلۇپ، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» بولۇپ كەلسە، يەنى «ئەسسالام» تۈپ سۆزىگە «ئەلەيكۇم» دەيدىغان ئىككى بوغۇملۇق بىر تەركىب قوشۇلۇپ كەلگەن تۇرسا، يەنە ئۇنى تۈپ سۆز دەپ قاراپ، «ئى» (ئىسىم) دەپ ئىزاھلىساق، ھەرگىز بولمايدۇ - دە! دېمەكچىمەنكى، بۇ خىل كۆپ سۆزلەملىك ئەلىفلاملىق قۇرۇلمىلارنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىل تەۋەلىكىنى «ت ئى» (تۇراقلىق ئىبارە) دەپ ئىزاھلاش كېرەك، ئەلۋەتتە.

ئۇچىنچى، كۆپ سۆزلەملىك ئەلىفلاملىق تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا ئىزاھلىماسلىق.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مىللىي ئەدەبىي - مۇئامىلە سۆزلىرىگە ئائىت بولغان ۋە مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىك ئولتۇرۇش - قوپۇشلاردا ئىشلىتىلىش چاستوتىسى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەلھەمدۇ لىللاھ، ئەلھۆكمۇلىللاھ» قاتارلىق تۇراقلىق ئىبارىلەر ۋە جۈملىلەر خاتا ھالدا تۈپ سۆز دەپ قارالغانلىقتىن، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە مۇنداق ئىزاھلانغان:

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم . ئى (ئىسىم)، ئە (ئىمولوگىيەسى ئەرەبچە): ① كىشىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشقاندا تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىپ ئېيتىدىغان سۆزى: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېسە «بەش تەڭگەمنى بەر دەپتۇ (ماقال). ② كۆچمە. قانداق، مەن دېگەندەك بولدىمۇ؟...غا ئوخشاش قارشى تەرەپنى ئۇيالدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۆز: ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئۇنىماي كېتىۋېدىڭىز، قايتىپ كەپسىزغۇ؟ (قارالڭ: شۇ ناملىق لۇغەت، 82- بەت)

بۇ يەردىكى خاتالىق شۇكى، بىرىنچىدىن، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» بىر تۇپ سۆز ئەمەس، بەلكى بىر تۇراقلىق جۈملىدۇر. شۇڭا، ئۇنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىل تەۋەلىكىنى «ئى» (ئىسىم) دەپ ئەمەس، «ت ئى» (تۇراقلىق ئىبارە)، ئەڭ توغرىسى «ت ج» (تۇراقلىق جۈملە) دەپ بېكىتىش كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ مەنىسىنى ئېنىق قىلىپ، «تىنچلىق - ئامانلىق سىزگە يار بولسۇن، تىنچ - ئامان بولۇڭ» دېگەن بولىدۇ، دېيىش كېرەك. چۈنكى، مەزكۇر لۇغەتنىڭ 1268- بېتىدە، «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دېگەن جۈملىگە «سىز ھەم تىنچ - ئامان بولۇڭ» دېگەن بولىدۇ، دەپ ئىزاھ بېرىلگەن، بۇ ئەمەلىيەتتە، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» نىڭ مەنىسى «سىز تىنچ - ئامان بولۇڭ» دېگەن بولىدۇ، دېگەنلىك ئەلۋەتتە. ئۇچىنچىدىن، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» نى نېمىلا دېگەن بىلەن «قارشى تەرەپنى ئۇيالدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۆز» دەپ ئىزاھلاش مۇۋاپىق ئەمەس. شۇڭا، مەزكۇر جۈملىنىڭ ئىككىنچى مەنىسىنى: «ئىم (ئىملىق)، «قانداق، مەن دېگەندەك بولدىمۇ، مەن توغرا ئېيتىپتىمەنمۇ؟» دېگەندەك ئۇقۇملارغا ئىما قىلىدۇ دەپ ئىزاھلاش لازىم.

ئەلھەمدۇ لىللا. ئىم (ئىملىق سۆز). ئەر (ئېتىمولوگىيەسى ئەرەبچە) دىن (دىنىي ئاتالغۇ): «ئاللاھقا شۈكۈر، خۇداغا شۈكۈر» دېگەن مەنىلەردە خاتىرجەملىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدۇ: ئەلھەمدۇلىللا، مېنىڭ مەرتە شۈكۈر، لېكىن ئولتۇرسام- قوپسام، ئەس - يادىم سىلىدە، تاق قوپۇپ كېلەي دېسەم، ئىشلار ئۆندەرەش. (قارالسۇن: نامىلىق لۇغەت، 91- بەت).

بۇ ئىزاھتىكى نۇقسان مۇنۇلار: بىرىنچى،

«ئەلھەمدۇلىللاھ» (مەزكۇر لۇغەتتە «ھ» نىڭ چۈشۈرۈپ قويۇلغىنى توغرا ئەمەس!) دېگەن تۇراقلىق جۈملە لۇغەتتە ئىزاھلانغاندەك دىنىي ئاتالغۇ بولغانىكەن، ئەگەر ئۇنىڭ مەنىسىنى بىلەلمىسەك، كەمتەرلىك بىلەن دىنىي زاتلاردىن سورىشىمىز كېرەك. دېمەكچىكى، «ئەلھەمدۇ لىللاھ» دېگەن ئىبارە دىنىي زاتلىرىمىزنىڭ لۇغىتىدە، ئالدى بىلەن «ئىم» (ئىملىق سۆز) ئەمەس، بەلكى «ھەمدۇ سانا ئاللاھقا خاستۇر) دېگەن مەنىدىكى ئېنىق ئۇقۇملۇق بىر جۈملىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەزكۇر «ئەلھەمدۇ لىللاھ» نىڭ بىرىنچى مەنىسى «ھەمدۇ - سانا ئاللاھقا خاستۇر» دېگەن مەنىدىكى تۇراقلىق جۈملە (ت ج) دەپ ئىزاھلىنىشى كېرەك. ئىككىنچى، «ئەلھەمدۇ لىللاھ» دېگەن تۇراقلىق جۈملىنىڭ ئىملىق (يەنە باشقا مۇئەييەن ئۇقۇمغا ئىما قىلىدىغان ئىبارە) ئىكەنلىكىمۇ ئەمەلىيەت. خەلقىمىز خۇددى «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» جۈملىسىنى «قانداق، مەن دېمىدىممۇ؟» دېگەندەك ئۇقۇملارغا ئىما قىلىدىغان ئىملىق ئىبارە قىلىپ ئىشلەتكەندەك، «ئەلھەمدۇ لىللاھ» جۈملىسىنىمۇ «ئاللاھقا شۈكۈر، خۇدايىمغا رەھمەت» دېگەن ئۇقۇملارغا ئىما قىلىدىغان ئىملىق ئىبارە قىلىپمۇ قوللىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ھەرقانداق بىر مۇسۇلمان خەلقە ئوخشاشلا، قورسىقى توپۇپ، كېكەرگەن چاغدا، ئۆز پەرۋەردىگارىغا رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن «ئەلھەمدۇلىللاھ!» دەيدۇ؛ چۈشكۈرۈك كېلىپ (چۈشكۈرۈپ)، بەدەن راھەت - يەڭگىللىك تۇيغۇسى بىلەن قاپلانغان چاغدا بولسا، ئاللاھنىڭ سالامەت قىلغانلىقىغا رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن «ئەلھەمدۇلىللاھ»، «ئەلھەمدۇلىللاھ شۈكرە»، «ئەلھەمدۇ

لىللاھ شۈكرە ئالە كۈللە ھال!» دەيدۇ. دېمەكچىكى، لۇغەتلىرىمىز ئالدى بىلەن «ئەلھەمدۇلىللاھ» ئىبارىسىنىڭ ئەسلىي مەنىسىنى، ئاندىن ئۇنىڭ كۆچمە مەنىلىرىنى تەرتىپ بويىچە، تولۇق ئىزاھلاپ كۆرسىتىشى لازىم.

ئەلھۆكمىلىللا. ئىم. [ئە]. «دىن»: تەقدىرنىڭ ھۆكمى شۇ، باشقا كەلگەننى كۆرمەي ئىلاج يوق، دېگەن مەنىلەردە تەن بېرىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدۇ: بىزدە نېمە ئامال؟ كەلگەن بالا ـ قازاغا ئەلھۆكمىلىللا دېمەكتىن باشقا چارىمىز يوق. (قارا: يۇقىرىقى لۇغەت، 91 ـ بەت)

بۇ ئىزاھنىڭ يېتەرسىزلىكى ھەققىدە، يۇقىرىدا تەپسىلىي توختالدۇق، يەنى ئالدى بىلەن بۇ تۇراقلىق جۈملىنىڭ ئىملاسى توغرىلىنىپ «ئەلھۆكمۇ لىللاھ» دەپ يېزىلىشى؛ ئاندىن ئۇنىڭ گىراممىاتىكىلىق شەكىل تەۋەلىكى «ت ج» (تۇراقلىق جۈملە) دەپ بېكىتىلىشى؛ ئاندىن ئۇنىڭ دىنىي زاتلىرىمىز تىلىدىكى «ھۆكۈم قىلىش ئاللاھ تەرىپىدىن بولىدۇ» دېگەن مەنىسى ئەينەن بېرىلىشى كېرەك. ئارقىدىن، ئىككىنچى مەنىسى قىلىپ، ئۇنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىپ باشقا ئۇقۇم ۋە ھېس ـ تۇيغۇلارغا ئىما قىلىدىغان ئىبارە ئىكەنلىكى شەرھلىنىشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، بۇ تۇراقلىق جۈملىنىڭ دىنىي زاتلىرىمىز تىلىدا ۋە ئاۋام ـ پۇقرالار تىلىدا ئىپادىلەۋاتقان ئۇقۇم ـ مەنىلىرى تولۇق ئىزاھلانغان بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، كېلىش مەنبەسى ئەرەب تىلى بولغان ئەلىفلام (ال ـ) ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ئالتە ئەسىر ئىستېمال قىلىنغان پۈتكۈل چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، مەيلى يېزىلىش ۋە مەيلى قوللىنىلىش

جەھەتتە ئەردە بولۇسۇن، ئەرەب تىلىدىكىدەك رول ۋە گىراممىاتىكىلىق ئۇقۇمدا ئىشلىتىلگەن. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەزكۇر ئەلىفلام (ال ـ) ئىستېمال ئەمەلىيەتتىدە ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇپرىماس ھايات كۈچ بىلەن ئىشلىتىلىۋاتقان خېلى بىر بۆلەك سۆزلەم، بىرىكمە ۋە تۇراقلىق جۈملىلەرگە قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلغان ھالدا سىڭىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «بىسمىللاھ، ئەستەغپۇرۇللاھ، ئەلھەمدۇ لىللاھ، ئەلھۆكمۇ لىللاھ، ئىللا بىللاھ، لىللاھ، ئەزىمرايى خۇدا» قاتارلىق سۆز، بىرىكمە ۋە تۇراقلىق جۈملىلەر ھازىرقى ۋاقىتتا، ھېلىقىدەك خاس دىنىي ئاتالغۇ بولۇش رولىدىن بەكرەك، ئەدەپ ـ قائىدە ئاتالغۇلىرى سۈپىتى بىلەن كۈندىلىك ئولتۇرۇش ـ قوپۇشلاردا يۇقىرى چاستوتا بىلەن ئىشلىتىلمەكتە. ئۇلارنىڭ ھەزىلىرى كۆپ ئىشلىتىلىش جەريانىدا ئۆزلىرىگە يېڭى مەنىلەرنى يۈكلەپ، ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، «ئالغاندا بىسمىللاھ، بەرگەندە ئەستەغپۇرۇللاھ»: «بىسمىللاھ» دېسەك چىكىراق دېگەن دېمەكچىلەر دېسۇن، شۈكۈر ئېيتساك بوشراق ئېيتقان يېمەكچىلەر يېسۇن» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەمدى، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى، خۇسۇسەن لۇغەتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەلىپى بويىچە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان مەزكۇر ئەلىفلاملىق سۆز، بىرىكمە ۋە تۇراقلىق جۈملىلەرنىڭ كۆچمە مەنىلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدە ئاتالغۇلىرى ھالىتىدىكى ئەسلىي مەنىلىرىنىمۇ لۇغەتلىرىمىزدە ئىمكان بار تەپسىلىي ئىزاھلىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، بۇ

سۆزلەرنىڭ ئۆزلىرىگە يېڭى مەنە، يېڭى ئۇقۇم يۈكلەش جەريانىنى، يەنى سېمانتىكىلىق ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى تولۇق بىلىپ يېتەلەيمىز. شۇ ئارقىلىق ئاشۇ تۈردىكى تۈراقلىق تەركىبلەرنىڭ تىل ئىستېمالىمىزدىكى قوللىنىلىشچانلىقىنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئۆستۈرەلەيمىز.

(«تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2006 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا تىل - يېزىق ئۆبزورچىلىقىنى قانات يايدۇرۇش زۆرۈر

1980 - يىللارنىڭ مابەينىدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر ئومۇمىي جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقات ساھەسىگە سېلىشتۇرغاندا، كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە مول بولدى. مېنىڭچە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ساھەسىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن مول نەتىجىلەرنى ئەدەبىي ئۆبزورچىلىق خىزمىتىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىسىدىن ۋە تۆھپىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ھالبۇكى، ئەگەر ئۇيغۇر تىل - يېزىق تەتقىقاتىنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئالغا سۈرىمىز ۋە بۇ ساھەدىمۇ ئەسىرلەر يالدامىسى بولۇپ قالغۇدەك ئۆلمەس ئەسەرلەرنى كۆپلەپ بارلىققا كەلتۈرىمىز دېسەك، تىل - يېزىق ئۆبزورچىلىقىنى كەڭ تۈردە يولغا قويۇشىمىز لازىم.

دەرۋەقە، ھازىر ئۇيغۇر تىل - يېزىق تەتقىقاتى ساھەسىدە تىل - يېزىق ئۆبزورچىلىقى پەقەت يوقمۇ ئەمەس. ئالايلۇق، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى يېڭى بۆسۈش — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئاكۇستىكىلىق تەتقىقاتى، دېگەن ئەسەر توغرىسىدا» (تاھىرجان مۇھەممەت يازغان)، 5 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى، دېگى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا»(جۇمە ئابدۇللا يازغان) ۋە «ئوتتۇرا مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات دەرسلىكى ئۈچۈن ئىزاھلىق لۇغەت،

تىكى بەزى سەۋەنلىكلەر» (ئەنۋەر ھامىت يازغان) قاتارلىقلار دەل تىل - يېزىق ئوبزورچىلىقىغا تەئەللۇق ماقالىلەر ھېسابلىنىدۇ. بىراق، بۇ نىسبەتەن ئاجىز ھالقا بولۇپ، ئۇنى كۆچەيتىشنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيىتى ۋە زۆرۈرىيىتى بار.

مېنىڭچە، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە تىل - يېزىق ئوبزورچىلىقىنى قانات يايدۇرۇشتا، تۆۋەندىكىدەك كونكرېت تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۇستازلار ئۇلۇگە بولۇش، ياشتا چوڭلار باشلامچىلىق بىلەن ئوبزور ماقالىلىرى يېزىش.

ئۇيغۇر تىل - يېزىقى تەتقىقاتىدا ئۇستازلارنىڭ تۆھپىسى كۆپ، چوڭلارنىڭ بۇ ساھەگە بالدۇر قەدەم قويغانلىقى ۋە كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەنلىكى پاكىت. ھالبۇكى، ئەگەر ئۇستازلار ۋە ياشتا چوڭلار تىل - يېزىق ئوبزورچىلىقى بىلەنمۇ باشلامچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ بەرسە، بۇنىڭ مۇشۇ ساھەنىڭ گۈللىنىشىدە ئاجايىپ زور رولى بولىدۇ.

چۇشەنچەمچە، ئوبزور دېمەك مۇئەييەن بىر ئەسەرگە نىسبەتەن خالىس مەيداندا تۇرۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك ۋە توغرا باھا بېرىدىغان، يەنى مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى مۇقىملاشتۇرىدىغان، كەمچىلىكىنى بولسا سەممىيلىك بىلەن كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەسەرگە ئېيتىلىدۇ. بىراق، بىزدە «چوڭلارنى ھۆرمەت قىلىش» نىڭ دائىرىسى بىر ئاز كەڭرەك، بەزىدە، چوڭلار ئالدىدا قاتتىقراق يۆتىلىپ تاشلاشمۇ «چوڭلارنى ھۆرمەت قىلمىغانلىق» بولۇپ قالىدىغان ئەھۋاللار يوقمۇ ئەمەس. شۇڭا، ياش تىلچىلارنىڭ ياشتا چوڭلارنىڭ، ئۇستازلارنىڭ ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن ھەقلىق رەۋىشتىكى تەنقىدىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوبزور ماقالىلىرىنى يېزىپ، ئېلان قىلىشى بەك مۇشكۈل. بۇ ھالدا، ئەگەر تىل - يېزىق تەتقىقاتى ساھەسىگە بالدۇر قەدەم قويغان، كۆپ ئەجىر قىلغان ۋە نىسبەتەن

جىق تۆھپە قوشقان ئۇستازلار باشلامچىلىق بىلەن تىل - يېزىق ئوبزورچىلىقى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ بەرسە، بۇنىڭ ياشلارنى يېتەكلەش، ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈش جەھەتتە ئەھمىيىتى ناھايىتى زور بولىدۇ.

راستىنى ئېيتقاندا، تىلشۇناسلىق ھەقىقەتەنمۇ جاپالىق كەسىپ. بۇ كەسىپكە بەل باغلاپ كىرمەكمۇ تەس. ھالبۇكى، بىر ياش تىلچى تۆت - بەش يىل ئۆمرىنى سەرپ قىلىش بىلەن بىرەر يىرىك ئەسەرنى پۈتكۈزۈپ، ئۇنى تىل ئەھلىگە، ئالدى بىلەن تىل تەتقىقات ئەھلىگە سۇۋغات قىلسا، ئاندىن بىرەر ئادەم چىقىپ ئۇنىڭ چەككەن رىيازىتى ھەققىدە ئىككى كەلىمە گەپ قىلىپ قويمىسا، بۇ — خۇددى بىراۋ سالام قىلسا قارشى تەرەپ ئىلىك ئالمىغانغا ئوخشاش ئادەمنىڭ نەپسىگە ئېغىر كېلىدىغان ئىش. مۇشۇنداق چاغلاردا، ئۇستازلار، چوڭلار باش بولۇپ، ياش تىلچىلارنىڭ ئەمگىكى ئۈچۈن، «ھە، كۆچەڭلار، يەنمۇ غەيرەت قىلىڭلار» دېگەننىڭ ئورنىدا بىر نەچچە ئېغىز گەپ قىلىپ ئەسەرلىرىنى باھالاپ قويسا، بۇ خۇددى «مەرھابا، ئىنىم (سىڭلىم)، خوش كېلىپسىزلەرا!» دېگەندەك يېقىملىق تۇيۇلۇپ، ياشلارنىڭ بۇ ساھەگە ئۆزىنى بېغىشلاش ئىرادىسىنى ھەسسىلەپ كۈچەيتىدۇ. ئۇستازلار ۋە ياشتا چوڭلارنىڭ ئۆزئارا يېزىشقان ئوبزور ماقالىلىرىدا، سەممىي تەنقىدلەش كۆپرەك بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تىل - يېزىق تەتقىقاتى ساھەسىگە يېڭىدىن قەدەم قويغان ياش تىلچىلارنىڭ ئەسەر - ماقالىلىرى ئۈچۈن يازغان ئوبزورلىرىدا تەنقىدلەش ئازراق بولسا، مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ئىلھاملاندۇرۇش كۆپرەك بولسا، بۇنىڭ ئۈنۈمى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ.

ئىككىنچى، گېزىت - ژۇرنال تەھرىر بۆلۈملىرى ئوبزور ماقالىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش.

بىزدە تىلشۇناسلىققا ئائىت خاس گېزىت يوق، تەرجىمە

تەتقىقاتى بىلەن ھەمشېرىك چىقىرىلىدىغان قوش ئايلىق بىر ژۇرنىلىمىز بار. «تىل ۋە تەرجىمە» ئاتلىق بۇ ژۇرنال ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىنىڭ تارىخى ۋە رېئال ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان ئەينەك، شۇنداقلا كونا - يېڭى تىلشۇناسلار ئۇچۇن ماھارەت كۆرسىتىش سەھنىسى بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى يەنە ياش تىلچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرىدىغان پىراكتىكا مەيدانى ۋە ئۇلارنى تاۋلايدىغان ئوچاق. ئېنىق ھېس قىلىپ ۋە كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، رەھبەرلىك ۋە تەھرىر بۆلۈمىدىكى خادىملارنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، مەزكۇر ژۇرنال يىلدىن - يىلغا، ئايدىن - ئايغا ياخشى چىقىۋاتىدۇ. شۇنداقتىمۇ، يەنە ئۇمىد بىلەن شۇنداق بىر تەكلىپ بەرگىمىز كېلىدۇكى، تەھرىر بۆلۈمى ژۇرنالغا كېلىۋاتقان ئوبزور ماقالىلىرىغا ھازىرقىدەك مەخسۇس بەت ئېچىپ، يېشىل چىراغ يېقىپ بەرگەندىن باشقا، ئالاھىدە تاپشۇرۇق بىلەن مەخسۇس تېمىلاردا ئوبزور ماقالىلىرى يېزىشقا ئاپتورلارنى ئورۇنلاشتۇرۇسا. مۇنداق قىلغاندا، ژۇرنالغا كېلىدىغان ماقالە مەنبەسىنى نىسپىي مۇقىملاشتۇرۇش ۋە بېيىتىش مۇددىئاسىغا يېتىش بىلەنلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى مۇھەممەت پولات، ئەنۋەر ئابدۇغۇر ئەدەبىياتى سەھنىسىدىكى مۇھەممەت پولات، ئەنۋەر ئابدۇرېھىملارغا ئوخشاش خاس ئوبزورچىلارنىڭ يېتىشىپ چىقىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

مېنىڭچە، ژۇرنالدىن پايدىلىنىپ تىل - يېزىق تەتقىقاتى ئوبزورچىلىقىنى قانات يايدۇرۇش مۇنداق بىر قانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن:

(1) خاس ئەسەرلەر ئۈچۈن ئوبزور ماقالىلىرى ئۇيۇشتۇرۇش. بىزدە 80 - يىللارنىڭ مابەينىدە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تىلىغا دائىر خاس ئەسەرلەر بەك ئازمۇ ئەمەس. ئالايلۇق، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتىلىرى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسى»، «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش»، «ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسى» قاتارلىق خاس ئەسەرلەرنىڭ تۈرلۈك نەشرلىرى بار. بىراق، مۇئەييەن باسقۇچلۇق تەتقىقات ئەھۋالىدىن خۇلاسە قىلىپ يېزىلغان ماقالىلەردە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاشۇ خاس ئەسەرلەر ھەققىدە يېزىلغان مەخسۇس ئوبزور ماقالىلىرى يوق دېيەرلىك. ئەدناسى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» نامىلىق ئەسەر - دىن بىر قانچىسى نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، ئاشۇ بىر قانچە نۇسخا خاس ئەسەرنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئاساسىدا يېزىلغان بىرەر پارچە ئوبزور ماقالىسى مەيدانغا كەلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ژۇرنال تەھرىر بۆلۈمى ھەيدەكچىلىك قىلسا، يېتەكچىلىك قىلسا، ئەسەر ئۇيۇشتۇرسا، ئونۇملۇك ۋە پايدىلىق بولغان بەزى ئەمگەكلەرنى قىلىش مۇمكىن.

(2) قىزىق نۇقتا ھەققىدە ماقالە ئۇيۇشتۇرۇش.

«تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر يىلدا چىققان ئالتە سانىنى جەم قىلىپ قارايدىغان بولساق، شۇ بىر يىلنىڭ ئىچىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇزايىدىن، تىلچىلارنىڭ نۆۋەتتە قايسى مەسىلىگە بەكرەك قىزىقىۋاتقانلىقى ۋە مەزكۇر قىزىقىش نۇقتىسى ھەققىدە ئاپتورلارنىڭ قانداق پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى مانا مەن دەپلا مەلۇم بولىدۇ. تەھرىر بۆلۈمى مۇشۇنداق قىزىقىش نۇقتىلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە، بايان ياكى يەكۈن خاراكتېرلىك ئوبزور ماقالىلىرى يېزىشنى ئاپتورلارغا ئۇيۇشتۇرسىمۇ ياكى تەھرىر بۆلۈمى ناملىدىن ئۆزى ئوبزور ماقالىسى ئېلان قىلسىمۇ بولىدۇ. ئونىڭدىن باشقا، ئوخشىمىغان ئاپتورلار ئوخشاش بىر مەسىلە ئۈستىدە ماقالە يېزىپ قالىدىغان ئەھۋاللار ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئالايلى-

لۇق، مۇشۇ بىر - ئىككى يىلنىڭ مابەينىدە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ ئۆزىدىلا، «ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈپلەنمە سۆزلەر توغرىسىدا» ماۋزۇلۇق ماقالىدىن بىر قانچىسى، ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر (فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر) گە ئائىت ماقالىدىنمۇ بىر نەچچىسى ئېلان قىلىندى. ئەگەر مۇشۇنداق بىر ماۋزۇ ئاستىدا تەكرار يېزىلغان ماقالىلەر ھەققىدە ئوبزور ماقالىسى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلاردىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەرنى لىللا مەيداندا تۇرۇپ شەرھلەپ، ئىلمغا مۇناسىپ خۇلاسە چىقىرىپ بەرسەك، بۇنىڭ شۇ تېمىدىكى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە ئەمەلىي ئۇنۇمى ئۇچۇن زور پايدىسى بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

(3) يىرىك ئەسەرلەر ھەققىدە مۇھاكىمە يېغىنى ئۇيۇشتۇرۇش.

سەممىيەت بىلەن ئېيتقاندا، بىر ساھەدە يىرىك ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى شۇ ساھە تەتقىقاتىنىڭ غەلىبە مېۋىسى بولۇش بىلەنلا قالماستىن، ئەينى ۋاقىتتا يەنە شۇ ساھە تەتقىقات ئەھلىنىڭ مۇئەييەن بىر تارىخىي باسقۇچتىكى سەۋىيە نامايەندىسى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى، ئۇيغۇر تىل - يېزىق تەتقىقاتى ساھەسىدە مەيدانغا كەلگەن ياكى كېلىۋاتقان يىرىك خاس ئەسەرلەر ھەققىدە مۇناسىپ مۇھاكىمە يېغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، تىل - يېزىق ئوبزورچىلىرى ئۇچۇن سورۇن ھازىرلاپ بېرىلسە، مەزكۇر يىرىك ئەسەرلەرنىڭ سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۇرۇشكە، جۇملىدىن ئومۇمىي تىل تەتقىقاتىنىڭ ساپاسىنى ئۆستۇرۇشكە كۆپ پايدىسى بولىدۇ. ئالايلۇق، جۇملە رىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئۇيغۇر تىلى، خۇسۇسەن ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا تەتقىقاتى بويىچە ئەڭ يىرىك ئەمگەك سانىلىدىغان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»نىڭ 1 - ، 2 - ، 3 - ، 4 - تومىلىرى شەرەپ بىلەن نەشردىن چىقتى، ئۇنىڭ 5 - ۋە 6 -

تومىلىرىمۇ پات پۈرسەتتە نەشردىن چىقىدۇ. (بۇ ماقالە 1995 - يىلى يېزىلغان — ت) ئەگەر مەزكۇر چوڭ تىپتىكى لۇغەتنىڭ 1 - تومى نەشردىن چىققان چاغدىلا، مۇبارەكلەش يۇزىسىدىن بولسىمۇ بىر قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يېغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، بۇ ئەمگەكنىڭ ئۇتۇق ۋە كەمچىلىكلىرى ئۇستىدە بىر ئوبزور پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلغان بولسا، بۇنىڭ 40 يىلدا ئاران بىر ئىشلەنگەن بۇ كاتتا ئەسەرنىڭ تېخىمۇ سۈپەتلىك بولۇپ چىقىشىنى ئەمەلىي كاپالەتكە ئىگە قىلىشتا، مۇئەييەن رولى بولاتتى. «قوتانىنى قوي قاچقاندىن كېيىن تۇزەپ قويساڭمۇ، كېچىككەن بولمايسەن» دەيدىغان بىر گەپ بار. مېنىڭچە، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ھەققىدە، ھېلىھەم بولسىمۇ مۇ مەخسۇس بىر مۇھاكىمە يېغىنى ئۇيۇشتۇرۇش تولىمۇ زۆرۈر.

ئۇچىنچى، مۇكاپات تەسىس قىلىش، مۇكاپاتلاش بىلەن ئىجادىي زورچىلىقنى ئۇرگانىك بىرلەشتۇرۇش.

ئەدەبىلىرىمىز ھوسۇللۇق ئەدەبىلەرنى، خۇسۇسەن ياش ئەدەبىلەرنى تېخىمۇ قېتىرقىنىپ ئىجاد قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈش ئۇچۇن، «خانتەڭرى ئەدەبىيات مۇكاپاتى» نى تەسىس قىلىپ تولىمۇ خاسىيەتلىك ئىش قىلغانىدى. 1993 - يىلىدىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ مەزكۇر مۇكاپاتنى تارقىتىشنى يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بويىچە ئىلمىي مۇھاكىمە يېغىنى ئۇيۇشتۇرۇش بىلەن بىرلەشتۇرگەنلىكى خۇددى «ئالتۇن ئۇزۇككە ياقۇت كۆز» دېگەندەك تولىمۇ يارىشىملىق، ئەھمىيەتلىك ۋە شەرەپلىك ئىش بولدى. ئەمدى، بىز تىل - يېزىق ساھەسىدىكىلەر مۇ ئۆز ئەمگەك دائىرىمىزدە زامانغا لايىق ئىلگىرىلەش، دەۋرانغا مۇناسىپ بۆسۇش ھاسىل قىلىمىز دەيدىكەنمىز، جەزمەن بىر ئىناۋەتلىك مۇكاپات تەسىس قىلىشىمىز لازىم. مېنىڭچە، تىل ساھەسىدە «مەھمۇد كاشغەرىي ئىلىم - ئىلگىرىلەش مۇكاپاتى» نى تەسىس قىلساق بولىدۇ. چۇنكى، پۈتكۈل

تۇركىي مىللەتلەر تىل تەتقىقاتىنىڭ كارۋانبېشى، جاھان ئۇيغۇر غۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ سەردارى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مۇبارەك نامى مۇشۇنداق بىر ئەھمىيەتلىك مۇكاپات ئۇچۇن ھۆرمەت نام بولۇشقا ئەڭ سالاھىيەتلىك. ئەگەر بىز ئەدىبلەر، دەك يىلدا بىر قېتىم مۇكاپات ۋە مۇھاكىمە يىغىنى ئۇيۇشتۇرالمايتتۇق دېسەك، ئىككى - ئۇچ يىلدا بىر قېتىم، ئەڭ بولمىغاندىمۇ تۆت يىلدا بىر قېتىم ئەسەرلەرنى ئومۇميۇزلۇك باھالاپ، سەرخىللىرىنى مۇكاپاتلىساق، مۇكاپات خىراجىتىنى «مەھمۇد كاشغەرىي ئىلىم - ئىلگىرىلەش فوندى» نى تەسىس قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلساق بولىدۇ.

مۇكاپاتلاش پائالىيىتى ماھىيەتتە مۇئەييەن ئەمگەكنى ئېتىراپ قىلىش پائالىيىتى. ھالبۇكى، بۇ پائالىيەتنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن ئاممىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ، كەڭ كۆلەمىلىك باھالاشقا ھاجەت چۈشىدۇ. باھالاش بولغانىكەن، ئەسەرلەردىكى نەتىجىلەر ئۇستىدىمۇ، نۇقسانلار ئۇستىدىمۇ توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئەمەلىيەتتە، ئوبزورچىلىق كەڭ پۇرسەت ۋە زۆرۇر سورۇنغا ئىگە قىلىنىدۇ. مېنىڭچە، ئەگەر مۇكاپاتلاش بىلەن ئوبزورچىلىق ئورگانىك بىرلەشتۇرۇلگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلىدىغان، مۇكاپاتلاشتىمۇ، ئوبزورچىلىقتىمۇ خالىس مەيداندا تۇرۇپ ئىش قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ياشلارنى نۇقتىلىق رىغبەتلەندۈرۈش ئاساسىي پىرىنسىپ قىلىنمىغانلا بولسا، ئۇيغۇر تىل - يېزىق تەتقىقاتى ساھەسىدە جەزمەن يېڭىدىن يېڭى جۇشقۇن ۋە مول ھوسۇللۇق ۋەزىيەت ياراتقىلى بولىدۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ نۆۋەتتىكى ئوقۇ - ئوقۇتۇش، رادىيو - تېلېۋىزىيە، نەشرىياتچىلىق قاتارلىق مەدەنىيەت ساھەسىدە ئويناۋاتقان رولى ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش ئۇچۇن كۆپرەك ئادەم جەلىپ

قىلىپ تەتقىقاتنى كۇچەيتىش كېرەك. تەتقىقات جەريانىدىكى ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ۋاقتى - ۋاقتىدا ھەل قىلىپ مېڭىش، تەتقىقاتنىڭ سۈپىيەسىنى ئۆزلۇكسىز ئۆستۈرۈش، شۇ ئارقىلىق ئۇنى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزنىڭ رېئال ئېھتىياجى تەقەززا قىلىۋاتقان نەتىجىلەرگە ئېرىشتۈرۈش ئۇچۇن پىلانلىق ھالدا تىل - يېزىق ئوبزورچىلىقىنى پائال قانات يايدۇرۇش ھەققەتەنمۇ زۆرۈردۇر.

(«تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)

ئانا تىل تەربىيەسىنى كۈچەيتىش ۋە تىلشۇناسلار قوشۇ-نىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدا

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، خۇسۇسەن شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان 40 يىلىنىڭ مابەينىدە (بۇ ماقالە 1995 - يىل يېزىلغان — ت)، ئۇيغۇر تىل - يېزىقى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان كۆپ تەرەپلىمىلىك تەتقىقاتلار بىر دەۋر پىشقەدەم تىلشۇناسلارنىڭ مىننەتسىز ئەجىر سىڭدۈرۈشى ئارقىسىدا مول نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان مائىتىرى سېمىت»، «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغە-تى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئا-كۇستىكىلىق تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ۋە «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ تۈرلۈك نەشرلىرى بۇ خىل مول نەتىجىنىڭ يېرىك نامايەندىسى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى ھەرقانداق بىر سا-ھەگە ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىل - يېزىق تەتقىقاتى ساھەسىدىمۇ نەتىجىلەر ئىپتىخارلىنارلىق، ۋەزىيەت خۇشاللىنارلىق، ئىس-تىقبال پارلاق. بىراق ئاللىقاچان قولغا كەلتۈرۈلگەن بۇ نەتە-جىلەر ئەمدى پات ئارىدىلا ئۆتمۈشكە تەئەللۇق بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، نۆۋەتتىكى ئىسلاھات، ئۇچۇر دەۋرىنىڭ مىس-لىسىز تەز قەدىمى ھەرقايسى ساھە ئەھلىدىن، شۇ قاتاردا تىل - يېزىق خادىملىرىدىن تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئۆزلە-رىنىڭ تەرەققىيات قەدەملىرىنى دەۋر قەدىمىگە ماسلاشتۇرۇش-نى تەلەپ قىلماقتا. ھالبۇكى، بىر ساھەنىڭ تەرەققىياتى ئۇ-

چۈن كۆڭۈل بۆلۈش ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان تەدبىرلەر ئۈستىدە باش قاتۇرۇش يالغۇز شۇ ساھەدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارنىڭ ۋە باشلىقلارنىڭ ئىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە شۇ ساھەدە ئىشلەۋاتقان ھەربىر خادىمنىڭمۇ بۇرچى. بۇ ماقالىدە مۇشۇنداق ئوي ئاساسىدا، ئۇيغۇر - تىل يېزىقى بو-يىچە تەتقىقاتنى يەنمۇ كۈچەيتىشنىڭ زۆرۈر تەدبىرى سۈپە-تىدە ئالدى بىلەن ئانا تىل تەربىيەسىنى كۈچەيتىش، شۇ ئا-ساستا، ئۇيغۇر تىل - يېزىق تەتقىقاتچىلار قوشۇنىنى مۇنتە-زىملاشتۇرۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش مەسىلىسى ھەققىدە قىسقىچە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

ئاتاقلىق ئۇستاز تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوۋ ئەپەن-دىم بىر قېتىملىق مۇخبىرلارنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغان چېغىدا، ئۇيغۇر تىل - يېزىق تەتقىقاتچىلىرى قوشۇنىنىڭ رې-ئال ئەھۋالى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ: «بىز بىر ئەۋلاد كە-شىلەر ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ساھەسىدە بىر ئۆمۈر ئىزدەندۇق. ئەمدىلىكتە ياشىنىپ، بىر يەرگە بېرىپ قالدۇق. كەينىمىزگە باقساق، ھەم سۆيۈنىمىز، ھەم ئەندىشە قىلىمىز. سۆيۈنىشى-مىز تەتقىقات ھایاتىمىزدا خەلقىمىزگە قالدۇرغان ئازغىنە ئەمگەك مېۋىسىزدىن بولسا، ئەندىشىمىز كەينىمىزدىن ئىز بېسىپ كېلىۋاتقان ئىز باسارلارنىڭ كەملىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇ-زۇلۇپ قېلىشىدىن بولۇۋاتىدۇ. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقات ساھە-سىدە ئارقىمىزدىن سوڭداپ كېلىۋاتقان ياشلار بەكلا ئاز، ئۇلارنى بارماق بىلەن سانىۋالغىلى بولىدۇ، دېسەكمۇ قىلچە ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولماس. بىز ئۇيغۇر تىلى تەتقىقات خىزمە-تىدىن ئىبارەت بۇ «قان تومۇر»نىڭ بىزنىڭ نەپىسىمىز بىلەن تەڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيمىز» (قارا: «تىل ۋە تەر-جىمە» ژۇرنىلى، 1993 - يىللىق 2 - سان، 38 - بەت) دېگە-نىدى. بۇنىڭدىن، نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر تىلشۇناسلار قوشۇنىنىڭ

رېئال ئەھۋالى، خۇسۇسەن ياش تىلچىلارنىڭ ئەملىي ئىپادە-
سىنىڭ پېشقەدەم ئۇستازلارنىڭ تەلىپىدىن خېلىلا بۇرۇقتا تۇ-
رۇۋاتقانلىقىنى ئېنىق ھېس قىلغىلى بولىدۇ. بىز بارلىقىنى
مىللىتىمىزنىڭ تىل - يېزىق تەتقىقاتى ئۈچۈن بېغىشلاپ،
بىر ئۆمۈر باش چۆكۈرۈپ ئىشلىگەن تۆھپىكار ئۇستازلارنى
چىن دىلىمىزدىن ھۆرمەتلەيمىز. ئۇلارنىڭ سەمىمىيەت ئۇرغۇپ
تۇرىدىغان قاتتىق تەلەپ ۋە جىددىي پىكىرلىرىگە ئەلۋەتتە ئې-
تىبار بىلەن قارايمىز!

دەرۋەقە، ئەسلىي زاكون بويىچە ئېيتقاندا، تىلچىلار قو-
شۇنى ئەدىبلەر، سەنئەتچىلەر، تەرجىمانلار ۋە خەتتاتلار قوشۇ-
نىغا قارىغاندا كۆپ خادىملىق، پائالىيەتچان ۋە يۇقىرى ساپالىق
قوشۇن بولۇشى كېرەك ئىدى. چۈنكى، تىل - يېزىق دېگەن
بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ غوللۇق، ئەڭ تىپىك ۋە ئەڭ
ئالىي ئامىلى. ئەدىبلەرنىڭ كىشىلەر قەلبىنى لەرزىگە سالىدە-
غان ئەسەرلىرى، سەنئەتچىلەرنىڭ ئادەمنى يېغلىتىۋېتىدىغان
ئويۇن نومۇرلىرى، تەرجىمانلارنىڭ پاساھەتلىك تەرجىمە ئەمە-
گەكلىرى ۋە خەتتاتلارنىڭ كۆركەم خۇش خەتلىرى پەقەت ۋە
پەقەت تىل - يېزىق ۋاستىسى ئارقىلىقلا ۋۇجۇدقا چىقالايدۇ؛
پەقەت ۋە پەقەت تىل - يېزىق ئارقىلىقلا ئۆز رولىنى جارى
قىلدۇرالايدۇ. ئەپسۇسكى، بىزنىڭ تىلچىلار قوشۇنىمىز نۆۋەتە-
تە، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى باشقا قوشۇنلارغا سېلىشتۇرغاندا،
ئادەم سانى ئاز، پائالىيىتى سۇس، ئېتىبارى تۆۋەن، دارامىتە-
نىڭ تازا دېگەندەك تايىنى يوق بىر قوشۇن بولۇپ كېلىۋاتقا-
لىقى راست. مېنىڭچە، مۇنداق بولۇشتا روشەن ھالدىكى ئو-
يېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەر بار.

ئوبيېكتىپ جەھەتتە، بىرىنچى، تىلشۇناسلىق ھەقىقەتەن-
مۇ جاپالىق كەسىپ. ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بوۋاقنىڭ سۆ-
زىدىن تارتىپ بوۋاينىڭ گېپىگىچە، زامانى ئاۋۇالدىن تارتىپ

زامانى ئاخىرغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مىسلىسىز كەڭ دائە-
رىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھالبۇكى، مۇنداق كەڭ دائىرىدىكى
سۆزلەملەرنىڭ فونېتىكىلىق تەلەپپۇزىدىن تارتىپ، لېكسىكە-
لىق مەنىسى ۋە گىرامماتىكىلىق قانۇنىيىتىگىچە بولغان بە-
لىملەرنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلەپ بولماق بەسى مۇشكۇل ئىش.
شۇڭا، بۇ كەسىپنىڭ تەسلىكىنى بىلىپ تۇرۇپ، ئۇنى ئىگە-
لەشكە بەل باغلايدىغانلار ــ قاراپ تۇرۇپ جاپاغا قېلىشنى
خالايدىغانلار نىسبەتەن ئاز چىقىدۇ. ساددا قىزغىنلىقتىن ئۇ-
نىڭ بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشكەن بولسىمۇ، زەپەر مۇسا-
پىسىنىڭ يېرىم يولىغا يېتىپ بارا - بارمايلا بېلى بوشاپ كې-
تىپ، سەپتىن چۈشۈپ قالىدىغانلار چىقىپلا تۇرىدۇ. شۇ ۋەج-
دىن، بۇ قوشۇننىڭ لەشكەر سانى بەكمۇ كۆپمىپ كېتەلمەيدۇ.
سەمىمىيەت بىلەن ئېيتقاندا، خۇددى ئىنسانىيەتنىڭ ھەرقانداق
بىر تەبىئىي توپىدا، قەھرىمانلار ھامان سان جەھەتتە ئاز بولغە-
نىدەك، پىداكارلىق بىلەن ئىشلەشنىلا تەلەپ قىلىدىغان بۇ قو-
شۇن لەشكەرلىرىنىڭ سان جەھەتتىن نىسبەتەن چەكلىك بولۇ-
شىنى تەسەۋۋۇرغا سىغمايدىغان ئىش دېگىلىمۇ بولمايدۇ.

ئىككىنچى، تىلشۇناسلىق ــ ئۆگىنىش، ئوقۇش، پائالە-
يەت قىلىش ئۆمرى ئۇزاق، بىراق، پات ھوسۇل بەرمەيدىغان
كەسىپ. ئالايلۇق، بىر تىلنىڭ لېكسىكولوگى (سۆزلەمشۇناس)
بولۇش ئۈچۈن شۇ تىلنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان
ئاساسلىق سۆزلەملىرىنى ئىگىلەش، ئۇنىڭ ئىچكى - تاشقى
قانۇنىيەتلىرىنى نىسبەتەن تولۇق بىلىش لازىم. ھالبۇكى، بۇ
خىل بىلىش ۋە بۇ خىل ئىگىلەش كەم دېگەندىمۇ تۆت - بەش
يىلسىز رويابقا چىقمايدۇ. بۇ خىل بىلىش نەزەرىيە جەھەتتىن
تولۇق ئىگىلەنگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭدىن رېئال تىل ئەمەلە-
يىتىگە تەتبىقلاپ بىرەر خاس ئەسەر ياكى ئىلمىي ماقالە يې-

زىش ئۇچۇن يەنە ئايلاپ ـ يىللاپ مىختەك قادىلىپ ئولتۇرۇش. قا توغرا كېلىدۇ. بۇنى ھېسسىيات دېگىزى مەۋج ئۇرۇپ قالسا، بىر ئولتۇرۇشتىلا بەش ـ ئون كۇپلېت شېئىرنى يېزىۋېتىپ، پۇخادىن چىقىپ ئولتۇرىدىغان شائىرلىق بىلەن زادىلا سېلىش. تۇرغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، تىلشۇناسلىق ـــ ھېسسىياتنى ئە. مەس، بەلكى پاكىتنى دەسمى قىلىدىغان كەسىپ. پاكىتنى ئىزدەش، ئۇنى تونۇش، تونۇغاننى تاللاپ خىل ـ خىلى بويىچە رەتلەپ توپلاش قاتارلىقلار پېتىرلىك ۋاقىت ۋە ئۆمۈر تەلەپ قىلىدىغان ئىش. ۋەھالەنكى، بىر ئىشنى قىلىشتا ئۇنىڭدىن تېزلا ئۇنۇم قازىنىشنى كۆزلەش، پاتراق ھوسۇل ئېلىشنى ئۇ. مىد قىلىش ئىنساندىكى تەبىئىي خاراكتېر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، جاپالىق ئەمگەكتىن باشقا، نىسبەتەن ئۇزاق جەريان تەلەپ قىلىدىغان تىلشۇناسلىق كەسپىگە كۆپ كىشىلەرنىڭ قىزىقماسلىقىمۇ تەبىئىي.

ئۇچىنچى، تىلشۇناسلىق ـــ ئىجادىيەتنى ئاز قىلىدىغان، ئەمما ساخاۋەتنى جىق قىلىدىغان ئىش. تىل تەتقىقاتىدا، ھە دېگەندىلا يېڭىلىق تۇسىگە، يۇكسەك دەرىجىدىكى جەلپ قىلىش كۇچىگە ئىگە ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئا. ساسىي ۋەزىپىسى شۇ مىللەت خەلقىنىڭ تىلىدا مەۋجۇت ماتې. رىياللارنى رەتلەش، مەۋجۇت قانۇنىيەتلەرنى سىستېمىلاشتۇ. رۇپ ئەينەن شەرھلەش، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ باشقا مۇناسە. ۋەتلىك ساھەلەردە جايىدا ۋە ئۇنۇملۇك ئىشلىتىلىشىنى كاپا. لەتلەندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئەگەر ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھە. سىدىكىلەر ئالدىنقى سەپتە، سەھنىنىڭ ئۇستىدە گۈمپا كۆر. ستىدىغانلار بولسا، تىل تەتقىقاتچىلىرى گويا ئاشۇ ئالدىنقى سەپتىكىلەرگە، ئاشۇ سەھنە ئۇستىدىكىلەرگە كېرەك ـ يارامقلارنى تەييارلاپ بېرىدىغان ئارقا سەپ خادىملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، كۇچلۇك ئارقا سەپ بولمىسا، ئالدىنقى

سەپنىڭ زەپەر قۇچىشى مۇمكىن ئەمەس. نېمىلا دېگەنبىلەن، نام ـ شۆھرەت دېمەي باش چۆكۈرۈپ ئىشلەش، ئەڭ ئۇششاق ئىشلارنىمۇ ئېرەنسىزلىك قىلماي تەكرار ـ تەكرار ئىشلەشنى تەلەپ قىلىدىغان ئارقا سەپ خىزمىتى ھەر كۇن ـ ھەر سائەت دېگۈدەك يېڭىلىقلار مەيدانغا چىقىپ تۇرىدىغان ئالدىنقى سەپ خىزمىتىدەك كىشىنى ھاياجانلاندۇرارلىق ۋە جەزبىلىك بولـ مايدۇ. شۇڭا، ئۆزىنى نامايان قىلىشقا، دەبدەبىلىك سورۇنلارغا ئامراق، يېڭىلىققا، ئىجاد قىلىشقا ھېرىسمەن ياشلار مۇنداق ئارقا سەپ خىزمىتىگە تازا قىزىقىپ كەتمەيدۇ. مېنىڭچە، مانا بۇلار ـــ ئۇششاق ئىشى كۆپ تىل ـ يېزىق تەتقىقاتچىلىقىغا كۆپرەك ياشلارنى جەلپ قىلغىلى بولمايۋاتقانلىقىنىڭ ئاساسـ لىق ئوبيېكتىپ سەۋەبلىرى.

سۇبيېكتىپ جەھەتتە، بىرىنچى، تىل ۋە يېزىقنىڭ قەدـ رىگە يەتمەسلىك. مېنىڭچە، بىر مىللەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇـ نىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم تىلى ۋە مۇستەقىل يېزىقنىڭ بولۇشى كەم دېگەندىمۇ مەدەنىيەت جەھەتتە ئۇنىڭ ئەزەلدىن ئۆزىگە ئۆـ زى خوجا بولۇپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ شانلىق دەللىلى. شۇنداقلا، ئۇنىڭ بۇندىن كېيىنمۇ ھەرقانداق مەدەنىيەتلىك مىللەت بىلەن تەڭ ئولتۇرۇپ ـ تەڭ قوپۇش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ يۇكسەك ئىپادىسى. ئەگەر بىر مىللەتنىڭ ئايرىم تىلى، مۇس. تەقىل يېزىقى بولمىسىمۇ ئوخشاشلا مەدەنىيەتلىك، ئوخشاشلا شەرەپلىك ۋە ئوخشاشلا ئىناۋەتلىك سانىلىدىغان ئىش بولسا، دۇنيانى ئۆزىنىڭ زېھنى ـ زۇكاۋىتى بىلەن قايىل قىلىۋاتقان يەھۇدىيلار ئۆلگىنىگە بىر مىڭ يەتتە يۈز يىل بولغان يەھۇدىـ تىلىنى نەچچە ئەۋلاد جاپالىق كۇرەش قىلىش ئارقىلىق ئەسـ لىگە كەلتۇرمىگەن ۋە ئۇنى تىرىلدۇرمىگەن بولاتتى («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1992 ـ يىللىق 2 ـ سان 15 ـ بەت). دې. مەككى، بىزنىڭ تىلىمىز ۋە يېزىقىمىز بىزنىڭ تارىخىمىز ـ

بىزنىڭ مەۋجۇدىيىتىمىز ۋە بىزنىڭ ئىستىقبالىمىز بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان تەڭدىشى يوق بايلىق. ئۇ خۇددى بىزنىڭ ئەزىز جېنىمىزغا ئوخشاشلا قىممەتلىك ۋە قەدىرلىك. مانا ئەپسۇس، بۇ خىل تونۇش بىزدە تولىمۇ سۇس.

ئىككىنچى، ئۆزىنىڭ تىل ۋە يېزىقىنى ئۆزى دەپسەندە قىلىش. شۇنداق ئەۋرىشىم ۋە شۇنداق يارقىن تىلىمىز بارلىقى، شۇنداق كۆركەم، مىسلى گۈل يېزىقىمىزنىڭ بارلىقىدىن پەخىرلىنىش تۇيغۇسى كەمچىل، ئۇلارنىڭ قىممەت ۋە باھاسىنى بىلىش ئىقتىدارىمىز تۆۋەن بولغاچ، ئۇنى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا دەپسەندە قىلىش ئەھۋالى خېلىلا ئېغىر. ساۋاتسىزلىق ئېغىزنىڭ ئۇچىدىلا رەسمىيەت ئۈچۈن ئەيىبلەنگەندىن باشقا، ئىملاسىز خەت يېزىش، ئەبجەش گەپ قىلىش ئەزەلدىن تىتاڭ تومۇرىغا تەگكۈزۈپ ئەيىبلەنمەي كەلدى. شۇڭا، ۋەلىيەر، باشلىقلار ئىملاسىز يېزىشتىن خىجىل بولمايدۇ. ئۇقۇغۇچىلار ئىملاسىز خەت يېزىشتىن يۈزى قىزارمايدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئىملاسىز تاپشۇرۇق ئىشلەشنى كەمچىلىك سانىمايدۇ. كوچىلاردىكى ئىملاسىز ۋېۋىسكىلار، سەت خەتلەردىن شۇ خەت ۋە شۇ يېزىقنىڭ ئەھلى ھاقارەت، ئار ھېس قىلمايدۇ.

ئۈچىنچى، تىل - يېزىق خادىملىرىنى كەمسىتىش. ئۆزى ئۆز تىلىنىڭ ۋە ئۆز يېزىقىنىڭ قىممىتىنى بىلمەي تۇرۇپ، بارلىقىنى ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىق ئىشلىرى ئۈچۈن بېغىشلاپ، تەمەسىز ئىشلەۋاتقان تىل - يېزىق خادىملىرىنى كۆزگە ئىلمايدۇ، ھەتتا ئۇلارنى كەمسىتىدۇ.

تۆتىنچى، تىل - يېزىق تەتقىقاتى قوشۇنىدىكى سەۋىيەسىزلىك ۋە ساپاسىزلىق. تىل - يېزىق تەتقىقاتى ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىملاردىن نىسبەتەن يۇقىرى سەۋىيە تەلەپ قىلىدۇ. ئادەتتە، تىل - يېزىق تەتقىقات خادىملىرى ئۆز ئانا تىل يېزىقىنى پىششىق بىلگەندىن باشقا، قېرىنداش مىللەتلەر

تىل - يېزىقلىرىدىن ۋە چەت ئەل تىل - يېزىقلىرىدىن بىر نەچچە خىلىنى بىلىشى كېرەك. تىل - يېزىق بىلىملىرىگە كامىل بولۇش بىلەنلا قالماستىن، يەنە ئەدەبىيات ساھەسىگە تەئەللۇق بىلىملەرنىمۇ ئىگىلىگەن بولۇشى، تەرجىمىشۇناسلىققا دائىر ئاساسىي ساۋاتلاردىنمۇ نىسبەتەن تولۇق خەۋەردار بولۇشى لازىم. بىراق، بىزنىڭ ھازىرقى تىلشۇناسلار قوشۇنىدىكى خادىملىرىمىز ئېچىدە، خەنزۇ تىل - يېزىقى ھەققىدىمۇ تۈزۈكرەك ساۋاتى يوق، ئەدەبىيات ۋە تەرجىمىچىلىك ھەققىدىكى چۈشەنچىسى بولسا، بىر پارچە ئاق قەغەزگىلا ئوخشايدىغان خادىملار ئاز ئەمەس. بۇ ھال ئۇيغۇر تىل - يېزىق تەتقىقاتىنى ھەر جەھەتتىن خەلقئارالىق ئىلىم سورۇنلىرىمۇ ئېتىراپ قىلغۇدەك يۈكسەك سەۋىيەگە كۆتۈرۈشكە تولىمۇ پايدىسىز.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئالىملىرىمىز ئارىسىدا، پاكىت ئاساسىدا ئىش قىلماسلىق، شەخسىيەتچىلىك، تەرسالىققا ئوخشاش پەزىلەتسىزلىك ئىللەتلىرىمۇ خېلى بار. ئالايلۇق، 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» توساتتىنلا بۇرۇندىن ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «ساھىبخان» سۆزىنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «ساھىبخانا» سۆزىنى سەپلىگەنلىكى ئۈچۈن ئىلىم ئەھلى ئېچىدە بىر مەيدان بەس - مۇنازىرە قوزغالدى («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 3 - ، 5 - سانلار، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1990 - يىللىق 1 - سان). مۇنازىرە نەتىجىسىدە، «ئەلۋەتتە، ساھىبخانا» دېگۈچىلەر كۆپ تەرەپلىمىلىك پاكىت ۋە دۇرۇس ئىلمىي مۇھاكىمە ئالدىدا ئۇزۇل - كېسىل لەت بولدى. ئەمەلىيەتتە، مۇ، «مېھمان ئەزىز، ساھىبخان لەزىز» (قارالىڭ: «شىنجاڭ ياشلىرى» 1993 - يىللىق 8 - سان 19 - بەت) دېگەن ئۇزاق چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تارتىپلا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتا-

قان ئۇيغۇر خەلق ماقالى شاھىت بولۇپ تۇرۇپتۇكى، ئۇيغۇر تىلىدا «ئۆي ئىگىسى، داستىخان ئىگىسى» مەنىسىدە يۇرىدىغان سۆز ئەزەلدىن تارتىپلا «ساھىبخان» شەكلىدە بولغان بولۇپ، ئۇ «ئىگە، خوجا» مەنىسىدىكى «ساھىب» سۆزى بىلەن «① داستىخان، ② ئۆي» مەنىسىدىكى «خان» سۆزىنىڭ ئىزافەتلىك بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. (قارا: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» 266 ـ 268 ـ بەتلەر. مىللەتلەر نەشرىياتى 1993 ـ يىلى نەشرى) ئەكسىچە، «ساھىبخانا» دەيدىغان سۆز ئۇيغۇرچىغا ئۆزلەشتۈرۈپ قوللىنىلغان ئەمەس. ئەپسۇسكى، پاكىت ئاشۇنداق تۇرۇقلۇق، 40 يىلدا بىر قېتىم ئاران ئىشلەنگەن «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە مەزكۇر سۆز يەنىلا تەرسالىق بىلەن «توغرىسى ‹ساھىبخانا›» دەپ ئىزاھلانغان. (قارا: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 3 ـ توم 438 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1992 ـ يىلى نەشرى)

مېنىڭچە، بىر تىلشۇناس ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ مۇئەييەن بىر تىلنىڭ پۈتكۈل لۇغەت سوستاۋىنى يۇزدە ـ يۇز ئىگىلەپ كېتىشى ئەلۋەتتە مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئۇنىڭ بىرەر سۆزنىڭ شەرھىنى توغرا ئېيتىپ بېرەلمەسلىكى ھەرگىزمۇ ئەيىب سانالمايدۇ. ۋەھالەنكى، بىلمەي تۇرۇپ بىلمەن دېيىش، ئۆز ھوقۇقىغا، ئىناۋىتىگە تايىنىپ پاكىتنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىش، يالغان گەپ قىلىش بولسا ئالىملىق پەزىلىتىگە خاس ئىش ئەمەس!

يەنە مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىدا، «سوزۇلما سوزۇق تاۋۇش» دەيدىغان بىر ئاتالغۇ بار. بۇ ئاتالغۇنى ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى ساھەسىدە ئاز بولمىغان پايدىلىق ئەمگەكلەرنى قىلغان شۆھرەتلىك تىلشۇناس ئۈستازلار ئوتتۇرىغا قويۇپ ئىشلەتكەن. مەزكۇر «سوزۇلما سوزۇق» دېگەن سۆز ئاشۇ ئۈستازلار-

نىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەبىرى بويىچە ئېيتقاندىمۇ، «ئادەتتىكى سوزۇق تاۋۇشلارغا قارىغاندا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋاقتى ئۇزۇن بولغان سوزۇق تاۋۇش»قا ئېيتىلىدۇ. (قارا: يۇقىرىقى ئەسەر 3 ـ توم 542 ـ بەت) جاھان تىلشۇناسلىرىنىڭ مۇشۇ خىلدىكى تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋاقتى ئۇزۇن بولغان تاۋۇشنى «ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش»، تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋاقتى قىسقا بولغان سوزۇق تاۋۇشنى «قىسقا سوزۇق تاۋۇش» دەپ ئاتايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ساۋاتقا ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىدىمۇ ئەل قاتارى «ئۇزۇن سوزۇق» تاۋۇش دەپ ئىشلىتەيلى دەپ تالاي قېتىم تەكلىپ بەردۇق. بىراق، تەكلىپىمىز قوبۇل بولمىدى. بۇ قېتىمقى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»غىمۇ ئاشۇ كونا سەنەم بويىچە «سوزۇلما سوزۇق» دەپ كىرگۈزۈلدى. بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزچە، «سوزۇلما» دېگەن سۆز «سوزماق» پېئىلىنىڭ ئۆزىكى «سوز ـ»غا، «ـ ئالما / ـ ئەلمە / ـ ئۇلما / ـ ئىلما» شەكلىدىكى قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان ياسالما سۆز؛ «سوزۇق» سۆزىمۇ ئوخشاشلا «سوزماق» پېئىلىنىڭ ئۆزىكى «سوز ـ»غا، «ـ ئاق / ـ ئەك / ـ ئۇق / ـ ئۇك / ـ ئىق / ـ ئىك» شەكلىدىكى قوشۇمچىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان ياسالما سۆز. ئەمەلىيەت شۇكى، «سوزۇلما» سۆزىمۇ، «سوزۇق» ئاتالغۇسىمۇ ئوخشاشلا «سوزۇلىدىغان» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتىدۇ. مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە بولغاندا، «سوزۇلما سوزۇق» دېگەن بىرىكمە ئەمەلىيەتتە «سوزۇلىدىغان ـ سوزۇلىدىغان» دېگەن بولىدۇ، خالاس. بىراق، بۇ يەردىكى مەسىلە بىر تاۋۇشنىڭ «سوزۇلىدىغان ـ سوزۇلىدىغان»لىقى مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى بىرسىنىڭ «ئۇزۇن سوزۇلىدىغان»، يەنە بىرسىنىڭ بولسا، «قىسقا سوزۇلىدىغان»لىقى مەسىلىسى. ھالبۇكى، ئۇزۇن سوزۇلىدىغان تاۋۇشنى «ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش» دەپ ئاتاشلا بىرىنچىدىن، تىل پاكىتىغا ئۇيغۇن، ئىككىنچىدىن، پە-

كىر مەنتىقىغە مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تىلشۇناس-لىقتىكى «ئۇزۇن سوزۇق» دېگەن سۆز ئاشۇنداق يەككە - يېگا-نە ئاتالغۇ ئەمەس، ئۇنىڭ جۈپتى ــ قارشى تەرىپى «قىسقا سوزۇق» بار. ئەگەر جاھاندىكى ھەممە قوۋملار «ئۇزۇن سوزۇق» دەۋاتقان ئاتالغۇنى بىز ئۇيغۇرلار «سوزۇلما سوزۇق» دەيتتۇق دېسەك، «قىسقا سوزۇق»نى ئەمدى، «قىسىلما سوزۇق» دەمدۇق؟ روشەنكى، مۇنداق دېگىلى بولمايدۇ - دە! شۇڭا، ئۇيغۇر تىلشۇ-ناسلىقىدا ئايرىم پېشقەدەم تىلچىلار تەرىپىدىن زورمۇ زور ئىشلىتىلىۋاتقان «سوزۇلما سوزۇق» دېگەن ئاتالغۇنى جەزمەن چۆرۈپ تاشلاش كېرەك. چۈنكى، بۇ تىلشۇناسلارنىڭ «تىل ئۇستىلىرى» دېگەن نامىغا داغ چۈشۈرىدىغان سېپى ئۆزىدىن بولغان داڭقان پۇتى گەپ!

تىل - يېزىق تەتقىقاتى ساھەسىدە قىسمەن ھالدا ساقلا-نىۋاتقان بۇ خىل پەزىلەتسىزلىك ئىللىتى بۇ ساھەگە يېڭى كىرىۋاتقان ياشلارنىڭ ئەڑۋاھىنى ئۇركىتىدىغان، رايىنى قا-چۇرىدىغان، شاگىرت بولۇش قىزغىنلىقىنى سۇسلاشتۇرىدە-غان، ئالىم بولۇش ئىرادىسىنى زەخىملەندۈرىدىغان ئىنتايىن ئوسال ئىللەت. پەقەت ئۇنى ئۇزۇل - كېسىل تۇگەتكەندىلا، ئاندىن تىلشۇناسلار قوشۇنىنى كېڭەيتىشكە داغدام يول ئاچقە-لى بولىدۇ.

مېنىڭچە، تىلشۇناسلار قوشۇنىنى روناق تاپقۇزمايۋاتقان ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەر ئىچىدە، سۇبيېكتىپ سەۋەبلەرنىڭ سالمىقى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئېغىر بولۇپ، ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللىنىپ بۇ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان توسالغۇلارنى بىتچىت قىلىپ تاشلىغاندىلا، ئاندىن ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر كەلتۈرۈۋاتقان پاسسىپ ئامىللارنى تەد-رىجىي يېڭىپ كەتكىلى بولىدۇ.

بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تەربىيەنى كۈچەيتىش كې-

رەك. مەلۇمكى، ھايۋاننى يېتىلەش ئۈچۈن ئارغامچا بىلەن تاياق كېتىدۇ. ئادەمنى يېتەكلەش ئۈچۈن بولسا، زاكونلۇق ياخشى گەپ يېتىدۇ. ئانا تىل - يېزىق تەربىيەسى ئارقىلىق خەلقە-مىز شۇنداق بىر ئاڭنى ئۆز مېڭىسىدە ئەبەدىيلىك قىلىپ تۇرغۇزۇشى لازىمكى، ئانا تىلنى پىششىق بىلىش تەڭداشسىز سائادەت، ئۆز يېزىقى بىلەن ئىملالىق خەت يېزىش مۇقەددەس بۇرچ ۋە ئىپتىخارلىق ماھارەت؛ ئانا تىل تەتقىقاتى بىلەن شۇ-غۇللىنىش بولسا، مىسلىسىز شاراپەت!

ئاندىن، زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىپ تىلشۇناسلار قوشۇ-نىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ سېپىنى مۇنتىزىملاش-تۇرۇش كېرەك. ئېچىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ خۇددى باشقا ھەرقانداق نازارەت ۋە كومىتېتلارغا ئوخشاشلا ئاساسىي قاتلاملاردا ــ ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى ھەرقايسى ناھىيەلەردىمۇ مۇناسىپ ئورگانلىرى بولۇشى لازىم. ئاساسىي قاتلاملاردىكى تىل - يېزىق خىزمىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ خادىملە-رىنى دىنىي ئىشلار ئىدارىلىرى باشقۇرىدىغان مەسخىرىلىك ۋە لاۋزا ھالەت جەزمەن ئۆزگەرتىلىشى كېرەك. ئەگەر ھەرقايسى ۋىلايەت ۋە ناھىيەلەردە تىل - يېزىق باشقارما (ياكى ئىشخا-نا)لىرى قۇرۇلسا، ئۇلار شۇ جايدىكى بارلىق تىل ئوقۇتقۇچە-لىرى ئاساسىي گەۋدە بولغان تىل - يېزىق خادىملىرىنى ئوبدان ئويۇشتۇرسا، جانلىق ۋە پايدىلىق ئەمەلىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قەددىنى كۆتۈرسە، ياخشى يېتەكلىسە، بۇ-نىڭ نەتىجىسىدە شۇ جايدىكى «قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى» ۋە «ماركا توپلاش جەمئىيىتى» دېگەندەك جەمئىيەتلەرنىڭ قاتاردا «تىلشۇناسلار جەمئىيىتى» دېگەن ھەقلىق ۋە زۆرۈر بىر جە-مئىيەتنى بەرپا قىلىش تامامەن مۇمكىن!

مېنىڭچە، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ئومۇميۈزلۈك سەپەرۋەر قە-

لىنىپ، تىل ـ يېزىق بىلىمى بويىچە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش پائالىيىتى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇلسا، كەڭ ۋە مۇنتىزىم بولغان تىلشۇناسلار قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈرۈش تەس ئەمەس. مۇشۇنداق كەڭ ۋە مۇنتىزىم بولغان تىلچىلار قوشۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشى باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىدىن تارتىپ، تاكى رادىيو ـ تېلېۋىزىيە، نەشرىياتچىلىق خىزمەتلىرىگىچە بولغان كەڭ مەدەنىيەت ساھەسىگە مۇلچەرلىگۈسىز دەرىجىدىكى ئەمەلىي ئىلگىرىلەشلەرنى ئېلىپ كېلىشى چوقۇم!

(«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»نىڭ 1995 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان)

پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار:

1. «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيەسى» (تىل ـ يېزىق قىسمى)، جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى 1988 ـ يىلى، بېيجىڭ.

2. جاڭ يۈچىەن: «لېكسىكولوگىيە ھەققىدە قىسقىچە بايان»، ئوتتۇرا جۇڭگو سانائەت ئىنستىتۇتى نەشرىياتى 1982 ـ يىل نەشرى.

3. ئابدۇرەئوپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى»، 1995 ـ يىلى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، قەشقەر.

4. خەمىت تۇمۇر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 ـ يىلى، بېيجىڭ.

5. تۇردى ئەخمەت، نەسرۇللا يولبولدى، ئەنسەردىن مۇسا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1987 ـ يىلى، ئۈرۈمچى.

6. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىلى، ئۈرۈمچى.

7. «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 ـ يىلى، بېيجىڭ.

8. يولۋاس راشىدىن: «ئىستىلىستىكا دېگەن نېمە؟» «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1991 ـ يىللىق 4 ـ سان.

9. ئابدۇشۇكۇر تۇردى: «تۇركىي تىللار دۇڭانى، دىكى مالقال ـ تەمسىللەر بىلەن ‹ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ماقال ـ تەمسىللىرى›نىڭ سېلىشتۇرمىسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىللىق 4 ـ سان.

10. ئابدۇسالام ئاببىاس: «ئۇيغۇر تىلى فرازىيولوگىيەسىدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەر ھەققىدە»، «تۇركىي تىللار تەتقىقاتى»، I توپلام، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 ـ يىلى، بېيجىڭ.

11. ئابلىز ياقۇپ: «لۇغەت تۇزۇشتىكى بەزى مەسىلىلەر» «تۇركىي تىللار تەتقىقاتى»، I توپلام، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 ـ يىلى، بېيجىڭ.

12. ۋېي سۇيىيى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 3 ـ قىسىم، كونسېپىك، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاسپىرانتلار بۆلۈمى ماي باسمىسى.

13. رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدىن ساۋات»، 1981 ـ يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى.

14. نۇرمۇھەممەت دۆلەتى: «ئۇيغۇرلانىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» (خەنزۇچە) 1989 ـ

يىللىق 2 ـ سان.
15. ئارسلان ئابدۇللا: «ئىدىيوملار ۋە ئۇلارنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1990 ـ يىللىق 2 ـ سان.
16. قايداروۋ، سەيدۋاقاسوۋ، تالىپوۋ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، I قىسىم (لېكسىكا ۋە فونېتىكا)، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى 1963 ـ يىلى، ئالمۇتا.
17. ئەخمەت پاسار: «دۇنيادىكى ئادەم ئىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرچىدا يېزىلىش قائىدىسى»، «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىرى» (كوللېكتىپ توپلام)، 335 ـ بەت، 1984 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى.
18. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى 5 ـ ئاي، بېيجىڭ.
19. ئابدۇرەئوپپولات تەكلىماكانىي: «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن ـ ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2005 ـ يىلى 5 ـ ئاي، بېيجىڭ.
20. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 6 ـ ئاي، بېيجىڭ.
21. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانىي: «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى ئۇستىدە تەتقىقات»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى 6 ـ ئاي، بېيجىڭ.

قوشۇمچە

ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى چوڭ بۆسۈش

— «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» گە باھا

جىن يۈپىڭ
(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنىدىن)

گۈلمېھرى ئابدۇغوپۇر تەرجىمىسى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالە «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1995 ـ يىلى نەشرى)نى ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى بىر چوڭ بۆسۈش دەپ قارايدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۇيغۇر تىلى؛ تىلشۇناسلىق؛ لېكسىكولوگىيە.

«ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» (ئۇيغۇرچە) ئابدۇرەئوپ پولات يازغان لېكسىكولوگىيە ھەققىدىكى بىر خاس ئەسەر. بۇ كىتاب ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر قايسى تەرەپلەرنى تۇنجى قېتىم سىستېمىلىق، ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر بايان قىلىپ بەرگەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

1. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ھەققىدىكى تۇنجى خاس ئەسەر

لېكسىكولوگىيە — تىلدىكى سۆز ـ كەلىمىلەرنى تەتقىقات

ئوبيېكتى قىلغان بولۇپ، ئۇ تىلشۇناسلىقتىكى مۇھىم بىر تارماق پەن ھېسابلىنىدۇ. بىراق، ئۇزۇندىن بۇيان، ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقى لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىغا سەل قاراپ كەلدى. ئالايلۇق، 30 ـ يىللار باشلانغان ۋە ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىغا نىسبەتەن تەسىرى چوڭقۇراق بولغان قۇرۇلمىلىق تىلشۇناسلىقى ئىلمى تىلشۇناسلىقنى «فونېتىكا» بىلەن «قۇرۇلمىلىق گىراماتىكا» دېگەن ئىككى بۆلەككە بۆلگەن بولۇپ، سۆز ـ كەلىمىلەر سىستېمىسى ۋە لېكسىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر دېگەنلەرگە ھېچبىر ئەھمىيەت بەرمىگەن؛ سۆز مەنىسى ۋە فىرازىيولوگىيەلىك بىرلىكلەر دېگەنلەر ئوستىدە ـ مۇ تۇرۇك تەتقىقات ئېلىپ بارمىغان. 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇ ـ رىلىرىدىن باشلاپ، ئاندىن تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر سۆز ـ لەرنىڭ مەنىسىگە بولغان تەتقىقاتقا بارغانسېرى ئەھمىيەت بې ـ رىدىغان بولغان. بۇ چاغدا، «سۆزلەرنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى نەزەرىيە ئەمەلىيەتتە تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىنىڭ مۇھىم ئا ـ ساسى» دېگەن قاراش تىكلەنگەچكە، سۆزلەملەر ۋە تۇراقلىق بىرىكمىلەرگە قارىتىلغان تەتقىقاتلارمۇ مۇناسىپ ھالدا ئېتى ـ بارغا ئېلىنىدىغان بولغان ۋە شۇنىڭ بىلەن لۇغەتشۇناسلىق ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان. ئەمما، قەدەم كېيىنرەك بېسىلىپ قالغانلىقتىن، گىراماتىكا بىلەن فونېتىكىغا سېلىشتۇر ـ غاندا، لېكسىكولوگىيە يەنىلا تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئا ـ جىز ھالقا بولۇپ كەلگەن ئىدى.

دۆلىتىمىزدە، ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقىغا بولغان ئو ـ مۇمىيۈزلۈك تەتقىقات ئازادلىقتىن كېيىن باشلانغان. خەلقئارا ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقى تەتقىقاتىدىمۇ ئاساسلىقى فونېتىكا ۋە گىراما ـ تىكا تەتقىقاتى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، لېكسىكولوگىيە مۇنا ـ سىپ ھالدىكى دىققەت ئېتىبارغا ئېرىشەلمەيلا كەلگەن. 80 ـ

يىللارنىڭ مابەينىدە، تۇراقلىق بىرىكمىلەر، سېمانتىكىلىق بىرلىكلەر ۋە ئىستىلىستىكىلىق ئامىللار قاتارلىق لېكسىكو ـ لوگىيە كاتېگورىيەسىگە تالىق مەسىلىلەر تەتقىق قىلىنغان ماقالىلەر يېزىلغانمۇ بولدى، بىراق، بۇلارنىڭ ھەممىسى پارچە ـ پۇرات ھالەتتە بولۇپ، سىستېمىلىق بىر گەۋدە ھاسىل قىلالمىدى. ھازىرغا قەدەر مېنىڭ نەزىرىمگە يولۇققان، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنى بىر باب قىلىپ نىسبەتەن سىستېمـ ـ لىق ھالدا بايان قىلىپ بەرگەن ئىككى كىتاب بار. ئۇنىڭ بـ ـ رى، تۇردى ئەخمەت، ئەنسەردىن مۇسا ۋە نەسرۇللا يولبولدى ئەپەندىلەر تۇزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (ئۇيغۇرچە). بۇ كىتاب فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا ۋە سىنتاكسىس بولۇپ جەمئىي تۆت بابتىن تەشكىل تاپقان. بۇ كىتابنىڭ «لېكسىكا» دېگەن بابىدىكى بايانلار «سۆزلەرنىڭ سېمانتىكىلىق تۇرلىرى، ئىستىلىستىكىلىق ئۆزگىچىلىكلەر، فىرازىيولوگـ ـ يەلىك بىرلىكلەر ئىلمى ۋە لۇغەتشۇناسلىق» دېگەن مەزمۇنلار ـ نى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بىراق، مەزكۇر كىتاب خاس لېكسىكو ـ لوگىيە ھەققىدە يېزىلغان ئەسەر بولمىغاچقا، ھەجمى جەھەت ـ تىكى چەكلىمە تۈپەيلىدىن بايانلار چولتا بولۇپ قالغان. يەنە بىر كىتاب بولسا، قازاقىستان ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيە ـ سى تىل تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىلىرى قەلەمگە ئالغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئەسەر. (بۇ كىتاب چېن شىمىڭ، لياۋ زىيۇ ئەپەندىلەر تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان). بۇ كىتاب لېكسىكولوگىيە، فونېتىكا، مورفولو ـ گىيە ۋە سىنتاكسىس بولۇپ، تۆت بابقا بۆلۈنگەن لېكسىكولو ـ گىيە ئۇستىدىمۇ نىسبەتەن ئىنچىكە ۋە چوڭقۇر تەتقىقات ئې ـ لىپ بېرىلغان. ۋەھالەنكى، بۇ كىتابنىڭ لېكسىكا ھەققىدىكى بايانلىرى «سۆزلەملەرنىڭ مەنىلىرى، لېكسىكىلىق قۇرۇل ـ مىلار، لېكسىكىلىق ئۆزگىچىلىكلەر، تۇراقلىق بىرىكمىلەر ۋە

لۇغەتشۇناسلىق» دېگەن تېمىلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان بو-
لۇپ، ئېتىمولوگىيە ۋە ئىستىلىستىكا قاتارلىق مەزمۇنلار
ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلمىگەن. بۇنىڭدىن، بۇ كىتاب ئا-
تورلىرىنىڭ لېكسىكولوگىيە ئىلمى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى-
نىڭ «كەڭ مەنىدىكى لېكسىكولوگىيە» ئۇقۇمى بىلەن تازا تو-
لۇق جىپسا كەلمەيدىغانلىقى كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپ-
تىن، بۇ كىتاب قازاقىستانلىق تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن يې-
زىلغانلىقتىن، بەزەن مەزمۇنلارنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ شى-
جاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئەمەلىيىتىگە تازا ماس
كەلمەيدىغانلىقى تۇرغانلا گەپ. يەنە دېسەك، بەزەن مەسىلىلەر-
نىڭ تەتقىقاتى رۇس تىلى تەتقىقات ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرىگە
ئۇچرىغان بولغاچقا، شىنجاڭ رايونىدا قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر
تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە دېگەندەك ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

ئەمدى، ئابدۇرەئوپ پولات ئەپەندى ئۆزىنىڭ كۆپ يىللىق
تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە يېتۈك قابىلىيىتى بىلەن «ئۇيغۇر تە-
لى لېكسىكولوگىيەسى» ناملىق بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان.
بۇ كىتاب مۇشۇ ساھەدىكى تۇنجى خاس ئەسەر بولۇش سۈپىتى
بىلەن ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقى تەتقىقاتىدىكى بىربوشلۇقنى
تولدۇردى. شەكسىزكى، ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇيغۇر تىلى
لېكسىكولوگىيەسىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ تېز سۈرئەت
بىلەن ئىلگىرى سۈرگۈسى.

2. مەزمۇنى ئەتراپلىق، بايانى مۇكەممەل

لېكسىكولوگىيە ئىلمىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى ھەققىدە
ئالىملارنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتە-
قاندا، «تار مەنىدىكى لېكسىكولوگىيە» ۋە «كەڭ مەنىدىكى
لېكسىكولوگىيە» دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. بەزى
ئالىملارنىڭ قارىشىچە، لېكسىكولوگىيە سۆز - كەلىمىلەرنىڭ
تۈرلىرى، سۆزلەرنىڭ مەنە - ئۇقۇملىرى ۋە تۈزىلىش بىرىك-

مىلەر قاتارلىقلارنىلا تەتقىق قىلىدۇ. يەنە بەزى ئالىملار لېك-
سىكولوگىيە تەتقىقاتى يۈقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە ئېتىمولو-
گىيە، سېمانتىكا، لۇغەتشۇناسلىق ۋە ئىستىلىستىكا قاتار-
لىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. «ئۇيغۇر
تىلى لېكسىكولوگىيەسى» ناملىق بۇ كىتابتا، ئاپتور ھەرقاي-
سى ئىلىم ئېقىملىرىنىڭ قاراشلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ،
مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى توغرىسىدا نىسبەتەن
مۇكەممەل بايان بەرگەن. مەزكۇر كىتاب جەمئىي ئون بابتىن
تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلار: 1 - باب سۆز؛ 2 - باب ئۇيغۇر
تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى؛ 3 - باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر-
نىڭ سېمانتىكىلىق تۈرلىرى؛ 4 - باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سې-
مانتىكىلىق ھادىسىلەر؛ 5 - باب ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدە-
كى تۇراقلىق بىرىكمىلەر؛ 6 - باب ئۇيغۇر تىلىغا چەت
تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر؛ 7 - باب لۇغەتچىلىك ۋە لېكسە-
كولوگىيە؛ 8 - باب ئېتىمولوگىيە ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى؛ 9 -
باب كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ۋە لېكسىكولوگىيە؛ 10 - باب
ئىستىلىستىكا ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى دېگەنلەردىن ئىبارەت.
بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئىستىلىستىكىنى لېكسىكولوگىيەنىڭ تەتە-
قىقات دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كېرەكمۇ - يوق؟ دېگەن مەسە-
لىدە، ئالىملارنىڭ كۆز قاراش پەرقى ناھايىتىمۇ چوڭ. بىراق،
لېكسىكولوگىيەنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى سۆز - كەلىمىلەر
بولغان ئىكەن، ئۇنداقتا، يالغۇز سۆزلەرنىڭ لۇغەت فوندىدىكى
ساقلانما ھالىتىگىلا ئەھمىيەت بېرىپ قالماي، مەزكۇر سۆز-
لەرنىڭ كونكرېت ئىستېمالىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.
ھالبۇكى، ئىستىلىستىكا ئىلمى دەل مۇشۇنداق تىلنى (ئاساس-
لىقى سۆز - كەلىمىلەرنى) قانداق قىلغاندا جانلىق ئىشلەتكە-
لى بولىدىغانلىقىنى، سۆز - ئىبارىلەرنى قانداق قىلغاندا ئەڭ
توغرا، گۈزەل ۋە جانلىق قوللىنىپ، ئىدىيە ۋە ھېسسىياتنى

جايدا ئىپادىلىنگىلى بولىدىغانلىقىنى تەتقىق قىلىدىغان بىر پەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىستېلىستىكا ئىلمى لېكسىكولوگىيەگە تايانماي قالمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، لېكسىكولوگىيە سۆز - كەلىمىلەرنىڭ كونكرېت قوللىنىلىش مەسىلىسىگە كەلگەندە، ئىستېلىستىكا ئىلمى بىلەن ئالاقە ئورناتمايمۇ قالمايدۇ. دەر- ۋەقە، ئىستېلىستىكا ئىلمىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى تولىمۇ كەڭ بولۇپ، نۇرغۇن پەنلەرنىڭ مەزمۇنى ئۇنىڭغا مۇجەسسەم- لەنگەن، لېكسىكولوگىيە ئىستېلىستىكا ئىلمىنى ئۆز دائىرە- سىگە سىغدۇرالمايدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ پۈتكۈل مەزمۇنىنى چۈ- شەندۈرۈپمۇ بولالمايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، «ئۇيغۇر تىلى لېك- سىكولوگىيەسى» نىڭ ئاپتورى ئۆز كىتابىدا، لېكسىكولوگىيە بىلەن ئىستېلىستىكا ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتى، شۇنداقلا لېك- سىكا تەرەققىياتىنىڭ ئىستېلىستىكا ئىلمىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى قاتارلىقلار ھەققىدىلا زۆرۈر بايان بېرگەن بولۇپ، بۇ بايانلار ئەمەلىيەتتە شاكىلىنى تاشلىۋېتىپ، مېغىزىنى تاللا- ۋېلىش رولىنى ئويناپتۇ. مېنىڭ قارىشىمچە، ئاپتورنىڭ بۇ يەردە مەسىلىنى مۇشۇنداق بىر تەرەپ قىلىش ئۇسلۇبى تولىمۇ ئىلمىي ۋە مۇۋاپىق بولغان.

«ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» مەزمۇنى ئەتراپلىق ۋە تولۇق بولۇشتىن تاشقىرى، قۇرۇلما جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك ياراتقان. مەزكۇر كىتابنىڭ مەزمۇن ھالقىلىرى روشەن، ماۋزۇلىرى بىر قاراپلا چۈشىنىۋالغىدەك دەرىجىدە ئې- نىق بولۇش بىلەن بىرگە، مەزمۇن ھالقىلىرىنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىشى ئىنچىكە، ئەتراپلىق، بايانلار بولسا ۋايىغا يەتكۈزۈل- گەن. ئالايلۇق، 1 - بابنىڭ «سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى» دېگەن ئۇچىنچى پاراگرافىدا، سۆزلەر ئالدى بىلەن توپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىكمە سۆز، جۈپلەنمە سۆز، تەكرارلانما سۆز، قىسقارتىلما سۆز ۋە قاتما سۆز دېگەن

تۈرلەرگە ئايرىلغان؛ ئاندىن مەزكۇر سۆز تۈرلىرى ئىككىنچى قېتىم يەنە ئۆز ئىچىدىن كىچىك تۈرلەرگە ئايرىلغان؛ ئاندىن، ھەربىر تۈر ئىچىدىكى ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر مىساللار بىلەن كۆرسىتىلگەن. «ئومۇمىي سۆزلۈك» دېگەن پاراگراف با- يان قىلىنغان چاغدىمۇ، مەزكۇر ئومۇمىي سۆزلۈك دائىرىسىگە كىرىدىغان سۆز - كەلىمىلەر ئۆز تۈرلىرى بويىچە كۆرسىتىل- گەندىن باشقا، ئۇلار يەنە ئىككىنچى قېتىم ئۆز ئىچىدىن كى- چىك تۈرلەرگە ئايرىلغان، ئۇچىنچى قېتىم يەنە ئۆز ئىچىدىن ئۇششاق تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىلگەن. «ئىدىيوملار» دېگەن پاراگرافتا بولسا، ئىدىيوملار «تەركىبىدە ئىشلىتىلگەن سۆز- لەملەرنىڭ سانىغا قاراپ بۆلۈنۈشى؛ تەركىبىدە ئىشلىتىلگەن مەركىزىي سۆزلەملەرگە قاراپ بۆلۈنۈشى؛ ئىدىيوملارنى شە- كىللەندۈرگەن سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىغا قاراپ بۆلۈنۈشى؛ سېمانتىكا جەھەتتىن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى؛ ئىدىيوملار تەركىبىدىكى ئەڭ ئاخىرقى سۆزنىڭ سۆز تۈركۈمى تەۋەلىكى ياكى ئۇنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلىگە قاراپ بۆلۈ- نۈشى» دېگەنلەردىن ئىبارەت بەش جەھەتتىن تۈرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈلگەن.

پۈتكۈل كىتابنى كۆرۈپ چىقىدىغان بولساق، بۇ خىل بايان قىلىش ئەسەرنىڭ بارلىق مەزمۇنلىرىغىچە يېيىلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ، بۇ بىر تەرەپتىن مەسىلىنىڭ ۋايىغا يەتكۈزۈپ بايان قىلىنىشىغا پايدىلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوقۇغۇچىنىڭ ئوقۇپ ئۆزلەشتۈرۈشىنى ئاسانلاشتۇرغان. بۇ ئارقىلىق ئەسەر ئاپتورىنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مۇددىئاسى نىسبەتەن ياخشى ئىپادىلەنگەن.

3. تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە بىلەن تارىخىي لېكسىكولوگىيە ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلگەن

لېكسىكولوگىيە ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ ئوخ-

شماسلىقىغا قاراپ «ئومۇمىي لېكسكولوگىيە» ۋە «ئالاھىدە لېكسكولوگىيە» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى لېكسكولوگىيەسى ئالاھىدە لېكسكولوگىيە ئىلمىنىڭ تەتقىقات كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ. ئالاھىدە لېكسكولوگىيە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە «تارىخىي لېكسكولوگىيە» ۋە «تەسۋىرىي لېكسكولوگىيە» دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. تارىخىي لېكسكولوگىيە سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىدۇ. تەسۋىرىي لېكسكولوگىيە بولسا، مۇئەييەن باسقۇچتىكى (ئادەتتە ھازىرقى باسقۇچتىكى) لېكسىكا سىستېمىسىنىڭ رېئال ئەھۋالى ۋە ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىدۇ. تارىخىي لېكسكولوگىيە بىلەن تەسۋىرىي لېكسكولوگىيە ئىلىم جەھەتتىن ئۆزئارا مەنپەئەتدار بولغاچقا، ئادەتتە ئىككىسىنى بىر - بىرىدىن چورتلا ئايرىۋەتكىلىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا، بىر تىلنىڭ لېكسىكىسىغا نىسبەتەن تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، تارىخىي لېكسكولوگىيە بىلەن تەسۋىرىي لېكسكولوگىيەنى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇش كېرەك. ۋەھالەنكى، بۇ ئىككى ئىلمىنى ئورگانىك بىرلەشتۇرۇشنى ھەققىي رەۋىشتە ئىشقا ئاشۇرۇش ناھايىتىمۇ تەس بولۇپ، بۇ تەتقىقاتچىدىن فونېتىكا، تارىخ ۋە تېكىستشۇناسلىق قاتارلىق ئىلىملار بويىچە يېتەرلىك دەرىجىدە بىلىمى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئادەتتە خاس لېكسكولوگىيە ئىلمىغا تۇتۇش قىلغانلارنىڭ نىسبەتەن ئاز بولۇشىنىڭ بىر سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇ يەردە.

ئابدۇرەئوپ پولات ئەپەندى ئۇزۇندىن بۇيان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە تېكىستشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان، شۇنداقلا بۇ جەھەتتە مول سەمەرىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن تىلشۇناسلاردىن بىرى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى جەھەتتىكى يۇقىرى بىلىمى ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى لېكسكولوگىيەسى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىغا ياخشى شارائىت

ھازىرلاپ بەرگەن. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مەزكۇر ئەسىرىدە، تارىخىي لېكسكولوگىيە بىلەن تەسۋىرىي لېكسكولوگىيەنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۇرەلىگەن. مەسىلەن، ئۇ «ئۇيغۇر تىلىدىكى سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر» دېگەن بابنى بايان قىلغاندا، ئۇنى «بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى»، «كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى»، «سۆزلەردىكى ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تارىيىشى»، «سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى»، «سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى»، «مەنداش سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى» ۋە «سۆز مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە» دېگەن يەتتە پاراگرافقا بۆلۈپ شەرھلىگەن. يەنە ئۇنى تۈركىي تىل، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن تارتىپ تاكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە بولغان كەڭ تىل ساھەسىدىن مول مىساللارنى كەلتۈرۈپ، ئۆز بايانلىرىنى پاكىت ئارقىلىق ئىزاھلىغان. بۇ ئارقىلىق ھەربىر بايان، ھەربىر مەزمۇن ھالقىسى شەرھلىنىۋاتقان سۆزلۈكلەرنىڭ ئۇزاق دەۋر-لىك تىل تەرەققىيات جەريانى داۋامىدىكى ئۆزگىرىش سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن تونۇندۇرۇلغان. ئەگەر يېتەرلىك دەرىجىدىكى قەدىمكى زامان ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلىمى بولمىغان بولسا، بۇ قەدەر يۇكسەك دەرىجىدىكى تەتقىقات پەللىسىگە يېتەلمىگەن بولاتتى.

لېكسىكا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ ۋە ئۆزگىرىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ قېرىنداش تىللارنىڭ، شۇنداقلا مەزكۇر تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر بىلەن زىچ ئالاقىسى بولغان باشقا مىللەت خەلقلىرى ئىشلىتىدىغان تىللارنىڭمۇ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ خىل تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىپ تۇرۇشى ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، ئۆزئارا سۆز - كەلـ-

مه قوبۇل قىلىش هادىسىسى شەكىللىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يەر ياۋروپا بىلەن ئاسىيانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بەلباغ، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن شەرق مەدەنىيىتى گىرەلىشىپ كەتكەن تۇگۇن بولغاچقا، تىللارنىڭ ئۆچرىشىشى ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى تولىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن. بۇ ھال ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات جەريانىدا، ئۆز سوستاۋىغا ئاز بولمىغان چەت تىل سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىشىغا سەۋەب بولغان. بۇ خىل باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئاساسلىقى خەنزۇ، ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئوستىدىكى تەتقىقات پۈتكۈل ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئاپتور باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ھەققىدە بايان بەرگەندە، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئۆز سوستاۋىغا قوبۇل قىلغان سۆزلەرنىڭ نىسبىتىنى كۆرسەتكەن، ئاندىن ئۇنى پاكىتلار بىلەن دەللىلىگەن. ئارقىدىن «ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر»، «ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر»، «پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر» دېگەن تەرتىپ بويىچە، مەزكۇر ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىش ۋاقتى، تارىخىي كەچمىشى، تۇرلىرى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرى قاتارلىقلارنى تەپسىلىي شەرھلەپ كۆرسەتكەن. مەيلى زامان جەھەتتىكى غۇۋالاشقان ئۇزاق ئۆتمۈش بولسۇن، مەيلى ماكان جەھەتتىكى كۆپ قاتلاملىق چىگىش سىلىشتۇرمىلار بولسۇن، شۇ قەدەر ئىنچىكە ۋە شۇ قەدەر دادىغا يەتكۈزۈپ شەرھلەنگەنكى، بايانلاردا گەۋدىلىنىپ تۇرغان تىل ئىقتىدارى كىشىنى قايىل قىلىپ ئاپىرىن ئېيتقۇزىدۇ.

«ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» مانا مۇشۇنداق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس، تارىخىي لېكسىكولوگىيەنى

بولسا مەركىزىي لىنىيە قىلىپ، سۆزلۈكلەرنىڭ مۇئەييەن زامان ئىچىدىكى تۇرغۇن ھالىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق تارىخىي لېكسىكولوگىيەلىك تەتقىقاتنى ئالغا سۈرگەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لېكسىكىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، سۆز ـ كەلىمىلەرنىڭ ھازىرقى شەكلىگە بولغان چۈشەنچىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان. بۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسىنىڭ ئومۇمىي نەزەريەسى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى شەرھلەپ كۆرسىتىش مەقسىتىگە يېتكەن.

4. دادىل ئىزدىنىپ، يېڭىلىق يارىتىشقا جۈرئەت قىلغان

«ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» نىڭ ئاپتورى ئومۇمىي تىلشۇناسلىق نەزەريەسىنى يېتەكچى قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلاب، ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۆز كىتابىدا ئىجادچانلىق بىلەن بەزى يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئالايلۇق، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى بىلەن ئېتىمولوگىيە، لوغەتچىلىك، ئىستىلىستىكا ۋە كىشى ئىسىملىرى ئىلمى قاتارلىق ئىلىملارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۇنجى بولۇپ، سىستېمىلىق ھالدا شەرھلىگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇرۇنقىلار قول تەگكۈزۈپ باقمىغان ساھەلەر بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يېرىمۇ دەل مۇشۇ. ئاندىن، ئاپتور يەنە ئېتىمولوگىيە، ئىستىلىستىكا قاتارلىقلارنىڭ لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدىكى رولى، ئەھمىيىتى، شۇنىڭدەك تەتقىقات ئېلىپ بېرىش شەرت ـ شارائىتلىرى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ، بۇ ئىلىملارنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلىشىنى مەقسەت قىلغان. خۇسۇسەن، ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى، ئابدۇرەئوپ پولات ئەپەندى كىشى ئىسىملىرى ئىلمى تەتقىقاتىنى لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتى سىستېمىسى ئىچىگە قويىدۇ. ئادەتتە، لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتى كىشى ئىسىملىرى ئىلمى بىلەن

ئالاقىدار ئەمەس دەپ قارىلىدۇ. ۋەھالەنكى، ئاپتور لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدىكى ئومۇمىي نەزەرىيە ۋە ئۇسۇلۇبلار بىلەن ئۆزىنى چۆشەپ ئولتۇرماستىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ: «كىشى ئىسىملىرى مۇئەييەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدىغان بولغاچقا، ئۇ ھەققىدىكى تەتقىقات مۇقەررەر ھالدا لېكسىكولوگىيەلىك تەتقىقات ئارقىلىق نەتىجە بېرىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا لېكسىكا تەتقىقاتىدىن ئىبارەت دېسىمۇ بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ ئۆز كىتابىدا «كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ۋە لېكسىكولوگىيە» دېگەن مەخسۇس بىر باب ئاچىدۇ. ئۇ مەزكۇر بابتا، ئالدى بىلەن كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە بەرگەن، ئارقىدىن كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى بىلەن لېكسىكولوگىيەنىڭ مۇناسىۋىتىنى شەرھلەپ كۆرسەتكەن، ئەڭ ئاخىرىدا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى سۆز قۇرۇلمىسى، لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە ئېتىمولوگىيەسى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئەتراپلىق بايان قىلغان ۋە مەزكۇر بابنى پۈتكۈل كىتابنىڭ نۇقتىلىق بابلىرىدىن بىرى قىلىپ ناھايىتىمۇ كەڭ سەھىپە ئايرىغان.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» مەزمۇنى تولۇق، قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، دەلىل ـ ئىسپاتلىرى تەپسىلىي ۋە ئوچۇق، بايانلىرى ھەق ـ دادىغا يەتكەن بىر ئەسەر بولغان. يۇقىرىقىلار مەزكۇر كىتابنىڭ قىسمەن پاراگراف مەزمۇنلىرى ھەققىدىكى تونۇشتۇرۇش بولۇپ، كىتابنىڭ ھەممە يېرى مۇشۇ دېگىلىمۇ بولماس.

دەرۋەقە، مېنىڭ قارىشىمچىمۇ، كىتابتا بايان قىلىنغان بەزى مەسىلىلەرنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزدىنىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئالايلۇق، كىتابتىكى تۇرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈش سىستېمىسى گەرچە تەپسىلىي ۋە چوڭقۇر بولغان

بولسىمۇ، بىراق بەزەن بۆلەكلەرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈشلەرنى تىل تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بەك ئەھمىيەتلىك دېگىلىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن، ئىدىيوملارنىڭ «تەركىبىدە ئىشلىتىلگەن مەركىزىي سۆزلەملەرگە قاراپ تۇرلەرگە بۆلۈنۈشى» دېگەن بۆلەكتە، جىق جوۋاپ، كايىپ كېتىلگەن، ئەمما بۇ كايىشلار ئەمەلىي قوللىنىشچانلىق جەھەتتىن ھېچبىر ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس. ئەمدى، ئىدىيوملارنىڭ بىر پۈتۈن مەنىسى بىلەن ئىدىيوم ئىچىدىكى ھەرقايسى سۆزلەرنىڭ ئايرىم مەنىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، يەنى بىر ئىدىيوم ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى سۆزلەملەرنىڭ ئىدىيوم سوستاۋىدا تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئايرىم مەنە ـ ئۇقۇمىنى ساقلاپ قېلىش جەھەتتىكى مۇستەقىللىق دەرىجىسىنىڭ قانچىلىك پەرقلىق بولىدىغانلىقى توغرىسىدا بولسا، تۇرلەرگە ئايرىشتا ھېچقانداق بايان يوق. ئۇنىڭدىن باشقا، ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ چەكچېگرىسىنى ئايرىش مەسىلىسى ھەققىدىمۇ يەنە ئىزدىنىپ كۆرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار دەپ قارايمەن.

بىراق، ئاپتورنىڭمۇ يوزىدە دېغى بولىدىغۇ. ھالبۇكى، مەزكۇر كىتاب ئاپتورنىڭ مول بىلىمگە ئىگە، شۇنداقلا ئىرماش ـ چىرماش بولۇپ كەتكەن تىل ھادىسىلىرىنى روشەن بايان ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. شۇنىڭدا شەك ـ شۇبھە يوقكى، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» مەملىكىتىمىز ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقى ساھەسىدە، مۇئەييەن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان بىر خاس ئەسەردۇر. ئۇ ئىجادچانلىقتا باي ئۇسلۇب بىلەن، ئومۇمىي تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىنى ئاساس قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسىنى ئوچۇقلاپ چۈشەندۈرگەن. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسىگە تالىق بىر مۇنچە مەسىلىلەرنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقى سا-

ھەسەدىكى بىر بوشلۇقنى تولدۇرغان. سەمىمىي كۆڭلىمىز بىلەن تىلەيمىزكى، بۇ كىتاب ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسىنىڭ تەتقىقاتىنى خۇددى ئاپتور ئۈمىد قىلغاندەكدەك رەۋىشتە ئىلگىرى سۈرگەي.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇرەئوپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى.

2. جاڭ يۈڭيەن: «لېكسىكولوگىيە ھەققىدە قىسقىچە بايان»، ئوتتۇرا جۇڭگو سانائەت ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى.

3. چېن شىمىڭ، لياۋ زېيۈلەر تەرجىمىسى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 ـ يىلى.

4. تۇردى ئەخمەت، ئەنسەردىن مۇسا، نەسرۇللا يولبولدى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى.

(بۇ ماقالە خەنزۇچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى) نىڭ 1999 ـ يىللىق 3 ـ سانىدىن تەرجىمە قىلىندى)

(«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلى 2003 ـ يىللىق 5 ـ سان، 96 ـ 100 ـ بەتلەر)

مەسئۇل مۇھەررىر: مەمەتجان ھەسەن

مەسئۇل كوررېكتور: شەمسىيە تۇرسۇن

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى

نەشر قىلغۇچى	:	مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى	:	بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى	:	100013
تېلېفون نومۇرى	:	010—6429086
ساتقۇچى	:	جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى	:	بېيجىڭ يېخۇي باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى	:	2011ـيىل 4ـئايدا 1ـقېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى	:	2011ـيىل 4ـئايدا بېيجىڭدا 1ـقېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى	:	850×1168م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى	:	16.875
سانى	:	0001ـ3000
باھاسى	:	30.00 يۈەن

ISBN 978-7-105-11375-0/ H • 771 (维29)

图书在版编目(CIP)数据

维吾尔语词汇学与研究：维吾尔文/阿布都鲁甫·塔克拉玛干尼著. —北京：民族出版社，2011.2
ISBN 978-7-105-11375-0

Ⅰ.①维… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①维吾尔语(中国少数民族语言)—词汇— 研究 Ⅳ. ①H215.3

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2011)第 015438 号

责任编辑：买买提江·艾山
责任校对：夏木斯亚·图尔逊
出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com.
社　　址：北京市和平里北街 14 号　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京艺辉印刷有限公司
版　　次：2011 年 4 月第 1 版　2011 年 4 月北京第 1 次印刷
开　　本：850×1168 毫米 32 开
印　　张：16.875
印　　数：0001-3000
定　　价：30.00 元

ISBN 978-7-105-11375-0/H·771（维 29）